पण्डितराजमारवाडकेसरिश्रीलोहिरामजीशास्त्रिस्मारक-
श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-
* त्रिशकुसुमम् *
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम् ।

तस्यायं—

द्वितीयोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीलोहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य,-पण्डितश्रीशिव-
नारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरण
याचार्येण महता परिश्रमेण सशोधित, टिप्पण्या सयोजितञ्च ।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥ मनुः ॥

प्रथम राजसंस्करणम् १२००
१९३९
मूल्य ९॥।)

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को हमारी इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अत. जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें ओर न पढ़ें। ब्राह्मण क्षत्रिय आदि भी इसे शुद्ध होकर एव शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें और पढ़ावें और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायभाजन होंगे।

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीया शान्तिमन्त्रा —

तत्रादौ–ॐ शनो मित्र श वरुण श नो भवत्वर्यमा। श न इन्द्रो बृहस्पति। शनो विष्णुरुरुक्रम ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्म वदिष्यामि। ऋत वदिष्यामि। सत्य वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ॥

[ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थ श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाऽधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृत वदिष्यामि सत्य तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् अवतु वक्तारम्।] ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति।

ॐ नम श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्य ॥

ॐ कारश्चाऽथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

पाठस्य अन्ते च–ॐ नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्माऽवादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम् २।

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

Published by —
Pandit Nandkishore Shastri Ayurvedacharya,
SHRI RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH MALA
Dharmakoop Meerghat BENARES CITY

मुद्रक—माधव विष्णु पराडकर ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी। ७६८४ ९५

* श्रीगणेशाय नम *

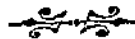
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचित

व्याकरणमहाभाष्यम्

उद्द्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम्

तस्यायं–

द्वितीयोऽध्यायः

तस्य च

प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्

समर्थ पदविधि ॥२।१।१॥

विधिरिति कोय शब्द ?[1] ॥

प्र] समर्थ पदविधि । विधिरिति कोय शब्द इति । अर्थोऽनिश्चयात्सदेहे सति प्रश्न । किं भावसाधन , उत कर्मसाधन । तत्र भावसाधने पदाना विधीयमानत्वात्कर्मणि षष्ठी । इतरत्र शेषषष्ठी । तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं, सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा, तद्दर्शने 'क इति प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय । ये त्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षेऽर्थ-

---

उ] समथ पद । विधिरिति कोऽयामात भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं, तस्य श्रोत्रेण निश्चितत्वादित्यतोऽभिप्रायमाह—अर्थेति । कोऽयमित्यस्य किमर्थको यमित्यर्थ । शब्दार्थयोरभेदादिति भाव । किं भावेति । करणाधिकरण साधनत्वनन्वितत्वात्प्रयोजनाऽभावाच्च नोल्लिखित । विधीयमानत्वादिति । वत्सादिविधावति शेष । इतरत्रेति । कर्मसाधने इत्यर्थ । 'अर्थभेदाच्छब्द भेद' इति मते प्रत्यभिज्ञानुपपत्ति ,तद्भेदेपि शब्दैक्ये तु 'क शब्द' इत्यनुपपन्न

---

१ च क्वचिन्न । 'बन्धना तु' ।

विपूर्वाद्धाञ कर्मसाधन इकार.–विधीयते विधिरिति ॥
किं पुनर्विधीयते ? ॥ समासो, विभक्तिविधान, पराङ्गवद्भावश्च ॥

प्र] भेदाच्छब्दभेदमारोप्य 'क' इति प्रश्न ॥ विपूर्वादिति । 'विध विधाने' इत्यस्यौणादिके-प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं 'विपूर्वाद्धाञ' इत्युक्तम् । स्वरे चाऽनयोर्भेद । इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्, किप्रत्ययान्तस्याऽन्तोदात्तत्वात् । तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतु । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम् । 'विधीयत' इति वाक्यप्रदर्शन मुपप्रतिपत्त्यर्थम् । किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहाऽनिर्देशात्प्रश्न । इतरो वक्ष्यमाणान्कार्यविशेषान्पर्यालोच्याह—समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याऽल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाऽभावात्पश्चान्निर्देशः कृतः । तत्र 'समास'शब्देन सज्ञा वोच्यते, समुदायो वा सञ्ज्ञी । 'विभक्तिविधान'शब्देन सामान्यविहिताना विभक्तीना 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना यो नियम स उच्यते । एव हि पदविधिर्भवति । अथाप्येकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधान तथापि पदान्तरसम्बन्धेन यासा विभक्तीना विधानमन्तरान्तरेण युक्त इति, तिङ्विभक्त्या 'निर्विश' इति, तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव । तथा चोक्तम्—'निरपि पद विशिरपि पद'मिति । तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्ट विधान कर्म सामान्यविधानक्रियाया भवति । यथोक्तम्—'सामान्यवपुषेरवयवपुपि कर्मे'ति ॥

उ] मत आह तत्रेति । औणादिकन्निति । इगुपधात्किदित्यनेनेनि भाव । स्त्रे चेति । वहुलग्रहणादौणादिकस्यापि कर्मणि सभव इति भाव । प्रयोगदर्शनमिति । त्रैस्वर्येणाऽष्टाध्यायीपाठादिह, वेदे, लोके चेति शेष ॥ एतद्भावेनेति । तथा सति पदकमके विधाने इत्यथापत्तौ समासाद्यसङ्ग्रह स्यात्, वक्ष्यसाद्यादेशविधौ चाऽतिप्रसङ्ग स्यादिति भाव । इह—सूत्रे ॥ इतर इति । प्रकरणपर्यालोचनेति भाव । समासपदं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ समुदाया वेति । स ह्यवयवभूतपदाना कार्य, समूहस्यावयवातिरिक्ताया अपि स्वीकारादिति भाव । विभक्त्यन्तस्य पदत्वाद्विभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देश्यकविधित्वमित्याशङ्कयाह—विभक्तीति ॥ एवं हीति । विहिताना नियमस्य विविना पक्षप्राप्तेतरविभक्त्यन्ताना निवृत्तिरूपस्याश्रयणेन सा निवृत्ति पदोद्देश्यकेत्यर्थ । केचित्तु पदोद्देश्यक, पदत्वसंपादको वा सर्वोऽपि पदसम्बन्धित्वात्पदविधिरेवेति वदन्ति । ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधानमित्युत्तरमयुक्तं, विधानस्य विधानकर्मत्वाऽभावादत आह—तत्र विभक्त्येति ।

१ 'उत्तरहेतु' । २ 'पदसमुदायो' ।

किं पुनरयमधिकार, आहोस्वित्परिभाषा?॥ क पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेष ॥ अधिकार प्रतियोग तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते । परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा–प्रदीप सुप्रज्वलित एकदेशस्थ सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति ॥

प्र] कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्वय दृष्ट्वा पृच्छति—किं पुनरिति। नन्वधिकारेऽस्मिन् पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम् । उत्तरेषा पदविधित्वाऽव्यभिचारात् । तस्मात्पदविधिग्रहणात्परिभाषात्वनिश्चया प्रश्नानुपपत्ति । एव तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्न । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्व तदा न कर्तव्य पदविधिग्रहणम् । परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेऽपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ॥ क पुनरिति। अन्वोऽत्र प्रश्न विज्ञेय । अन्येन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम् । अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते ॥ अधिकार प्रतियोगमिति । स्वरूपे पृष्टे फलख्यान तद्वारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थान सति तदनिर्देश फल सपद्यते । परिभाषा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र-यत्र तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थ । प्रदेशान्तरेषु तु परार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रि-प्रकार इति। तथा 'द्वयो परिभाषयो सावकाशयो समुपस्थितयो'रिति ।

उ] एव च पार्थ पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावेनान्वय इति भाव । क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥ रूपद्वयमिति । यद्यपि सज्ञात्वमपि तत्र, तथाप्येतद्रूप्या तयो शास्त्रे व्यवहाराऽभावात्तन्नोक्तम् । अन्येनेति। पूर्वपक्षिणा, सिद्धान्तिना चेत्यर्थ । आद्येनेति पाठे किं पुनरिति सन्देह इत्यर्थ । अन्यथा अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाऽज्ञाने । फलाख्यानम्–'तस्यानिर्देशार्थ' इत्येतत् । स्वरूपम्—योगेयोगेउपस्थितिरूपम् । लिङ्गोपादानेनेति । स्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारेणोत्तरत्र तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तर दृष्ट्वा व्याख्यानाद्वा निवृत्तश्च । परिभाषायास्तु लिङ्गवति सर्वत्र तेषा सर्वेषामत्रोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्रतत्रोपस्थित्या स्वायापस्थितिद्वारा व्याप्तेरिति भाव । इद च 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रे निरूपितम्। तदुक्तम्–'एकदेशस्थिता शास्त्रभवने यान्ति दीपताम् । परितो व्यापृता भाषां परिभाषा प्रचक्षते'॥ प्रदेशान्तरेष्विति । 'षष्ठी स्थाने' इति

१ 'कृत्स्नं' । २ 'पदविधिग्रहण' । ३ 'विस्पष्टार्थं वा' । ४ 'अन्येन' । ५ 'अनया' ।

कः पुनरत्र प्रबलविशेषः ? ॥ अधिकारे सति स्वरयितव्यम् । परिभाषायां पुनः सत्यां सर्वमपेक्ष्यम् ।

तथेदमपरं द्वैतं भवति—एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्याद्यपेक्षा वेति ? ॥

प्र.] क पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति, कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः । स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणयुक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण 'स्वरयितव्य'मिति निर्दिष्टः । यथा श्वेतो गुणः 'श्वेतते' इति । पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति।

सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः । अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते । द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता, तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथ वा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्विधाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीतं, तत्र भवं द्वैतं, तदेव संशयज्ञानम् ।

एकार्थीभाव इति । यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा

उ.]सूत्रे आद्य, निपात एकाजनाङित्यत्र चान्त्यम् । तत्र च पारार्थ्यसामान्यादतिदेशसंज्ञयोः परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम् । स्वरितगुणयुक्तमिति । स्वरवच्छब्दाद्धात्वर्थे णिचि मतोर्लुकि टिलोपाऽभाविप्यङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्ध्यभावे आद्गुणे रूपमिति भावः । यद्वाऽर्शआद्यजन्तस्वरशब्दाण्णिचीदं रूपम् । यावन्तीति । भाष्ये सर्वमित्यस्य लिङ्गवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थः । तानि सर्वाणि—पदविधिशब्दोपादानेन सामान्यतः पदविधित्वेन—अपेक्ष्य अनूद्येत्यर्थः । द्वयोर्भावो द्वितेति । कोटिद्वये सत्येव संशयोदयाद्वित्वभव सन्देह इति भावः । द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वभवत्वादाह—अथ वेति । विरुद्धत्वाद्विधाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वयः । परस्परविरुद्धधर्मद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः । अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थयोरत्र दर्शयिष्यमाणत्वादादावजहत्स्वार्थाया स दर्शयति—यत्र पदानीति । उपसर्जनपदानीत्यर्थः । तदेव ध्वनयन्नाह—उपसर्जनभूतस्वार्थानीति । इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः । न तु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम् । एवं च तत्पुरुषादावेव पदं तादृशम्, बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम् । जहत्स्वार्थायामाह—निवृत्तस्वार्थो-

१ 'परिभाषायान्तु सर्वम' । २ क्वचिन्न । ३ 'गुणेन । ४ स्वनिरूपितैकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविरुद्धधर्मद्वयनिष्ठप्रकारतासामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्र वर्तमानमित्यर्थः । ५ स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन सम्बद्धमित्यर्थः ।

तत्रैकार्थीभाव सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एक संगृहीतो भवति, विभक्तिविधान पराङ्गवद्भावश्चाऽसंगृहीत । व्यपेक्षाया पुन सामर्थ्यऽधिकारे च सति विभक्तिविधान पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीत । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति ॥ क्वान्यत्र ? ॥ 'इसुसो सामर्थ्ये' 'न चवाहाहैवयुक्ते' इति । व्यपेक्षाया पुन सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्या यावान् व्याकरणे पदगन्धो[1] नाम[2] स सर्व संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीत ॥

तत्रैकार्थीभाव सामर्थ्यं, परिभाषा चत्यव सूत्रमभिन्नतरकं भवति ॥

प्र]प्रधानार्थोपादानाद्व्यर्थानि, अर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभाव । परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा । समास एक इति । तत्रैकार्थीभावस्य सङ्ग्रहात् । तत्रेति । 'एकार्थीभाव सामर्थ्यमधिकार' इत्येक पक्ष । 'व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार' इति द्वितीय पक्ष । 'द्विविध सामर्थ्यमधिकार' इति तृतीय । एव परिभाषायामपि त्रय पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभाव परिभाषा चेति निर्णय । अभिन्नतरक भवति । उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्य

उ]नि वेति । उभयत्रापि हेतु —प्रधानार्थोपादानादिति । आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थ । अन्त्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थ । बहुव्रीहौ तु प्रधानं पद समुदाय इति बोध्यम् । एव द्वन्द्वेऽपि प्रधानं पद समुदायस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशेषणतया धवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यद्वा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानान्निवृत्तस्वार्थानि वेति, तत्राप्ययमेकार्थीभाव । समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्य विशेष्यम् ।

[illegible] इति बोध्यम् ।

[illegible] आद्ये आह—

[illegible] त्यैकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भाव । पदानीति—बहुवचन तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण । स एकार्थीभाव इति । आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितार्थानीत्यर्थ । [illegible] सामर्थ्यत्व तत्पुरुषादौ ।

[illegible] ते । विशब्दस्य

[illegible] । तदुक्तत्रयाणां मध्ये तत्रैवेत्यर्थ । व्यपेक्षासहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । एकार्थीभावसहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तो

१ 'गन्धोऽस्ति' । २ क्वचिन्नेदम् ।

एवमपि क्वचिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते, क्वचिच्च कर्तव्यं न क्रियते। अकर्तव्यं तावत्क्रियते—'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति। कर्तव्यं न क्रियते—

प्र.] भेदात्सूत्रस्य भेदः स्यात्। भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात्। व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति, तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाऽभावात्प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते। तत्र पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणाद्दोषाऽभावः। विभक्तिविधानेऽपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात्क्वचित्तृतीययोगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेऽपि न दोषः। परिभाषाया च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति। एकार्थीभावे चेहाश्रितेऽन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः। समर्थानामिति। 'घकालतनेषु कालनाम्न' इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात्तद्धित उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानादसामर्थ्ये[1] प्रत्ययाऽप्रसङ्गात्। कर्मण्यणिति। पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वम्। त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात्कर्मणः पदविधित्वादेत-

उ] दोषस्तु मध्ये पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसम्बन्धो बोध्यः। एतेनाऽधिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः। उभयथेति इति। अधिकारत्वे, परिभाषात्वे चेत्यर्थः। भेदो—वैरूप्यलक्षणः॥ ननु पराङ्गवद्भावविधानाऽसंग्रहो दोषोऽत आह—तत्रेति॥ व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति। व्यपेक्षाया नियतत्वादित्यर्थः। एवं चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र न दोषः, क्रियाकारकयोरेकार्थीभावाऽसम्भवश्चेति भावः॥ अत्र क्रियाकारकयोरित्युक्त्या प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शितः। इदानीमेकार्थीभावसहितपरिभाषापक्षे उक्तः प्रकर्षयोगमुपपादयति—सुब्धातुप्रभृतय इति। एतेनाऽधिकारत्वे एतदसंग्रहो दोष इति ध्वनितम्। अन्यत्र युक्तग्रहणमिति। तथा च तदेवात्रैकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमिति भावः॥

समर्थानां प्रथमादित्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थकत्वमजानान आह—एवमपि क्वचिदिति॥ लिङ्गादिति। एतल्लिङ्गमूलकात्सुत्सित इति सूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थः। कृतसन्धिकार्यत्वार्थकमपि तत्र तद्व्यर्थम्, सौत्थितावन्तरङ्गत्वेनैव पूर्वं सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्।

पञ्चकेति। इदं चिन्त्यम्। तत्पक्षेऽपि तदर्थद्योतकतया विभक्तेरावश्यकत्वात्। भाष्ये पूर्वपक्ष्याशयत्वेन, पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिग्रहणम्। एवं च साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न त्वत्र। अत्र हि यः साक्षादुद्देश्यो

[1] 'परिस्थितावसा।

'कर्मण्यण्' । समर्थादिति ॥ ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति ॥

सत्य गम्यते उत्पन्ने हि[1] प्रत्यये । स एव तावत्समर्थादुत्पाद्य ॥

अथ समर्थग्रहण किमर्थम् ? ॥ वक्ष्यति—'द्वितीया श्रितादिभि समस्यते', कष्टश्रितो नरकश्रित इति । समर्थग्रहण किमर्थम् ? । पश्य देवदत्त कष्ट,—श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् ॥ 'तृतीया तत्कृतार्थेन

प्र] त्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोष । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्द समर्थाभिधायी[2] चासमर्थाभिधायी च स्यात्ततोऽसमर्थाभिधायप्रयोग-निवृत्त्यर्थो यत्न कर्तव्य स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थ[3] ॥ स एव तावदिति । यथा समासादयोऽसमर्थाना मा भूवन्नित्येवमर्थमिद वचन क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थ । वार्तिकविधान तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत उपपदमिति महत्या सज्ञाया करण प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमव । अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेप । यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतो समर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते । तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थापनार्थत्वादस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समस्यत इति । यद्यपि समाससज्ञामात्र विधीयते, तथाप्यबुधबोधनाय भिन्नयो शब्दयो सश्लेष प्रक्रियाया क्रियत इति समस्यत इत्युक्तम् । पश्यति । असति

उ] धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण्, कर्म चोपपदसज्ञमिति सूत्रार्थात्स न्नियोगशिष्टन्यायेन तत्र सति प्रत्यय इति न तदुद्देश्यक प्रत्ययावधि । उपपदसज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेपि तत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाऽभाव इति । देवदत्तस्य कुम्भ करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वा-त्किमुच्यते 'गम्यते तत्र सामर्थ्य'मित्यत आह—यद्वीति । प्रयुक्तानामिदम न्वाख्यान, लोकप्रयुक्ताऽसाधोरेव निवर्त्तकमिति न दोष इति भाव ।

भाष्ये—उत्पन्ने हीति । हिस्त्वर्थे । यथा समासादय इति । अन्यथात्रापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताऽप्रयुक्तत्वविवेकराहितानामर्थे इहेव तत्रापि कर्त्तव्यमि-त्यर्थ । महत्या सज्ञाया इति । सज्ञासूत्रस्थतत्रग्रहणस्य फलमपि बोध्यम् । यथाकथचित्पदसबन्धिविधेस्तत्र ग्रहणमिति भाव । न विधीयत इति । एव च न तस्य प्रधानत्वमिति भाव । सामर्थ्योपस्थान,-समर्थपदोपस्थानम् । 'पश्य देवदत्त कष्ट'मिति कष्टपदार्थमाह—श्रित इति । सन्धसत्यपि

1 हि क्वचिन्न । 2 कुम्भकार सामर्थ्यार्थाभिधायी चासामर्थ्याभिधायी । 3 'इति भाव' ।

गुणवचनेन' । उपादानविकलः, शङ्कुलाखण्ड., किरिकाण' । समर्थग्रहणं किमर्थम्?[1] । तिष्ठ त्वं शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन । किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो विष्णुमित्र उपलेन ॥ 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' । गोहितम् । वृषभहितम् । अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम्?। सुखं गोभ्यो,-हितं देवदत्ताय ॥ 'पञ्चमी भयेन' । वृकभयं, दस्युभयं, चोरभयम् । समर्थग्रहणं किमर्थम्? । गच्छ त्वं, मा वृकेभ्यो,-भयं देवदत्तो-यज्ञदत्तस्य ॥ 'षष्ठी सुबन्तेन समस्यते' । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम्? । भार्या राज्ञ , पुरुषो देवदत्तस्येति ॥ 'सप्तमी शौण्डैः' अक्षशौण्ड स्त्रीशौण्ड ॥ समर्थग्रहणं किमर्थम्? । कुशलो देवदत्तोऽक्षेषु, शौण्ड. पिबति पानागारे ॥

प्र.] सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभि. समस्येताऽविरोधात् । एकार्थीभावाऽभावेपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । विग्रहार्थत्वसमवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेध कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावाऽभावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसबन्धिन प्रति योग्यत्वाऽऽद्वानाद्विभक्तय स्युरेव । खण्डो धावतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समास स्यात् ।

उ]समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावेऽनर्थकत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्तौ फलाऽभावात्समासोपि न स्यात्, सूत्रं त्वेकार्थीभाववति चरितार्थमित्यत आह—असति सूत्रे इति । नन्वेकार्थीभावविषये एव समास' शिष्टै प्रयुज्यते इति कथमेतदत आह—वचनादिति । लक्षणमात्रशरण प्रति सूत्रारम्भ इति भाव. ।

ननु फलाऽभावोऽत आह—वचनादिति । कृत्तद्धितेतिवचनादित्यर्थ । बाह्यसंबन्धिनमिति । विष्णुमित्रादयो बाह्यसबन्धिन' ॥ भाष्ये —उपादानविकल इति । उपादानेन कृतो विकल इत्यर्थ ॥ तिष्ठ त्वमिति । तिष्ठ त्व, शङ्कुलया न प्रयोजनं, मुसलेन कृत खण्डो धावतीत्यर्थ ॥ शङ्कुलेनेति सह्योगे तृतीयेयमिति कश्चित् । हे विष्णुमित्र त्वं शङ्कुलया किं करिष्यसि उपलेन पाषाणेन कृत खण्ड इति द्वितीयार्थ । ननु खण्डस्य प्रकृततृतीयान्तार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह—तृतीयान्तार्थेति । तच्छब्देन तृतीयान्तमात्रं परामृश्यते, तचाऽत्र खण्डनस्य करणसाध्यत्वावश्यम्भावादवश्यमस्त्येवेति भाव । प्रत्यासत्तिर्नाश्रीयत इत्यभिप्राय । 'वृकेभ्य' इत्यस्य 'मा भैषी'रिति क्रिया अध्याहार्या, यज्ञदत्तादेवदत्तोऽवश्य रक्ष्य इति मार्गे संभावितमपि वृकभयं त्यक्त्वा तद्रक्षणार्थं त्वं गच्छेति वाक्यार्थः । अस्त्येवात्रेति ।

१ क्वचिन्नेदम् । २ 'त्वं तिष्ठ' । ३ 'देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्' ।

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति—महत्कष्ट श्रित इति १॥ न वा भवति महाकष्टश्रित इति १॥ भवति, यदैतद्वाक्य भवति—

प्र] महत्कष्टमिति । अस्त्येवात्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्न । यद्यत्र कष्टश्रितशब्दयो समास स्यात्तदा 'महत्कष्टश्रित' इति स्यात् । अथापि त्रयाणा पदाना समास स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्त्व मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणा समासे कृते सन्महदिति द्वयो समास , य एव च महाकष्ट श्रितो महाकष्टश्रित इत्यत्राऽहीने द्वितीयेति स्वरो भवति, स एव समासस्येत्यनेन तथापि 'महारण्यातीत' इत्यत्र स्वरो भिद्यते । महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वर , त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्द समासस्वरेणान्तोदात्त स्यात् । यथा 'पूर्वशालाप्रिय इत्यत्र शालाशब्द उदात्त । अन्येत्वाहु –त्रयाणा समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयो परस्परसबन्धाभावात्पूज्यमानत्व विशेषणविशेष्यत्व च नास्तीति समासो न स्यात् । ततश्चाऽऽत्त्व न स्यात् । अहीने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत ।

न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमस मासो, नैवमिहेति भाव । भवति यदेति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयो पर

उ] सर्वेषा कारकाणा साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भाव । भाष्ये इह कस्मान्नेति । 'समास इति शेष । ननु यदि सामर्थ्यमस्ति, अस्तु समास को दोष इत्यत आह—यद्यत्रेति । तदा महत्कष्टेति । 'मह दिति पृथक् पदम् । महाकष्टं श्रित इति । एतद्विग्रहक समासे य एवा हीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे ककाराऽऽकार उदात्त , त्रिपदसमासेऽवा न्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेपि स एवेत्यर्थ । समासस्येत्यनेनेति । अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थ । थाथादिस्वर इति । क्तप्रत्ययाऽऽकार उदात्त इत्यर्थ । तेनाऽन्तोदात्तविधानात् । यथेति । तत्र हि त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषे तद्धितार्थेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वाऽवान्तरतत्पु रुषयुक्त स्वर इत्यर्थ । पर तु महान्देवदत्त प्रियो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याऽभावाय महद्देवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमा सेऽवान्तरपदयो सन्महदिति समासाऽप्रवृत्तिर्बहुलग्रहणादिति महत्कष्टश्रित इत्येवैकपद्यैकस्वर स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्राय । विशेषण विशे ष्येणेत्यस्य त्रिपदे समासेऽवान्तरपदयोरप्रवृत्तिं सूत्रशेषे वदता तत्प्रपञ्चभूताना पूर्वनिपातनियमार्थाना च तत्राऽप्रवृत्तिरुक्तप्रायैवेत्याहु । परस्पर सब-

१ क्वचिन्न । २ इत उत्तर 'महाकष्ट श्रित इती त्यादिपाठो लिखितेषु ।

महत्कष्टं महाकष्टं, महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—महत्कष्टं श्रित इति, तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति ॥ तदा कस्मान्न भवति ? ॥ कस्य कस्मान्न भवति । किं द्वयो , आहोस्विद्बहूनाम् ? ॥ बहूनां कस्मान्न भवति ? ॥ 'सुप्सुपे'ति वर्तते ॥ ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा—'प्रातिपदिका'दिति वर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति ॥ सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते, न समुदाये । यावत्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिका-

प्र.] स्परापेक्षाया महत्कष्टयो समासे कृते तत श्रितशब्देन समास । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देश पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थं । बहूनां कस्मान्न भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भाव । सुप्सुपेति वर्तत इति । सङ्ख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूना न भवतीत्यर्थ । यथा पशुना यजेते'त्यनेकस्य पशोरुपादानाऽभावस्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूना समासेन भाव्यमिति भाव । आकृतिस्त्विति । एकैकस्या व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदि-

उ] त्वाभावादिति । पृथगेकार्थीभावाऽभावादित्यर्थं । पूज्यमानत्वमिति । कष्टेन महत्त्वस्याऽन्वयाऽभावादिति भाव । विशेषणविशेष्यत्व चेति । अन्येनैकार्थीभावादेव परस्परं तत्त्वाऽभाव इत्यर्थ । समासो न स्यादिति । अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थ । स्वरश्च प्रसज्येतेति । सौवरीणा सप्तमीना तदन्तसप्तमीत्वादहीनवाचिक्तान्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य सबन्धि द्वितीयान्त पूर्वपद प्रकृत्येत्यर्थादिति भावः । अत्राऽरुचिबीजं तु त्रयाणामेकार्थाभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येव, पृथगेकार्थीभावाऽभावेपि न क्षतिरिति । महाकष्टं श्रित इति । यदैव वाक्य तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थ । तदा न भवितव्यमिति । समासेनेति शेष । सामान्येति । अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशोऽसंगत स्यादिति भाव । तत्फल दर्शयति—पदद्वयात्मकस्येति । सुबित्यनेन सुबन्तसमुदायाऽग्रहणे हेतुमाह—सङ्ख्याया इति । अनियतसङ्ख्यावच्छिन्नस्य सन्निवेऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशयाकाङ्क्षायामुपात्तसङ्ख्यैव विवक्ष्यत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह—यथा पशुनेति । आकृतौ प्रवर्त्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयबहुव्यक्तिषु युगपत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशङ्क्याह—यथा ब्राह्मण इति । एकैकस्यामिति । तस्यामेवेत्यर्थं । प्रत्ययाभिधानेति ।

द्विति, तावत उत्पत्त्या भवितव्यम्, प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते, न समुदाये । एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति, तावतः समासेन भवितव्यम् । द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते, न बहुषु ॥ द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते, 'राजपुरुषोऽभिरूप.' 'राजपुरुषो दर्शनीय' अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ नैष दोष. । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च प्रधान-

प]कत्वात्ततो विभक्तीनामनुत्पत्ति, तथा सुबन्तसमुदायस्याऽसुबन्तत्वात्[1] श्रितेन समासाऽभावः । प्रत्ययस्य सुबन्तसमुदायस्य च चिकीर्ष्यस्य[2] प्रधानत्वाऽद्गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एव भवतीति 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ निषेधे सख्या न विवक्ष्यते । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्यायोऽयम् । वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षाया च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् । इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति यदि सापेक्षमिति । भवति

उ] ज्ञानन्यवहारेत्यर्थ । तथा सुबन्तसमुदायस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्याऽसुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य विवक्षितैकत्वकनुप्पदेन वक्तुमशक्यत्वादिति भाव । चिकीर्ष्यत्वं-विधेयत्वम् । संचिस्कीर्ष्यस्येत्यपाठ. । भूषणाद्यर्थाभावात्सुटोऽप्राप्ते, 'समोऽनुपयोगाच्चेति बोध्यम् । गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति । 'प्रधानगता सख्या विवक्ष्यते' इति ग्रन्थास्त्वार्थप्राधान्यमादाय बोध्याः ।

आधारगताय' इति । जात्याधारद्रव्यगता सख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वेवं'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्रापि जात्याश्रयसंख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि गुणत्वादत आह–ब्राह्मणसमुदायस्येति । शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एवेति । न्यायेनैव शास्त्रार्थे जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम् । परे तु 'सुप्सुपेति वर्त्तत' इति भाष्यस्य 'आकृतिस्तु प्रत्येक समाप्यत' इति वक्ष्यमाण आशय· । इतरस्त्वेकत्वविवक्षयैकसुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कते–ननु च भो इति । आकृताविति । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थ । अन्यथा व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतद्वुक्तिरसङ्गता स्यात् । एवं चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः । सिद्धान्ती स्वाशय प्रकाशयति–आकृतिस्त्विति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्त त्वित्यर्थ । तदेवाह–यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादितीति । एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्त प्रातिपदिकत्वादीत्यर्थः । द्वयोश्चेति । पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्येक द्वयोरित्यर्थ· । अयं

१ क्वचिन्न । २ 'संचिस्कीर्षितस्य' । ३ 'निमित्ते' ।

स्य सापेक्षस्यापि समासः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्र' 'देवदत्तस्य दास भार्ये'ति । [अत्र[1] वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥] नैष दोषः। समुदायापेक्षाऽत्र षष्ठी सर्व

प्र] चेति । प्राधान्या[2]देवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाऽविरोधात् । 'सामान्याप्रयोग' इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन सबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषण स्पृशति । तदुक्तम् —

'समुदायेन सबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवांस्ते[3] तु युज्यन्ते तद्वता सह' । इति ।

उ] भाव —यथा स्वाङ्गत्वजनपदत्वादे प्रत्येकं समास्या स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहण, तथा प्रकृतेपि । न च स्वाङ्गादित्यादावप्येकत्वविवक्षया तदर्थलाभस्तत्रत्यैकत्वस्य स्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेपि स्वाङ्गानन्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थोऽलाभात् । एको य स्वाङ्गवाचक शब्द इत्येतावत एव ततो लाभात् । एव चोद्देश्यगता सख्याऽविवक्षितैवेति मीमांसकसिद्धान्तविरोधोपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायात्तद्धितशङ्काया तत्समाधानपरे मतुप्सूत्रस्थे भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो न्याय्यस्तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्य समस्तत्वेन समासे सख्याया अभानेनैकत्वस्याऽभानात् । श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्व तु समाहारान्वयीति बोध्यम् । न च तत्पर्यायाधिकरणैरनेकै समासादिवारणार्थं सा, 'स्त्रीभ्यो ढ गित्यादे स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । यथा च तत्र बहुवचनसत्त्वेप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययस्तथान्यत्रापीत्याहु । प्रधानार्थाभिधायिनेति। प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थ । प्राधान्यं,-स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् । कथमेकार्थीभावश्चेति । कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थ । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाऽभाव इति भाव । प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तावुपपत्तिमाह—प्राधान्यादेवेति । नन्वेव राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह—सामान्येत्यादि । उपात्तविशेषणविजातीयविशेषणयोग प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति भाव । यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्व, तथापि दर्शनीयत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदक न राजसबन्धोपीत्याशयेन तयोक्तिरिति बोध्यम् । भाष्ये—सर्व गुरुकुलमिति । गुरुसम्बन्धविशिष्ट कुल सर्वमपेक्ष्यते' न तु

१ इद क्वचिन्न । २ 'प्राधान्यमिति । कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकदैवानेकेनोप' । ३ 'तेऽपि' ।

गुरुकुलमपेक्षते॥ यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी, तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति—'किमोदनः शालीनाम्' सक्त्वाढकमापणीयानाम्' 'कुतो भवान्पाटलिपुत्रक' इति। इह चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' देवदत्तस्य दास भार्येति, यद्येषा समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्यत—देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य य पुत्र इति ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्यस्यापि गुरुपुत्रो, देवदत्तस्य किंचिदित्येषोऽर्थो गम्येत। यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य य पुत्र इत्येषोऽर्थो गम्यते अतो मन्यामहे—'नैषा समुदायापेक्षा षष्ठी'ति॥

प्र]किमोदन इति। केषां शालीना, किं कलमानामथ रक्तानां शालीनामन्येषा वौदन इति प्रश्न। सक्त्वाढकमिति। आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थ। कुतो भवानिति। कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थ। अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य, तदवयवानां वा प्रश्न। अत्र शेषपेतो प्रोचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति। इह चापीति। समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थ। नैषेति। गुर्वपेक्षयात्र षष्ठी, संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थ वदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्ति। उक्तञ्च—

'सबन्धिशब्द सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' इति।

उ]तदवयवो गुरुरित्यर्थ। तदाह—गुरुकुलादिनेति। नन्वेव गुरौ देवदत्त सबन्धित्व न लभ्येतेत्यत आह—सामर्थ्यादवयवमपीति। येषामर्थानां गुरु कुलादिरूपसमुदायेन सबन्धस्तेष्वर्था अवयवान्सस्पृश्य सबन्ध्य तद्वत्ता युज्य न्त इति नात्र पक्षेऽवयवानां तत्सम्बन्धालाभ इत्यर्थ। किम षष्ठ्यन्तापेक्षत्वमुपपादयति—केषां शालीनामिति। न तु शालीना कीदृश ओदन इत्यर्थ इति भाव। कलमा—श्यामशालय। आपणीयानां मध्ये सक्त्वाढकमित्यर्थो नेत्याह—आपणीयानां सक्तूनामिति। उक्तार्थे उपपत्तिमाह—अनेकत्वादिति। एकत्वेपि तस्याह—तदवयवानां वेति। सामीप्यादेर पीति। सामीप्यादिनिरूपितसबन्धस्यापीत्यर्थ। अवयवद्वारकसबन्धस्यैवाऽत्र भानमित्यत्र नियामकाऽभावादिति भाव। भाष्ये—नैषा समुदायापेक्षेति। एव चाऽप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमि त वक्तुमशक्यमिति भाव। 'गमकत्वादत्र वृत्ति'रिति वक्ष्यमाणाशयमाह सबन्धिशब्दत्वाच्चेति। नित्यसापेक्षविषये आशङ्काया अशान्त्या प्रागुक्तन्यायविषयाऽभावा आसामर्थ्यमिति भाव। प्रयुज्यत इति। समस्तत्वेनेत्यर्थ। स्वार्थवदिति।

१ इद क्वचिन्न। २ 'यद्येषा'। ३ 'वाक्यवत्'। ४ 'क्षाऽस्य'। ५ 'गुरो'। ६ 'सम्बध्य।'

अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति ॥ क्वान्यत्र ? ॥ 'इसुसो' सामर्थ्ये' 'ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोती'ति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं— सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्ट श्रित' इति ? ॥ [॥ * ॥ सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषण-योगो न ॥ * ॥] सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते'इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत' इत्युच्यते, 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'त्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ [॥ * ॥ अगुरुकुल पुत्रादीनाम् ॥ * ॥] अगुरुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्य 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽगुरुकुलपुत्रादीना'-मिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥ * ॥ अगमक-त्वात् ॥*॥ इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं, समासेन च। यथेहार्थो वाक्येन गम्यते 'महत्कष्ट श्रित' इति, नासौ जातु चित्समासेन गम्यते 'महत्कष्ट-

प्र] अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पि कालकमिति षत्वं न भवति 'समानाधिकरणमस मर्थव' दिति वचनात्, एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् । स एवाह वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात् षत्वादि भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणाऽयमपि न्याय एवोक्त । न वक्तव्यमिति । न्यायसिद्धत्वात्[1] इह समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्ततसमानार्थ एव न्याय्य । महत्कष्टश्रित इति । य कष्टश्रित स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविशेषणं वा महत्त्व

उ] स्वार्थे इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधान । स्वार्थमात्रोपस्थापक वाक्यघटकतादशायामिव वृत्तावपीत्यर्थ । किमोदन इत्यादयस्त्वसामर्थ्येपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् । 'सापेक्षमसमर्थ मित्यस्य वाचनि कत्वे दूषणान्तरमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । अन्यथा प्राक्कैयटोक्त-न्यायस्यैकार्थाभावविषयत्वादिसुसोरित्यत्र व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव ग्रहादरा गति स्पष्टैव । तद्ध्वनयन्नाह—वाचनिके इति । स पश्यति । मदीय चोद्यं दुष्परिहरमित्याहेति भाव । भाष्यकारो न्यायं दर्शयति —अगम-कत्वादित्यादिना । क्रियाविशेषणं वेति । महत्या भयात तथा करोती त्यर्थ इति भाव । न कष्टविशेषणमिति । तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भाव । न चैवं कष्ट श्रित इत्यस्यापि विमहत्वं न स्यात्, तत्र समाससमानाकाराया

[1] छुप्तमिद स्यात् । [2] भाष्यामदामत्यन्ये । [3] 'अगुरुपुत्रा'।

श्रित' इति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूम — अगमकत्वादिति, न ब्रूम — 'अपशब्द' स्या'दिति॥ यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्ति। तद्यथा—'देवदत्तस्य गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'ति॥

यद्यगमकत्वं हेतु, नार्थः समर्थग्रहणेन। इहापि—'भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्ये'ति योऽर्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातु चित्समासेन गम्यते 'भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्ये'ति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः, तस्य साधुत्वं माभूत्— 'अकिंचित्कुर्वाणम्' 'अमाषं हरमाणम्' 'अगाधादुत्सृष्ट'मिति॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अवश्यं कस्य चिन्नञ्समासस्याऽसमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम्। असूर्यंपश्यानि मुखानि' 'अपुनर्गेया

प्र] प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम्। न ब्रूम इति। लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत्। महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते। प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम्। अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः। नञ्समासो गमक इति। गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्याऽसति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं, ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। किंचिदकुर्वाणं, माषमहरमाणं, गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः।

असूर्यंपश्यानीति। सूर्यकर्मिकया दर्शिक्रियया नञः सम्बन्धो, न तु

उ] एवोपस्थिते। एतेन वृत्तिवाक्ययोः समानविषयताऽत्र सूचितम्। विशेषणसमभिव्याहारे तु महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वाऽनाक्रान्तविशेष्यतयोपस्थितिरावश्यकीति तयोः समानार्थत्वभङ्गः। इदमेव भाष्ये 'पदं र्थ पदार्थेने'-तिव्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक्। भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्ब्रूम इत्यादि। अगमकत्वादित्येतस्माद्धेतोः 'सापेक्षमसमर्थ'मित्यादि ब्रूम। न तु सम्भाविताऽपशब्दस्य साधुत्वनिवृत्त्यै तद्वाचनिकं ब्रूम इत्यर्थः। तद्धनयन्नाह-यत्र गमक इत्यादिना। एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे—एवं इत्यादिना। अगमकत्वादेव तदर्थे शिष्टलोकेऽप्रयुक्तत्वात्समासो न भवतीति भावः। एवं च गमकत्वादेव 'किंमादन-शालीना'मित्यादेरुपपत्तिः। कैयटाद्युक्तमनन्विनशब्दत्वादियुक्त्या देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादेः साधुत्वं उपपादितेऽपि 'क्रिमोदनः' इत्यादेः साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु।

गमकश्चेत्तन्निवृत्तिरशक्येत्यत आह—गमकत्वाभिमत इति। तत्र हेतुर्लोके प्रयोग। अतोऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः। परं त्वसाधुरिति भावः। अम

१ 'अस्त्यसमर्थ'। २ क्वचिन्न।

श्लोका ''अश्राद्धभोजी ब्राह्मण ''अलवणभोजी ब्राह्मण' इति। 'सुडनपुंसकस्ये' त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'एतस्यवाऽसमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गम कस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति। तस्मान्नार्थ समर्थग्रहणेन ॥ अथ क्रिय माणेपि समर्थग्रहणे 'समर्थ' मित्युच्यते किं समर्थं नाम ? ॥ ॥ * ॥ पृथग

प्र] सूर्यस्थया सत्तयेत्यसामर्थ्यम्। अपुनर्गेया इति। पुनर्न गेया इति गानेन न। सबन्धो न तु पुन शब्दार्थेन। अश्राद्धभोजीति। भुजिना नञ सबन्धो न तु श्राद्धेन। श्राद्धे भोजननिषेधाऽवगमात्। अनपुसकस्येति। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमास। असमर्थनञ्समासाना केषा चित् साधुत्वज्ञापनायाऽनपुसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। पर्युदासेपि ह्यत्र न क्षति। तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषा ग्रहण कर्तव्य तदे बाऽक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थ। एतस्यैवेति। अभेदमाश्रित्यैकवचन कृतम्। एतेषा बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग.। असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयो सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव। अथ क्रियमाणेपीति। अबुधबोधनार्थं क्रियमाणेऽरणेऽभ्युपगम्यमाने इत्यर्थ। किं समर्थं नामेति। यद्यपि पूर्वमेकार्थी भावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्त तथाप्येतद्विचारस्थान तस्य। एतत्सि द्धेन तु पूर्वं व्यवहार कृत। पृथगर्थानामिति। एकार्थीभाव तावत्सामर्थ्यं दर्शयति। परस्तात्तु व्यपेक्षालक्षण दर्शयिष्यति। पृथगर्था येषा पदानां तानि

उ] मर्थत्वमुपादयति—किंचिदकुर्वाणमिति। न सूर्यस्थया सत्तयेति। सूर्य-पदार्थघटकधात्वर्थनेत्यर्थ। कर्मणि न प्रेरयतीत्यसूर्ये इत्यर्था नेति भाव। सूर्यशब्दस्य रूढत्वेऽपि सूर्यभिन्नमिति तेनाऽन्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यम्। नियमार्थं भविष्यतीति। एवं चाऽकिंचित्कुर्वाणमित्यादय प्रयोगा प्रागुक्ता असाधव इति भाव। असूर्येत्यादीनां प्रागुक्तानां बहूना साधु त्वस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह—अभेदमिति। 'एतस्यैवेतभाष्यस्य प्रागुक्तस्येत्यर्थ इति भाव। क्रियायामुभयोरिति। इद चिन्त्यम्। इत्त सर्वो मृत्तिकये त्यादौ समासापपत्ते। असामर्थ्येपि ज्ञापकात्क्वाचित्समास इत्येव भाष्याल्लाभेनाऽस्योपयोगाऽभावाच्च। प्रातिपदिकसज्ञाप्यसूर्यलल्लाटयोरित्यनपु-सकस्येति च ज्ञापकादिति भाष्याशय। अबुधेति। सर्वत्र गमकत्वाऽगमकत्वे लक्षणैकचक्षुष्कैर्ज्ञेये इति भाव। कृतेपि क्वचित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्वा दिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम्। एतत्सिद्धेनेति। अनन्त्यवार्तिककारीय सिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यकृता व्यवहृतमिति भाव। पृथगर्था इति। अर्थेषु पृथक्त्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिविषयत्वम्। आचष्टे—उपस्थापयति।

र्थानामेकार्थीभाव समर्थवचनम् ॥ * ॥ पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः 'समर्थ'मित्युच्यते ॥ क्व पुनः पृथगर्थानि, क्वैकार्थानि ? ॥ वाक्ये पृथगर्थानि–'राज्ञः पुरुषः' इति । समासे पुनरेकार्थानि–'राजपुरुषः' इति ॥

प्र]पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे, पुरुषशब्दोऽपि पुरुषार्थमेव । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथ वाऽन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते, पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात् । यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिः, अवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात्तदध्यवसाय पदानामाश्रित्य 'पृथगर्थानामेकार्थीभाव' इत्युक्तम् । समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् । क्व पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न सम्भवतीति प्रश्नः । राज्ञः पुरुष इति । राज्ञ' इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसम्बन्ध्यपेक्षयोद्भूतसम्बन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधी

उ]राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति । पुरुषार्थान्वितमत्र स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः । उक्तस्वार्थाश्रमप्याह–अथ वेति । अवयवार्थान्वित इति । पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशाऽर्थान्वित इत्यर्थः । तदुक्तम्–अन्य एवेति । समुदायार्थः–समुदायशक्तिगम्यः । क्वचित्तु–'अवयवार्थानन्वित' इति पाठः । तदा स्पष्टमेवाऽन्य एवेत्यस्य विवरणमिदम् । द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेकार्थीभावस्तु सूत्रोपक्रमे दर्शितः । एकार्थत्वम्–अविभागापन्नार्थत्वम् । अपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वम् । तदाह–पांसूदकवदिति । यथा मिलितपांसूदकेऽन्यतराऽविषयकं ज्ञानविषयत्वं नान्यतरस्य, तथा प्रकृतेऽप्यन्यतमाऽविषयकोपस्थितिविषयत्वं नान्यतमस्येत्यर्थः । यथा पांसूदकमिलने पिण्डाख्यान्तरमेवैकभावमापन्नं तयोस्तदन्वयत्वव्यवहारश्च तद्वदत्रापीति भावः । एवं चाऽपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । गौणमेकार्थत्वं समासघटकपदानां बोधयितुं विनिर्देशः । पदानामसत्त्वाद्यथा तत्सत्ताव्यवहारो गौणस्तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति बोध्यः । तदाह–यद्यपीति । सादृश्यादिति । यद्यप्येतत्पक्षे वाक्यमप्यखण्डमेव तथापि रचनावैलक्षण्यादेव शास्त्रनिष्पन्नेन सखण्डेन सादृश्यं बोध्यम् । एकार्थीभाव इत्यनेन समर्थवचनमित्यस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह–कर्मणीति । बाहुलकादिति शेषः । सामान्ये च नपुंसकम् । तद्ध्वनितं भाष्ये–समर्थमित्युच्यते इति । वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाऽभावमाशङ्क्याह–राज्ञ इति । अनियतसम्बन्ध्यपेक्षयेति च्छेदः । उद्भूतसम्बन्धशब्देन तद्वृत्तितया प्रतीयमानसम्बन्धः । विशेषणभावमापन्न इति । विशेषणत्वेनैवोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्रकारकार्थ

१ 'समर्थस्तु । २'भाव इति' । ३ 'द्विभागापन्न' । ४ 'द्वयवयो नर्थक' । ५ क्वचित्त ।

किमुच्यते—'पृथगर्थानी'ति, यावता 'राज्ञः पुरुष आनीयता'मित्युक्ते ['राजपुरुष' आनीयते,] 'राजपुरुष' इति च स एव ? ॥ नापि ब्रूम—'अन्यस्यानयनं भवती'ति ॥ कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः ? ॥

॥ ॥ सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वरः ॥२॥ इति ॥ सुबलोपो भवति वाक्ये—'राज्ञः पुरुष' इति । समासे पुनर्न भवति—

प्र]यते। 'पुरुष' इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते । वृत्तौ तु भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि सम्बन्धस्यान्तर्भावात्षष्ठी निवर्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति शास्त्रेणाऽन्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये । किमुच्यत इति। एवं हि वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यद्येक एव विशिष्टोऽर्थो न प्रतीयते । वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति । नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपि पदानामाकाङ्क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः । वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतोऽन्यस्यानयनम् । न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता । यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां,शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याऽभेदे शब्दार्थो भिद्यते तद्वदत्रापीत्यर्थः । सुबलोप इति। एकार्थीभावाऽभावकृतोऽपि विशेष 'एकार्थी-

उ]भावविशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भावः ।अभिधीयते—शक्त्योपस्थाप्यते। स्वनिष्ठ —प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठ । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् । न तु सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयोद्भूतसम्बन्ध इत्यर्थः । विधीयमानत्वात्—विधेयताख्यविषयतावत्त्वात् । प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादिति भावः । तदेवाह—प्राधान्यमिति । वृत्तौ भेदस्य—भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य । यथा घटघटत्वयोः घटशब्दजन्यसंस्थाऽविषयकोपस्थितिविषयत्वं तथा वृत्तौ राजपुरुषयोरिति भावः । सम्बन्धस्यान्तर्भावात् । राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थः । उक्तार्थानामप्रयोग' इति षष्ठ्या निवृत्तिरिति भावः । उक्तविशेषस्य गम्यमानतयाऽविशेषोक्तिः कथमित्यत आह—एवं हीति । पृथगर्थत्वं स्यादिति । समासापेक्षया परस्परापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थः । न प्रतीयेतेति । 'पदाभ्या'मिति शेषः । सामर्थ्यभेदोऽपीति । व्यपेक्षैकार्थीभावरूप इत्यर्थः । भाष्य—नापि ब्रूम इति । नैव ब्रूम इत्यर्थः । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । पृथगुपस्थितिविषयत्वेऽपीत्यर्थः । एकार्थता—एकसामर्थ्यवत्ता । एकार्थीभावकृतविशेषप्रश्ने 'सुबलोप' इत्यादिकथनमसङ्गतमत आह—एकार्थीभावाभावेति । यथा मशकनिवृत्तिकारणमपि धूमो

१ क्वचित् । २ 'इत्येकार्थीभावकृता विशेषा' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'सुपोऽलोपो' । ५ 'समासेतु न' । ६ 'प्रतीति' ।

'राजपुरुष' इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये–'राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष' इति। समासे तु न भवति–'राजपुरुष' इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धो भवति वाक्ये–'राज्ञ पुरुष' 'पुरुषो राज्ञ' इति। समासे न भवति 'राजपुरुष' इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये–'राज्ञ॑ । पुरु॑ष' इति। समासे

प्र]भावकृत' इत्युच्यते।सन्निधानाऽसन्निधानाभ्या क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थाना कारणत्वात्। यथा वर्षकृत सुभिक्ष, वर्षकृत दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञ पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य सवन्धस्य प्रत्यायथितत्वाद्विना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोप, समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य सवन्धस्योपरमात्स्वाभाविकी सुपो निवृत्ति, सैवं च शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेव सुपो भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाऽभावानुमान। वाक्यसमासयोर्व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्ट वाक्ये, यथा भार्या राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टम्। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्येऽनियतपौर्वापर्येण पदाना प्रयोग, समासे तु नियतपौर्वापर्य। स चार्थाऽभेदनिबन्धन। यथा 'कर्क' इति प्रयोक्तव्ये 'कंक' इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते–यथा देवदत्त गामभ्याजेति। तदभेदे न दृश्यते यथा–घट इति। अत्र 'राज्ञ॑ पुरु॑ष' इति द्वे अपि पदे निःस्वरेणाद्युदात्ते। 'राजपुरुष' इति समासो

उ]मशक्यकारणमित्युच्यते 'मशकार्थो धूम' इति, तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणकमित्युच्यते।तदुक्त पातञ्जलभाष्ये–'उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तय। वियोगान्यत्वधृतय कारण नवधा स्मृतम्'। उभयत्रापि राजसवन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे क्वचिद्विभक्त्यादि, क्वचिन्नेति विभाग कथमित्यत आह–तत्रेति। वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव षष्ठीप्रवृत्तौ निमित्त,तत्रैव सवन्धस्योद्भूततया भाना दिति भाव। भेदनिवृत्ताविति। भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेद।सवन्धस्योपरमा दिति। प्रातिपदिकोक्ततया तद्वाचकाङ्गोपरमादित्यर्थ। अर्थस्येति। अर्थगत भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थ। ऋद्धस्ये'त्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकार्थ्याद्व्यवधायकत्वमिति मन्वान प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह–भार्या राज्ञ इति।'भार्या देवदत्तस्ये'त्यस्य मध्ये 'राज्ञ पुरुष' इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यम्। ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणताया एव नियतत्वाद्यथेष्टमभिसवन्ध इत्यनुपपन्नमत आह–वाक्येऽनियतेति। पौर्वापर्यलक्षण शब्दधर्मोऽभिसवन्धो भाष्याभिप्रेत इति भाव। समासाऽसमासकृत स्वरविशेषो नैकार्थ्यभावकृत इत्यत आह–अर्थभेदे इति।[स्वरभेदे इति] स्वरशब्देनोदात्त स्वरितो वाऽत्र विवक्षित इति बोध्यम्। द्वे अपीति।

१ क्वचिन्न। २ 'सुब्लोप'। ३ 'सैयम्'।

पुनरेक एव–'राजपुरुष' इति ॥ नेत एकार्थीभावकृता विशेषा ॥ किं तर्हि ?॥ वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान्–'सुपो धातुप्रातिपदिकयो 'उपसर्जन पूर्वम्' 'समासस्यान्त उदात्तो भवती ति ॥ इमे तर्ह्येकार्थीभाव कृता विशेषा ॥ ॥ सङ्ख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषण चयोग ॥*॥

प्र]ऽन्तोदात्त । वाचनिकानीति । वचनेनैव भूतानामन्वाख्यानाव्यभिचाराद्वानुमान सुबलोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थ । यथा 'पय पयो जरयती'त्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा 'राजपुरुष' इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव सबन्धमभिदध्यात्। अर्थाऽभेद च सुबलोपो दृष्ट । यथा 'वर्षासुज ' 'गोषुचर' इति।तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते–अन्तादी आद्यन्तौ जातपुत्र पुत्रजात इति। वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति । नहि भवति 'च खदिर ''च धव'इति।ऐकस्वर्यं च वाक्ये दृश्यते–'तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्नि'ति। अर्थाऽभेदे च स्वरभेद –'कर्तवै अन्वेतवै' इति । 'अन्तश्च तवै युगपत्' 'तवै चान्तश्च युगप'दित्यत्र स्वर । सङ्ख्याविशेष इति । वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वात्सङ्ख्याविशेषयुक्त स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन्त [illegible]

वाचकाऽभावे कथ तत्प्रतीतिरत आह–पञ्चकेति । तात्पर्यग्राहक तु प्रकरणादीति भाव ।इदमेव दर्शन सिद्धान्तिन इति बोध्यम्। राजपदमेवेति।शब्दशक्तिस्वाभाव्या दिति भाव । एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्व न दृष्टमित्यपास्तम् । शब्दा भावेऽर्थसद्भाव प्रदर्श्य शब्दसद्भावेप्यर्थाऽभाव दर्शयति–अर्थाभेदे चेति । अभिन्नो पस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थ । वाक्ये चेति । चादीना निपाताना परप्रयोग एवेति भाव । तीक्ष्णेनेति । पराङ्गवद्भावात्स्वरैक्यमत्रेत्यर्थ । अन्तश्च तवै इति । आद्य मसमासेऽन्त्य समासे स्वरविधायकम् । विभक्त्यर्थेति । वाक्य उपसर्जनबोधक पदाना विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसङ्ख्याविशेषयुक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थ । अन्तर्भूतेति । विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थ । अभेदैकत्वेति । विभक्त्यभावेन सङ्ख्याविशेषाणा तत्तद्रूपेणाऽप्रतीते सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याना भान मधुनि सर्वरसाना रसत्वेन भान वदिति भाव ।तदाह–यथौषधीति।अथ वेति।अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सामान्य भासते न तु विशेषा इति पूर्वस्माद्विशेष । सङ्ख्यावद्वानसम्बन्धानि पक्षद्वयेपि बोध । अत एव भाष्ये–'सङ्ख्याविशेष' इति विशेषपदोपादानम् । मधुनि सर्वरससत्तानन्यस्य

१श्लोकवार्तिकम्।इद भाष्यमित्यन्ये । २ अर्थाऽभेदस्य'।३ अथाभेदे'। ४ 'मुब्लो'।

इति। सङ्ख्याविशेषो भवति वाक्ये–'राज्ञः पुरुषः' 'राज्ञोः पुरुषः' 'राज्ञां पुरुष' इति। समासे न भवति–'राजपुरुषः' इति॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति॥ किं कारणम्?॥ योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात्। अङ्ग! हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। नहि शब्दकृतेन नामाऽर्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्॥ तदेतदेवं दृश्यताम्–अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति।

प्र.]भागेनावस्थानमभेदैकत्वसङ्ख्या।यथोक्तम्–'यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्त्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः।' इति। अथवा परित्यक्तविशेषं सङ्ख्यासामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्या।तदुक्तम्–'भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः। व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते। अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते' इति। क्वचित्तु सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति। यथा द्विपुत्र पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव सङ्ख्याविशेषः। तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम्। शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः। तथा मासजात इति विशिष्टस्याल्पवगमाय प्रयोगादेकत्वावगति।एवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण सङ्ख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः। तदसान्निध्यादिति। लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः। ननु चेति। नहि विद्यमानेऽर्थे लुकमाचार्योऽन्वाचष्टे, अपि त्वर्थस्याऽभावात्त्वत एव या शब्दस्य निवृत्ति सैवाऽनुगम्यत इत्यर्थः। अर्थकृतेनेति। प्रत्याययितुमिष्टार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात्। अर्थरूपमिति। अर्थस्वभावः।

उ.]तत्तद्रोगादिनिवृत्तिरूपस्य फलस्यानुभवात्तत्सत्ताकल्पनेऽप्यत्र सर्वसङ्ख्याविशेषकल्पने मानाऽभाव इति तद्भावः। भेदानां–विशेषाणाम्। सङ्ख्यात्मा–सङ्ख्यासामान्यम्। तथाविध.–अभेदैकत्वसङ्ख्यापदवाच्य।निर्विशेषसामान्याभावादिदं कथमत आह–व्यापारादिति। सङ्ख्यात्वेनैव तत्प्रतीतेर्निर्विशेषरूपाणां तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतेश्च भेदापोह इति भाव। तदेव समर्थयति–अगृहीतेति। शुक्लादिरूपभेदस्त्विति। शुक्लादिरूपविशेष इत्यर्थ। 'भेदरूप' इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोऽर्थस्त्वित्यर्थ। तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीति सद्वस्तुविषया।अत्र तु सङ्ख्यात्वेन प्रतीतिरसद्वस्तुविषया विकल्पात्मिकेति विशेष। नन्वेवार्थाभावकृतसङ्ख्याविशेषाऽभावेनैव तदसान्निध्यमिति चेत्तेत्याह–लुकेति। लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्वमनुमीयत इति भाव। ननु लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्त्वमेवेत्यत आह–नहीति। अनुगम्यते इति। बोध्यत इत्यर्थ। 'प्रत्ययलक्षणसिद्धये' इति शेष। ननु जातौ बहुवचने कथं व्यक्तिगत-

१ 'रूपमेवंजातीय'। २ क्वचित्। ३ 'गार्थस्त्वि'।

अवश्य चैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते—'योसौ विशेषवाची शब्द स्तदसान्निध्यादत्र विशेषो न गम्यते' इति, इह तस्य विशेषो गम्येत— अप्सुचरो गोपुचरो वर्षासुजं इति ॥

प्र]एतदुक्त भवति–सङ्ख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छाया वाक्य प्रयुज्यते अन्यदा तु वृत्ति । **गोपुचर इति ।** गोपुचर कुक्कुट उच्यते । एतस्या गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषेणोच्यते। नातौ चेद बहुवचनमिति व्यक्तिगतसङ्ख्या भेदानवगति[2] । यदि तु व्यक्तिगत बहुत्व प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचन क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिगत[3] बहुत्व न प्रतीयते तदा जात्याश्रय बहुवचनमभ्युपगम्यते[4] । वर्षासुज इति । इन्द्रगोप । अत्रापि एकस्मिन्नप्यतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते, न त्वत्र ऋतुबहुत्व प्रतीयत इत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपचायते।'तत्पुरुषे कृति बहुल'मित्यनाऽलुक्। लिङ्गविशेषस्यापि क्वचिद्वृत्तावुपादान 'कुमारीपुत्र' इति[5] । क्वचित्त्याग –'कुक्कुटाण्ड मृगमास'मिति । वाक्येपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाऽविवक्षा दृश्यते– छागस्य मास'मिति ।

उ]सङ्ख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह–यदि त्विति।सत्यपि प्रत्यये तदनवगतेर्जातौ तदाश्रीयते इति भाव । जात्याख्यायामितिसूत्रप्रत्याख्यानादवयवबहुत्वारोपेण बहुवचनमिति–अत्रापि वक्तु युक्तम्। **अत्राप्यभेदैकत्वमिति।** अवयविगताऽभेदैकत्वमित्यर्थ । एव हि 'दारा' इत्यादावप्यवयविन्यभेदैकत्व स्यादिति तस्य वृत्तिकृत विशेषत्वभङ्ग इति चिन्त्यम् । सङ्ख्याविशेषवल्लिङ्गविशेषोपि वक्तो नोक्तस्तत्राह– **लिङ्गविशेषस्यापीति ।** परे तु **'सङ्ख्याविशेष'** इत्यस्याऽप्रातिपदिकार्थसङ्ख्याविशेष इत्यर्थ । तेन द्विपुत्रादौ न दोष । *मासजातादौ शब्दात्सङ्ख्याऽप्रतीतिरेव मास* त्वेन त्वेकमासस्यैव बोध ,अनेकमासजाते द्विमासजात इत्यादिदर्शनात्। शब्दशक्तिस्वभावान्न कदापि तेनानेकमासस्य मासत्वेन बोध । 'त्वत्पुत्रो' 'युष्मत्पुत्र इत्या दावपि तत्तच्चेतनपुत्र इत्येव बोध । आदेशतदभावौ तु तत्त्वेन वस्तुन एकबोध तदभावाभ्याम् । यथा घटानित्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित्त्रयाणा कदाचिच्चतुरादीना भान,न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना, तथा वृत्तौ राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभान तात्पर्यवशान्न त्वेकत्वद्वित्वादिना । एकवचनत्वादिक वस्तुन एकत्वादिविशिष्ट व्यक्तिबोधकत्व न त्वेकत्वद्वित्वादिनेत्येतावत्पर्यन्तमाग्रह । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दन्तोष्ठस्य दन्ता स्निग्धतरा इत्यादाववयवसङ्ख्याया अभानाद्दन्तत्वेनौष्ठत्वेन दन्तोष्ठ लक्षणार्थद्वयप्रतीतिस्तत्त्वेन, अनेकव्यक्तिसत्त्वेपि तासा शब्दतोऽभानात् । अत एव भाष्यकृतोपसर्जनविशेषणरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावव्यापकत्ववदस्य

१ चर '। २'गम '। ३'व्यक्तिबहुत्व । ४ मित्यभ्युप'। ५ क्वचित्। ६ 'इत्यादौ'।

व्यक्ताभिधान भवति वाक्ये–'ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति। समासे पुनरव्यक्तम् 'ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठती'ति, सन्देहो भवति–सम्बुद्धिर्वा स्यात्, षष्ठीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेष । भवति हि किंचिद्वाक्येऽव्यक्त, तच्च समासे व्यक्तम्। वाक्ये तावदव्यक्तम्–'अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्ये'ति, सन्देहो भवति–पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्द्धम्, अथ वा योऽसौ सञ्जीभूत पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति। तच्च समासे व्यक्त भवति–'अर्द्धपशुर्देवदत्तस्ये'ति ॥ उपसर्जनविशेषण भवति वाक्ये–'ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष' इति । समासे न भवति–'राजपुरुष'इति ॥ एषोऽप्यविशेष समासेऽप्युपसर्जनविशेषण भवति। तद्यथा–देवदत्तस्य गुरुकुल, देवदत्तस्य गुरुपुत्रो, देवदत्तस्य दासभार्येति ॥

'च'[प्र]योगो भवति वाक्ये,स्वचयोग स्वामिचयोगश्चेति।स्वचयोग–

प्र]ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चयाऽभाव इत्येवपरमेनेन् । यत्रापि नास्ति स्वरभेद सम्बुद्धिपष्ठीसमासयो –'निष्ठति ब्राह्मणकम्बल' इत्यादौ, तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्य निश्चयेन भाव्यम्। कम्बलशब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वाऽन्तोदात्त । एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसम्बन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्त्तनात्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते । एषोपीति । व्यभिचारात् । अपिशब्द सुबन्तोपायपेक्षया समुच्चयाऽर्थ । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थादप्रच्युत पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषण सम्बन्धमनुभवति । वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तर प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न सम्बध्यते । एषोऽपीति। अव्याप्तित्वात् । च[प्र]योग इति । वाक्ये पदार्थाना भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय 'च'शब्द प्रयुज्यते।वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्त्तनाद्द्योत्याऽर्थाभावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य

उ]मासज्ञानादावव्यापकत्व नोक्तम्।'अभेदैकत्वसङ्ख्या भाम्त' इति तु भाष्ये न क्वापि दृश्यत इत्याहु ।नास्ति स्वरभेद इति । 'आमन्त्रितस्य चे'ति पदात्परस्य निघातविधानादित्यर्थ ।ननु नियमेन सन्देहस्यैव जनने दुष्ट एव प्रयोग स्यादत आह–तत्र प्रकरणादीति। निपातनाद्वेति।'कम्बलाच्च सञ्ज्ञाया मित्यादावित्यर्थ ।सङ्ख्याविशेषरूपस्य विशेषस्य स्थितत्वादेषोऽपीत्यपिशब्दोऽयुक्त इत्यत आह–अपिशब्द इति । पदान्तरार्थमप्रतिपन्न–पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषय । अर्थान्तर प्रत्याययतीति । विशिष्टोपस्थितावस्यापि सहायत्वादिति भाव । अयोग्यत्वादिति । पदार्थैकदेशत्वेनाऽयोग्यत्वम् । भिन्नत्वादिति । भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थ । भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । घटपदार्थैकोपस्थितिविषययोर्घटघटत्वयो समुच्चया-

१ इति क्वचिन्न । २ 'अव्यक्ताभिधानम्' । ३ क्वचिन्न । ४ 'देवदत्तस्यार्धं'

'राज्ञो गोश्चाऽश्वश्च पुरुषश्चे'ति। समासे न भवति–'राज्ञो गवाश्वपुरुषा'इति॥ स्वामिद्वयोगः,–देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौ'रिति। समासे न भवति–'देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौ'रिति ॥

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थाभिधानम्, आहोस्विद्वाचनिकम् ? ॥[*॥ स्वाभाविकमर्थानादेशनात् ॥*]॥ 'स्वाभाविक'-मित्याह ॥ कुत एतत् ? ॥ अर्थानादेशनात्' । न ह्यर्था आदिश्यते ॥

कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयात्–'नार्था आदिश्यन्ते' इति, यदाह भगवान् 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्थे द्वन्द्व' 'अपत्ये' 'रक्ते' 'निर्वृत्ते' इति ? ॥

नैतान्यर्थादेशनानि। स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते। तद्यथा–'कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अग्रे

प्र.]निवृत्ति । अथैतस्मिन्निति । अय भाव —यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदाऽसत्यप्येकार्थीभावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वाच्चस्याऽप्रयोगोऽन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु 'चार्थे' इत्यादिरर्थनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । अर्थानादेशनादिति।'अचतुरविचतुरे'त्यादाविति भाव । आदिशन्निति । प्रवृत्ताऽविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमं दर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते—'सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्त्तते, तच्च बहुव्रीहिसंज्ञ'मिति । एवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीय । यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते 'यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञ'मिति, तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेद । अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । 'अभिनिविशश्चे'त्यत्र' परिक्रयण' इत्यतोऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवर्त्तनाद्विकल्पेन कर्मसञ्ज्ञाविधानात्सप्तमी कृता । एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणत्वे-

उ.]ऽप्रतीतेरिति भाव । भेदस्य निवर्त्तनादिति । पृथगुपस्थितिनिवृत्तेरित्यर्थः । चोल्यार्थाभावादिति । समुच्चयाऽभावादित्यर्थं । पूर्वग्रन्थेन सगतिं वदन्नभिप्रायमाह–अय भाव इति । यद्यपि चार्थे द्वन्द्वसंज्ञकसमुदायस्य शक्त्यैकार्थीभाव सिद्धस्तथाप्यवयवे समुदायेन च पृथगुपस्थितानामन्वय इत्यपि सभाव्येत, तथा सति विशेषणाद्यन्वयोऽपि संभाव्येतेति भाव. । सूत्रकृदादेशनस्य भूतत्वाद्वर्तमानप्रयोगोऽसङ्गत इत्यत आह–प्रवृत्तेति । प्रबन्धो–धारा । अर्थादेशनपरत्वे सञ्ज्ञापरत्वं न स्यादत आह–वाक्येति। सिद्धान्ताभिप्रायमाह–यदा त्विति । विकल्पेन कर्मसंज्ञेति । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय' । भाष्ये–अन्वाख्यानं क्रियते इति । 'समासप्रत्ययादिसंज्ञा प्रती'ति शेष । चन्द्रमसश्चेति । 'ग्रहणे दर्शने च

१ 'र्थानामभि' । २ युक्तं स्यात् । ३ 'देशात्' । ४ 'दिनिर्देशो' । ५ क्वचित्र । ६ 'त्यादिविधिनेति भाव' ।

चन्द्रमस पश्ये'ति । स्वभावतस्तत्रस्थस्य पश्यन्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यान क्रियते । एवमिहापि चार्थे य स द्वन्द्वसमासोऽन्यपदार्थे य स बहुव्रीहिरिति ॥ कि पुन कारणमर्था नादिश्यन्ते ?॥ ॥ तच लघ्वर्थम्॥*॥ लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते॥ अवश्य ह्यनेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देनाऽर्थनिर्देश कर्तव्य स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो येनासौ क्रियते । अथ तस्य केन कृत , तस्य केन कृत , तस्य केन कृत इत्यनवस्था [च स्यात्]॥ ॥[*॥ असम्भवश्च ॥*]॥ असभव खल्वप्यर्थादेशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् [१] ॥

प्र]नोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य । 'अभ्र'इति। अत्राप्यभ्र चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्द्वन्द्व वाक्यभेदेनाऽर्थादेशनमिति भाव । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लघवार्थमर्थानादिश्यन्त । अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति । तथा हि—यदि 'चार्थे वर्तते अनेक तच द्वन्द्वसज्ञ'मिति वाक्यभेदेनार्थादेशन क्रियते, तदैव प्रष्टव्य स्यात् 'क पुनश्चार्थ' इति, तत्राचार्येण वक्तव्य स्यात्–'समाहार इतरतरयोगश्चे'ति[२]। तत 'क समाहार ,क इतरेतरयोग' इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्था गौरव चानुपज्यते । असभव इति । असामर्थ्यात् । दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थाऽसभवा परस्परान्तर्भावेऽपि पृथगुपन्यस्ता । कोहीति । अनेकार्थत्वादिति भाव । तत्र धातूनामनेकार्थत्व 'कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवे'ति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते । प्रातिपदिकानामपि यथेच्छ विनियोगदर्शनात् ।

उ]कृपाश्रयो'रिति शेष ।तदाह–कृपो लक्षण चेनेति । निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भाव । वाक्यभेदस्यप्रकारणस्य सत्त्वात् 'कि पुन कारण'मित्यनुपपन्नमत आह–प्रकृतीति । यथा–क्तेरियङित्यादौ । लघ्वर्थ'मित्युक्त्याऽर्थादेशने गौरवमित्युक्त। दोषान्तरमनवस्थामप्याह–अवश्य ह्यनेनेत्यादिना । तस्य च तावत्केन कृत इति ।यथा चार्थ इत्यत्र 'चस्यायमर्थ' इति केन शब्देनोक्त यत्करणकचार्थज्ञानेनासौ व्यवहार क्रियते, यत शब्देन च तदुक्त तत्रापि चायमेव पर्यनुयोग इत्यर्थ । अनुषज्यते इति। भाष्ये'ऽनवस्था च स्या'दिति पाठे चेन गौरवमनुपज्यत इत्यर्थ । असभवे हेतुरसामर्थ्यादिति । 'आदेष्टु'मिति शेष । गौरवानवस्थाऽसभवाना परस्परान्तर्भावेण पृथगुपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह–दोषबाहुल्येति । एवकारादिति । 'अनेकार्था अपि धातव' इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि बोध्यम् । यथेच्छमिति । गङ्गादिशब्दाना तीरादावपि प्रयोगादिति भाव ।

१'तस्तस्य तत्रस्थस्य'।२'द्वन्द्व।'प'।३क्वचित्।४भाष्यमित्यन्या।५टस।६'खल्वर्था'।

न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोऽनिर्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिनि सम्प्रत्ययः । तद्यथा-'शुक्ल' 'कृष्ण' इति।

विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एते एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेऽवतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः 'वृक्ष' इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्त्तते, अतः मन्यामहे-'नेमे सामान्यशब्दाः' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे च वर्त्तते॥[॥अप्रवृत्तिश्च ॥*]॥ अप्रवृत्ति

प्र]शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः। प्रत्ययानां तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' 'शेषे' इति च लक्षणारम्भात् । निपातानामनेकार्थत्व-नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात् न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते, अन्यस्य तु सम्बन्धात्प्रतीतिर्भवतीति भावः । भवतीति । एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते, गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति, निराधारस्य गुणस्याऽसम्भवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । एवमपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिद्ध्यति । विषम इति । यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो, न गुणिविशेषस्य । एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयेत । यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयेत, नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिश्येतार्थस्तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेष

उ.] नन्वेवं कोशाऽऽरम्भोऽतिरिक्त आह-शक्तिनियमे त्विति । शक्तिबोधने त्वित्यर्थः । प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्ये-न चैतदिति। प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे इति । प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य सम्बन्धादेव प्रतीतिसम्भवेन प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्येतन्न मन्तव्यमित्यक्षरार्थः । एवं च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः । तदाह-कस्यचिदेवेति । भाष्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं साधयति-भवति हीति । 'द्व्येकयोरित्यादा'विति शेषः । स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टान्तमाह-तद्यथेति । गुणमात्रेति । सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मतुपो निवृत्तिरेव 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्'इत्यनेनान्वाख्यायत इति भावः । इदमपि सर्वत्रिचन पदेनानुपादाने इति बोध्यम् । गुणशब्दः सम्बन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह-एवमपत्ये इति । 'तथाऽपत्ये' इति पाठान्तरम् । समाधत्ते-विषम इति । शुक्लः कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थः ।तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्च,अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावः । तदाह-यथा शुक्ल इत्यादि । द्रव्यमात्रमिति । सुवर्थमात्रयाऽऽक्षिप्येतेत्यर्थः । 'निर्दिश्येतार्थः' इत्यस्य तदेति शेषः । क्वचि

१ 'प्रकरणं विशेषं वा' । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ तथाऽपत्ये' । ४ क्वचिच्च ।

खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवोऽपि[1] हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते-जर्भरी । तुर्फरीतू ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते-अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ॥ न खल्वपि निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्याने किंचिदपि प्रयोजनमस्ति । यो हि[1] ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति, मधुरो गुडः, कटुकं शृङ्गवेरमिति, किं तेन कृतं स्यात् ? ॥५॥ वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥६॥ वावचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वात्' । इह द्वौ पक्षौ,-वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्चेति[3] । स्वभावतश्चैतद्भवति-वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन

प्र.]संप्रत्ययो न स्यात् । भवति च।तस्माद्वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरिच्छनापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थ । येषामर्था न ज्ञायन्त इति । स्वर्गाऽपूर्वदेवतादिशब्दानामर्था प्रत्यक्षाऽपरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते, तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थ । त्रैविद्यवृद्धव्यवहारात्तेषामर्थो विज्ञायत एव । अक्षिनिकोचैरिति । यथैतैर्व्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भाव.। न खल्वपीति । साध्वसाधुसङ्करनिरासाय शास्त्रारम्भावश्यकतास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमित्यर्थ । वावचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षाया समासो न भवति, एकार्थीभावे वाक्य नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति

उ.]त्याशङ्कास्तत्पाठ । भवति चेति । 'विशेषसप्रत्यय' इत्यनुषङ्गः। तस्माज्ज्ञात्वादीनामप्यर्थादेशनमावश्यक' न च तत्संभवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीय । तदाह-तस्मादिति । इदंतया-तत्तद्वैजात्यरूपेण । विज्ञायन्त एवेति । तत्त पदवाच्य कश्चिदर्थ इत्येवंरूपेणेत्यर्थ ।भाष्ये-जर्भरीति। यद्यपि 'जर्भरी'त्यस्य भर्त्ताराविति'तुर्फरीतू' इत्यस्य हन्ताराविरयर्थो निरुक्तकारैर्दर्शितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानाऽसंभवाच्च 'न विज्ञायन्त' इत्युक्तं भगवता। अन्वाख्याने-वाक्यभेदेन विधाने । तस्माल्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भाव । भाष्ये-शृङ्गवेरम्-आर्द्रकम् । किं तेन कृतं स्यादिति । अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्याद्यतिशयप्रतीति' प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम्।अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति-वावचनानर्थक्यं चेति । वाक्यभेदोऽपि न, वावचनानर्थक्यं चेत्यर्थ । वावचनपदेन महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां, 'नित्यं क्रीडे'त्यादिनित्यग्रहणस्य च । किमन्यदिति । न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबन्ध',तस्य लोकस्वभावसिद्धत्वेनाऽविधेयतया विशेषणतया च विवक्षानन्वयादिति

१ क्वचिन्न । २ 'ञ्चानर्थ' । ३ इति- क्वचिन्न । ४ 'यथैते' । ५ 'मिति भाव' । ६ 'तद्भवती' । ७ 'द्यतिशयादि' ।

किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः संज्ञायाः ?। न च संज्ञाया भावाऽभावा-विष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥ अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति, किं त आहुः ?॥ परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः ॥ *अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्ति-*

प्र.]नार्थो विकल्पेन, एकार्थाना विकल्पनात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते,न (तु) 'चित्रा गाव' इत्येवम् । तथा 'राजपुरुष' इतीष्यते, न तु 'राज्ञ पुरुष' इति । ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थ । अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्या मन्यमाना किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्न । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते । परार्थाभिधानमिति। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधान शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थ । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः

उ.]भाव ।न च संज्ञाया इति। एकार्थीभावविषये' इति शेष । तदाह–एकार्थी-भावे इति । अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये–अथ ये वृत्तिं वर्तय-न्तीति । वृत्तिम्–एकार्थीभावरूपा,वर्तयन्ति–शास्त्रेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रैक-गम्यं सामर्थ्यं मन्यते इत्यर्थः । अयं भाव –एकार्थीभावकृतविशेषा समर्थसूत्र-विधेया. । सुबन्तं सुबन्तेन सह सामर्थ्यवद्भवति, समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थ'। एवं च विभाषाधिकारादि सर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्ति मतोरभेदोपचाराद्बोध्य । किं ते इति । स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्ति-र्लोक एव सिद्धेति न किंचित्तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्या मन्यते ते किं तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्न । तदनुनयन्व्याचष्टे–कार्यशब्दिका इति । शब्दाना शास्त्रकार्यत्वे तेषा लोके सिद्ध्यभावादर्थसबन्धस्य लोकतो ज्ञानाऽसभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम्, एवं च[त]द्विकल्पादिबोधकतया विभाषापदादि चरितार्थम् । एव च शास्त्रैकगम्यत्वात्सामर्थ्यरूपप्रवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भाव । वृत्तिं–वृत्त्याश्रयसमासादिरूपाम् । तेषा मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिधर्मवृत्ति-रूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भाव । किं वृत्तेरिति । सामर्थ्यस्येत्यर्थ । नैत्य-शब्दिकास्त्विति। कार्यं शब्दमाह,नित्यं शब्दमाहेत्यर्थे 'तदाहेति माशब्दादिभ्य' इति ठक्।शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसम्बन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकत एव विविक्तविषयत्वेन[एव]सिद्धेकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वृत्ते-कोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भाव ।परस्य शब्द-स्येति । प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थ । यत्रेति । समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भाव । एव च तद्भिन्नशब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायकत्वं तेषा स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितम् । तच्च स्वार्थविशेषणक-

भवति, आहोस्विदजहत्स्वार्था[भवति][1]॥किं चात ?॥यदि जहत्स्वार्था वृत्ति. स्यात् 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, 'औपगवमानये'-त्युक्तेऽपत्यमात्रस्य ॥ अथाऽजहत्स्वार्था वृत्ति, उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयो-र्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति॥ का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या ?[2] ॥ जहत्स्वार्था ॥

प्र.]पुरुषार्थोऽभिधीयते । अथ तेषामिति । नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवा-न्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं यस्या सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत्तदा पर्यायत्व पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्यावयावकशब्दयोरिव स्यादित्यदोष । द्विवचन प्राप्नोतीति । प्लक्षन्यग्रोधाविति यथा । जहत्स्वार्थेति । नहि स्वार्थमजहत् स्वेनार्थेन वशीकृत

उ.]पुरुषार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाद्बोध्यम्।भाष्ये वृत्तिवर्त्तनवादि-नामित्यर्थक'तेषा'पदस्य व्यावर्त्यं दर्शयति–नित्येत्यादि । पदसरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह–वर्णवदिति । वर्णेष्विवाऽनाप्यवयवभ्रम इति भाव । तदेवाह–तत्त्वत इति। नन्वेव तत्पक्षे 'समर्थ पदविधि'रित्याद्यसगत, तत्राह–केवल-मसत्येति । वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्वदर्थमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति भाव । एव च तत्पक्षे तेषामर्थस्यैवाऽभावात्तत्र त्यक्तत्वाऽत्यक्तत्वसन्देहाभावादथ तेषा मित्युक्तमिति भाव । केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमानावयवाना नैरर्थक्ये समुदायस्य निरवयवे च मानाऽभाव ।न चैनावता नित्यत्वहानि ,शास्त्राऽनिष्पाद्यत्व-रूपनित्यतायास्तथाप्यनपायात्[3]। न चैवं भाष्येऽथ तेषामित्यसगत स्यात्। शास्त्र[4]-निष्पाद्यत्व द्वेधा, सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनानादितया,निरवयवतया वा। तत्राद्येऽ जहत्स्वार्थैव,द्वितीये तु तेषामर्थाऽभाव एवेति जहत्स्वार्थैवेति वाक्यवदेव मतभेदेन नियमासन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तु शक्यत्वात्। तत्राप्यन्यपक्षे आरोपितमर्थ-वत्त्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलक,तेन 'महासुन्दर' इत्यादावात्वमित्यन्यदेतत्।शास्त्रा-निष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थाऽत्यागेऽर्थान्तराभिधायकत्वानुपपत्ति । अर्थत्यागे तु पुरुष-मात्रायानयनापत्तिरिति प्राहु ।जहतीति शत्रन्तम्।बहुवचन प्रयोगबहुत्वाभिप्रायेण। स्वार्थं–तत्त्वेन प्रसिद्धम् । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्व , जहत्स्वोऽर्थो यस्या सेत्यर्थ इत्यन्ये । प्लक्षेति । पदभावेन सबन्धाप्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्र-वृत्तित्वादित्यभिमान । स्वेनार्थेन वशीकृतस्येति । स्वार्थमात्रोपस्थापने व्यापृतस्ये-त्यर्थ । अर्थान्तरोपादानम्–अर्थान्तर प्रति विशेषणत्वम् । यद्वाऽर्थान्तरस्य स्व प्रति विशेष्यत्वेनोपादानम् । न च पृथगुपस्थितयो पश्चादन्वय , सबन्धबोधक

---

१ इद क्वचिन्न। २ 'नमति चापन्यमानस्येति'। ३'प्यहानात्' । ४ 'शास्त्र'।

युक्त पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्ति स्यात् ? ॥ बाढ युक्तम् । एव हि दृश्यते लोके–पुरुषोऽय परकर्मणि प्रवर्त्तमान स्व कर्म जहाति। तद्यथा–तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमान स्व [तक्ष]कर्म जहाति । एव युक्त यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमान स्वमर्थं जह्यात् , उपगुश्चापत्यार्थे वर्तमान स्वमर्थं जह्यात्॥ ननु चोक्त राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्राप्नोति, औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति ?॥ नैष दोष । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति य परार्थविरोधी स्वार्थस्त जहाति।तद्यथा–तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमान स्व तक्षकर्म जहाति, न तु[४] हिक्कितश्वसितहसित[१]कण्डूयितानि । न चायमर्थ परार्थविरोधी विशेषण नाम, तस्मात्तन्न हास्यति ॥

अथवाऽन्वयाद्विशेषण भविष्यति।तद्यथा–'घृतघट ,'तैलघट' इति। निषिक्ते

प्र]स्वार्थान्तरोपादान घटते।युक्त पुनरिति।उपात्तस्यार्थस्य त्यागाऽभावात् ,अग्निनेवौष्ण्यस्य । बाढ युक्तमिति । परार्थवृत्तित्वादेव । अत्रैव दृष्टान्तमाह— तक्षा राजकर्मणीति । यदा राज्ञा तक्षा दूत्यादौ नियुज्यते तदा स्वक कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभिसधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते, न तु सर्वात्मना त्याग , परोपकाराय तस्योपादानात्। सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकाराऽसपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाऽभावात्तस्य स्यादित्यर्थ । न तु हिक्कितेति । तेषा प्राणिधर्मत्वात्तत्त्यागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थ । नचायमर्थ इति । वाक्येपि राजार्थस्य विशेषणत्वात्कस्तस्य वृत्तौ विशेष इति चेत् । वाक्ये स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ

उ]विभक्त्यभावात् ।अभेदान्वयस्तु बाधित एव,अनुभवबाधितश्चेत्यभिमान ।उपात्तस्येति । अर्थापादनस्यैव तत्त्यागस्याप्यतन्मते वचन विनाऽशक्यत्वादिति भाव । परार्थवृत्तित्वादेव—परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव। 'नात्यन्ताये' त्यव्ययम् । त्यागमात्रमिति । स्वार्थविशेष्यत्वरूपाशस्य त्यागेन तथा व्यवहार इति भाव । विषयताऽपि शब्दशक्त्यति विस्तरेण मञ्जूषाया निरूपितम् । परोपकारायेति। परस्य–पुरुषादेरितरसंबन्धव्यवच्छेदरूपोपकारायेत्यर्थ । हिक्कितादीना राजकर्मानुपकारकत्वाद्विषम उपन्यासस्तत्राह–तेषामिति।प्राणापगमे एव तत्त्यागादिति भाव । भाष्य–न चायमर्थ परार्थविरोधीति । राजपदेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्कन्दने तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थ स्वतो न विरोधी, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधि, अतस्तन्न हास्यति किं तु स्वगत विशेष्यत्वमेव विरोधिभूत त्यजतीत्यर्थ । तद्ध्वनयन्व्याचष्ट–विशेषण नामेति । अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भाव । अमुमेवार्थं शङ्कोत्तराभ्यां

१ क्वचिन्न । २ 'स्यचेति' । ३ स्वार्थ' । ४ 'नहि' । ५ विशेषणता' ।

[चोऽपि]घृते तैले वान्वयाद्विशेषणं भवति–अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति ॥ विषम उपन्यास । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग[1] हि भवानग्नो निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु[3] न शक्यते स विशेष ॥ यथा तर्हि मल्लिकापुट चम्पकपुट इति । निष्कीर्णास्वपि सुमन स्वन्वयाद्विशेषणं

प्र]सामर्थ्याऽविघात ।वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात्स्वविशेषण प्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानि । अन्वयादिति । राजशब्द स्वार्थनिमित्त पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति, न च तन्निमित्त विशेषदर्शन निवर्तते पुरुषे । यथाऽग्निसम्बन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थ । विशेषणमिति । विशेष पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थ । मल्लिकापुट इति । आमोदा-

उ.]विशदयति–वाक्येपीति। स्वविशेषणेति । इदमुपलक्षण, सङ्ख्याविशेषसम्बन्ध प्रतीत्यप्रतीत्यो ।एव पुरुषपदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलम् ,अतो न भार्याया इत्याद्यन्वयस्तत्र। अत्राय भाव –पदाना तत्तद्विषयताविशिष्टेऽर्थे शक्ति, अत एव बोधे विषयतानियम ।एव च राजपदादे राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्न स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वांशत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति। अत्र च बीज समुदायशक्ति । एव चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थितिरिति तत्त्वम् । भाष्ये–अथ वाऽन्वयाद्विशेषण भविष्यतीति। विशेषण–विशेषक । इतरव्यावर्तक इत्यर्थ । तद्व्याचष्टे–राजशब्द इति । वाक्यदृष्टस्वजन्योपस्थितविषयार्थनिमित्त विशेष राजसम्बन्धरूप पुरुषपदजोपस्थितिविषये पुरुषे आधाय पुरुष तद्वैशिष्ट्येन पुरुषपदेनोपस्थितिविषय कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थस्य स्वजन्योपस्थितिविषयत्व जहाति तद्वाक्यनिष्पन्नवृत्ताविन्यर्थ । अयं हि वाक्याद्वृत्तेर्निष्पत्तिं मन्यते । न च तन्निमित्तमिति।एव च राजशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेपि तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये यादृशविशेषणविशिष्ट पुरुष शब्दात्प्रतीतस्तादृशस्यैवानाद्युपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भाव। विशेष पुरुषगत इति । राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवर्त्स्यत इत्यर्थ ।एव च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाऽभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति बोध्यम्।[यथा पुष्पाणामभावेपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्पसत्तामनुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहारस्तथा वृत्तौ राजपदस्यार्थोऽभावेपि वाक्यदृष्टसार्थकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्त्वमात्रेण वाक्ये यथा राजसम्बन्धवत पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसम्बन्धवत पुरुषस्यैव पुरुषपदात्प्रतीतिरित्यर्थ । तस्मादन्वयमात्रेणैवार्थवत्त्वप्रतीत्याऽऽख्यायपीति न दोष]। भाष्ये–अथ वेति । समभिव्याहृतपदार्थनिरूपित-

१ क्वचिन्न।२ 'चान्वया'।३ 'क्षालयतु'। ४ इत पर 'यथा पुष्पाणा'मित्यादि 'नदोष'इत्यन्त पाठो लिखितपुस्तकेषु।५अय पाठो विशेषणमित्यत पूर्वं दृश्यते।

भवति–अथ मल्लिकापुट, अथ चम्पकपुट इति ॥ अथ वा समर्थाधिकारोय वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेद, ससर्गो वा ॥ अपर आह—भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति ॥ क पुनर्भेद ससर्गो वा ?॥ इह 'राज्ञ' इत्युक्ते सर्वं स्व प्रसक्तम् 'पुरुष' इत्युक्ते सर्व स्वामी प्रसक्त ।इहेदानीं 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते राजा पुरुष निवर्तयत्यन्येभ्य स्वामिभ्य, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्य स्वेभ्य ।

प्र]न्याद्विशयावगतिरिति भाव । वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदससर्गौ न स्याता तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्, तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थ । तत्र भेद संसर्गाऽविनाभावित्वादनुमीयमानससर्ग सामर्थ्यम्, ससर्गो वा भेदाऽविनाभाव्यनु मेयभेद, उभौ वा यौगपद्यनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थ । सर्व स्वमिति । 'राज्ञ' इति षष्ठ्या सबन्धिमात्रस्याक्षेपात् । सर्व स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्य प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्न तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा 'पुरुष' इत्युक्तेऽस्नीति प्रतीति

उ]ससर्गतदतिरिक्तभदैतदुभयवान् योऽर्थ स समासेन प्रत्याय्यते।तादृशपुरुषाद्युपस्थि तावेव राजादिपद तात्पर्यग्राहकम्। अन्वयादिति पक्षे पुरुषपद राजसबन्धवत्पुरुष त्वेनोपस्थापकम् । इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेद ।

सामर्थ्यमेव न स्यादिति। अन्यथा राज्ञ पुरुषोऽश्वश्च,राज्ञ पुरुषो भार्याया श्चे तिवद्राजपुरुषोऽश्वश्च राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि स्यात् । अत एकार्थीभावरूप स्वाभाविक सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्य वक्तव्यम्–'भेदससर्गावनेवाथा प्रत्याय्यते' इति, तदाह–तदात्मकत्वादिति । एव च भेदसंसर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवै कार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थ । तत्र युक्तिरुक्तैव । तत्र भेद इति । स्वत्वसमानाधि करणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजससर्गव्याप्य । एव पुरुषत्वपुरुषान्यराजसबन्धवद्व त्तिगतराजसबन्धो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्य इति भाव । एव च भेदवद्व्यक्ति बोधे सा राजससर्गवत्यपीति तद्वती व्यक्तिरपि बुद्धैव । एवमितरत्रापीति तात्प र्यम्। उभौ वा यौगपद्येनेति। अय भाव –उक्तरीत्योभयो समनियतत्वेन विनिग मनाविरह इति । एव च भदवदर्थप्रत्यायकत्व सामर्थ्यम् । न च ससर्गवतोपि प्रत्ययेनाऽसभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्व्याप्यवात्तद्वतोपि प्रत्ययनाऽदोषात् । लक्षणस्यावधारणागर्भत्वात् । ससर्गवदर्थप्रत्यायकत्व वा सामर्थ्यम्।भेदवत प्रतीति स्तद्व्याप्यत्वात् । तेनोक्तरीत्या नासभव । एतत्क्षयपरिहाराजाऽपरणोभयगर्भ सामर्थ्यलक्षणमुक्तम् । 'सर्वं वाक्य सावधारण'मिति न्यायबाधश्च नेति तद्भाव । 'सर्व स्व प्रसक्त'मिति भाष्यस्य 'प्रसक्त सर्व स्व वाक्ये प्रयुज्यत इति शेष ।पुरु षस्य स्वामिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावादाह–यदेति। तत्र भेदपक्षे इति। भेदघटित

१ वार्तिकमिदमित्यन्य । २ राजपुरुष इत्युक्त' ।

एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु, न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः ॥

प्र]स्यात्, न तु स्वामिमात्राक्षेपः। तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति । पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्त्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात् । एवं संसर्गेऽपि योज्यम् । उभयत इति । उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः ।

उ]सामर्थ्यलक्षणपक्ष इत्यर्थः। स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त्येति। राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्यादाविव भार्यादिसम्बन्धवत्तदुपस्थापकत्वान्निवर्त्येत्यर्थः। स्वार्थं जहातीति। राजपदं व्यक्तिविशेषोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकभूत्वा वाक्यप्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः। एतावतैव परार्थाभिधायकत्वमिति भावः। निवर्त्तयतीति। राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादाविवाश्वादिरूपस्वान्तरनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धवत्तदुपस्थापकं च राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यर्थः । इदं दृष्टान्तार्थम् । यथा विशेषणत्वेनानन्वितोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति, एवं राजा विशेषणत्वेनाऽन्वित एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयिष्यतीति भावः। भवतु राजार्थस्येति। योग्यतामात्रेण चारितार्थ्याद्राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरित्यर्थः। वृत्तिरेव न स्यादिति। अर्थवत्त्वाभावेन सुबन्तत्वाभावादिति भावः। एवं संसर्गेऽपीति। संसर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः। भेदस्य तद्व्याप्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त्येत्यादि बोध्यम्। भाष्ये—अन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्युक्त्या स्वस्वरूपैः स्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थलाभात्संसर्गो बोधितः । एतेन कः पुनर्भेदः संसर्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि संसर्गाऽप्रतिपादनात्न्यूनतेत्यपास्तम् । किं चाऽन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनाऽन्यस्वामिसम्बन्धनिवृत्तं पुरुषं बोधविषयीकरोतीत्यर्थकेन भेदादेः शाब्दबोधाऽविषयत्वं सूचयति। 'पुरुषो राजानमन्येभ्य' इति दृष्टान्तार्थम्। इतोऽपि तयोर्बोधाऽविषयत्वं बोध्यम् । नहि राज्ञि तद्भेदतत्संसर्गभानं कस्यापि समनुभवसिद्धमित्यादिरूढ्। स्वार्थं जहातीति । 'उपसर्जनपद'मिति शेषः । यत्तु भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति, तन्न भेदप्रकारकबोधाननुभवात् । किं च वृत्तिवर्त्तनवादे जहत्स्वार्थत्वं वृत्तेर्व्युत्पादयितुमेष ग्रन्थः । तत्र संसर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रतियोगित्वेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वभङ्ग एव स्यात् । उक्तरीत्या भाष्याक्षरस्वारस्याविरोधाच्च । तस्माद्वेदान्तिमते तत्त्वमस्यादिवाक्यादखण्डार्थबोध इव वृत्तौ बोधः । अयमेव चैकार्थीभावः । तन्मये वाक्ये पदेषु तत्तत्कार्यप्रवृत्तिवद्वृत्तिघटके आत्वादिप्रवृत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु। इमौ भेदसंसर्गौ द्वन्द्वेऽपि समूहविशेषस्यैव भानात् । बहुव्रीहावपि सम्बन्धित्वेन व्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्याभाति । राजपुरुषयोरत्र व्यवच्छिन्नत्वादुभयतो व्यवच्छिन्नमन्यन्नास्तीत्यत आह—उभयस्मिन्निति ।

१ 'व्यवच्छिन्न' । २ क्वचिन्न । ३ 'निवर्त्तयति राजानमिति' । ४ 'स्वस्वरूप' ।

युक्त पुनरिद यदजहत्स्वार्था नाम वृत्ति स्यात् ? ॥ बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके,-भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति, सचयायैवं प्रवर्तते ॥ ननु चोक्तम्—'उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन प्राप्नोती'ति ॥ कस्या पुनर्द्विवचन प्राप्नोति ? ॥ प्रथमायाः ॥ न प्रथमासमर्थो राजा ॥ षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति ॥ न षष्ठीसमर्थ पुरुष. ॥ प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति ॥ ननु चोक्तम्—'न प्रथमासमर्थो राजे'ति ॥ अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे सम्पन्न. । तत्र प्रातिपदिकार्थे

प्र]युक्त पुनरिति। स्वमर्थमजहत्तस्तेन वर्गीकृतस्यार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भाव। सचयायेति। एव शब्दोपि क्वचिद्विषय एकार्थ, क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थ । कस्या इति। एतया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्याऽर्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्न । प्रथमाया इति। प्रधानानुविधायित्वाद्गुणाना प्रधानविभक्ति प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भाव । न प्रथमासमर्थ इति। प्रथमाद्विवचन उत्पद्यमाने सम्बन्धाऽप्रत्ययाद्गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति। सम्बन्धस्य प्रत्याय्यत्वात्तस्य चोभयाऽधिष्ठानत्वात्। न षष्ठीति। यदि षष्ठीद्विवचन स्यात् तदा द्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन सम्बन्ध्यन्तरापेक्षया सम्बन्ध प्रतीयेत। अभिहित इति। कश्चिदर्थोऽभिहितोपि नान्तर्भूत, यथा राज्ञ इति षष्ठ्या सम्बन्धोऽभिहितो न केनचिदन्तर्भाव याति। कश्चिदन्तर्भूतोपि नाभिहित, यथा राजसख इति तत्पुरुष राजा सखाऽऽस्यैत्ययमर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधीयते। तथा कश्चिदर्थोऽभिहितोन्तर्भूतो ऽपि यथा पचतीति कर्ताऽभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूत, न त्वसौ प्रातिपदिकार्थे

उ]सार्वविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे तसिरित्यर्थ । एव च शब्दार्थस्य नियतत्वात्तयोऽनुपपन्न इत्यत आह-एवमिति। राजनिष्ठविशेष्यताया अत्यागेपि पुरुषनिष्ठविशेष्यता निरूपितविशेषणताया राजपदार्थास्वीकार एव सचय इति भाव । एत न स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थम्, किं त्वितरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयती यत्र पक्षे, 'जहत्स्वसौ नात्यन्ताये'ति पक्षे च परार्थाभिधानमित्यस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यर्थ । मध्यमयोस्तु परार्थतात्पर्यग्राहकत्वमिति निष्कर्ष । इतर आशयान भिन्न शङ्कते भाष्ये-ननु चेति। कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण भवेता किं प्रश्नेनेत्यत आह-एकस्येति। गुणप्रधानभूतस्येति। परस्पर'मित्यादि।

ननु प्रथमाया को हेतुरत आह-प्रधानेति। सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयेति। न तु राजनि पुरुषापेक्ष इति भाव । न क्वचिदन्तर्भावमिति। न राजसख इत्यादौ बहुव्रीह्यर्थ इव वाचकशब्द विना नियमेन प्रतीतिविषयो नापि लिङ्गेन्ते कर्तृवत् प्रकृत्यर्थे गुणभूत इत्यर्थ । गुणभावादन्तर्भूत इति। धात्वर्थत्वात्तत्रान्तर्भूत

१ 'पुनर्यद'। २ 'मासाद्य'। ३ क्वचित्र। ४ समकक्ष्यत्वाम'।
५ 'क्वचिद्'। ६ 'भिहितो'। ७ तिर्ङ्गन्त।

प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ॥*॥ सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् ॥*॥ सङ्घातस्यैकत्वमर्थः । तेनावयवसङ्ख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ १ ॥ परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥ २ ॥ परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेक

प्र]इति न्यायमुपात्तम् । तत्र सम्बन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थे सपन्न इति व्यतिरेकाऽभावात्प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति । सङ्घातस्येति । इह राजपुरुष शब्दात्सघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् । तेन च सङ्घातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसङ्ख्यायुक्तो विशिष्टोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते, न तु गुणभूतावयवसङ्ख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः । परस्परेति । व्यपेक्षैवाऽत्र सामर्थ्यम्, न त्वेकार्थी

उ]इत्यर्थः ।अभिहितोऽन्तर्भूत इति। प्रथमा प्राप्नोती'त्युक्तावत्रापि प्रथमापत्तिभ्रमः स्यादत 'प्रातिपदिकार्थे' इत्युक्तमिति भावः । व्यतिरेकाऽभावादिति । षष्ठ्यभावेऽप्यनुक्तेः । पृथगुपस्थितिनिबन्धनसांसर्गिकविषयताया अभानादित्यर्थः । एवं च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटघटत्वयोः समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव, विभक्त्यर्थस्य तु च प्राय संसर्गतया भानमिति बोध्यम् । सङ्घातस्यैकार्थत्वेऽपि खदिरादिसङ्घातवद्द्विवचनं स्यादत आह–इहेति । अवयवार्थोपकृत इति । शास्त्रकृत्त्वयोपस्थितार्थन्यागे, तद्बोधायातिरिक्तशक्तिकल्पने च मानाऽभावादिति भावः । तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यवाचिन्यन्वितः एव नापि विशेषणत्वेन तस्य विशेष्यतायां आच्छादनात्तस्या अपि विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणत्वान्वय इति तात्पर्यम्। वाक्ये तु प्रत्येकपदजबोधकाले राजादिगतविशेष्यताया स्वरूपेणैव भानमिति विशेषणान्वयो भवत्येवेति बोध्यम् । विशिष्टोऽर्थ इति । विशिष्टस्यैवोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । इयमजहत्स्वार्थां वृत्तिर्वर्तनवादिनस्तदवर्तनवादिनश्च तुल्या, जहत्स्वार्था तु वृत्तिवर्तनवादिन एव । अवर्तनवादिनस्त्वखण्डानि निरवयवानि पदानीति मते उभयोरपि कदाप्यर्थाऽभावेन त्यक्तस्वार्थत्वरूपजहत्स्वार्थापदप्रयोगोऽप्यसङ्गत । सावयवानीति मते क्लृप्तशक्तेस्त्यागे मानाऽभावेनाऽजहत्स्वार्थैव। वृत्तिवर्तनवादिनस्तु यदर्थस्तदन्नीकारस्तदुक्तमेव । अतो रोहिणीरथन्तरादिपदे तु जहत्स्वार्थैवेति बोध्यम् । एकार्थीभावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात्पक्षस्य पक्षान्तरत्वमत आह–व्यपेक्षैवेति । एकार्थीभाववादिनोऽपि राजपुरुषपदयोः परस्परं विना बोधाऽजनकत्वमूलकाकाङ्क्षासत्त्व एव तदुत्पन्नवर्णांशे विशिष्टशक्तिकल्पनम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्भानम्। न तु विशिष्टोपस्थापकशक्तिकल्पनेति भावः । ननु शब्दयोरचेतनत्वात्स्वतो व्यपेक्षाऽभाव । एवमर्थस्यापि । अर्थे आरोपेण सेति चेत्, शब्देऽप्यारोप स्यादत

१ राजपुरुषात्' । २ 'वृत्तिर्नेति । ३ 'अभावादिति' । ४ 'त्वयी ' । ५ 'न्याशावि' । ६ क्वचिन्न ।

इच्छन्ति॥ का पुन. शब्दयोर्व्यपेक्षा ?॥ न ब्रूमः शब्दयोरिति ॥ किं तर्हि?॥ अर्थयो.। इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते–ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते,–अहमस्येति । तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति।तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ॥

प्र.]भाव इत्याहु[१]। का पुनरिति। स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्न.। अर्थयोरिति। प्रमातृगता व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दा सत्क्रियन्ते। ममायमिति। दानादिक्रियानिमित्त राज्ञ स्वाम्यमुपजायते। अहमस्येति। पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्त स्वत्वोत्पाद । क्रियाकारकयोरिति। कारकशब्देनाऽत्र शतयाधारो द्रव्यमुच्यते। क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाऽभिसंबन्ध । तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थ।अथ वा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते। शक्तेश्च वाचिका द्वितीया। सामर्थ्यात्क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम्।

उ.]आह–स्वं स्वमिति। 'एतदर्थं क' इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षा प्रमातुर्नत्वन्यनिशब्दान्तरविषया। अर्थे ज्ञाते तु 'कोऽस्यान्वय्यर्थ' इत्याकाङ्क्षा प्रमातुरिति भाव।

नन्वन्वययोग्यार्थान्तरजिज्ञासाऽऽकाङ्क्षा,सा च प्रमातृगता नार्थगतेत्यत आह–प्रमातृगतामिति। तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भाव.। अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वय्यर्थ. क इति जिज्ञासोदयात्। तत्र पष्ठ्युपात्तार्थे तदिच्छारोप । 'अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत' इति व्यवहारात। अपरस्त्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्साकाङ्क्ष इति बोध्यम्। दानादीति। दानं–वेतनादे। स्वाम्यमित्यस्य 'पुरुषे' इति शेष-। भाष्ये–षष्ठी वाचिकेति। समासे त्वाकाङ्क्षावशादेवं तद्बोधो, वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वात्। विरुद्धविभक्तिराहित्येपि भेदगत्यन्वबोध इति भाव। विशेषणविशेष्यभावादौ वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्ति, न तु सा विशिष्टोपस्थितिनियामिकेति बोध्यम्। आकाङ्क्षयापि राजार्थपुरुषार्थयो संबन्धे इद शक्तमिति शक्तिग्रहान्न विशिष्टोपस्थितिरत्र पक्षे। अयमपि वृत्तिवर्तनपायेन देशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यम्। वाक्ये त्वाकाङ्क्षितस्याऽस्य विभक्तिशब्दवाच्यत्वम्।न च संबन्धसंबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षालभ्य ,अनवस्थापत्तेरिति दिक्। भाष्ये–क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्येति। शक्ति सम्बन्धश्चोभयमपि विभक्तिवाच्यं, घटमित्येतस्मादपि घटकर्मिकेति बोधात्सबन्धस्य वाच्यत्वेनाऽसंभवात्। अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भाव.। शक्तिरेवाभिसंबन्ध इति। इदं चिन्त्यम्। पञ्चामित्रादिपि सबन्धबोधकत्वा

१ 'तद्यथा'। २ 'देतद्बोध'।

अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्? ॥ गतमित्याह ॥ कथम्?॥ समोऽयमर्थशब्देन सह समासः । स चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः –'यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः'। न चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यम्–'नूनमत्र कश्चित्प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा–धूमं दृष्ट्वा–'अग्निरत्र'ति गम्यते, त्रिविष्टब्धकं च दृष्ट्वा 'परिव्राजकः' इति॥ कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते? ॥ [उच्यते]॥ सङ्गतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं, संप्रेक्षितार्थं समर्थं, संबद्धार्थं समर्थमिति ॥ तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते–सङ्गतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं इति। तद्यथा–'सङ्गतं घृतं' 'सङ्गतं तैल'मित्युच्यते, एकीभूतमिति गम्यते। संसृष्टार्थं समर्थं

प्र] अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद्द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य सम्प्रत्ययस्तदा युक्ताऽयुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः। स चोपसर्ग इति। तेन तस्य द्रव्यवाचिनाऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति सशब्दोपादानायोग्या क्रियाऽऽक्षिप्यते इत्यर्थः । सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति–तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति

उ]एव भाष्याभिप्रेतं वस्य तदस्यारस्यारस्येन लाभात्, लक्षणाया मानाभावाच्च।भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च । अथ वेतीत्यपि न, कारकशब्देन शक्तिकौ क्रियाकारकशक्त्योरभिसंबन्धस्येत्यर्थलाभेऽपि भाष्यतः शक्तयोर्यन्ताऽलाभात् । नापि शक्तिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिकेति यत्किंचिदेतत् । भाष्ये–अथ यद्येवेति । ननु पूर्वं परार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं,भेदसंसर्गाविति च तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोक्तम् इति चेत् न, तेषामेकार्थीभावपदार्थवादिनि तात्पर्यात् । स चोपसर्ग इति । यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् । क्रियाविशेषम्––क्रियागतं विशेषम् । येन सम इति । यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । तस्मात्तदर्थान्तर्भावोऽनानुमीयते इति भावः । इदमेव शाकपार्थिवादौ गतिः ।ननु प्रकान्तार्थद्वयावगमकत्वे पृष्टेऽर्थचतुष्टयकथनमनुपयोगीत्यत आह–तुल्यार्थेति । ननु गमिसृज्योरिवेक्षतिबन्धत्योस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह–पर्यायेति । पूर्वत्र तुल्यार्थधातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वम्, इह तु धात्वोस्तुल्यार्थत्वाऽभावेऽपि समुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानं च तदर्थदार्ढ्याय । परस्परमसृष्टार्थोपस्थितिरेव, न पृथगुपस्थितिरित्येकार्थीभावपदार्थः स्पष्टमेवानेनोक्तः ।

---

१ 'प्रयतार्थौ' । २ क्वचिन्न । ३ क्वचिन्न । ४ 'संप्रेक्षितार्थं '। क्वचिच्च नेदम् ।

इति । [तद्यथा]–'ससृष्टोऽग्नि'रित्युच्यते, एकीभूत इति गम्यते ॥

यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यन्तदेव विग्रह करिष्यते–सप्रेक्षितार्थ समर्थ सबद्धार्थ समर्थ इति ॥ क पुनरिह सबद्धार्थ ?॥ [व्यतिपङ्ग]॥ सबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वाऽयसा वा कीले व्यतिषक्तो भवति ॥ नावश्य बध्नाति व्यतिषङ्ग एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ अहानावपि वर्तते । तद्यथा–सबद्धा विमौ दम्पत्योर्वुच्येते यावन्योन्य न जहीत ॥अथ वा भवति चैवजातीयकेषु बध्नातिर्वर्त्तते । तद्यथा 'अस्ति नो गर्गैं सबन्ध ' 'अस्ति नो वत्सै सबन्ध ' इति ॥ [सयोगे इत्यर्थ ।]॥अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्य योऽसावेकार्थीभाव

प्र]पर्यायनिर्देश ।व्यतिषङ्ग ऐक्येति।रज्ज्वादिनिमित्त सश्लेषो व्यतिषङ्ग ।एवजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थ । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतपेक्षाया सबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थ । अथैतस्मिन्निति । यदि त्वत्रैकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत्सङ्ख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीना प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो, तद्वचन च कर्तव्य,समानार्थस्य वाक्यस्याऽनिवृत्त्यर्थम् । तदेव शब्दस्य स्वाभाविक रूप कदाचिन्नित्यदर्शनाश्रयणनानुगम्यते, कदाचिद्बुधबोधनार्थ कार्यदर्शनाश्रयेन । कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्ग । तथा हि–निष्कौशाम्बिगारथो घृतघटो गुडधाना केशचूड सुवर्णालङ्कारो द्विदशा सप्तपर्णा गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसघातविकार

उ]०प्रतिषिद्धोऽत्र न कर्मव्यतिहार इत्याह–रज्ज्वादीति। भाष्ये—अहानाविति । अहानि –परस्पर विना शाब्दबोधाजनकत्वमेवेति बोध्यम्।अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति तात्पर्यम् । यथा च व सयोस्तयोरन्याऽसबन्धस्तथाऽनयोर्विशेषणसबन्धो विशेषण सजातीयविशेषणसबन्धश्च नेति सूचितम् । ननु सबद्धाविमावित्यत्रैकोपस्थिति विषयत्वमेव सबद्धत्वम् न चत्र प्रकृते । भिन्नोपस्थितिविषयत्व हि व्यपेक्षा, तत्र तु हानिरस्त्येवेत्यत आह–अथ वा भवति चैवमिति । तद्याचष्ट सत्यामपि हानाविति। भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थ । एवमुभयो सूत्रान्वयत्व कृत्वा व्यपेक्षा पक्ष दूषयति–भाष्य–अथैतस्मिन्निति । सङ्ख्याविशेषेति । अ सुचर इत्यादौ । वचनेनेति । सविशेषणाना वृत्तिर्ने त्यादिना । ननु विभाषाधिकारादाचार्यस्यायमव पक्षोऽभिप्रेतो लक्ष्यतेऽत आह—तदेवमिति । न्यायादिनेषाऽविधान नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारश्च वार्त्तशब्दाश्रयेण । तत्प नेऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पिकत्व बोधयितु सूत्रमावश्यकमिति भाव । कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता धर्मा इति । वाक्याद्वृत्तिर्निष्पद्यते इति वादिना वाक्ये श्रूयमाणक्रान्तादीना

१ क्वचित्र । २ बद्धार्थ । ३ कीलस्त वा । ४ उच्यते' । ५ 'क्क इति ।

कृतो विशेष स वक्तव्य ॥ ॥ तत्र[1] नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेध ॥ ॥ तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षाया सामर्थ्ये [सति] नानाकारकान्निघातयुष्म

प्र]सुबन्ययलोपौ, वाप्सानानिविशेषणमिधायित्व च वचनप्रतिपाद्यम् । नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावकृत एवाय विशेष इति न किंचित्प्रतिपादनीयम् । एव व्यपेक्षासामर्थ्य दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति–तत्र नानाकारकादिति ।

उ]शास्त्र विना लोपाऽसम्भवो,वीप्सादिद्योतासम्भवश्चेति भाव । नित्यदर्शने त्विति। एकार्थीभाववादिनाऽर्थाना स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपादनान्नित्यदर्शनशब्देनैकार्थीभावदर्शनमनोन्यते इत्याहु । वस्तुतस्तु निरादिपूर्वपदाना क्रान्ताद्यर्थवृत्तितया एवासमर्थाना नैकार्थीभावकृतविशेषवमुख्यन एव नञ्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्ति। 'निरादय कान्ताद्यर्थे' इत्यादीना क्रान्ताद्यर्थे वर्त्तमाना निरादय इत्यर्थ । एव चोक्तार्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधकपदवदप्रयोग सिद्ध । अत एव 'सङ्ख्याव्यये'ति सूत्रे समासेनाऽभिहितत्वात् सुवर्थस्य सुचाऽभाव इति भाष्य उक्तम्। सुवर्थश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । किं चैकार्थीभावो नामकोपस्थितिस्तत्कृतत्व न क्रान्तादिलाभस्य सङ्ख्याविशेषप्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदराग कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्त कृतो भवत्यत्र । अन्यथा घट घटपटौ वियादौ घटत्वादेरपि सङ्ख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्ति । एव द्वन्द्वे चकाराऽप्रयोगोऽप्यत उक्त एव।न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वादप्रयोग, समासेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यतयाऽभिधानेऽप्यसत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य चद्योत्यत्वेन तत्प्रयोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकेऽपि पृथग्ज्ञातयोरेवैकदेशत्वे समूहादिव्यवहारात्। 'चार्थे द्वन्द्व' इति तु साहचर्याच्चाऽर्थत्वारोपेण नेयमिति दिक् । ननु व्यपेक्षावाद एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुष्मदस्मदाद्यादेशोदाहरणविषये चैकार्थीभावाऽभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तिष्ठति देवदत्तो गच्छ त्व'मित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्य स्यात्। व्यपेक्षावादे तु न दोष तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याऽभावात्। एव राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यर्थे राज्ञो गवा गोश्वाऽश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुमशक्यतया युगपत्षष्ठीतत्पुरुषद्वन्द्वौ प्राप्नुतस्तया च स्वरद्वय स्यादिति तत्प्रतिषेधो वाच्य । व्यपेक्षावादे तु न, राजस्त्रिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तु शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपादसत्त्वस्य वाच्यमित्याह भाष्य—तत्र नानाकारकादिति । तत्र–पक्षद्वयेऽपि । इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे—ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरतीति । सर्वथा। पक्षद्वयेऽपीत्यर्थ । भाष्य–तत्र चेति पाठे–तत्र–एकार्थीभावे। चाव्यपेक्षा

१ 'तत्र च' । २ क्वचिन्न । ३ 'घटपटा' ।

दस्मदादेशा प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघाते–अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति ॥ युष्मदस्मदादेशाः–ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वांनावादयः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमुच्यते–नानाकारकादिति, यदा तेनैवासज्य ह्रियते ? ॥ नापि ब्रूमः–अन्येनासज्य ह्रियत इति ॥ किं तर्हि ? ॥ शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सनामाह–'अयं दण्डः'। अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्ता भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसम्बध्यमानः करण

प्र]नानाशब्दः पृथग्भाववचनः । ततः भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकम्। यथा–अयं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्तिक्रियायाः कर्ता, न तु हरतिक्रियायाः । तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकम्। यथोक्तम्–ओदनं पच तव भविष्यतीति। अत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तम्, ततः पचेर्यतस्मात्तत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति। क्वचित्तु 'पचौदनं तव भविष्यती'ति पाठः । ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं, न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षया कारकत्वस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेतिपदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् । अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः ।

तेनैवासज्येति। ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः । अयं दण्डोऽस्तीति । यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते । ततोऽस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः ।

उ]याम्। तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायामिति । तत्र–एकार्थीभावे । एतस्मिन्–व्यपेक्षासामर्थ्ये चेत्यर्थः। हरतेर्नानाप्रकारानेककारकापरत्वाऽभावादाह नानाशब्द इति। पृथग्भावेति । पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः । भावशब्दः क्रियापरः तदाह–भिन्नाया क्रियाया इति । निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः । अयं दण्ड' इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया तद्भिन्नाऽस्तिक्रिया तत्कारकं दण्डः । अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह–तथा नानेति । अन्यत्–युष्मदस्मद्भिन्नं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः । प्रतिषेधवचनारम्भे तत्रादेशाऽभावमुपपादयति–अत्र पचेरिति। क्वचित्त्विति। युष्मदस्मत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपच्यादिक्रियाकारकत्वादोदनादि नानाकारकमिति भावः । ननु हरते कारणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत आह–अनेनेति पदेनेति । अत एवाऽस्ति सर्पिष्पिबानेन पय इत्यादौ षत्वम् । पचौदनमित्यत्र सम्बन्धाऽभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत आह–भाविन इति।'ओदनं पचे'ति पाठे

१ 'निघात'। २ पचौदनं तव'। ३ 'वान्नावा'। ४ 'यथा'। ५'यामिति भिन्नका'।

सपद्यते । तद्यथा–कश्चित्कञ्चित्पृच्छति–'क्व देवदत्त ' इति । स तस्माया-चष्टे–'असौ वृक्षे' इति ॥ कतरस्मिन् ?॥ 'यस्तिष्ठती'ति । स वृक्षोऽधिकरण भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते ॥*॥ प्रचये समासप्रतिषेध ॥*॥प्रचये समासस्यप्रतिषेधो वक्तव्य ।राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्चेति राजगवाश्वपुरुषा इति ॥*॥ समर्थतराणा वा ॥*॥ समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥ कानि पुन समर्थतराणि ? ॥ यानि द्वन्द्वभावीनि ॥ कुत एतत् ? ॥ एषा ह्याशुतरा वृत्ति प्राप्नोति । तद्यथा–'समर्थतरोय माण

प्र.]क्वदेवदत्त इति। यदा बहव पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे। यस्तिष्ठतीति । यदाऽन्ये निपातिना प्रश्ना , एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टत्र आधिकरणत्वेन देवदत्त प्रतिपाद्यते । प्रचय इति । अनेकस्मिन्सम्बन्धिनि विवक्षित इत्यर्थ । तत्र गो राज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद्वो द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुत । पूर्वं वा तत्पुरुष , पश्चाद्द्वन्द्व । विप्रतिषेधाऽभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था, भिन्नसमुदायविषयत्वात्सन्द्वयस्य । तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति–'गोरतद्धितलुकी'ति टच् प्राप्नोति। अर्थश्च भिद्यते। राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत । समर्थतराणा वेति । शक्ततराणामित्यर्थ । एषा ह्याशुतरेति । प्रथमा

उ]प्योदनद्वारिका पचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यम्।अर्थयोरारोप्य व व्यपेक्षेति तात्पर्यम्। एकस्तूर्ध्व इति।तिष्ठतेश्चोर्ध्वदेशसंयोगोप्यर्थ इति भाव ।भाष्ये–प्रचयेति। व्यपेक्षावादेपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानालिङ्गितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्त्येवेति तन्मतेऽप्ययं दोषस्तदवस्थ इति भाव । ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेनेतरेतरयोगे स दुर्वार इत्यत आह–अनेकस्मिन्निति। प्रचय आधिक्यमिति भाव । ननु युगपदेकस्यानेकसम्बन्धानुपपत्ते स्य युगपत्समासद्वयप्रसङ्गोऽत आह–तत्रेति।गो राज्ञापीति। समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षया ,समुदायैकार्थीभावेऽवयवैकार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भाव ।अश्वादिभिश्च साहित्यसत्त्वादेव स इति बोध्यम् । पूर्वं वा तत्पुरुष इति। प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावादिति भाव ।ननु परत्वाद्द्वन्द्व एव भविष्यतीति न दोषोऽत आह–विप्रतिषेधेति। आरम्भसामर्थ्येऽप्यविरोधमुपपादयति–भिन्नसमुदायेति । टजिति। तथा च क्लीबे दोषस्यात्। किं च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषेऽवश्यं वैकल्पिकत्वेन 'राजगोश्वपुरुषा'इत्यपीष्यते, तन्न स्यादिति भाव । समर्थतराणामिति भाष्यमेकार्थीभावपर, तत्र तरतमाऽयोगादत आह–शक्तेति । समर्थतरत्वे आशुतरत्वहेतु , तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति–प्रथमेत्यादिना । आशुतरग्रन्थ इति

१ क्वचिन्न । २ इति क्वचिन्न । ३ 'प्रतीयते'। ४ 'अर्थारोपात्'। ५ 'त्वेनाप्य' ।

वकोऽध्ययनाये'त्युच्यते'आशुतरग्रन्थ.'इति गम्यते॥अपर आह—"[1]समर्थतरा णावा ॥"समर्थतराणां वा पदानां समासोभविष्यति॥कानि पुनःसमर्थतराणि?॥यानि द्वन्द्वभावीनि॥कुत एतत्?॥ [2]समानविभक्तीन्येतानि,अन्यविभक्ती राजा। भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च"॥ ॥ समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥*॥ समुदायसामर्थ्याद्वा पुन. सिद्धमेतत्। समुदायेन राज्ञ सामर्थ्य भवति, नावयवेन ॥ अपर आह ॥[3]॥ समर्थतराणा वा समुदायसामर्थ्यात् ॥*॥ समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥ कुत एतत् ?॥ समुदायसामर्थ्यादेव ॥ [4]अस्मिन्पक्षे 'वे'त्येतदसमर्थितं भवति ॥ एतच्च समर्थितम् ॥ कथम् ?॥ नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति॥ किं तर्हि ?॥ गो. राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य-

प्र.]प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किञ्चिद्बाह्यं वस्त्वपेक्षते,षष्ठी तु बाह्यसंबन्धापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा। तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्त पूर्वं द्वन्द्वो भवति। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति द्वन्द्वे कर्त्तव्ये षष्ठीसमासस्याऽसिद्धत्वात्। आशुतरग्रन्थ इति। आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थ आशुतर उच्यते। एतानीति। तुल्यजातीयत्व व्यपेक्षाया मेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नतर कारणमित्यर्थ। समुदायसामर्थ्यादिति। समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञ सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थ।

अपर आहेति। अत्र पक्ष समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतु। समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमान सबन्धोऽस्तीति तदपेक्ष प्रकर्षप्रत्यय। अस्मिन्पक्ष इति। एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति,इह त्वन्यतरान्यो हेतु। एतच्चेति। सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याद्राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वाशब्दः

उ]बहुव्रीहि।एव चाशुतरस्यार्थप्रतिपत्तिरत्वमेव शक्ततरत्व बोध्यम्। तुल्येति। तुल्यजातीये प्रथमं झटित्येकार्थीभावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पनात्पूर्वं द्वन्द्वे तत षष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थ। नावयवेनेति। प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेपि साक्षान्नेत्यर्थ। एव च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात्पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भाव.। ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव तदवयवगोशब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसज्ञा स्यादिति तत्प्रसङ्ग इति चेन्न। 'नावयवेने'त्यस्याऽश्वपुरुषमापेक्षेणेति शेषेणाऽदोषात्। तदेव स्फुट व्याख्यानान्तरव्याजेनाह—अपर आहेति। राज्ञ समुदायनव सामर्थ्यात्तरपो वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—समुदायेति। इत्यस्यार्थस्येति। विशेषणसापेक्षस्ये इव विशेष्यान्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयो-

1इद क्वचिन्न।2'एतानि हि समानविभक्तीति'।3भाष्यमिदमित्यन्ये। 4'एतस्मिन्'।

सापेक्षस्यापि समास ॥२॥ आख्यात साव्ययकारकविशेषण वाक्यम् ॥३॥ आख्यात साव्यय सकारक सकारकविशेषण वाक्यसज्ञ भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम्–'उच्चै पठति' 'नीचै पठति' ॥ सकारकम्–'ओदन पचति' ॥ सकारकविशेषणम्–'ओदन मृदु विशद पचति' ॥ ॥ सक्रिया विशेषण च॥४॥सक्रियाविशेषण चेति वक्तव्यम्। सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति॥ अपर आह–'आख्यात सविशेषण मित्येव। सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि॥

प्र]प्रतिपादक । आख्यातमिति । नानाकारकनिघातादिनिवृत्तये, क्वचित्तत्प्रवृत्तय श्च समानवाक्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थ मस्य परिभाष्यते । अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येक समुदितानि चाश्रीयन्त यथा ऽपर्वेन प्रवेष्टव्यम्'। 'अद्रुद्वाहनुम्यवायेऽपी'ति । आख्यातमिति चैकत्व विव क्ष्यते, लक्षणविधानसामर्थ्यात् । तथा च 'तिङ्तिङ' इत्यत्र वक्ष्यते–तिङ्ग्रहणवि धानर्थक्य च समानवाक्याधिकारादिति । पचति भवतीत्यादौ सत्यपि साध्य साधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाऽभावान्निघाताऽप्रसङ्गात् । उच्चैरिति। यद्यप्यव्यय कारक विशेषण च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यते– 'आख्यात सविशेषणमित्येवे'ति । सक्रियाविशेषण चेति । प्रत्यासत्त्या कारक स्यैव यद्विशेषण तद्गृह्यते, न तु क्रियाया इति भाव । आख्यातेन च क्रियाप्रधा नत्व लक्ष्यते इत्यतिङन्तेष्वपि 'देवदत्तेन कर्तव्य'मित्यादिषु वाक्यत्व सिद्ध्यति ।

उ]त्रकम्। एव चेद पक्षद्वयेऽप्येतावश्यकमिति भाव ।भाष्ये–प्रधानमत्रेति।अवयव सख्यया तत्र समूहस्य सख्यान्तराश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भाव । वाक्यलक्षण करणस्याऽसगतिमाशङ्क्याह–नानेति । क्वचिदिति । 'नद्यास्तिष्ठति कूले' इत्यादौ । अत्र ह्यसामर्थ्यान्न प्राप्नोति।यथा कथचित्सामर्थ्यग्रहणे तु–'अय दण्डो हरानेने'त्या दावपि स्यादिति भाव । लौकिकेति । 'सुप्तिङन्तचयो वाक्य'मित्यादि । लक्षण विधानेति । निष्क्रियवाक्यस्याऽभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भाव । अव्यय ग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कते–यद्यप्यव्ययमिति । स्वर्गच्छता'त्यादौ कारकम् । 'उच्चै पठती'त्यत्र विशेषण । क्रियाविशेषणत्वादत्रापि कर्मत्व वा । 'सविशेषण' मित्येव क्रियाविशेषणेपि सिध्यतीत्यत आह–प्रत्यासत्त्येति । यद्यपि कारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यम् । क्रियाप्रधानत्वमिति । लक्षणावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । 'देवदत्तो गत' इत्यादौ त्वसौत्यध्याहारेणेति भाव । नन्वेव लक्षणं पुनरप्यनुपपत्तिरस्त्येवेत्यत आह–एकशब्द इति।एकस्य पदस्य वाक्यसज्ञाया प्रयोजनाऽभावादाह–बहुव्रीहि-

१ 'पठतीति'। २ मृदुविशदमोदन'।३ क्वचिन्न । ४ 'क्वचिन्नप्र'।५'भवति पचती'।

॥*॥ एकतिङ् ॥*॥ एकतिङ्वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ॥*॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा ॥*॥ 'समानवाक्ये

प्र]एकतिङिति । एकशब्दः समानवचनो, न तु सङ्ख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् ।

उ]रिति।एकं तिङन्तं यत्र समुदाये इत्यर्थः ।परे त्वाख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणं तिङ्ङतिङ'इति सूत्रेऽनिग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येतत्साधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्वं लब्धम् । तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन त्वया शयितव्यमित्यादेः सङ्ग्रहः । 'सविशेषण'मित्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः । तेन 'नद्यास्तिष्ठति कूल'मित्यादौ 'नद्या' इत्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशे कारकान्वितक्रियावाचकं सुबन्तचयं तिङन्तचयं सुप्तिङन्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम्-'सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विते'त्यनेन।तत्र वाशब्दश्चार्थे। कारकं च तिङन्तवाच्यं, तदतिरिक्तपदवाच्यं चेत्यन्यत् । एकस्य तस्य वारणाय-सुबन्तचयेत्यादि। एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादीति स्पष्टमेव । एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं बोध्यम् । तदुक्तं हरिणा-'साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते' इति । वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः 'अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति जैमिनिसूत्रात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोषः । यत्तु कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादात् । यदप्याख्यानमित्यनेकत्वविवक्षां कृत्वा पचति भवतीत्यत्र वाक्यत्ववारणं तेन कृतम् । तदपि न आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविवक्षाया फलाऽभावात् । किंच'व्यक्तिपक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृती स्या'दिति भाष्योक्तन्याये नानैकत्वविवक्षायामेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं बोधितं स्यान्नाख्यातान्तरस्येति दोषात्। किं चानयैकत्वविवक्षया समकक्षाख्यातद्वित्वे पचति करोति चेत्यादौ तद्वारणेऽपि विशेषणमादाय तद्द्वित्वे वारणमशक्यं, सविशेषणे आख्याते एकत्वसत्त्वात् । अनेन च 'ब्रूहि ब्रूही'त्यस्याप्यसंग्रहः । विशेषणानुपादानेन सविशेषणत्वाऽभावात् । वाक्यत्वफलं तु 'मया किंचिद्वक्तव्य'मिति प्रश्नोत्तरे । अत्रा'नन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो'रित्यनेन वाक्यस्य टेः प्लुतसिद्धिः अत स्वशास्त्रपरिभाषितलक्षणमाह-एकतिङिति । यत्तु कैयटेन ब्रूहिब्रूहीतिभाष्योदाहरणं देवदत्तेति शेषपूरणेन व्याख्यातम् , तन्न, पूर्वलक्षणेनैव सिद्धेः । द्विः प्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वापत्तेश्च । एतेन पूर्वलक्षणे एकत्वाविवक्षाशङ्कावारणेनैकत्वविवक्षाबोधनार्थमिद

१ 'ब्रूहि' ब्रूहि देवदत्त' । 'ब्रूहि देवदत्त' । २ 'तमद्वाक्य' । ३ 'स्यासङ्ग्र'।

इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नाना-वाक्येषु[1] मा भूवन्निघातादय[2] इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदन पच[3] तव भविष्यति । ओदन पच[4] मम भविष्यति ॥ ८॥ योगे प्रतिषेधश्चादिभि ॥ ९॥ चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्य । ग्रामस्तव च स्व, ग्रामो[5] मम च स्वम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यदाद्य-न्यास[6] एव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते ?॥ इद-मद्याऽपूर्वं क्रियते वाक्यसज्ञा, समानवाक्याधिकारश्च । तद्वेष्य विजानीयात्-

प्र]ब्रूहिब्रूहीति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघात सिध्यति ।

उ] लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैयटोक्तमपास्तम् । ग्यच्यग्रऽग्र इत्यादौ पूर्वरूपाश्च द्वित्वेऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति एवञ्च ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र कथमेकतिङ्त्व तथाप्येतानु पूर्वीकतिङन्तवत्समुदायो वाक्यमित्यर्थ । बहुव्रीहिसमासात् । तेन पचतीत्येतन्मा त्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैवाऽतिङ इति प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । अत एव भगवतैरनिङ्वाक्यमित्यत्र चशब्दो वाशब्दो वा नोक्त, भिन्नविषयत्वात् । एकविषयत्वे हि सोऽवश्य वक्तव्य स्यात् । दृश्यते हि भगवतस्तथा शैली । तस्मा दाद्यलक्षण वाक्यस्य टेरित्येतच्छास्त्रलोकसाधारणम् । अत एव 'पच पश्य च देव दत्ते'त्यादौ प्लुतो भवत्येव।एकतिङित्येतन्मात्रोक्तौ तत्रापीदमेवेति भ्रम स्यात्तदर्थमि-दम् । समानवाक्ये इत्येतद्विषय, क्वचित् प्लुतविषय चैकतिङिति । अत एव ब्रूहि ब्रूहीत्युदाहरणसङ्गति । अत एव 'तिङ्ङतिङ' इति सूत्रे भाष्ये–'समानवाक्याधिका रादतिङ्ग्रहणमनर्थक्य'मिति वार्तिकव्याख्यावसरे'न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त' इति उक्तम् । तेनैवैकतिङिति बहुव्रीहिरिति च सूचितम् । स्पष्टश्चायमर्थोऽग्रेऽत्र भाष्येपीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीत्याहु । समानवाक्ये इति । समानशब्द एकपर्याय । एवविधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थ । चादिभिर्योग इति । 'न चवाहे'तिसूत्रे समानवाक्ये इत्यस्य सबन्धो नेत्यर्थ इति कश्चित्।तन्न । 'यथान्यास एव चादिभि'रित्युत्तरभाष्याऽसङ्गते । किं च तव मते भिन्नवाक्येपि निषेधप्रवृत्ति-रन्यस्य फल वाच्यम् । तत्रादेशप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव वैयर्थ्यात् । तस्माद्युष्मदा द्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थ । किमर्थमिदमिति । इद–प्रतिषेधवचनमाख्यात सा ध्यनेन्त्यादिवाक्यलक्षण च किमर्थमिति प्रश्न । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेत्युक्ति सगच्छते । वाक्यसज्ञेति । 'एकतिङि'त्येषा । तद्वेष्यामिति । इदमसमर्थेऽप्राप्ता-पूर्वविधायकमिव चादियोगेपि तदपवादतयाऽपूर्वविधायकम्, न त्वधिकार इति भ्राम्येत्तद्भ्रमनिवारणायेदमन्वाख्यानमित्यर्थ । 'न चवाहे'त्यारम्भसामर्थ्यान्नैतमित्य-न्वाख्यानतात्पर्यम् । एवमेकतिङिति वाक्यलक्षणस्यैवोक्तौ शास्त्रे सर्वत्र वाक्यस्य टेरित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति भ्राम्येत्त प्रतीदमपि वाक्यलक्षणं शास्त्र

१ 'वाक्ये'। २ भूवन्निति'। ३ 'पचौदन'।४'पचौदण'। ५क्वचिन्न ।६'यथान्यास'।

सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे 'चादिभिर्योगे यथा स्यात्समेव भवती'ति । सा चावश्यं वाक्यसञ्ज्ञा वक्तव्या, समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः ॥२॥ समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥ ॥ समर्थनिघाते हि सति समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समानाधिकरणे–पचवे ते दास्यामि, मृदवे ते दास्यामि ॥ समानाधिकरणे ॥ युक्तयुक्ते–नद्यास्तिष्ठति कूले, वृक्षस्य लम्बते शाखायाम्, शालीनां ते ओदनं ददामि । शालीनां मे ओदनं ददाति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'असमर्थत्वात्' ॥

॥ ॥ राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात् ॥ ॥ राजगवीक्षीरे

प्र]समर्थनिघाते हीति। निघात उपलक्षणम्। तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते। पटवे ते इति । अत्र 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति वाचनिकमसामर्थ्यमिति, असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशौ न स्यात् । युक्तयुक्तेपि साक्षात्सामर्थ्याऽभावात्कार्यं न स्यात् । 'नद्या' इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् ।

उ]शाश्रीयत इत्यन्वाख्यानायाऽऽद्यं लक्षणम्। 'समानवाक्य'इत्यनेकतिङित्येव उदाहरणेन चान्यत्राप्यस्याश्रयणं सूचितम्। 'चादिभियोगे' इत्याद्यप्युपलक्षणम् । एतच्च इदमपाऽपूर्वं क्रियते वाक्यसञ्ज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद्वेद्य'मित्यनेन सूचितम्। इदं यद्वय क्रियते तद्वयमित्यर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेरित्याहुः । विकल्पते–इत्यस्य व्याप्नोतीत्यर्थः । एवं च 'समासवाक्य'इत्यधिकारपरम्। एकतिङित्यत्र चात्र वाक्यपदार्थः । आद्यलक्षणेनाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यस्यापि वाक्यत्वात्तत्र निघातापत्तिः । अयं दण्डोऽस्तीत्यस्यापि अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् । पचौदनं तव भविष्यती'त्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयात् भवनक्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वादास्य वमिति भावः । सा चावश्यमिति । वाक्यसञ्ज्ञाफलमयं दण्डो हरानेनेत्युक्तम् । समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये–समर्थनिघाते हीति । निघाते' इत्युक्ता 'पटवे ते' इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह–उपलक्षणमिति । कार्यं न स्यादिति । तिष्ठति लम्बत इत्यादौ निघातो न स्यात् , 'शालीनां ते' इत्यादौ युष्मदाद्यादेशश्च न स्यादित्यर्थः । नन्वाख्यातं सविशेषणमिति वाक्यलक्षणं 'नद्यास्तिष्ठति कूले' इत्यादौ नास्तीति कथमत्र निघात इत्यत आह–नद्या इत्यादीति । तथा च 'सकारकविशेषणमाख्यात'मिति लक्षणेन न दोष इति भावः । वस्तुत एकतिङिति लक्षणेनात्र न दोष इति बोध्यम् । एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः फलाऽभावेनैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् । अर्थं

१ क्वचित्र । २ समानाधिकरण'। ३ 'युक्तयुक्त'। ४ शाखा । ५ 'ददासि'।

द्विसमासप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'द्विषष्ठीभावात्' । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ–राज्ञो गोः क्षीरमिति ॥ किमुच्यते 'द्विसमासप्रसङ्ग' इति, यावता सुप्सुपेति वर्त्तते[1] ॥ द्विसमासप्रसङ्ग इति नैव[2] विज्ञायते–द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो–द्विसमासप्रसङ्ग इति ॥ राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥ न[3] चैव भवितव्यम् ? ॥ भवितव्यं च यदैतद्वाक्यं भवति–गोः क्षीरं गोक्षीरम्, राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा ह्येतद्वाक्यं भवति–राज्ञो गोः क्षीरमिति, तदा न भवितव्यं, तदा च प्राप्नोति ॥ तदा कस्मान्न भवति ? ॥ ॥ सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्[4] ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['राज्ञ विशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्]। राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति, न केवलायाः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ यथैवाऽयं गवि यतते, न [चैव[5]] क्षीरमात्रेण सन्तोषं करोति एव

प्र]राजगवीक्षीर इति। राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति । किमुच्यत इति । द्वयोः पदान्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति। सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्समुदायस्य चाऽसुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति–नैवमिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः' इति स्त्रीत्वाऽभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति–द्विप्रकारस्येति । एतस्मिन्नर्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अर्थान्तर इत्यर्थः । तथा च गवां स्वामित्वं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु[6] राजविशिष्टा न प्रतीयते । राजविशिष्टाया इति । ततश्च गवा पूर्वं राज्ञा सम्बन्धः पश्चात् कारकेणेत्यर्थः ।

उ]भेदेन संसर्गद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह–राज्ञो येति। अर्थविशेषे आपत्तिरिति भावः । इयमापत्तिः सर्वपक्षेष्विति बोध्यम् । द्वौ समासावित्यर्थस्याप्रसक्तानुपपत्तिरत आह–द्वयोरिति । उक्ताऽर्थ स्त्रीत्वापत्तेरयमेवार्थ इति भावः । ननु सङ्ख्याविवक्षायामपि समुदायस्यैकत्वादस्त्येव प्रसङ्गोऽत आह–समुदायस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । अमुमेवेति । केचित्तु–द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमास भाष्यतात्पर्यम् । एवं च पात्रादित्वं न कल्प्यमित्याहुः । अर्थान्तरे तस्याऽपीष्टत्वादित्यपि प्राप्नोतीत्यसङ्गतमित्यत आह–एकस्मिन्निति । गोः पूर्वमिति । येन क्रमेण सम्बन्धस्तत्क्रमेणैव समासेनाप्रवृत्तिरिति भावः । युगपत्सम्बन्धनद्वीक्षयापि भाष्ये–नैव वेति परिहारान्तरमित्याह—

१ 'यदा'।२ 'न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति' 'नैवम्'॥ ३ 'नैव'।४ इतः परम्–'असामर्थ्यात्॥ कथमसामर्थ्यं ?॥सापेक्षमसमर्थवद्भवतीति' पा०।५ लुप्तम् । ६ क्वचिन्न ।

राजन्यपि यतते, राज्ञो या गौस्तस्या यत्क्षीरमिति ॥ नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणाया क्षीरेण सह समास प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

कथं तर्हि गो क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति ? ॥ प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास ॥

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकार क्रियते ? ॥*॥ पदविधौ समर्थ वचन वर्णाश्रये शास्त्र आनन्तर्यविज्ञानात् ॥*॥ पदविधौ समर्थाधिकार क्रियते । वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । 'तिष्ठतु दध्यशान त्व शाकेन' 'तिष्ठतु कुमारी च्छत्र हर देवदत्ते ति॥*॥समर्थाधिकारस्य विधेय

प्र]नैव वति। सत्यपि गोशब्दाभ्या सम्बन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद्गो क्षीरेण समासो न भवति, राज्ञा तु भवति, राजापेक्षया गो प्रधान्यात् । एतदुक्त भवति–महत्कष्ट श्रित इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चोदनीय 'राजगवीक्षीर द्विसमासप्रसङ्ग' इति । समर्थाधिकार इति । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाप्यधि कारशब्देनोक्ता । विनियोगो ह्यधिकार । स च परिभाषायामप्यस्ति । तथा च कृत्वो कपौ चेत्यत्र वक्ष्यते–'अधिकारो नाम त्रिप्रकार' इति । अत्र पदग्रहण स्याक्षेप । 'समर्थो विधि'रित्येव वक्तव्यम् । आनन्तर्यमात्र इति । विनापि साम र्थ्येनेत्यर्थ । तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति । दीर्घादिति नित्यस्तुग्भवति । यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पित स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहु । अन्य तु पदाद्वेत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेऽन्तग्रहणात्पदात्पूर्वो विप्रकर्षो विज्ञायते–पदान्तस्य दीर्घस्य तुग्भवति, न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधि त्वाऽभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग्भवतीत्याहु । समर्थाधिकारस्येति । 'विधि'-

उ]सत्यपीति।सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्यङ्गीकृत्य परिहारश्च पुनरुक्तमित्यत आह–एतदुक्तमिति । महत्कष्ट श्रित इत्यत्रेति । 'राजगवाश्वपुरुषा' इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् । न च यत्र विधिरित्यत्र 'परमगार्ग्यायण' इत्यादौ परमगार्ग्येति समासे कदेशगार्ग्यशब्दात् फगुक्तिर्माप्योक्ताऽसङ्गता स्यात्, गार्ग्यस्य परममपेक्षत्वादिति वाच्यम् । तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकाङ्क्षत्वरूपसापेक्षत्वाऽभावात् । 'सविशेष णानां वृत्तिन' इत्यत्र सविशेषणत्वमप्याकाङ्क्षालभ्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोष । विनियोग –शास्त्रान्तर उपस्थिति । नित्यस्तुगिति । असति पदग्रहणेऽपि समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तुग् स्यादिति भाव । इत्याहुरिति । अत्रारुचि बीज त्वेकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पक्षे कुमारी छादयनीत्यऽसमासे

१ 'कथम्' । २ 'पेक्ष्यमाणा' ।

सामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् ॥ ३॥ समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणः॥ किं च विधेयम् ? ॥ समासः ॥ यावद्ब्रूयात्–'समर्थः समासः' इति तावत्–'समर्थः पदविधि'रिति । न च 'राजपुरुष' इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किञ्चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा।समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशोऽनर्थकः ॥ ४॥ सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['समर्थानामिति वचनात्'] । 'समर्थानां पदानां विधिर्भवती'ति वक्तव्यम् ॥ एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति ॥ ॥ एकशेषनिर्देशा-

प्र.]शब्द इह कर्मसाधन एव उपात्त, तस्य पदसम्बन्धी समासादिरर्थो वाच्य । तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तम् । तत्र असमर्थानां पदाना समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किंचित्कृत्यमित्यर्थ. । तथा हि—समर्थाना य समास स समर्थ एव। योऽप्यसमर्थाना भार्या राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नियमाऽभावान्निवृत्त एव । तस्याऽसमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किंचित्क्रियते । निष्प्रयोजनत्वाल्लक्षणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च।'अकिंचित्कुर्वाण'मित्यादयोऽप्यसमर्थासमासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति। सिद्धं त्विति। वचना द्व्याख्यानादित्यर्थ । समर्थपदसम्बन्धित्वात्पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते । इतरस्तु पाठोऽयमिति मत्वाह–एवमपीति । यथा 'पशुना यजेते'ति गुणेषु संख्या

उ]न स्यादिति। अन्ये त्विति।तदन्तविधावन्तग्रहण साक्षात्पदोद्देश्यकविधावेव समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनार्थमिति भाव । एवमन्यत्राऽपि पदान्तग्रहणेषूह्यम् । कर्मसाधन इति । भावसाधने तु समासाद्यसंग्रह स्यात् ,तद्विधिभि पदकर्मकविधानाऽभावादित्याहुः। नन्वसमर्थाना समासनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह–तत्रेति । नहि समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्तयितु शक्य इति भाव । ननु तस्य साधुत्वनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह–लक्षणान्तरेणेति । न च तत्तल्लक्षणै प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याऽभाववतोऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति वाच्यम् । प्रकारान्तरेणैव सार्थक्यसंभवेन ज्ञानस्याऽसाधुत्वसंपादनापेक्षया समासाद्यप्राप्त्युपपादनस्यैवौचितत्वादिति भाव ।गुणेष्विति । ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनार्थमिदं शास्त्रमिति ग्रहं समार्ष्टीति बहूद्देश्यगतया संख्याया अविवक्षैव स्यादिति चेन्न । 'यूपांश्छिनत्ति' 'अग्नीनादधीते'तिवद्बहूद्देश्यत्वेऽपि एकवचनेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्याविवक्षेति तात्पर्यम् । मूले तु सङ्ख्याविवक्षामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम् । 'एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोती'त्युत्तरं भाष्ये–'शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षया कृतं

१ 'तावद्ब्रूयात्' । २ इद दुष्टं स्यात् । ३ 'भावतो' ।

द्वा ॥]४॥ अथ वा एकशेषनिदशोयम् । समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थाना च,–समर्थानामिति ॥ एवमपि पद्रभृतीनामेव प्राप्नोति । पद्रभृतिषु ह्येकशेष परिसमाप्यते॥ नैष दोष । 'प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे' ति द्वयोरपि भविष्यति॥एवमपि विविभक्तीना न प्राप्नोति–समर्थात्समर्थ,पदात्पद इति॥

एव तर्हि समर्थपदयोरय विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्त समास,–समर्थस्य विधि समर्थविधि, समर्थयोर्विधि समर्थविधि, समर्थाना विधि समर्थविधि॰, समर्थाद्विधि समर्थविधि, समर्थे विधि समर्थविधि ॥पदस्य विधि पदविधि, पदयोर्विधि पदविधि, पदाना विधि पदविधि, पदाद्विधि पदविधि, पदे विधि पदविधि। समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधय ।पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च–पदविधय । समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थ पद विधि । पूर्व समास उत्तरपदलोपी, यादृच्छिकी च विभक्ति ॥ ॥ समाना

प्र]विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात्। प्रत्येकमिति । आश्रितसङ्ख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणा पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् । एवमपीति । सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा पुन पर्यनुयुङ्क्ते । समर्थादिति । 'तिङ्तिङ'' इत्यादौ । समर्थ इति । यथा 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादा'विति । पूर्व समास उत्तरपदलोपीति । गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याऽप्रयोग इत्यर्थ । समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थ । सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तराण्यप्यन्तर्भवन्तीति सर्व सूत्रेणैव सिध्यति । यादृच्छिकी विभक्ति

उ]बहुवचन, तच्च कार्यानन्वयितयाऽविवक्षित'मिति समाधान तुरिसम्। अन्यथैकशेषनिर्देशाद्वेति वाशब्दासगति । पद्रभृतीनामिति । कपिञ्जलाधिकरणन्यायानाश्रयणात । आश्रितसङ्ख्येति । अन्यथैकवचनान्तानामेव षण्णा पदानामेकशेष कृत स्यादिति भाव । एव चैकमेवदमेव बहुत्वमहत्त्वविशिष्टानर्थानुपस्थापयतीति तात्पर्यम् । ननु पदविधिरिति समास, तत्र विशेषानवगमात्पदात्पदे इत्यगततमत आह—सर्वमिति । अन्यथा राजपुरुषादिवत्सङ्ख्याविशेषस्याप्यनगति स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्न स्यादिति पदविधिरिति न्यक्ता पदानामित्यपि वाचनिकमिति भाव । तिङ्तिङ इति निघातादिप्रकरणेपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत् । भाष्ये सप्तमीसमासप ~–तद्धितार्थोत्तरपदेत। समर्थविधयं पदविधयश्चेति।सूत्रआत्याभिप्रायेणैकवचनम् । सूत्रे 'समर्थ' इत्यस्य भिन्नपदत्वाच्चारुपार्थिनादिवदुत्तरपदलोपाऽसभवादाह–गतार्थेति । समर्थेति । विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाद्य

१ 'यादृच्छिकी विभक्तिश्च । २ विधयश्च ।

धिकरणेनूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥*॥ समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'असमर्थत्वात्' ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥*॥ द्रव्यं पदार्थ इति चेत् ॥*॥ यदि द्रव्यं पदार्थो, न भवति तदा सामर्थ्यम् । 'भेदाऽभावात्'। अथ हि गुणः पदार्थः, भवति तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यो हि पुरुषत्वम् ॥ नाऽन्यत्व मस्तीतीयता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोभ्योऽश्वेभ्यश्च । न चै

र]रिति।भेदाऽभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया अभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देश कृत इत्यर्थः । समानाधिकरणेष्विति । क्वचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्ना, केचिदाकृतिम् । गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते । यथा–'यस्य गुणस्य भावा'दिति ।' 'संसर्गिभेदकं यत्सम्यगव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम्'॥इति गुणलक्षणयोगात्।तत्र द्रव्ये पदार्थे 'वीरः पुरुषः' इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च । तत्र भेदाऽभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहाऽसंभवादसति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम् । अथ हि गुण इति । वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः । नान्यत्वमिति । उपकारविवक्षाया सामर्थ्यम्, नान्यत्वमात्रेणत्यर्थः ।

उ]पश्चन्तेन समास इति भावः।अन्तर्भवतीति। सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य संबन्धत्वानपायादित्यर्थः । नन्वेवमपि लक्षणमनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये पञ्चम्येवोचितेत्यतो भाष्ये उक्त–यादृच्छिकीति । तदभिप्रायमाह–भेदेति । लक्षणयाऽभेदविवक्षा अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्तीनां यौगपद्येन प्रयोगाऽसंभवादिति भावः । प्रतिपन्ना –सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसंग्रहः । आकृतिमिति । आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । नन्वेवं भाष्ये–कथमथ हि गुण इत्युक्तमत आह–गुणशब्देनेति । संसर्गिभेदकमिति । स्वसंसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः । सव्यापारमिति । स्वविषयशक्तिरूपेण स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः । स्वावच्छिन्नत्वेन सकलव्यक्त्युपस्थापकत्वव्यापारवदित्यर्थो वा । इत्येताभ्यामिति । पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषस्योपस्थितिरित्यर्थः । भेदाधिष्ठानस्येति । अन्यथा घटो घट इत्यपि स्यादिति भावः । पदार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावरूपसंसर्ग एव हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यम् । एकव्यक्तिगतमिति । तत्तद्विशेषगतवैशिष्ट्येन भेदात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गोऽस्तीति भावः । विशेषणत्वादि संबन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मानमिति तात्पर्यम् । उपकारेति । विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्वयरूपोपकारस्यर्थः ।

१ क्वचिन्न । २ इदं वार्तिकपञ्चकमिलन्यो क्वचिन्नेदम्। ३ 'गोभ्योऽश्वे'। ४ 'मनीकृत्य'।

तैस्यैतावता सामर्थ्यं भवति।। को वा विशेषो यद्गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्याद्द्रव्य च न स्यात्?॥एष विशेष । एक तयोरधिकरणम्। अन्यश्च वीरत्व गुण ,अन्य पुरुषम् ॥ द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति ॥ अश क्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकार प्रतिज्ञातुम् ॥ ननु चाम्य न्तरोऽसौ भवति॥ यद्यप्यभ्यन्तरो, न तु गम्यते । नहि 'गुड' इत्युक्ते मधु रत्व गम्यते, 'शृङ्गवेर'मिति वा कटुकत्वम्॥ गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकार प्रतिज्ञातुम् ॥ अथ गुणपदार्थिक प्रति जानीते ॥ द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते ?॥ एवमनयो सामर्थ्य स्याद्वा न वा ॥ न च तावदिदं स्यात्–समानाधिकरणेनेति ? ॥ यत्र सर्व

प्र]एक तयोरिति। ततस्तद्वारेणाऽस्ति विशेषणविशेष्यभाव । द्रव्यपदार्थिकस्या पीति । एकमपि द्रव्य भिन्नगुणससर्गाद्भेदकार्यं लभत । अशक्य इति । भेदहेता विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनाऽवाच्यत्वादित्यर्थ । ननु चेति । द्रव्यस्य गुण नित्यसब धादित्यर्थ । यद्यपीति । अनभिधीयमानोऽपि सनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वा दभ्यन्तर । न तु गम्यत इति । शब्देन नो यत इत्यर्थ । गुणपदार्थिकना पीति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्व नाश्रीयत इत्यर्थ । अथाऽवाच्यस्या युपकारकत्व माश्रीयते तदा पक्षद्वयपि साम्यम् । न च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्व नाश्रीयते इत्यर्थ । यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणमभिधेय तस्य तेन पया

उ]अन्यथा देवदत्ताश्वयोरपि कर्मधारयप्रयोजक सामर्थ्यं स्यादिति भाव । भद कार्यम्–परस्परविशेषणविशेष्यभावरूपम् । द्रव्यस्येति। एव च स्मर्यमाणगुणकृत भेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमान । अन्यभ्यन्तरत्वेऽभिधीयमानोपि स्यादत आह–अनभिधीति । सनिधिना स्मृतिमात्रेण । शब्देनेति । शक्त्यभावादभ्य त रस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीतिप्रयोजकता नेत्यर्थ । अय भाव –द्रव्येण नित्यसबन्धिनो बहवो गुणा नहि सवथा सर्वदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दान्या पस्थितिं विना भेदकत्व वक्तुमशक्यमिति । यद्यवाच्यस्येति । गुणवादि द्रव्यस्याऽवाच्यत्वेन तद्वारक सामर्थ्यं वक्तु न शक्यमिति भाव । अथाऽवाच्यस्ये ति । एव रीत्या द्रव्यवादिन प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारक भविष्यतीति भाव । द्रव्यवादे गुणस्याऽवाच्यत्व नाम शक्त्यविषयत्वम् शक्यतावच्छेदके शक्त्यभावात् गुणवादे द्रव्यमप्यवमिति तात्पर्यम् । भाष्ये–प्रतिजानीते इति । समानाधिकार णयो समास मिति दोष । न प्रतिजानीत इति । प्रतिजानीत एवेत्यर्थ । इत्र एवमाशयमजानान प्रतिबन्दीमात्रात्तार्थसिद्धिरित्याह–एवमनयोरिति। असामर्थ्या

१ न च तस्यै' । २ 'भविष्यति' । ३ 'कटुत्वम्' ।

समानम्–'इन्द्र शक्र पुरुहूत पुरन्दर' 'कन्दु कोष्ठ कुसूल[1]' इति ॥ नैवजातीयकाना समासेन भवितव्य, प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यम्॥ किं कारणम् ?॥ ॥*॥ अर्थगत्यर्थ[2] शब्दप्रयोग ॥*॥ 'अर्थं सम्प्रत्याययिष्यामी'ति शब्द[3] प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेन न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ॥ न तर्हीदानीमिद भवति–'भृत्य भरणीय' इति ?॥ नैतौ समानार्थौ । एकोऽत्र शक्यार्थे कृत्य, अपरो[4]ऽर्हार्थे । शक्यो-भर्तुं भृत्य । अर्हति भृतिं भरणीय । भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति ॥ यदि तर्हि यत्र किंचित्समान कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्यमिहापि तर्हि प्राप्नोति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि किंचित्समान कश्चिच्च विशेष ॥ किं पुनस्तत् ?॥ सद्भावाऽन्यभावौ ॥

प्र]ग्रेणेत्यर्थ इति मन्यते।ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तम[6]प्यक वाच्य च तत्रैव स्यादित्यर्थ । कथ पुनरत्र विशेषणविशेष्यभाव ? । उच्यते–क्वचित्[5]प्रति क्याचित्सज्ञया सोऽर्थ प्रसिद्धोऽन्य[7]था त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वम्,इतरस्य तु विशेष्यत्वम् । नैवजातीयकानामिति । युगप प्रयोगाऽभावात्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थ । भृत्यभरणीय इति । अस्ति चाय शिष्टप्रयोग इति भाव । नैताविति । उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थ । दर्शनीयाया मातेति । यदि सति भेदे किंचित्समानमाश्रित्य

उ]त्समासाभावनिश्चय एवेत्याशयेनाह–व चेति। समानाधिकरणेनेति । विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यर्थ । सर्वसाम्ये भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभाव, सामानाधिकरण्य च सर्वथा दुरुपपादमित्यत आह–अभिधेय यस्येति।वाच्यपर्यायोऽधिकरणशब्द इत्यर्थ । वाच्य चेति । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थ । विशेषणत्वमिति। परिच्छेदकत्वमित्यर्थ । 'विशेषण विशेष्येण'ेति सूत्र परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमान । 'एवजातीयकाना'मिति भाष्यस्य पर्यायाणामित्यर्थस्तदाह—युगपदिति । सामर्थ्याऽभावाच्चेति । भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलैकार्थीभावरूपस्य च सामर्थ्यस्याऽभावादित्यर्थ । विषयतारूपविशेषणत्वाच्चैव तत्र निविष्टमिति भाव । भाष्य—प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यमिति । पर्यायाणा सहप्रयोगे आकाङ्क्षाविरहाद्बोधेन भवितव्यमित्यर्थ । प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर इति बोध्यम् । शिष्टेति । तथा चाऽविगीत साधुत्व भाष्यस्थ तर्हि'शब्देन सूचितम् । उपाधीति । कर्मरूपार्थसाम्यपि शक्यत्वार्हत्वरूपोपाधिभेदादित्यर्थ । भृत्यभरणीयवदेव वीरपुरुषादिरप्युदाहरणमिति भाव । यदि सति भेदे इति।अथ पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य। तत्पक्षेपि

१ 'कुसूल कोष्ठ' । २ इद भाष्यमित्यन्ये । ३ 'शब्दा प्रयुज्यन्ते' ।
४ चापरोऽर्हे । ५ क्वचिन्न । ६ 'निमित्तमप्येकमेव' । ७ 'चान्यदा' ।

न क्वचित्सद्भावान्यभावौ न स्त ,उच्यते चेद् समानाधिकरणेनेति,तत्र प्रकर्ष-गतिर्विज्ञास्यते-यत्र साधीय सामानाधिकरण्यम् ॥ क च साधीय सामानाधिकरण्यम् ? ॥ यत्र सर्वं समान सद्भावाऽन्यभावौ, द्रव्य च ॥

अथ वा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समान भवति, न च भवति। न चैत समान क्वचिदपि न भवति॥ अथ वा यावद्ब्रूयात्-समान द्रव्येणेति, तावत्-समानाधिकरणेनेति। द्रव्य हि लोके 'अधिकरण'मित्युपच र्यते। तद्यथा-'एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्'। 'एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम्'। तथा व्याकरणे 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि'। अद्रव्यवाचीति गम्यते ॥

प्र]समास क्रियते तदा यथा वारपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्य समानमाश्रित्य समास क्रियते तथाऽत्रापि सत्ता समानेति समास प्राप्नोतीत्यर्थ । ननु परत्वादप वादत्वाद्वाऽत्र [illegible] 'समानाधिकरणेन' इति तन्निषेध' प्राप्नोति।विधे [illegible] रणो त्तरपदलक्षणश्च [illegible] न्यत्वे इत्यर्थ । न चैतद्विति । सत्ताया सर्वत्र भावाद्व्यभिचाराऽभावान्नासौ समानत्वेना-श्रीयते । पूर्वं परिहार समानत्वमभ्युपगम्य पुन श्रुत्या प्रकर्षाश्रयणोक्त । उत्तर स्तु सर्वसाधारण्यात्सत्ताया समानव्यपदेश प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहित । अथ चेति।'अधिकरणशब्दोभिधेयवाची'ति पर्यनुयोगो,'द्रव्यवाची'ति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेद । अभिधेयस्य तु सत्ताया समान वासमानत्व

उ]शब्दो नान्यपदार्थ । किं तर्हि ? अर्थ एव । तथा च समानमधिकरण पदार्थो यस्याश्रयत्वेनाधेयत्वेन वा स समानाधिकरणस्तत्तद्वाचके लक्षणेत्याशयेन । अत एव न वक्ष्यमाणतृतीयसमासेनाऽसङ्गतिरित्याहु । अनभिधीयमानमपीति । आक्षिप्तमित्यर्थ । शक्तिग्रहाऽविषय इत्यर्थो वा । समास प्राप्नोतीति । कर्म धारय इत्यर्थ । भाष्ये—कश्चिच्च विशेष इति । दर्शनीयत्व मातृत्व चेत्यर्थ । सत्तान्यत्वे इति । पदार्थवाचिभावशब्देन न कर्मधारय, किंतु स्वाऽर्थवाचकेन भावशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भाव । भाष्ये—न क्वचिदिति । तयो केवलान्वयि त्वादिति भाव । व्यभिचाराभावादिति । एव च समानाधिकरणपदव्यावर्त्या ऽलाभ इति भाव । नासौ समानत्वेनेति । समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थ । समानत्वमिति । समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थ । अभिधेयवाचीति । अभिधेयत्ववद्वाच्यभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते । द्रव्यवाचीति। समानशब्दश्चै कत्ववद्वाची सूत्रे । अभिधेयस्य त्विति वान्यस्य त्वित्यर्थ । तच्च धर्मो वा,

१ 'न भवति च'। २ 'व्युदितमिति'। ३ 'समानाधिकरणे नेति'। ४ 'इह लिङ्'। ५ 'वद्वाच्यभि'।

एवमपीदमवश्य कर्तव्यम्—'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सर्पि कालक, यजु पीतकमि'त्येवमर्थम्' ॥ यदि 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'त्युच्यते 'सर्पिष्पीयते' 'यजुष्क्रियत' इत्यत्र षत्व न प्राप्नोति ॥ अधात्वभिहितमित्येव तत् ॥ एव च कृत्वा ॥[*॥ समानाधिकरणेपूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥] ॥ समानाधिकरणेपूपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । वीर पुरुषो वीरपुरुष इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असमर्थत्वात्' ? ॥ ॥ न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वचनप्रामाण्यात्' ॥ वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् ? ॥ 'समानमध्यमध्यमवीराश्चे'ति ॥ ॥-॥ लुप्ताख्यातेषु च ॥*॥ लुप्ताख्यातेषु चोपसङ्ख्यानकर्तव्यम् । निष्कौशाम्बि निर्वाराणसि ।

प्र]स्यात् । व्युदितमिति । विवाद कृत इत्यर्थ । सर्पि कालकमिति । इसुसो सामर्थ्य इति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति 'वीरपुरुष' इति समानाधिकरणसमासो न स्यादित्यर्थ । अधात्वभिहितमिति । धातुसहचरित प्रत्ययो धातुशब्देनोक्त । तेनाभिहित कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थ । न वेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यत इत्यर्थ । वीर पचन्ति त्यादौ तु धात्वभिहितेऽनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाऽभाव मन्यते । लुप्ताख्यातेषु चेति । वचनप्रामाण्या'दित्यस्यैोपजीवनार्थमिद वार्तिकम् । भाष्यकारस्तु प्रप ञ्चार्थमुपसङ्ख्यान प्रतिविधान च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापद

उ]द्रव्य वेत्यन्यत् । तस्य च सत्तया समानत्वमस्त्येव । तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भाव । पुन पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण भाष्ये—एवमपीदमिति । कर्मादेर्धात्वभिहितत्वाऽभावादाह—धातुसहचरित इति । सुक्रमोरिति सूत्रस्य-भाष्यरीत्या लिङ्गा कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्य सम्यक् । एव च वीर पचन्तीत्यादौ वक्ष्यमाणदोषशङ्कैव नेति बोध्यम् । ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत आह—वचनेति । समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनाऽप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थ । ननु वीर पचन्तीत्यादौ धात्वभिहिते चारितार्थ्यात्कथ ज्ञापकत्वमत आह—वीर इति । बहुलग्रहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् । वार्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसङ्ख्याने तन्निषेधे च तात्पर्यमत आह—भाष्यकारस्त्विति । वाक्यभेदेनेति । आवृत्त्येत्यर्थ । आख्यातपदस्य तिङन्त प्रसिद्धेराह—आख्यातेति । क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या वृत्त्येत्यर्थ ।

१ 'वक्तव्यम्' । २ इद वार्तिकमित्यन्ये । ३ इद लुप्त स्यात् ।
४ 'समासोऽपि न' । ५ 'धात्वविहित' ।

'लुप्ताख्यातेषु च'*॥किम्?॥'वचनप्रामाण्या'दित्येव॥ कि वचनप्रामाण्यम् ?॥ 'कुगतिप्रादय' इति॥ अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ सुराजा अतिराजेति ॥ न ब्रूमो 'वृत्तिसूत्रवचनप्रामाण्या'दिति ॥किं तर्हि?॥ वार्त्तिककारवचनप्रामाण्यादिति ॥ "सिद्ध तु क्वाद्व्यतिदुर्गतिवचनात्'— प्रादयत्तार्थे" इति ॥ तदर्थगतेर्वा ॥३॥ तदर्थगतेर्वा पुन सिद्धमेतत् ॥ किमिद तदर्थगतेरिति ? ॥ तस्यार्थस्तदर्थ , तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । यत्पार्थस्य कोशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते॥अथ वा सोऽर्थस्तदर्थ ,तदर्थस्य

स्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमभिन्नमित्यर्थ । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योऽर्थ सप्रतीयते नि शब्देन क्रियाविषयेण तदर्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयो सामर्थ्यादित्यर्थ । सोऽर्थ इति । निस एवाय वृत्तिविषये क्रान्त-

उ]असामर्थ्य मन्यते इति।साक्षादन्वयाऽभावेनेत्यर्थ ।भाष्ये–सुराजाऽतिराजेति। दुष्कुलमाकटार इत्यादेरप्युपलक्षणम् । एतेन 'प्रादय' इति बहुवचन ज्ञापकमित्य-

स्वीयवचस कथ प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये'वार्तिके'त्याद्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। अन्योन्य वार्तिककारो वार्तिककारान्तरीयैतद्वचन प्रमाणान्तरत्वेनाश्रयनीत्यदोषात् । नन्वन्यशब्दस्यार्थोऽन्येन कथ वक्तव्य इति 'निसोन्यत' इत्यसङ्गतमत आह— सप्रतीयते इति । एव च 'निसोन्यत' इत्यस्य क्रियाविषयनिसश्च नाश्रियत इत्यर्थ इति भाव । तदाह—नि शब्देनेति । ननु शक्त्यभावे कथ प्रतीतिरत आह—आक्षिप्तत्वादिति । भाष्ये—तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्यार्थ इत्यर्थ । तत्राऽन्यशब्दार्थस्याऽन्येन शक्त्या बोधनाऽसभवात् 'उच्यत' इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थ इति भाव । आक्षिप्तस्यापि शाब्देऽन्वयबोधे भान भवतीति भाव । तद सहमान आह—अथ वा सोर्थ इति । तदाह—निस एवेति । तत्र सशय-

१ इद वार्तिकमित्यन्ये । भाष्यमित्यन्ये । २'उक्ति सूत्र'।३'वार्तिकवचन' ४ 'कुगतिप्रादय' इत्यत्रेद वार्तिकम् । ५ 'प्रतीयते' ।

गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । योऽर्थ कौशाम्ब्या समर्थ स निसोच्यते ॥

अथ यत्र बहूना समासप्रसङ्ग किं तत्र द्वयोर्द्वयो समासो भवति, आहोस्विदविशेषेण ? ॥ कश्चात्र विशेष ? ॥*॥ समासो द्वयोर्द्वयोश्चद्वन्द्वेऽनेकग्रहणम् ॥*॥ समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्वन्द्वेऽनेकग्रहण कर्तव्यम् । 'चार्थे द्वन्द्वो नेक'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्– प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा'इति ॥ नैष दोष । अत्रापि द्वयोर्द्वयो समासो भविष्यति ॥*॥ द्वयोर्द्वयो समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाऽभावात् ॥ ॥ द्वयोर्द्वयो समास इति चन् । तन्न ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहुषु द्वित्वाभावात्' । न बहुषु द्वित्वमस्ति॥[किञ्च]नावश्यमेव

प्र]लक्षणोऽर्थ इति प्रदर्शयति।अथ यत्रेति।यत्र विशिष्ट पूर्वपदोत्तरपदे उपात्त यथा द्वितीयाश्रिते'ति, तत्र नास्ति बहूना प्रसङ्ग । यत्र तु विशेषो नोपात्त, 'अनेक मन्यपदार्थे' 'चार्थे द्वन्द्व' इति तत्र सन्देह । यदि सुप्सुपति वर्तेत ततो विवक्षितत्वात्सङ्ख्याया द्वयोर्द्वयो समासेन भवितव्यम् अथ निवृत्त तेनो यावतामन्यपदार्थे चार्थे वा वृत्तस्तावता भाव्यम् । नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यम्, अन्यथा तदनर्थक स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहणमुपसर्जनसज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ह्रस्वार्थम् । यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसज्ञा सिध्यतीत्युच्यते तदानेक ग्रहण सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते । तेन बहूना समास सिध्यति । बहुषु द्वित्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्यते, तद्यथा–'एष ब्राह्मणाना द्वावाने'ति, तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेवा द्वन्द्वसज्ञा । खदिरपलाशयोर्द्वितीया । पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैष दोष । यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु सहविवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयोश्चार्थे द्वयसभवात्,

उ]विषय दर्शयति–यत्रेति। विवक्षितत्वादिति । सुबन्तत्वस्य प्रत्येकमेव समाप्तेरित्यपि बोध्यम् । अनेकस्योपसर्जनत्वे पूर्वनिपातो न फलमित्यत आह—चित्रगुरिति । सुप्सुपेत्यस्येति । तृतीयान्तनिवृत्तौ तात्पर्यम् । प्रथमान्त तु वर्त्तत एवेति बोध्यम् । तेन बहूनामिति। भाष्य त्वनेकग्रहणाऽभाव मत्वा क्त्वाचिन्तया प्रवृत्तमिति बोध्यम् । भाष्ये—'द्वन्द्वेऽनेकग्रहण'मित्युपलक्षण बहुव्रीहरपि । बहुषु द्वित्वाभावादिति । बहुषु बुद्धिस्थेषु तदवयवयोर्द्वित्वाऽभावादित्यर्थ । त्रिपुत्रे द्विपुत्रत्वव्यवहाराऽभावात् । एव च 'द्वयो समास' इति त्वदुक्तिरसगतेति भाव । ननु मास्तु तयोर्द्वित्वमन्याऽऽसनिधाने यौ वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तयो समास इति तदर्थ । एवमेव 'शते पञ्चाश'दित्युक्ति । अन्याऽऽसनिधाने ये पञ्चाशत्त्ववन्तस्ते शते सन्तीति तदर्थ इति शङ्कते—नन्विति । समाधत्त—यद्यपीति । एकैकस

१ क्वचिन्न । २ 'द्वयोश्चेत्' । ३ 'दर्शयति' । ४'चार्थे च' । ५ 'भवितव्यम्' ।

विग्रह कर्तव्य –प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति ॥ किं तर्हि ? ॥ एव विग्रह करिष्यते–प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिर पलाशौ, प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च–प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति॥ न चैत[1]देव भवितव्यम् ? ॥ भवितव्य च, यदैव विग्रह क्रियेते[2]–होता च पोता च–होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ, होतापोतारौ च नेष्टो द्गातारौ च–होतापोतानेष्टोद्गातार[3] इति।होतृपोतृनेष्टोद्गातार[4]स्तु न सिध्यन्ति॥ ॥*। समासान्त[5]प्रतिषेधश्च ॥*॥समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । वाक्त्व क्स्रुग्दृषदमिति । वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोष । अत्रापि परेण परे[6]ण सह समासो भविष्यति । स्रुक्च दृषच्च स्रुग्दृषद, त्वक्च स्रुग्दृषद च त्वक्स्रुग्दृषदम् । वाक्च त्वक्स्रुग्दृषद च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति ॥

होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव त[7]र्हि न सिध्यन्ति ॥

इह च– सुसूक्ष्मजटकेशेन सुन[8]ताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयो

प्र]समासभाव नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यत।एव विग्रह इति । द्वयोर्द्वयो सह विवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थ । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा बहूना समासस्तदा सर्वान्त उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ्भविष्यति, द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एक वर्जयित्वा सर्वेषामानङ भाव्यम् । अत्र च भाष्यकारवचन प्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्य दीर्घ । अन्यथा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न स्यात् ॥ समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसज्ञाया प्रतिद्वन्द्व समासान्त प्राप्नोती त्यर्थ । यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङादेशवत्समासान्तेन भाव्यन्तथापि बहूना समासाऽभावादेव समासान्तता न कदाचित्प्राप्नोतीति चाद्यते । सुसूक्ष्म

उ]चत्वार इति । अनेकस्य चार्थवृत्तित्वे समासविधानादेकैकस्य चतुरवयव समूहोऽर्थ । तत्र द्वयो सत्त्वेपि तयोरितरस्य सापेक्षतयाऽसामर्थ्यान्न तयो समास इति भाव । बहुषु द्वित्वाऽभावात्तदन्तर्गतद्वयोर्न्त समनियतसामर्थ्याभावादिति भाष्यार्थ । द्वयोर्द्वयो सहेति । अन्येषामबुद्धिस्थत्वान्न तयो सापेक्षतेति भाव ॥ सर्वान्तइति । तत्समासीयसर्वान्त इत्यर्थ । तत्रैवोत्तरपदशब्दस्य रूढिरिति भाव ॥ नियमार्थत्वादिति । तृज्ग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणमुणादिव्युत्पन्नाना चेन्नप्त्रा दीनामेवेति नियमार्थमिति भाव । अयमनौणादिकतृन्तृजन्यतरान्त इति भाष्या शय । इद 'ण्वुल्तृचौ' 'तृन्निति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । भाष्ये– इति प्राप्नो ती त्यस्य–इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थ. । समासान्तेन भाव्यमिति । तथा च तस्यष्टतया

१ 'नचेद भवितव्य' । २ 'करिष्यते' । ३ इति क्वचिन्न । ४ 'स्तर्हि न' । ५ समासान्तस्य' । ६ 'परेण सह'। ७ एव तर्हि' । ८ 'सुनेना' ।

वृत्तौ न सिध्यति' ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥८॥ अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपद-प्रसङ्गः ॥८॥ यद्यविशेषेण,–बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ ॥९॥ तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः ॥९॥ तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति । स्वर–पूर्वशालाप्रिय अपरशालाप्रिय । स्वरः ॥ समासान्त–पञ्चगवप्रियः पञ्चनावप्रियः । समासान्तः ॥ पुंवद्भाव–खादिरेतरशम्यम् ॥

प्र]जटकेशेनेति।सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा अस्येति विग्रहः।यद्यनेकग्रहणं न क्रियते, क्रियमाणं वोपसर्जनसञ्ज्ञार्थं विज्ञायते, सुप्सुपेति चानुवर्तते, तदाऽत्र बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति।पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहूनां बहुव्रीहिसञ्ज्ञा, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः स्यात्, यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसञ्ज्ञा भवतीति पक्षस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियाऽस्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः सिध्यति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे' इति तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः ?।एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यत इति न तावदत्राश्रितं । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं, तत् प्रियमस्येति रूपं सिध्यति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा

उ]तत्प्रतिषेधारम्भोऽनर्थक इति भावः।सुष्ठु सूक्ष्मा इति भाष्यप्रामाण्याज्जटशब्दोऽदन्तः पुल्लिङ्गो घनपर्यायो जटापर्यायो वा । सञ्ज्ञाछन्दसोरभावेपि सूक्ष्मशब्दस्योत्तरपदपरत्वाऽभावेऽपि बहुलग्रहणादुभयत्रापि ह्रस्व इति कश्चित्, तन्न,त्वे चेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन 'पत्नयो गर्भिणय' इत्यादावनुत्तरपदेपि बहुलग्रहणादनेन ह्रस्व इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । अम्बार्थेतिसूत्रे 'अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यं पत्नयो गर्भिणय इत्यर्थ'मिति भाष्यमुपादाय 'ध्यल्ययो बहुल'मिति दीर्घस्य ह्रस्व इति कैयटोक्तेश्च । यद्यपि पूर्वं पूर्वं कर्मधारयं कृत्वा बहुव्रीहिः क्रियते तथापि सुशब्दस्वरो न सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि सूक्ष्मा जटा सूक्ष्मजटा, तादृशाश्च ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेशा, सुष्ठु सूक्ष्मजटकेशा यस्येति बहुव्रीहौ द्विपदसमासेपि सिध्यति स्वरश्च, तथापि अत्र पक्षे सौष्ठवस्य शब्दमर्यादया सूक्ष्मविशेषणता न लभ्येतेति अनेकपद एव स एष्टव्यः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापत्त्या स्वराऽसिद्धेश्च । इष्यते तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण सुशब्दस्वर इति दिक् । भाष्ये–अस्तु तर्हीति । द्वन्द्वादिविधायकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात् सुबित्येव वर्तते सुपेति निवृत्तमिति भावः । अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकपदसमासत्वप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । समासान्त

१ क्वचित्।

रौरवेतरशम्यम्॥ ॥न वावयवतत्पुरुषत्वात्॥ ॥न वेष दोष ॥किं कारणम् ?॥ 'अवयवतत्पुरुषत्वात्' । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसञ्ज्ञस्तदाश्रयो समासान्तपुव द्भावो भविष्यत ॥ स्वर' कथम् ? ॥ ॥ ॥ तस्यान्तोदात्तत्व विप्रतिषेधात् ॥ ॥[तस्यैान्तोदात्तत्व विप्रतिषेधात्]। अन्तोदात्तत्व कियता पूर्वपदप्रकृति स्वर इति, अन्तोदात्तत्व भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैव युक्तो विप्रतिषेध । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते । पूर्वं चान्तोदात्तत्वम्, परं पूर्वपदप्रकृतिस्वर त्वम् ॥ न परविप्रतिषेध ब्रूम ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ॥

प्र]शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुवद्भावो विधीयमान खादिरी शब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्याऽस्यति बहुव्रीहौ सिध्यति पुवद्भाव । न वेति । क्वचित्त्रयाणा पदाना बहुव्रीहौ कृते द्वयो पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुष । भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसञ्ज्ञयोरेकसञ्ज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोध । खादिरे तरशम्यमित्यत्र पुवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्याऽस्येति द्विपदो बहुव्रीहि क्रियते न तु त्रिपद । विकारे च प्रत्ययविधानाद्वृद्धिनिमित्तस्यति प्रतिषेधो नास्ति । स्वर कथमिति । पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद्बहुव्रीहि स्वर प्राप्नोति। विप्रतिषेधादिति । विरोधमात्र विप्रतिषेधशब्देनाऽत्रोच्यते । हेतु-स्त्वन्तरङ्गत्व,निमित्तस्वैरबलीयस्त्व चाऽइतरस्तु विप्रतिषेधमूल परत्वमनेन हेतुत्वेनो क्तमिति मत्वाह–नैष युक्त इति । अतरङ्गेति । 'अनुदात्त पदमेकवर्ज'मिति वचनाद्द्वयो स्वरयोरसभवात्कक्षान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयवा

उ]इति। गौरतद्धितेति टच् । पञ्चगवमिति। टच रामारामवत्वेनाऽन्तरान्तोदात्त-पदत्वाऽभावात्स्त्रीत्वाऽभाव । तदेतरा शम्येति । पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न कृत , इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्त । एव च भाष्ये 'पुवद्भाव' इति दोषोपलक्षणम्,इतरा शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरपि दोषो बोध्य । शम्यापेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेपि प्रथमा निर्दिष्टत्वेपि 'इतरे'त्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति । क्वचिद्बहुव्रीहौ कृते तत्पु रुष , क्वचित्तत्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेक दर्शयति–क्वचिदिति । आकडारीय त्वाद्बहुव्रीहितत्पुरुषयो कथ समावेश इत्यत आह–भिन्नेति । एका समुदायस्या-ऽपराऽवयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भाव । भाष्ये–अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति । अन्तरङ्गत्वलक्षणविरोधमित्यर्थ । ननु द्वयोरपि सभव कथ विरोधोऽत आह–अनु दात्त पदमिति । नन्वन्तोदात्त प्रति बहुव्रीहिस्वरस्यापवादत्वात्कथमन्तरङ्गत्व तत्राह–कक्षान्तरेति । बहुव्रीह्यनन्तरभावित्वात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासान्तर-

१ क्वचित्र । २ इत्र स्यात् । ३ निमित्तस्वर' ।

॥~॥ निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा ॥*॥ अथ वा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ किं पुनर्निमित्तम्, को वा निमित्ती ? ॥ बहुव्रीहि र्निमित्तम्, तत्पुरुषो निमित्ती॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्–'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीया'निति ?॥ न वक्तव्यम् ॥~॥ एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वर[1]बलीयस्त्वस्य॥~॥यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीया'निति ॥ क पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम्।एवं किल नाम पठ्येते–एकं शिति एकं शिति एकशिति पादो यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहं करिष्यते–एकं शितिरेषु त इमे एकशितयः, एकशितयः पादा यस्येति एकशितिपादिति ॥ अथाप्येवं विग्रहं क्रियते–एकः शितिरेकशितिः, एकशितिः पादो यस्येति, एवमपि नार्थः पाठेन । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥ अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति–'सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनता[4] जिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेणे'ति ॥ तत्र को दोषः ?॥ 'तस्यान्तोदात्तत्व

प्र]श्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुराश्रीयत इत्यर्थः ।अन्तरङ्गोऽपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह–निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति । सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम् । एकशितिपादिति युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः । एकशब्दश्च कन्नन्तत्वात्स्वाङ्गशिटामिति वाद्युदात्तः । तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहौ प्रक्रम्यति सिद्ध आद्युदात्तत्वं ज्ञापनार्थः पाठः सम्पद्यते[2]।

क पुनरिति। सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमित्तिस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं, न तु ज्ञापकमिद्धम् ।

उ]प्राप्तस्वरूपं कर्मान्तरप्राप्तत्वम्। एवं च बहुव्रीहिगतसमासत्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽयम्, न तु पश्चात्प्राप्ततत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यर्थः । अपवादोऽपि यद्यन्यत्रे'ति न्यायादिति भावः । अन्तरङ्गत्वमिति। समासद्वये कृते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमानः । वास्तवसमाधानं तु सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव । तदेव शब्दान्तरेण पठति–निमित्तिस्वरेति । अनैकान्तिकमिति । पूर्वमेव बहुव्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनान्तरङ्गपरिभाषाविषयत्वाऽभाव इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम्। स्वाङ्गशिटामिति । इदमव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यम् । द्वयोस्तत्पुरुष इति । 'तद्धितार्थोत्तरपदे'त्यनेनेत्यर्थः । आचार्येण पठिते क्व[3] पाठाऽभाव उक्त इत्यतस्तात्पर्यमाह–सर्वथेति । विग्रहद्वयेऽपी

१ निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वर' । २ सपद्यत' ।
३ क्वचित्र । ४ 'सुतेना' ।

विप्रतिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः। नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ यस्य येस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ ननु चास्याप्यस्ति ॥ किम् ?॥ 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति ॥ बहुलवचनान्न भविष्यति ॥ अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति–'अधिकषष्टिवर्ष' इति ॥ तत्र को दोषः ?॥ 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः। 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरो बाधको भविष्यति ॥ यस्तर्हि नेगन्तः–'अधिकशतवर्ष' इति ॥ इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति 'डचं' प्रकरणे सङ्ख्याया स्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थ'मिति॥नैष दोषः। अव्ययादेरित्येवं तत्॥

प्र.]नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं क्रियेत–'बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवती'ति, ततोऽत्र स्याद्दोष । दिक्सङ्ख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाऽभाव । बहुलवचनादिति।समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणं विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते । अधिकषष्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चाऽलुकी-त्यधिकशब्दस्य सङ्ख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासा

उ.]न्यर्थ ।भाष्ये–एवं किल नामेति।तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहौ तिकारे कारस्योदात्त व प्राप्त, तद्बाधेनैकारोदात्तवाय स शब्द पठ्यते इत्यर्थ । नच न युक्तम् । विग्रहा न्तरकरणात् ।तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहावपि तद्धितार्थेति तत्पुरुषसमाससंज्ञाया द्विगुत्वमित्याशयेन भाष्ये आह–इगन्ते द्विगावित्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् । अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाचनिक्यनेन कृतेति मत्वाह–अस्य तर्हीत्यादि भाष्ये–नेदमिति। 'न वाऽयवतत्पुरुषत्वा'दित्येतत् । बहुलवचनादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थ । अनेन चैतत्प्रपञ्चभूताना, पूर्वनिपातनियमार्थाना च बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते । अन्यथा तेषा तत्त्वं भज्येत । एतेन महत्कष्ट श्रित इति प्रतीकस्थत्रयाणा तत्पुरुषे सन्महदिति द्वयो समासपर कैयट परास्त । नच त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावाभावात्कथ विशेषणमित्यस्य प्राप्ति, तद्धितार्थेति तु सामर्थ्यात्प्रवर्तत इति वाच्यम् । निष्कृष्यैकार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यत्र मानाऽभावादिति दिक् । विशेषलक्षण विनेति तत्र 'तद्धितार्थ'त्यादि । विशेषलक्षणाऽभावोऽप्यापि तुल्य इत्यत आह–अधिकग्रहण चेति । अधिकषष्टिवर्षेति । अधिकशतवर्षेऽपि डच प्राप्त्या स्वरे विशेष इति भाव । सङ्ख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोष स्यादेवेत्यत आह–अधीति । षष्टिशब्दस्याऽजहल्लिङ्गत्वमेकवचनान्तत्व च मत्वाह–अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। अधिका

१ क्वचिन्न । २ 'ता'दिति क्वचिन्न । ३ 'भवति' । ४ 'डच्प्रकरणे' ।

किं पुनः कारणम्—'अव्ययादेरित्येवं तत्' ? ॥ इह मा भूत्—गोविंशान् गोचत्वारिंशादिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति ॥ न सङ्ख्यां सङ्ख्येये वर्तयिष्यामः ॥ कथम् ? ॥ एवं विग्रहः करिष्यते—अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति ॥ यथा तर्हि स योग. प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति ॥ कथं च स योगः प्रत्याख्यायते ? ॥ 'अशिष्यः सङ्ख्योत्तरपद सङ्ख्येयेऽर्थाभिधायित्वात्' इति॥ प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे मत्यां सङ्ख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते—अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ सर्वथा वयमधिकषष्टेर्वर्षान्न मुच्यामहे ॥ कथम् ? ॥ यावता

प्र.]ऽन्तोदात्तत्व प्राप्नोतीत्यर्थ । अधिकशब्दः क्तान्तत्वादाद्युदात्त । बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति । अधिकषष्टिवर्षेऽपि दोष इति भाव. । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुष परत्वाद्बाधित्वा सङ्ख्ययाव्ययेति बहुव्रीहि प्राप्नोति । तनश्च बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इति उक्तमङ्ग । न सङ्ख्यामिति । 'अधिकषष्टिवर्ष, इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविक्रन्याय आश्रीयते । तेनाधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वेणेति । अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहि प्राप्नोति । संख्येयवृत्तित्वाच बहुव्रीहेरन्निबन्धनो डजपीति दोष । बहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्वयस्त्विन्यभिधेये बहुव्रीहि प्राप्नोति । प्रत्याख्यात इति । अव्यविक्रन्यायेन चाधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति वाक्यमेव भविष्यति । अव्यविक्रन्यायममत्वाह—सर्वथेति । अव्यविक्रन्यायाश्रये

[.]षष्टिर्वर्षाणामिति।यद्यपि अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति विग्रहे स्थितेऽपि सङ्ख्येयेनिसूत्रे पूर्वेण बहुव्रीहि प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते, तथापि संख्येये सङ्ख्याया अवृत्त्या डचोऽप्राप्त्या प्रयोजनाऽभाव इति वक्तुं शक्यमित्याशयेन भाष्ये—'यथा तर्हि स योग प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण'त्युक्तम् । 'यदा तदे'ति क्वचित्पाठ । स योगः—सङ्ख्ययाव्ययेति योग । डजपीति। तत्प्रत्याख्याने सख्येये वर्त्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थात्यादेव डजिति भाव । तर्हि वर्षोत्तरपदत्व कथं तत्राह—बहुव्रीहिगर्भ इति । एवं चाधिकषष्टवर्ष इति प्रयोगो दुर्वार एवाऽधिकषष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहे वाक्याङ्गीकारेऽपीति भाव· । तत्खण्डयति भाष्ये—प्रत्याख्याते तस्मिन्निति । अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अत्राऽवान्तरबहुव्रीहिस्तु न, संख्येयस्यान्यपदार्थाऽभावादिति भाव । नन्वधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामित्यस्याऽपि विद्यमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह—अव्यविक्रेति । यथाश्रुतग्राहिणश्चोद्यमित्याह—अव्यविक्रन्यायम मत्वाहेति । भाष्ये—'अधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामह' इति पाठ· । ईदृशाऽनिष्टरूपादित्यर्थ । क्वचित्त्वधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे इति पाठ । तत्राऽधिक

१ 'सङ्ख्येयवाऽभि' । 'सङ्ख्येयाभिधा' । 'वार्था' । २ 'षष्टि' ।

स चैं योग प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति। यत्तु तदुक्तम्—'अधिकषष्टिवर्षो न सिध्यती'ति, स सिद्धो भवति॥ कथम्[1]॥ यावता स चैं योग. प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका षष्टिर्वर्षाण्य स्येति॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति॥ कर्तव्योऽत्र यत्न ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २।१।२ ॥

सुबिति किमर्थम् ?॥ करोष्यटन् ॥ नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भवि

प्र]गाह—यत्तु तदुक्तमिति। वृत्तिविषये दशादीनामपि द्व्येकयोरिति निर्देशात्सङ्ख्यानमात्रवृत्तित्वात्सङ्ख्येयस्याऽन्यपदार्थत्वात्स योग प्रत्याख्यायते । अधिकशतवर्षस्त्विति। अधिक शत वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्व प्राप्नोति, आद्युदात्त च चेष्यते । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्य ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् । सुबिति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्तिङन्तस्य न भविष्यति । तथा हि—व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य तु वाचनिकम्, अतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्य कर्तव्य षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति, तेनैव, चैं तिङन्तस्य सिद्धो निरास । क्रियमाणे च सुब्ग्रहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यादौ सुबन्तसमुदायस्याऽप्राप्तिरित्यव्याप्ति प्राप्नोतीति भाव । करोष्यटन्निति । अथाप्यभिहितमिति सापवादत्वान्नास्ति वाचनिकमसामर्थ्यम् । पीव्ये

उ]षष्टिवर्षं विषयादनिष्टरूपान्न मुच्यामह इत्यर्थ । अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । अधिका षष्टिर्येषा वर्षाणां तानि अस्येत्यर्थ । 'आ दशभ्य सङ्ख्या सङ्ख्येये' इति नियमात्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथ प्रत्याख्यान तत्राह—वृत्तिविषय इति। अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहेऽवान्तरान्यपदार्थाभावादनेकमिन्यस्याऽप्राप्तौ तद्योगप्रत्याख्यानेऽधिकषष्टिवर्ष सिद्ध । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेव । एव सूत्रारम्भे अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ सङ्ख्येये वर्तमानसङ्ख्यान्तबहुव्रीहेरित्यर्थान्न डच् । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवर्ष सिद्ध इति भाष्याशय । एव च द्वन्द्वबहुव्रीहिविषयेऽविशेषेणेति पक्ष स्थित । इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते व्याकरणभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्।

सुबामन्त्रिते। व्यधिकरणस्येति । उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थ । यथा

१ क्वचित्।

प्यति॥ कथमसामर्थ्यम् ?॥ 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ इद तर्हि पीड्ये पीड्यमान ॥ इद चाप्युदाहरणम्-करोष्यटन् ॥ ननु चोक्तम्— 'असामर्थ्यादत्र न भविष्यती'ति । कथमसामर्थ्यम् ? । 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ नैष दोष । 'अधात्वभिहित'मित्येव तत् ॥

॥*॥ आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥*॥

[आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचन कर्त्तव्यम्] । आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारक च पराङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। षष्ठ्यन्त तावत्-मद्राणा राजन्, मगधाना राजन् ॥ आमन्त्रितकारकम्-

]पीड्ये पीड्यमानेति।ह पीड्यमान त्वदीयया पीडयाऽह पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यम्। अथवा सबोधनपद क्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च-'व्रजानि देवदत्ते'ति निघातो भवति। पीड्य इति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्, यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यकार उदात्त । 'पीड्यमाने'त्यस्य पदादुत्तरस्य निघात । अधात्वभिहितमिति । सर्वं नाम धातुजमिति दर्शनेन सर्पि कारकमिति यद्यपि धात्वभिहित तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्त,स्फुटा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहित गृह्यते। यदप्युक्त 'वचनान्तरेणाति व्याप्तिर्निवार्यते इति। तदपि न युक्तम्। नहि सूत्रकारा वार्तिककारस्य वचनेनाति व्याप्तिनिवारण मन्यते। आमन्त्रितस्येति। आमन्त्रिते यो विधीयते स आमन्त्रित सबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देश । आमन्त्रितकारकमिति। आमन्त्रिते या धातु

उ]हे पीड्यमान त्व शृणु अह पाच्ये इत्यर्थस्तत्र पाच्यमानेत्यादावपीति भाव । वाचनिकमिति। 'समानाधिकरणमसमर्थव'दिति।युक्त्यन्तरमप्याह-अतिव्याप्तीति। 'क्षत्रेणाम्' इत्यादावपीति भाव । भाष्यारम्भाय एव प्रश्नाशय उपलभ्यते। सुबन्तसमुदायस्येति । तस्याऽसुबन्तत्वादिति भाव । भाष्ये-नैतदस्तीति शङ्किता। नैष दोषोऽधात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येकदेशीति तत्त्वम् । एकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्याऽत्रानुपस्थितेरित्याहु । तिङन्तामन्त्रितयो परस्परसम्बन्धाऽभावादसामर्थ्यमित्यत आह-त्वदीययेति। पीड्यमानपदार्थविशेषणभूतपीडाकरणत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमिति भाव । साक्षादपि सामर्थ्य दर्शयितुमाह-अथवेति। तथा च व्रजानीति । वस्तुत साक्षात्परस्परान्वयाऽभावेऽपि 'नद्यास्तिष्ठति कूले'इत्यादाविव निघातसिद्धिरत्रास्त्येवेति बोध्यम् । एकार उदात्त इति। पराङ्गवद्भावे तु पीड्ये इति पीकारेकार उदात्त स्यादिति भाव । स्फुटा चेति। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् । मन्यते इति।

१ 'पीड्यमाना'।२'भविष्यतीति'।३ लुप्त स्यात्। ४कचित्र।५निर्वार्यते'।६'वारण'।

कुण्डे नाऽटन्॥ नास्त्यत्र विशेष सति च परा‌ङ्गवद्भावेऽसति वा॥ इद तर्हि-परशुना वृश्चन् ॥*॥ तन्निमित्तग्रहण वा ॥*॥ तन्निमित्तग्रहण वा कर्त्तव्यम्। आमन्त्रितनिमित्त परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। मद्राणा राजन् ॥ तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्ग ॥*॥ अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भाव प्रसज्येत। अस्यापि प्रसज्येत,-क्षत्रेणाग्ने स्वायु सरभस्व, मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व॥ किं पुनरत्र ज्याय ?॥

प्र]वाच्या क्रिया तस्या कारकमित्यर्थ। नास्त्यत्रेति। कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' त्याद्युदात्त। आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघात। सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघातश्चेति भेदाऽभाव। परशुनेति। परशुशब्द आङ्परयो खनिशृभ्या डिच्चेति कुप्रत्ययाऽन्तोदात्त। तन्निमित्तग्रहण वेति। वाशब्दो विकल्पे। तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्त तद्वा पराङ्गवद्भवतीत्यर्थ। मद्राणा राजन्निति। मद्रनिमित्त हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम्। भृत्यदेशनिमित्ता हि राजता। क्षत्रेणाग्न इति। क्षत्रामन्त्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वाद्ग्यामन्त्रित प्रति निमित्तत्वाऽभाव। क्रियाद्वारक तु व्यपेक्षालक्षण सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्गवद्भाव। इह वचनेनाऽतिप्रसङ्ग निरस्ते पूर्वसूत्र एकार्थीभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम्। अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत। किं पुनरत्रेति। गुरु

उ]अत्र वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाऽत्र पूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिनोस्तदज्ञानाच्चत्यपि बोध्यम्। एतेन वार्त्तिकानामपि वाक्यैकदेशन्यायेन सूत्रतात्पर्यविषयताया पस्पशाया भाष्ये ध्वनितत्वेनेद चिन्त्यमित्यपास्तम्। आमन्त्रितस्येति पदमनुपपन्नमाह-आमन्त्रिते इति। कुण्डशब्द इति। न च यदाऽग्निरिति पादादौ वर्त्तते यदा वा जीवति पत्यौ जारजवाची कुण्डशब्द पुल्लिङ्गस्तदा स्वरभेदोऽस्त्येवेति वाच्यम्। पादादावेवविधप्रयोगाऽभावात्, वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदात्तत्वाच्चेति भाष्याशय। तस्यामन्त्रितस्येति। आमन्त्रितार्थस्येत्यर्थ। त प्रवृत्तिनिमित्तस्येति यावत्। क्रियाद्वारक त्विति। व्यपेक्षावादे 'इन्द्र मद्भा मृत्तिकये'त्यादा समासापत्तेरिद चिन्त्यम्। भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तदननुगतौ च तात्पर्यम्। समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या अत्राऽयोगात्। अत एव भो देवदत्त भगो देवदत्तेत्यादौ पराङ्गवत्त्व नेति बोध्यम्। पञ्चामन्त्रितकारकत्वस्य, तन्निमित्तत्वस्य चाऽभावात् 'ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधा' वित्यत्र ऋतेनेत्यस्याऽऽनशाथे इति क्रियान्वयेनामन्त्रितकारकत्वाविरहेऽऽपि निमित्तत्वाऽभावाच्च पराङ्गवत्त्वम्। मित्रावरुणावित्यस्य तु ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थकऋतावृधावित्यनेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतवर्धन

१ क्वचिन्न। २ 'अथवा तन्निमित्तग्रहण कर्त्तव्य'। ३ 'त्वेतस्मिन्' ४ 'प्राप्नोति'। ५ 'तद्वाच्चि'। ६ 'तन्निमित्तस्य'।

तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति–गोषु स्वामिन्, अश्वेषु[1] स्वामिन् । एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तम् नाप्यामन्त्रितकारकम् ॥*॥ सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानमनन्तरत्वात् ॥*॥ सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्, तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥'अनन्तरत्वात्' ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति॥–॥स्वरेऽवधारणाच्च[2]॥*॥ स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ॥*॥ परमपि च्छन्दसि[3] ॥*॥ परमपि च्छन्दसि[3] पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र]लघुत्वमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः । गोषु स्वामिन्निति।स्वामीश्वरेति शेषषष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति । सुबन्तस्येति । क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे सुबन्तसमुदायस्याऽसुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परेण व्यवधानान्न प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसम्भवात्परस्य वा पराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः । अनन्तरत्वादिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः । स्वरेऽवधारणाच्चेति । प्रसिद्धे हि लौकिके आनन्तर्ये स्वरे विधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यमपाद्यते स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराऽभावाच्च । यथोक्तं हरिणा– ग्रहणाऽग्रहणे ग्रहणाऽभाव' इत्यादि।अमति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाश्रयेण भिद्यत इति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशो कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यत

उ]प्रति कर्तृतया मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्धं दृष्टे पराङ्गवद्भावे छान्दसत्वाद्बोध्यम् । उपक्रमस्थभाष्यं तु पूर्वपक्षवाक्यार्थमात्रकम् । नन्वेकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव सामर्थ्यमत्र सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थितिरित्यत आह–इदेति।एवं च सुब्ग्रहणं व्यर्थमिति तत्त्वम्।गुरुलाघवमिति।गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य द्वन्द्वः ।सुब्ग्रहणेऽपि कृते दोषवारणाय यत्नः कार्य इति गौरवमित्येतत्परं वार्तिकमयाह–क्रियमाण इति। सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति।अनेन सुप्सुपेत्यादौ गर्भितैकत्वविवक्षया असिद्धत्वमिति विषयत्वं दर्शयति । भाष्ये–'स्वरेऽवधारणाच्चे'ति वार्तिकखण्डमवतारयति–ननु चेति । प्रसिद्ध इति । सिद्ध इत्यर्थः । ग्रहणाऽग्रहणेति । अगृहीतिति ग्रहणकशास्त्रीयाऽग्रहणे ग्रहणकशास्त्राऽभाव इत्यर्थः । यथा नेत्र वाक्यार्थबोधात् प्राक् स्वस्य संस्कारकतया वक्तुमशक्यत्वेनाऽप्रवृत्तिस्तथात्र स्वरे ग्रहणास्वात्मन्यप्रवृत्तिरिति भावः । विषयभेदादिति । अत एव

१ 'पशुषु' । २ इदं भाष्यमिति भ्रान्ता । ३ क्वचिन्न । ४ 'सुब्ग्रहणे । ५ 'अत्र' ।

आ ते[1] पितर्मरुतां सुम्नमेतु । प्रेति[1] त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिव ॥ ॥*॥ अव्ययप्रतिषेधश्च॥*॥ अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥ * ॥ अनव्ययीभावस्य ॥*॥ अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–उपाग्न्यधीयान,प्रत्यग्न्यधीयान॥अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते?॥*॥ स्वरेऽवधारणं सुब्लोपार्थम्॥*॥स्वरेऽवधारणं क्रियते॥[किं प्रयोजनं?॥ 'सुब्लोपार्थम्']। सुब्लोपो मा भूदिति।परशुना वृश्चन् ॥*॥न वा सुबन्तैकान्तत्वात्॥*॥न वा कर्तव्यम्॥किं कारणम्?॥'सुबन्तैकान्तत्वात्'।सुबन्तैकान्त

प्र.]न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्देनेहोच्यते,मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणाऽयोगात्। न च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते । 'गोतो णित्' 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यादावप्युपस्थानदर्शनात्। पितर्मरुतामिति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तम् । तस्मात्परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति।उच्चैरिति।उच्चैर्नीचै शब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ। अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः । अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति । एतच्च 'लुगलुक्स्वरोपचाराः प्रयोजन'मित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण । अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वाऽभावादवक्तव्यमेतत्स्यात्। परशुना वृश्चन्निति। वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चाऽप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो, 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । तत्राऽसति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुपो लुक् प्रसज्येत । स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाऽभावः। सुबन्तैकान्त इति । पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते । 'पराङ्गव'दित्यत्र आमन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन सुच्यते । तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वान्न तु

उ.]वप्रत्ययान्तात्वप्रत्ययसिद्धिः।गौणार्थेति। एतेन परम्परया स्वरस्य कर्तव्यत्वमस्त्येवेत्यपास्तम् । साक्षात्स्वरे कर्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । आदेशविधावेवेति । 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यभिमानः। एवं च तन्निमित्तग्रहणेन निमित्तव्यावृत्तिसिद्धे, सुब्ग्रहणे समानाधिकरणे असिद्ध्या च सुब्ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः । उत्तरार्थं तु सुपीत्यधिकारसूत्रं कर्तव्यमिति बोध्यम्। स्वरादिष्विति। एवं चानेनैव स्वरेणानयोर्व्यवस्थितिराभ्यां परस्याष्टमिकनिघातश्चेति भावः । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वसिद्धे स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठः किमर्थं इति चिन्त्यम् । पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । अन्यथा 'सुबन्तैकान्त' इत्यनेनानन्वयापत्तिरिति भावः । पराङ्गवद्भावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित्

१ क्वचिन्न । २ 'अव्ययीभावस्य नेति' । ३ लुक । ४ 'मेव स्यात्'।५ 'वदिति'

पराङ्गवद्भावो भवति ॥*॥ प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे ॥*॥ प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे कृते ॥ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात्, तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुब्लोपार्थं प्रातिपदिकस्थाया. सुपो लुगुच्यते। तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–षत्वणत्वे मा भूतामिति। कूपे सिञ्चन्। चर्म नमञ्चिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इह तावत्कूपे

प्र]प्रातिपदिककार्यं इत्यर्थः। प्रातिपदिकैकान्त इति। अस्याभिप्रायः–आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तदवयवस्याऽऽवैवद्भवति, परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वा सुब्लोपः प्राप्नोत्येव। प्रत्ययलक्षणेनेति। प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन सुबन्तैकान्तत्वमित्यर्थः। विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या पदशब्देन सम्बध्यत इति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकादवद्भाव इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्थाया इति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम्। कूपे सिञ्चन्निति। पराङ्गवद्भावे सन्यैकपद्यात्सकारस्य पदादित्वाऽभावात्षत्वप्रसङ्गः। चर्म नमञ्चिति। सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात्।

उ]अन्तरङ्गत्वादिति। सूत्रस्थपदशब्देन वाच्यत्वयोपस्थानादित्यर्थः। प्रातिपदिकमेवेति। एवोऽप्यर्थे। परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवयवत्वस्याप्यापत्तिरिति भावः। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे सत्त्व प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत आह–प्रत्ययो निमित्तमिति। तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति। अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुगत्या सत्त्वेऽपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वान्न तदतिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार इति भावः। विशेषणत्वेनापीति। पराङ्गवद्भावस्येत्यर्थः। सम्बध्यत इति। वाच्यतया गृह्यत इत्यर्थः। न च सुप्तिङोरित्यादौ तयोर्विहितस्य सुपः प्रत्ययावयवत्वं प्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति वाच्यम्, अवयवावयवाङ्गुल्यादौ शरीरावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वादुपपत्तेः। प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवसुबन्तावयवो न तदवयवो भवति। नहि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्घ्रिर्हस्तावयव इति भावः। भाष्यकारेति। 'सुप' इत्यत्र विभक्तिर्यदा विशेष्य तदा न्यायत एव स्त्रीत्वमिति कश्चित्। तन्न। औङ इत्यामित्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीवाय स्त्व स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। समानपदत्वादिति। अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याऽखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य सखण्डत्वस्याऽनिर्दिश्यमानधर्मविरुद्धतया तत्प्रयुक्तणत्वप्रतिबन्धाऽभाव इति भावः। नन्वेम्मुत्करीत्या विरोधोऽस्त्येवेत्यत आह–यद्येहेति। पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तत्वेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या पूर्वनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ परनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाऽभावादिति भावः। किं चामन्त्रिते

१ 'सुब्लोपे च'। २ 'परादवद्भवति'। ३ 'नुद्देश्यकत्वा'। ४ 'नन्वस्य उक्त'।

सिद्धन्निति स्वाश्रय पदादित्वं भविष्यति॥ चर्म नमन्निति,–'पूर्वपदात्संज्ञाय मग' इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ ननु च समास एवैतद्भवति[1] पूर्वं पदमुत्तरपदमिति ॥ 'ने'त्याह । अविशेषेणैवैतद्भवति[2]–पूर्वं पदं पूर्वपदम्, उत्तरं पदमुत्तरपदमिति[3] ॥ [सुबामन्त्रिते] ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ २।१।३ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥–॥ प्राग्वचनं समासंसंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्[4] ॥*॥

प्राग्वचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं[5] ? ॥ 'समाससञ्ज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्'] ॥

प्र]स्वाश्रयमिति। विरोधाऽभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते। यच्चेहाम न्त्रितस्य कार्यं शब्देन बोध्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितस्य भवतु सकारस्य यत्स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव। यथा 'नमते दण्ड स्वयमेवे'त्यत्र शप् । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति। पराङ्गवद्भावात्सत्यपि निमित्तनिमित्तिनो समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्सञ्ज्ञाया'मिति नियमाद त्राऽसञ्ज्ञाया णत्वं न भविष्यतीत्यर्थ । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव एव रूढत्वादिति भाव । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिक पूर्व पदशब्दो गृह्यत इत्यर्थ । एवं स्वरग्रहणे ग्रन्थाख्याते समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानं न कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेपि विषयभेदाल्लक्षणस्याऽवर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ [सुबामन्त्रिते] ॥

प्राक्कडारात्। प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतनाक्षेपद्वारेणावधेरप्याक्षेप[6] । समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्तु, यथा प्रत्यय इति अनवकाशत्वाच्च समास सञ्ज्ञाया सञ्ज्ञान्तरे समावेशो भविष्यतीति प्रश्न। सञ्ज्ञाऽनिवृत्त्यर्थमिति । समास

उ]परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या आमन्त्रितरूपपराङ्गवत्कार्यभागिति उक्त आमन्त्रितत्ववैयर्थ्य प्रयुक्ताऽप्रसक्तार्थोऽतिदेश एव लभ्यते न षत्वणत्वयोस्तद्भञ्जयन्नाह–शब्देनेति । आमन्त्रितशब्देनेत्यर्थ । यथा नमत इति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमि । 'न दुहे'ति कर्मवत्त्वाश्रययक्चि प्रतिषिद्धे कर्त्राश्रय शप्।तत्र निषेधादतिदेशाश्रया प्रवृत्ति। इह तु अतिदेशस्याऽप्रवृत्तिरेवेति यथाकथञ्चिद्दृष्टान्ततेति बोध्यम् । यद्यप्यनेन णत्वमपि परिहृत तथापि प्रकारान्तरेणाऽपि समाधातुमेकदेश्याह भाष्ये–चर्म नमन्निति । तद्भञ्जयन्नाह–सत्यपि निमित्तेत्यादि । नियमादत्रेति यद्यपि विध्यर्थत्वमेवाष्टमे स्थापयिष्यति तथापि योगविभागेनाऽत्र नियमोपपत्तिरित्यभिमान । समासावयव एवेति । एवं च नियमेन वाक्यव्यावृत्ति कर्तुमशक्येति भाव । भाष्ये–अविशेषेणेति एकदेश्युक्ति ,अष्टमे रूढयोरेवानयोर्ग्रहणस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्,अखण्ड

१ 'समास एतद्भवति' । २ 'णैतद्भवति'। ३ इति क्वचिन्न । ४ समासे'ति क्वचिन्न । ५ लुप्त स्यात् । ६ 'द्योतका' ।

समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यादिति। अक्रियमाणे हि[1] प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन्, ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते॥ अथ क्रियमाणेऽपि हि[1] प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावाद्यैः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ?॥ क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते। तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति॥ समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति॥ सावकाशा समाससंज्ञा॥ कोऽवकाशः ?॥ विस्पष्टादीन्यवकाशः। विस्पष्टं पटु विस्पष्टपटुः। व्यक्तं

प्र.]संज्ञाया संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात्। सत्यां समाससंज्ञायामिति। स्वरितत्वादेवाऽधिकारे लब्धे प्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्तते। तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति, समासाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका[2] इति समावेशः सिध्यति। अवयवसंज्ञा इति। समाससमूहापेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्संज्ञेत्येवमुक्तम्। समाससंज्ञाऽपीति। तत्रश्चान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिद्ध्यति। विस्पष्टपटुरिति। विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः। विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम्। अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पुरुषाऽभावः। यथा शेष इत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा

उ.]पदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणाच्च। उक्तयुक्त्यैव तु णत्ववारणं बोध्यम्। एवं च स्वरग्रहणमपि व्यर्थमिति बोध्यम्॥ [सुबामन्त्रिते]॥

प्राक्कडा। अवधिद्योतनेनेति। अत्र करणे ल्युट्कृत्तु करणत्वविवक्षया बोध्यः। द्योतकापेक्षेत्यर्थः। पर्यायः स्यादिति। अधिकारलब्धसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वादित्याशयः। अनेन अग्रिमग्रन्थः एकदेशिनोक्तिरिति सूचितम्। भाष्ये-सत्यां समाससंज्ञायामिति। प्राक्पदोपादानेऽस्याऽधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया तत्साहित्येनाऽऽसां विधानाद्वचनात्समावेशः। नन्वेवमपि पर्यायः प्राप्नोति कथं समावेश इति चेत्तत्राह-स्वरितत्वादेवेति। प्रत्यय इत्यादिवत्। अन्यथा 'समासः सह सुपे'त्येकमेव पठेदिति भावः। अधुनाऽधिकारत्वाऽभावेऽपि समावेशं शङ्कते भाष्ये-समाससंज्ञापीति। प्राग्ग्रहणाऽभावे 'समासः सह सुपे'त्येव सर्वत्र समाससंज्ञाविधिः। सह सुपेत्यंशस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र संबन्धोऽपि। अव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चाऽभाव इत्यभिमानः। अत एव 'विस्पष्टपट्वादयोऽवकाशा' इत्यग्रिमभाष्यं सङ्गच्छते। स ह्यव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इतिभावः। मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति। 'विशेषणं विशेष्येणे'त्यत्रोभयोपादानसामर्थ्येन

१ क्वचिन्न। २ 'ता मा'। ३ 'दिसंज्ञा'। ४ 'संज्ञा'।

पट्टं व्यक्तपट्ट ॥ नैषोऽस्त्यैवकाश । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते–'येनैवाव यवकार्यं भवति तेनेव समुदायकार्यमपि भवती'ति । येनैव चाऽवयवकार्यं स्वर क्रियते,तेनैव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति– विस्पष्टादीनि गुण वचनेषु'इति॥ इद तर्हि–काकतालीयम् , अजाकृपाणीयम् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्ति क्रियते, तेनैव समुदाय कार्य समाससज्ञा भविष्यति–'समासाच्च तद्विषया'दिति॥इद तर्हि पुनाराज पुनर्गव ॥ अत्राप्यवश्य तत्पुरुषसज्ञा वक्तव्या, तत्पुरुषाश्रय समासान्तो यथा स्यात् ॥ इद तर्हि–पुनराधेयम्॥ अत्राप्यवश्य गतिसज्ञा वक्तव्या, 'गति

प्र]प्रवर्तते। अवकाश निराकर्तुमाह–एषा हीति। शीले स्वभावे भवा वृत्ति शैली। अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वर । समुदायकार्य–समाससज्ञा । वृद्धकुमारीवर न्यायेनान्तरेणापि सह सुपेत्येतस्य लक्षणत्व सिद्धति। काकतालीयमिति । 'समा साच्चतद्विषया दिति भूतसमासानुवादेन च्छविधानाद्विशेषलक्षणाऽभावाच्चेवार्थस्या न्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावा द्बहुव्रीहेरभावात्सह सुपेत्यनेनैवात्र समास कार्य । तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसह चरिताया क्रियाया वर्तते । काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमन, तालस्य पतनमि दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थ । तत्र समास । ततस्तेन तालेन पतता यथ काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवाऽर्थ । तत्र च च्छप्रत्यय । अत्रा पीति । पूर्ववज्ज्ञापनेन समाससिद्धि । पुनाराज इति । 'अ'निति योगविभाग तत्पुरुषसज्ञा विनाऽपि रूपसिद्धि मन्यते। तत्पुरुषाश्रय इति।पुनर्गवीति डीबर्थष्टजे वैरूप्य । तत्राप्यय प्रवृद्धादिभिरिति वा, मयूरव्यसकादित्वाद्वा तत्पुरुष । पुन राधेयमिति । विशेषकार्याऽदर्शनात्समाससज्ञामेव मन्यते । अत्रापीति । ततश्च

उ]शब्दजन्यबोधविशेष्ययोर्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति भाव । क्वचिदेकदेशाऽन्वयोऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम् । अवयवकार्यमिति समासविशेषप्रयुक्त स्वर इत्यर्थ । अन्तरेणापीति । समासाधिकारे स्वरविधाना दिति भाव । भूतसमासेति । सिद्धसमासेत्यर्थ । इवार्थस्येति । इवद्योत्योपमा नत्वनिरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्यस्येत्यर्थ । तद्वक्ष्यति–उपमानशब्दस्योप मेयवृत्तित्वादिति। भाष्ये–येनैवावयवकार्यमिति–कर्मधारय । काकतालीयमि त्यत्राऽवयवरूपच्छप्रत्ययाख्य कार्यमित्यर्थ । तत्र काकतालत्यादि पञ्चमे व्याख्या स्यते । डीबर्थ इति । पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वेनाऽप्रामाण तया टजेष्टव्य इति बोध्यम् । पुनर्गव पुनाराज इत्युपात्तोदाहरणमादायैव भाष्य

१ क्वचिन्न।२'नैषोऽवकाश '।३'भवति'।४'यनैवाना ।५ 'कार्यसमा । ६ 'डीबर्थ' ।

कारकोपपदात्कृ'दित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ इद तर्हि–'पुनरुत्स्यूत वासो देयम्' ॥ अत्राप्यवश्य गतिसञ्ज्ञा वक्तव्या, 'गतिर्गता'विति निघातो यथा स्यात् । यदि तत्रा[1]स्ति 'पुनश्चनसौ[2] छन्दसी'ति । सति तस्मिंस्तेनैव सिद्धम् । एवमप्येका सञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भव ॥[अनु[3]वृत्ति क्रियेत ।]॥ स्वार्थ प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचन कर्तव्यम् ॥ [प्राग्रीश्वरात्] ॥

]'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुष ।तत्र 'यतोऽनाव' इति धयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पुनरा वयश इकार उदात्त ।गतिसञ्ज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्व स्यात् । पुनरुत्स्यूत मिति । पुन शब्दस्य गतिसञ्ज्ञाया सत्या थाथेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् ,असत्या तु समासान्तोदात्तत्वेनैति विशेषाऽभावाद्गतिसञ्ज्ञाया अभावात्समाससञ्ज्ञाया एव भाव मन्यते । अत्रापीति । असत्या गतिसञ्ज्ञाया समासान्तोदात्तत्व स्यात्, सत्या तु 'गतिरनन्तर' इत्यनानन्तरग्रहणसामर्थ्यात्थाथादिस्वर बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृति स्वर उदात्तो भवति । पुन शब्दस्य तु शेषनिघात परत्वाद्बाधित्वा गतिर्गताविति निघातो भवति । यदि तत्रास्तीति । छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानान्नावश्य कर्तव्य

व]प्रवृत्तरिद चिन्त्यम् । एकार उदात्त इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणत्यर्थ ।निघात परत्वाद्बाधित्वेति । एव च भाष्यस्य निर्दूलनापत्ति , शेषनिघातनैव तत्फलसिद्धे रिति चिन्त्यम् । 'गतिर्गताविति निघातो यथा स्या'दिति भाष्ये । यद्यप्युच्छ ब्दस्य प्रकृतिस्वरे प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्तत्वे वा शेषनिघातनापि गतिश्चेति सूत्रस्य कयटोक्तरीत्या, अनत्यकैयटरीत्या च पुन शब्देऽनुदात्तत्व सिद्धमिति तत्फल सिद्धयऽवश्य गतिसञ्ज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । गतिश्च नि सूत्र 'पुनरुत्स्यूत शब्द प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्त' इत्युक्तम्, इह 'उच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर' इत्युक्तम् । तथापि 'पुनरुत्स्यूत'मित्यादावसमासे पुन शब्दस्य निघातरूप फलस्य साऽवश्य वाच्या, समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपेतिसूत्रेण समासा दन्तोदात्त एवेति भाष्याभिप्राय । नच नित्यसमासत्वात्कथ वाक्यसम्भव इति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन छान्दसत्वादेव समासे गतित्वाऽभावेन गतिसमास स्यात्राऽप्रवृत्त । अत एवोत्तरसूत्रे सुपेत्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं वक्ष्यति भग वान् । अत एव समासाऽर्था गतीति स्वरार्था वा गतिसञ्ज्ञेति भाष्ये नोक्तम् । ननु छन्दसि पुन शब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ समाससञ्ज्ञा साऽवकाशा, तत्र गतिसञ्ज्ञाऽभावेन गतिसमासाऽप्रसक्तेरत आह–भाषाया त्विति । चिन्त्यमेनत् । 'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसञ्ज्ञाविधायवार्त्तिकविरोधात्, लोके

१ यदीद ना'। २ क्वचिन्न । ३ 'वक्तव्यम्'। ४ 'समाससञ्ज्ञामेव मन्यते' । ५ 'निष्फला' । ६ 'गति' । ७ 'गतिश्च' (१ ४ ६०) इत्यनेदम् ।

सह सुपा ॥ २।१।४ ॥

सहवचनं किमर्थम्?॥ *॥ सहवचनं पृथगसमासार्थम्॥ *॥ सहग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनं?॥ 'पृथगसमासार्थम्']। सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथास्यादेकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति॥ किं च स्यात्, -यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात्?॥

प्र]मिति भाव । भाषायां तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्तः पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा । ननु सह सुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति–'यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यती'ति । अत्र किमिति समाससंज्ञायाः अवकाशो निराक्रियते ? । एवं मन्यते । असयुक्तविधानात्सर्वार्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया। [प्राक्कडारात्]।

सह॥ सहवचनमिति॥ सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेति यथेति प्रश्नः **एकैकस्येति॥** यथा 'पुत्रेण सहागत' इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन सबन्ध एव समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति

उ]समस्तपुनराधेयशब्दाऽनभिधानेन समासान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । सति हि तस्मिंस्तेनैव सिद्धमित्यन्यभाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक्। एवं सह सुपेत्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव प्राप्नोतीति न समावेश इत्याह भाष्ये–एवमप्येकासंज्ञेतीति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताशयस्तूक्त एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति शङ्का, तत्समाधानं च कैयटोक्तमसंगतमेव, पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तेनाऽवकाशनिराकरणेपि सिद्धान्तिनोऽक्षत । अवकाशप्रदर्शनेन तदखण्डनं तु समाधानान्तरसंभवादनादरेण । किंच ज्ञापकेन विषयप्रदर्शने काकतालीयमित्यादौ समासे परेणोक्तं तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय इति सुधियं विभावयन्तु। एवं मन्यतेऽसयुक्तविधानादिति । विपूर्वकधानं करणे शक्ते 'सह सुपे'त्यनेन समास इत्यस्याऽसंयुक्तकरणात्तत्संज्ञायाः सर्वार्थत्वं न तु सहसुपेत्येतन्मात्रोदाहरणविषयत्वमित्यर्थः । एवं च तत्तद्विषयसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वात्ताभिः समावेश इत्यभिमानः । नन्वेवंविधनिर्दलविचारकरणं भाष्येऽनुचितमत आह–न्यायव्युत्पादनायेति । [प्राक्कडारात्] ॥

सह सुपा । सहग्रहणे त्विति । सत्यसामर्थ्ये समास इत्येकत्वस्य विवक्षणात्सहभूतस्यैका संज्ञेति भावः । ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं न प्रातिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायात्मकतया समासग्रहणस्य वाक्यनि

१ इति स्यात् । २ एवं क्वचित् । ३ अयं पाठः क्वचित् । ४ 'शय उक्त'

[ह 'ऋक्पाद' इति समासान्तः प्रसज्येत। इह 'राजाश्व' इति चे द्वौ स्वरौ स्याताम् ॥ कथ च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ?॥ 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति। तद्यथा—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति। तद्यथा—'गर्गा: शतं दण्ड्यन्ता'मेति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते, इहापि 'सह'ग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण'प्रत्येक'मिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः,इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति—तस्यैतत्प्रयोजनम्—

[प्र.] किञ्च स्यादिति।भवतु प्रत्येक समाससंज्ञा,कार्ये दोषाऽभावात्।कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते, वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विघ्यर्थं समासग्रहणं स्यात्। एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति। 'समासाच्च तद्विषया'दित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात्समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते, अनभिधानाद्वा। एकैकस्माच्छप्रत्ययो न भविष्यतीति भाव। ऋक्पाद इति। 'ऋचपाद' इति स्यात्। राजाश्व इति। यद्यप्यत्र समासान्त प्राप्नोति, तथापि रूपभेदाऽभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्त। ऋक्पादेपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्य। कथं च कृत्वेति। एकार्थीभावे समासविधानात्समुदायस्यैव च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तत्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैव हि द्विवचनवत्समाससंज्ञा भविष्यति, अन्वर्थ-

[उ.] वत्तेन नियमार्थत्वं नोपपद्यते,किंतु विध्यर्थत्वमेव स्यादत आह—कृत्तद्धितेति।एकशेषे त्विति। समुदायस्यैकार्थीभावेनार्थवत्त्वात्प्राप्तौ नियमार्थं तदिति भाव। 'काकतालीय'मित्यादौ प्रत्येक छप्रत्ययोत्पत्तिरपि दोषो नेत्याह—समासाच्चेति।ननु समुदाये समासत्वाभावोऽत आह—प्रातिपदिक त्वादिति। तत्सामर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भाव। एकत्वं न विवक्ष्यत इति। प्रातिपदिकादित्यनेनाऽन्वयादिति भाव। ननु तद्विरोधात्प्रातिपदिकादित्यस्याऽसम्बन्ध एव स्यादत आह—अनभिधानाद्वेति। एव च लक्ष्यानुरोधादेव समासपद तत्समूहपरमिति भाव.। समुदायस्यैवेति। अवयवेभ्य समुदायोऽतिरिक्तोपीति भाव। इद चिन्त्यम्, सुबन्तं समर्थं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येकं तस्य तस्य च संज्ञालाभात्समुदाये संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात्। किं च समुदायद्विर्वचनदृष्टान्तोऽयुक्त,वैषम्यात्,समुदायसंज्ञया-

१ क्वचिन्न। २ 'समुदायस्य च'। ३ 'न्यात्पर'।
४ 'मप्रधानत्वात्'। ५ 'समुदायस्य द्विर्व'।

'योगाङ्ग यथा विज्ञायेत' । सति च योगाङ्गे योगविभाग. करिष्यते-'सह' । सह सुप्समस्यते॥ केन [सह] १॥ समर्थेन ॥ अनुव्यचलत् अनुप्राविशत् ॥

प्र]सञ्ज्ञाविज्ञानाद्धेति भाव । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह-प्रत्येकमिति। एतच्च वृद्धि वार्तिके व्याख्यात,तत एवानुगन्तव्यम्। सत्येतस्मिन्निति।पक्षद्वयेऽपि स्थिते साम र्थ्यात्कचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते । तत्र मयोगसञ्ज्ञावत्समाससञ्ज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य सम्भविष्यति । अथ न्यायद्योतनायेह सहग्रहण क्रियते, वृद्धि गुणसञ्ज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येक गुण वृद्धिसञ्ज्ञे भवतस्तदेहापि पूर्वोक्तासामर्थ्यात्समुदायस्य समाससञ्ज्ञा भविष्यतीति नार्थ सहग्रहणेन । *योगाङ्गमिति* । *योगावयव इत्यर्थ* । **केनेति** । सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्न । **समर्थेनेति** । योगविभागात्तिङन्तेन सह सुप समासो भवति । योगविभागश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति । **अनुव्यचल दिति** । सुबिति सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्पूर्वं वे समास पश्चाद्नो । तत्र समास सञ्ज्ञाया सत्या शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशो भवति । समासान्तोदात्तत्व न भवति तिङ्ङतिङ इति निघातेन वाधितत्वादिति केचिदाहु । तत्राऽनोर्गतिर्गतावितिनि निघात, विशब्द उदात्त ।'उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्ये'त्यकार स्वरित । एवत्वं नुप्राविशदिति प्रयोजनभावाद्भाष्यकारेण उदाहरणमवक्तव्य स्यात् । तस्मात्सति

उ]वयवानामननुग्रहात् । **अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानाद्धेतीति** । वस्तुत समसन सक्षेप इत्यन्वर्थ । नचाऽसावनेकस्यैव, एकस्यापि विस्तृतस्य सक्षेपदर्शनात् । अतोऽन्वर्थ त्वेन कथमेतदर्थलाभ इति चिन्त्यम् । तस्माद्गर्गदण्डनन्यायसत्त्वात्स्थमेकैकस्य प्राप्ति । लक्ष्याऽनुसाराच्च तस्यैव न्यायस्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एव प्रश्न । इतरो लक्ष्यानुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहग्रहणमित्याह-**प्रत्येकमिति**। **लक्ष्यदर्शनादीति** । आदिना 'मालादीना चे'ति ज्ञापकसग्रह । अत्रापि गर्गदण्डन न्यायाश्रयणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् । *योगावयव इति* । योगोऽत्रा ऽष्टाध्यायी । यद्यपि योगविभागाऽभावेप्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वन्यायेनाष्टा ध्याय्यवयवत्वमस्त्येव तथापि साक्षादवयवत्वमेवात्र विवक्षित तच्चयोगविभागमन्तरेण न सभवतीति बोध्यम् । *सङ्ख्याया विवक्षितत्वादिति* । सुबन्तत्वादे प्रत्येक समासत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । 'अनुव्यचल'दित्यत्र समाससञ्ज्ञाया फल दर्शयति-**शाकलेति** । अन्यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यादित्यर्थ । स्वरस्तु न फलमि त्याह-**समासान्तोदात्तत्वमिति** । केचिन्मतमिद्धस्वर दर्शयति-**तत्राऽनोरिति**। केचिन्मतदूषणमाह-**एव चेति** । **अवक्तव्यमिति** । समासाऽसमासयो स्वरे रूपे

१ छुसा।२'सुप्सह'।३'त्कश्चित्कचि'।४'भविष्य'।५'शाकल्य'। ६'एवचाऽनु'।७'एप'।

तत 'सुपा'। सुपा च सह सुप्समस्यते। अधिकारश्च लक्षणं च। यस्य समासस्याऽन्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति। 'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्' 'पुनर्निष्कृतो रथ' इति ॥*॥ इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥*॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्[2]। वाससीइव। कन्येइव ॥ [सह सुपा] ॥

प्र]शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वेनाऽत्र भाव्यमित्यर्थः। तत्र निर्दे[1]शस्यैकत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि सुबनुत्पत्तिः। अन्ये त्वाहुः–वचनग्रहणादुक्तार्थैकत्वादिषु प्रथमा स्यात्। केवलायाश्च प्रकृते प्रयोगाऽभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन। तस्य तु हल्ङ्यादिलोप क्रियते। अत्र एवैकपद्यादामन्त्रितविशेषवद्दत्तस्याम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेध समाससंज्ञाया प्रयोजनमस्त्येवेति निरुक्तनिघातवादिन आहु।

अधिकारश्चेति। देवदत्त पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थाऽतिङित्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भाव। लक्षणं चेति। ननु सहेति योगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम्। नैष दोष। योगविभाग कतिपयतिङन्तविषय एव। एतच्चाऽस्मादेव भाष्याद्विज्ञायते। पुनरुत्स्यूतमिति। पुन शब्दस्याऽसत्यामपि गतिसंज्ञाया परादिश्छन्दसि बहुलमिति उद आद्यु

उ]दात्ताऽविशेषादित्यर्थ। एकदेशस्य सर्वथोदात्तत्वादिति भाव। 'अनुव्यचलदि'त्यत्र नित्यग्रहणं निरोप। अत्र च नित्यसमास इति तात्पर्यम्। सतिशिष्टत्वादिति। वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सतिशिष्टत्वमित्यर्थ। तिङन्तस्येति। सुपां यद्यपि स्वप्रकृत्यर्थविशेष्यगतसङ्ख्याभिधायित्वमुत्सर्गस्तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिङापि क्रिया[3]गताया कारकादिसम्बन्धादारोपितत्वसङ्ख्याया एव भानमिति सिद्धान्ते इदम्। वचनग्रहणादिति। प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थात्स्यार्थकादित्यर्थ। केवलायाश्चेति। प्रतिपदिकसंज्ञात्वेनाऽस्यापि प्रकृतित्वमिति भाव। हल्ङ्यादिलोप इति। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया छन्दसि तद्विषये एवैतत्समासप्रवृत्तिरिति भाव। एतेन प्रकारान्तरेणाद्। समाने नलोप स्यादित्यपास्तम्। सुबुत्पत्तिस्वीकारे समतिमोह–अतएवेति। अन्येत्वित्यस्यविरीत तु पचतिरूपमित्यादावेव सति बहुवचनादेरापत्ति। तस्माद्वचनग्रहणेन सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तवतामेव ग्रहणं न त्वेकविधानाम्। किञ्चैषामैकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति। अतिङित्यादाविति। तत्राऽतिङित्यस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणतया समर्थेनेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्याऽनन्वयेन च चिन्त्यमेतत्। ननु पुन-

१ क्वचिन्न। २ 'कर्त्तव्यम्'। ३ 'क्रियाया'। ४ 'सङ्गति'।

अव्ययीभावः ॥ २।१।५ ॥

किमर्थं महती सञ्ज्ञा क्रियते?॥ अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत–अनव्ययम् व्यय भवतीत्यव्ययीभाव ।अव्ययीभावोव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्य भवति॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्द-प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति साकल्यान्तवचनेषु ॥ २।१।६ ॥

इह कस्मान्न भवति–सुमद्रा सुमगधा ,सपुत्र सच्छात्र इति । समृद्धौ साकल्य इति च प्राप्नोति?॥ नैष दोष । इह कश्चिसमास पूर्वपदार्थप्रधान।

प्र]दात्तत्व समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते।अथ वा काठकेऽन्तोदात्त पठ्यते तदभिप्रायेण पुन शब्दस्य गतित्वेऽभावादिदमुदाहरणम् ।इवेनेति।सुपैत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम्। वासमीइवेति । वास शब्दो वस्तेर्णिदित्यनुप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त । समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक । कन्ये इति। 'कन्या राजन्यमनुष्याणा'मिति फिट्सूत्रपैठात्कन्याशब्दोऽन्तस्वरित।

अव्ययी । किमर्थमिति । लघ्वार्थत्वात्सञ्ज्ञाकरणस्यान्पाक्षरा सञ्ज्ञा कर्तव्येति प्रश्न । अन्वर्थसञ्ज्ञेति । बृहत्सञ्ज्ञाकरणेन किंचिदव्ययकार्यं प्राप्यत, अनव्ययम व्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थ । न वक्तव्यमिति । तदकरणे 'लुङ्मुखस्वरो पचारा प्रयोजन'मिति कथ परिगणन नियत इति चेत् ,इह तु क्रियताम् , अन्वर्थ त्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यत इत्यदोष । पूर्वपदार्थप्राधान्य त्वव्य यीभावस्य प्रायिक,न तदन्वर्थसञ्ज्ञया सूच्यते । सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधा न्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थस्य प्रधानता । [अव्ययीभाव] ॥

अव्ययम् । इह कस्मादिति।समुदायस्य सत्त्वार्थत्वात्प्राधान्यात्तस्यैव विभ क्त्यादयो विशेषणानि । अस्ति चात्र समुदायात्समृद्धिसाम्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्न । सपुत्र इति।अत्र साकल्य प्रतीयते,'सपुत्रो भोक्तुमागत' इति प्रयोगे पुत्रा अप्यत्र नानीता, न कश्चित्परित्यक्त इति सम्प्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभि

उ]शब्दस्य गतित्वात्कुगतीत्येव सिद्धम् ,तदभावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभा वाद्गतिरनन्तर इति उच्चस्य स्वराऽनापत्तिरत आह–पुन शब्दस्येति । छन्दसि सर्वविधीना वैकल्पिकत्वादिति भाव । मन्यत इति सूचितामरुचिमाह– काठकेऽन्तोदात्तइति । अव्ययादितिलुगिति । तदन्तस्याप्यव्ययत्वादिति भाव ॥

अव्ययीभाव । स्विप्रत्ययेन क्वचिदेव कार्येऽव्ययत्वारोपबोधनात्तत्रार्थलाभ । न तदन्वर्थेति । शब्दतोऽलाभादिति भाव । प्रायिकत्वमेव दर्शयति–सूपेत्यादि।

अव्यय वि।समुदायस्येति।गर्गदण्डन्यायेन सुपा सहितमव्यय विभक्त्यर्थादिषु

१ 'स्याऽगतित्वा' । २ 'सूत्रे' । ३ 'करणीये' । ४ क्वचित्र । ५'पदार्थप्रधानता'।

कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधान । कश्चिदन्यपदार्थप्रधान । कश्चिदुभयपदार्थप्रधान ॥ पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्य गम्यते ॥

अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते– एतेष्वर्थेषु यदव्यय वर्तते त सुबन्तेन सह समस्यत' इति ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ २।१।७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम्?॥यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति॥ असादृश्य

प्र]प्रायणैतदुच्यते क्वचिदन्यथापि दर्शनात्–अर्द्धपिप्पलीत्यादौ।अन्यतमप्राधान्यसम्भव अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्–पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति। वचनसामर्थ्यात्तु पूर्वपदार्थप्राधान्याऽसम्भवेपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तत एव।अथ वेति । अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि ।तत्र सदोत्तरपदार्थावच्छिन्ना समृद्ध्यादय प्रतिपिपादयिषिता भवन्ति तदाऽव्यय समृद्ध्यादीना वाचकमिति तेषा तदर्थता भवति। सुमद्रा' इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्ट मर्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धिद्योतको,न तु वाचक ।सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्य योगस्य वाचक न तु साकल्यस्य। तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते ॥

यथाऽसादृश्ये। असादृश्य इति किमर्थमिति। सापेक्षत्वादसामर्थ्यं वृत्ति

उ]वर्त्तमानमव्ययीभावसञ्ज्ञकमिति वचनव्यक्तयेत्यर्थ ।अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादिति। प्राचीनोक्तमहासञ्ज्ञाकरणेन तत्सम्मतोऽथाऽप्यस्य सम्मत इति भाव ।अव्ययस्य श्रुतत्वादिति।श्रुतत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थ । सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथम सम्बन्ध पश्चात्प्रकरण लभ्येनेत्येव युक्तमिति भाव । प्रतिपिपादयिषित इति। 'विशेष्यतये'ति शेष ।तदुक्तम्–उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थ विशेषणत्वमेवेति भाव । तदाह–समृद्ध्यादीना वाचकमिति । निपाताना द्योतकत्व, वाचकत्व च, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भाव । वाचक इति । पुत्रसहित इति सहार्थविशेष्यकबोधादिति भाव । न तु साकल्ययेति । सतृणमत्ती'त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन झटिति प्रथममेव सकलमत्तीति बोधात्साकल्यबोधकता सह शब्दस्येति भाव । अपदिश'मित्यादीन्यखण्डान्येवाऽव्ययानि दिशोर्मध्यादिवाचकानी त्याशयेन भगवता योगविभागो नाऽकारि । [अव्यय विभक्ति] ॥

यथाऽसा । 'यथाशब्द सुबन्तेन समस्यते, सादृश्ये योग्ये' इति सूत्रार्थ । 'यथाशक्ती'त्याद्युदाहरणम्।यथार्थत्वेन तु न सिद्धि ,सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समासाऽभावात् । अत पृच्छति असादृश्य इति किमर्थमिति । अत एव सूत्र किमर्थ

१'त्तरपदार्थ'।२क्वचित्त्व।३उपमेये सापेक्षत्वात् ,असामर्थ्यम्–अत समासाऽप्राप्तिरेव।

इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति॥ किं कारणं?॥ येथेत्यय प्रकारवचने थाल्, स च सादृश्ये वर्तते॥ नैष दोषः। अयं यथाशब्दोऽस्त्ये वाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि। अस्ति प्रकारवचने थाल्। तत्र यैद व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम्॥ अथ य प्रकारवचने

प्र]सादृश्य एव चापूर्वप्राप्तनिषेधश्च, प्रश्नेऽस्मिन्कारणत्रयम्॥ यथा देवदत्त इति। समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासं प्राप्नोति। स च सादृश्य इति। 'प्रकार'शब्दस्य सादृश्यार्थकत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः। अस्त्येवेति। अर्थवत्सूत्रा

उ]मिति न प्रश्नः। पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं तदर्थाऽर्थकान्वादिभिः समासार्थम्। सापेक्षत्वादिति। उपमानत्वेन मुख्यस्योपमेये साकाङ्क्षत्वादिति भावः। वृत्तिरिति। शक्तिरित्यर्थः। एवं च उदाहरणाऽप्रसिद्धिरिति भावः। पूर्वप्राप्तीति। अनन्तरत्वात्। एवं च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्यावर्त्याऽप्रसिद्धिरिति भावः। समुदायस्य चेति। यद्धर्मवान्देवदत्त इत्यर्थकस्य 'यथादेवदत्त' इति समुदायस्येत्यर्थः। ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोधं वदन्ति, तेषां 'प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वा'दित्येवालं, 'समुदायस्ये'त्युक्तेर्वैयर्थ्यम्। मम तु केवलप्रधानार्थस्याऽसापेक्षत्वात्तथोक्तिः। नित्यसापेक्षत्वादिति। प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः। 'नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यत' इति भाष्ये क्वास्तीति चिन्त्यम्। 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यादिषु गमकत्वाद्वृत्ति, 'किमोदनः शालीना'मित्यादावनभिधानादित्येव समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र 'यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयती'त्यभियुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याऽभावेपि द्विमुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिः, तदभावे हि प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति तात्पर्यम्। सादृश्यार्थकत्वादिति। सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्मार्थकत्वादिति भावः। अत एव थाल्विधायके वृत्तावुक्तं–'सामान्यस्य भेदको विशेषः–प्रकार' इति। वचनपदस्वारस्यात्तु तद्वाचकता। एवं च 'यथा देवदत्त' इत्यादौ यद्धर्मवान्देवदत्तस्तद्धर्मवान्यज्ञदत्त इति बोधे यत्तदा तस्य धर्मस्यैक्येऽवगते–उपमानोपमेयत्वस्याऽवगतिरिति 'सादृश्ये वर्तते' इत्यस्य उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः। ईदृशसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम्। सादृश्यस्य थाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यान्न तु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादृश्यबोध इति दिक्। सादृश्ये वृत्तिरिति। सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः। एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः। अर्थ

वृत्ति–यथाशब्दस्य वृत्तिः। सादृश्य एव–न त्वसादृश्ये इति तत्पदं व्यर्थमित्यर्थः।

१ 'यथेत्यव्यय'। २ 'वाची'। ३ 'तथदव्युत्पन्न'। ४ क्वचिन्न। ५ 'तद्वाचकता'।

थाल्तस्य ग्रहण कस्मान्न भवति, पूर्वेण प्राप्नोति–'सादृश्यसपत्ती'ति ? ॥ प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ २।१।९ ॥

'सु'बिति वर्तमाने पुन सुब्ग्रहण किमर्थम्?॥'अव्यय'मित्येव तद्भूत्,

प्र] रम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोऽवगम्यते। वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुपलक्षण तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ । तस्येदमिति । सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थ । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति।'यथाऽर्थे यदव्यय'मिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य । [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्प्रतिना। सुबिति वर्तमान इति। 'सुबामन्त्रित'इत्यत । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणमम्बद्धमभूदित्यर्थ ।यावदवधारणे इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव सगृहीत ।तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्य प्रदर्श्यते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्य न स्यात्।स्वरादीना च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवाय समास स्यात् ॥

उ]वत्सूत्रारम्भादिति।'बहुपटव' इत्याद्यर्थं बहुन्पूर्वं' इत्येव कर्त्तव्यमिति भाव । कृदन्तो गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वाभेत्याशय । भाष्ये 'इद'मित्यस्य एतत्सूत्रीयमिति वाच्योऽर्थ ।तद्ध्वनयन् व्याचष्टे–सूत्रेऽस्मिन्निति। इदमुपलक्षण 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे चेत्यप्यर्थ । नन 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहण कुतो नेति शङ्कते–अथ य इति । तस्य–तदन्तस्य । सादृश्य तस्य वाच्यमेवाऽस्तु शक्तिसादृश्यमित्यादिरेवार्थोऽस्तु एतत्सूत्र च माऽस्तु इति भाव । अव्युत्पन्नशब्दसत्त्वे मानमपश्यतोऽर्थघटित साधुत्वमित्यजानतश्च शङ्केयम् । 'प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथाल्तस्य ग्रहण'मिति तु न शङ्कार्थं , असादृश्य इत्यस्य सूत्रे श्रवणात् , 'पूर्वेण प्राप्नोति, सामर्थ्यान्ने'त्यस्याऽसगतेश्च। नन्वेव समासो न स्यादत आह–पूर्वेणेति । सादृश्यसपत्तीति । यथार्थत्वेन तु न प्रसिद्धा, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समासाऽभावात्।अत एव पश्चाच्छब्देन न तेन सूत्रेण समास । उत्तरमाह–प्रतिषेधेति । प्रतिषेधयुक्तसूत्रारम्भेत्यर्थ । एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकम् । 'यथार्थे यदव्यय'मिति कैयटस्तु चिन्त्य ,तेनाऽत्राऽप्राप्तेरुक्तत्वात् । उपक्रम भाष्यतस्तथैव लाभात् । [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्प्रतिना मा। नन्वव्ययग्रहण'यावदवधारणे' इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति । चेन्नेत्याह–यावदिति । [illegible]

सुब्मात्रे[1] यथा स्यात्–मापप्रति सूपप्रति ओदनप्रति ॥ [सुप्प्रतिना]।

अक्षशलाकासङ्ख्या: परिणा ॥ २।१।१० ॥

॥ ॥ अक्षादयस्तृतीयान्ता[2] परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तदयथाद्योतने[3] ॥*॥ अक्षादयस्तृतीयान्ता परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम्। 'पूर्वोक्तस्य यथा न तत्' ।'अयथाद्योतने'। अयथाजातीयके द्योत्ये। अक्षेणेदं न तथा वृत्त यथा पूर्वमिति,–अक्षपरि शलाकापरि ॥*॥अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयो[4] ॥*॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—अक्षाभ्यां वृत्तम्, अक्षैर्वृत्तमिति ॥*॥ कितवव्यवहारे च॥*॥कितवव्यवहार इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्–अक्षेणेदं न तथा वृत्त, शकटेन यथा पूर्वमिति[5] ॥

॥ ॥ अक्षादयस्तृतीयान्ता[6] पूर्वोक्तस्य तथा न तत्।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयो ॥*॥

प्र] अक्षशलाका तृतीयान्ता इति। विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तम्।न्यायाच्चैतन् सिद्ध्यति। अक्षादीना वर्तनक्रियाया कर्तृत्वादित्यर्थ । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ । अनेकार्थत्वाद्धातूना नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते। तदेव 'यथा न त'दिति तच्छब्देन परामृश्यते। अभिधानार्थे तु वचौ तच्छब्देन परामर्शोऽसबद्ध स्यात्। अयथाद्योतने इति। जयकाले अक्षादीनामेकरूप यद्वर्तन तद्विपरीत पराजये यद्वर्तन तद्यदा परिणा द्योत्यते तदा समास । एकवचनान्तयोरिति। समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकवचनस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिमभवात्न्यायप्राप्तमेतदित्याहु । यदुक्तम्–'अभेदैकत्वसङ्ख्या वृत्तौ गम्यत'

उ]मात्रावदिति। तथा च दिवादौघादिभिरव्ययैरेव प्रतिना समास स्यादित्यर्थ । अक्षशलाका।विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति। विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थ । कर्तृत्वादिति। वर्तनक्रिया च वृत्तान्तर्भूता, गुडधाना इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भाव । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति। पूर्ववृत्तस्य जयस्य सबन्धि यथा वर्तनमभूत् सम्प्रति चेत्तद्वर्तन तथा न भवति तदा समास इत्यर्थ 'पूर्वोक्तस्य यथे'ति भाष्यस्येति भाव । वचिरिहेति। एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थ । तदेव–वर्तनमेव। तस्यैव फलितार्थमाह भाष्ये–अयथाद्योतन इति। अयथाशब्दो वैपरीत्ये—विपरीतत्वद्योतने इत्यर्थ। पराजयद्योतने इति यावत्। पराजय इति। पञ्चाना मध्ये एकेन विपरीतवर्तनेऽस्य प्रयोग । तदा च पराजय एव भवतीत्याशय । तदेतद्धनय

१ 'सुम्मात्रे'। २ 'अक्षादयस्तृतीयान्ता पूर्वोक्तस्य यथा न तत्' इत्येव वार्तिकपाठ क्वचित्। ३ 'द्यो ये'। ४ क्वचिन्न। ५ 'एकत्वेऽक्षशलाकयो' पा०। ६ 'अक्षादयस्तृतीयान्ता परिणा'इत्यादिपूर्वरीत्या क्वचित्पठ्यते।६'अयथाजातीयकेद्योत्य इति।

विभाषाऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २।१।११-१२ ॥

[॥*॥ विभाषेति[1] योगविभाग ॥*॥विभाषेति] योगविभाग कर्तव्य । 'विभाषे'त्ययमधिकार । तत –'अपपरिबहिरञ्चव पञ्चम्ये'ति ॥

॥*॥पञ्चमीग्रहण शक्यमकर्तुम्[2]॥*॥ कथम्?॥ सुबन्तेनेति वर्तते । एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्राऽन्तरेणापि पञ्चमीग्रहण पञ्चम्यन्तेनैव[3] समासो भविष्यति ॥ इद तर्हि प्रयोजनम् ,–बहि शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, तत्रापि यथा स्यात्–बहिर्ग्राम बहिर्ग्रामात् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि[4] पञ्चमीग्रहणे यावता बहि शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतत्सिध्यति ?॥ पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥ [विभाषाऽपपरि] ।

प]इति,तद्बाहुल्याभिप्रायेण। किनवव्यवहार इति।पञ्चिका नाम द्यूत पञ्चभिरक्षै, शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपा पतन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजीयत ॥ [अक्षशलाका] ॥

विभाषा । योगविभाग इति। अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत। योगविभागे व वैशरो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते । तौ च कर्मप्रवचनीयौ । तद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहिर्योगेपि 'बहिर्योगे चोपसख्यान'मिति विहिता । अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता । ग्रामग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति समर्थेऽव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह–पञ्चमीग्रहणमिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणाऽऽपेक्षया बहुवचननिर्देश ।

उ]न्वस्यति–पञ्चिका नाम द्यूतमिति। तद्विषय एव चाय प्रयोग इष्यत । यद्यपि द्वयोस्त्रयाणामन्यथा पातेपि पराजय एव, तथापि तत्र नेष्यतऽत आह भाष्ये–एकवचनान्तयोरिति । न्यायप्राप्तमेतदिति । वस्तुतस्तु 'भवद्भिराभवभरप्रदानाय वनामि न', वन्धोरगार वधागारमित्यादाविव प्रकरणादिनाऽऽख्वनैवानेकार्थावगमे समासवारणाय अभत्वनैकाऽऽर्थबोधे एव च साधुत्वाय वचनमावश्यकम् । अमेदैकन्वेति । अस्यार्थ प्रागुक्त । [अक्षशलाका] ॥

विभाषाऽप । कर्मप्रवचनीययोरपि अपपर्यो रभवाद्भगादौ कर्मप्रवचनीययोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रसङ्गाचाह–वर्जनार्थाविति । उपसङ्ख्यानमिति । तच्च बहिर्ग्रामादित्यादिसिद्धय तत्राऽप्यावश्यकमिति भाव । विहितेति । 'कर्तव्ये'ति शेष । अन्यथाऽस्योपसङ्ख्यानस्य खपुष्पायमाणत्वादेव सिद्धवदुक्तिरसगता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि 'बहि शब्देन पञ्चमी न विधीयते' इत्याह ।

---

१ लुप्त स्यात् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये ।
३ 'पञ्चम्यन्तेन समासो' । ४ अपि क्वचिन्न । ५'मेवैतत्' ।

आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥ २।१।१३ ॥

॥*॥मर्यादाभिविधिग्रहण शक्यमकर्तुम्॥*॥कथम्[1]॥पञ्चम्यैन्तेनेति वर्तते। आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते। एतयोश्चवार्थयोराङ्कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो भवति नान्यत्र ॥ [आङ्मर्यादाभिविध्यो] ॥

यस्य चायामः ॥ २।१।१६ ॥

किमुदाहरणम्[?]॥अनुगङ्ग हास्तिनपुरम्। अनुगङ्गं वाराणसी। अनुशोण [illegible]

न वाराणसी ॥ अथ वा 'यस्य चायाम' इत्युच्यते। गङ्गा चैप्यायता

प्र]अथेति।बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पञ्चमीसद्भावात्कथ तद्विधान ज्ञाप्यत इति प्रश्न। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति। 'बहिर्गतो ग्रामा'दित्यत्राऽसामर्थ्यात्समासेन न भवितव्य, तस्मात्षष्ठीविषये पञ्चमी बहिर्योगेनुमीयते। ततस्तदुपसख्यान न कर्तव्यम्।

यस्य चा। किमुदाहरणमिति। लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्वात्सदिहान पृच्छति। गङ्गा चैत्र लक्षणमिति।अनेकदेशव्यापिन्या गङ्गाया आयामवत्त्वेनाऽनेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव लक्षणत्वम्। ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिनपुरमायामवत्त्वेन प्रसिद्धं, न गङ्गा, तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था। किं तर्हि ? प्रचुरलोकापेक्षया। अथ वेति। 'लक्षणेने'त्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धि दर्शयति। उपमानोपमेयभावे चाय समास इष्यते। न्यूनगुण चोपमेय, परिपूर्णगुणमुपमान, तत्र सपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात्

उ]नन्वधूत्तरपदाद्यदा प्रथमान्तादस्त्यर्थे विधायाऽव्ययेर्लुगिति लुक्, तदा प्रथमान्तेनाऽपि समानाधिकरणेन तस्य समास प्राप्नोतीत्यत आह–प्राग्ग्राम इति। अपपर्योरेव कर्मप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह–वक्ष्यमाणेति। भाष्ये—'एतैश्च कर्मप्रवचनीयै'रित्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवल्लक्षणया अङ्गुरपि गृह्यते। अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके। बहिर्गतो ग्रामादिति। ग्रामाद्यो गत स बहिर्वर्तत इत्यर्थ। उपसख्यान न कर्तव्यमिति। अपूर्वं न कर्तव्यमित्यर्थ। [विभाषाऽपपरि]॥

आङ्मर्या।एतयोश्चैवार्थयोरिति।अपपरी इतिसूत्रे एव चाङ् पठनीय इति भाव।

यस्य चा। भाष्ये–न पुनर्वाराणस्येति।'न पुनर्हास्तिनपुरेणे'ति पाठान्तरम्। यत्सबन्ध्यायामबोधकोऽनु स तेन सुबन्तेनोपस्थितत्वात्षष्ठ्यन्तेन समस्यत इत्यर्थं

१भाष्यमिदमित्यन्ये।२'पञ्चम्येति'।३'तयोश्चैवा'।४क्वचिन्न।५ वाराणस्यप्यायता हास्तिपुरमप्यायतं'। ६ 'न पुनर्हास्तिनपुरेणेति'।७ 'गङ्गाऽप्या'।'हास्तिनपुरमप्यायतम्'।

वाराणस्यायता । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते–'साधीयो यस्यायाम' इति । साधीयश्च गङ्गाया, न वारणस्या ॥ [यस्य चायाम]

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २।१।१७ ॥

किमर्थश्चकार ?॥ ॥एवकारार्थश्चकार ॥*॥तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव॥क मा भूत्?॥ परम तिष्ठद्गु ॥*॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे ॥*॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले स तिष्ठद्गु । वहद्गु ॥*॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥*॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । खलेयवम् खलेबुसम् । लूनयवम् [लूयमानयवम्] । पूनयवम् । पूयमानयवम् ॥ [तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च]

प्र]प्रकर्षगतिर्विज्ञायते।प्रकृष्टाऽप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण सम्बन्धो,नेतरस्य॥

तिष्ठद्गु।किमर्थं इति । समुच्चेतव्यस्याऽभावात्प्रश्न । एवकारार्थं इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भाव । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति, न तु शब्दान्तरेणैकार्थीभाव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थ । वहद्गु इति । अस्य कालविशेषप्रतित्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेप । खलेयवादीनीति । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषा प्रयोग कर्तव्यो, नान्यत्रेति भाव । अन्यपदार्थ इति । न

उ]गङ्गाया आयाम इत्यर्थेऽत्र समास स्यात्।'वाराणसी'शब्देन च तदायामो लक्ष्य, मुख्यार्थेनाऽन्वयबाधात् ।एव च गङ्गाऽऽयामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम्।एव च वाराणसीशब्देन मुख्यार्थेनानुना समासोऽस्तु,गङ्गाशब्द एव लक्षणयाऽऽयामे वर्तताम्।एव च प्रागुक्त एवार्थेऽनुवाराणसि गङ्गेति स्यादिति भाव ।भाष्ये–तत्र प्रकर्षगतिरिति।शब्दशक्तिस्वाभाव्यादुपमानवाचकेनैवाय समास इति भाव ।

तिष्ठद्गु । शब्दान्तरेणैकार्थीभावमिति । प्रकरणादेकार्थीभावविषय समासमित्यर्थ । तद्दूनयन्नाह भाष्ये–परम तिष्ठद्गुिति । ध्वनित चेद वृत्तौ । 'आ तिष्ठद्गु जपन्सन्ध्या'मिति तु भिन्नपदमेव, पञ्चम्याश्चाव्ययादिति लुगिति बोध्यम् । तिष्ठद्गु कालविशेष इत्युक्तत्वाद्वहद्गु इत्यसगतमत आह–अस्य कालविशेषेति । वार्तिकमुपलक्षणमिति भाव । कालेऽन्यपदार्थे समास । ननु व्यतिरिक्त प्रातिपदिकार्थे कथ प्रथमान्तान्येव प्रयोज्यानीत्यत आह–अव्यतिरिक्त एवेति। भेदाऽन्वयाऽयोग्य इत्यर्थ ।'खलेयवादीन्यन्यपदार्थे समस्यन्ते तानि च समस्तानि प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानी'त्यर्थो वार्तिकस्येति बोध्यम्। ननु तिष्ठद्ग्वादीनामपि कालरूपान्यपदार्थ एव वृत्ते किं विशेषोक्त्येत्यत आह–न काल एवापि त्विति। स्वाम्यादावपीत्यर्थ ।

१ विज्ञास्यते'। २ भाष्यमित्यन्ये । ३क्वचिन्न । ४ 'परमति'।
५ 'विशेषेषु'। ६ 'पूत' । ७ 'र्थे उ' ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८ ॥

वावचन किमर्थम् ? ॥ विभाषा समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्–पार गङ्गाया इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा,तया वाक्यमपि भविष्यति॥ इद तर्हि प्रयोजनम्–अव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात्–गङ्गापारमिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, षष्ठीसमासोपि तावुभौ वचनाद्भविष्यत ॥

अत उत्तर पठति ॥ १ ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वावचनम् ॥*॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ॥१॥ अवचने हि षष्ठीसमासाऽभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ ॥ अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमास स्याऽभाव स्यात् ॥ 'यथैकदेशिप्रधाने' । तद्यथा—एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ॥ किं पुन कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ? ॥ समासतद्धिताना वृत्तिर्विभाषा, वृत्तिविषये नित्योऽपवाद ॥

प्र] काल एवाऽपि त्वन्यत्रापीत्यर्थ ॥ [तिष्ठद्गु] ॥

पारे । वावचनमिति । महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भाव । इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा वा जल्पयितु स्वाशयम प्रकाशयन्नाह—विभाषेति । अयमपीति । षष्ठीसमास प्राप्तऽव्ययीभाव आरभ्यते, स नित्य बाधक प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमास सिध्यति, सोऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थ । अत उत्तरमिति । एतस्मात्पक्षादुपरीत्यर्थ । वक्तव्यमिति । 'कृत्यार्थे'त्यावश्यके कृत्य ।एकदेशिप्रधान इति।ननु पूर्वकाय' इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेश प्रधानम्, न त्वेकदेशी । एव तर्हि–एकदेशिनोऽनूद्यमानत्वादप्राधान्य, समासस्य तु विधेयत्वात्प्राधान्यम् । तत्रैकदेशिन प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथ वा प्राधन्येन निमित्तत्व लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न

उ] पारे मध्ये । स्ववाचेति । जल्पनापेक्षया करणे तृतीया । सिद्धान्ती उभयत्रापि स्वपदार्थ । पुनर्यदि मा प्रेक्ष्यति तदा स्वाशय वक्ष्यामी याशयेनेति भाव । विकल्पेन बाधक इति । वृत्तिवर्जनादिना विधेयसज्ञाविशेषण विभाषा ऽधिकार । तत्र यत्र सज्ञान्तरप्रातिस्विक साऽभ्यनुज्ञायते,यत्र न तत्र वाक्यमेवेत्य त्यभिप्राय । एतस्मादिति । एतस्माद्वावचन किमर्थमिति पूर्वपक्षादुपरि तदुत्तर काले तत्समाधानभूत वार्तिक पठनीयत्यर्थ । सूत्रकारेण वाग्रहणस्य कृतत्वा द्वक्तव्यमित्ययमङ्गतमित्यत आह–आवश्यके कृत्य इति । समास उच्यते इति ।

१ 'प्रेक्षति' । २ 'वृत्तिर्वर्तन' ।

इह पुनर्वावचने क्रियमाणे एकया वृत्तिविभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषा ऽपवाद ॥-॥ एकारान्तनिपातनं च ॥*॥ एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति ॥ न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी, यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति॥ [पारे मध्ये] ॥

नदीभिश्च ॥ २।१।२० ॥

॥-॥ नदीभिः सङ्ख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेध ॥-॥ नदीभिः सङ्ख्या-

---

प्र]दीप । समासतद्धितानामिति। तुल्यन्यायत्वाद्विचारार्थं तद्धिता अपि निर्दिष्टा । इह वाक्यनाभिधाने प्राप्त वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते । तत्रापवादेऽपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधनं भाव्यम् । तत्र वाग्रहणेनो त्सर्गोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यं सिध्यति । एकयेति । विभाषयेत्यर्थः । अपरयेति । इदमेव वावचनमुपध्विनोऽन्यतरस्यामित्यन्यतरस्याङ्ग्रहणं च ज्ञापकम्–'यत्रोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवती'ति। सप्तम्या अलुकेति । तत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भाव । यदा त्वन्या इति । 'पारे गङ्गादागत' इत्यादौ सप्तम्यर्थाऽभावात्सप्तम्यभाव ॥ [पारे मध्ये] ॥

नदीभिश्च। अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासीय विधौ

उ]एकदेशिन प्रधाने–विधीयमाने एकदेशिघटितसमुदायस्य विधीयमाने समासे इत्यर्थ इति भाव । भाष्ये–वृत्तिविभाषेति। वृत्ति –एकार्थीभाव । अयं भाव – अपपरी इत्यादौ समास इत्यनुवृत्तम् समर्थ इति च परिभाषयोपस्थितम् । तत्र लोकसिद्धैकार्थीभाव क्वास्ति क नेति ज्ञातुमसमर्थानां बालानां स्फुटं बोधनाय तत्र तत्र सूत्रे समासादिसंज्ञादिवदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि विधेयम् । विभाषाग्रहणं च सामर्थ्येनैव सबध्यते व्याख्यानात् ।सामर्थ्ये समासविकल्पाऽनिष्टश्च 'सुबन्तं भिन्ना दिभि सहोच्चार्यमाणं वा समर्थं भवति समर्थं च समाससंज्ञं भवतीत्यर्थ । निषेधसूत्रैरपि समासनिषेध संनियोगशिष्टन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि, सामर्थ्यस्यैव वा निषेध । इह पुनर्वावचनं तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव संज्ञाया विकल्पबोधक मिति तद्ध्वनयन्नाह–वृत्तिरारभ्यमाणेति । वाक्यस्य—वाक्यविषयव्यपेक्षाया । वृत्तिषु–एकार्थीभावविषयेषु । विभाषेति । महाविभाषया विकल्पितावित्यर्थ । न भवतीति । महाविभाषा विशेषणभूतसामर्थ्येनैव सबध्यत इति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । सप्तम्यर्थाऽभावादिति। गङ्गाया पारादिति हि तत्रार्थ ।[पारेमध्ये]॥

नदीभिश्च । भाष्ये–अन्यपदार्थ इति । समाहारातिरिक्त इत्यर्थ । तद्ध्वनय

---

१ नित्यो' । २ क्वचिन्न । ३ मात्रेतिक्वचिन्न । ४ 'परिभाषोप' । ५ 'स्फुटबोध'।

समासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्य । द्वीरावतीको देश । त्रीरावतीको देश । 'नदीभि सङ्ख्ये'ति प्राप्नोति ॥

न वक्तव्य । इह कश्चित्समास पूर्वपदार्थप्रधान , कश्चिदुत्तरपदार्थ प्रधान , कश्चिदन्यपदार्थप्रधान , कश्चिदुभयपदार्थप्रधान । पूर्वपदार्थ प्रधानोऽव्ययीभाव । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्य गम्यते ॥

ननु च यद्येनोच्यते स तस्याऽर्थो भवति, अत्र चैं वयमेतास्या

प्र]यमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधक स्यादिति 'नदीभि'रिति वार्तिकारम्भ । न वक्तव्य इति,-भाष्यकारो वार्तिक प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसज्ञाश्रयण यदुपाधीना पूर्वाचार्या सज्ञा व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वीरावतीक इत्यादौ । ननु पञ्चनद द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थ प्राधान्यं नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थ । स च यदि समाहरण समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम् , अथ समाह्रियत इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थ प्रधानम् । नैष दोष । समाह्रियमाणार्थ समाहार । तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे 'के द्वे' इत्याकाङ्क्षाया यदा 'यमुने' इत्युच्यते, तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्व,विशेष्यत्व च पूर्वपदार्थस्य अथवा वृत्तिविषये द्व्यादय सख्यानमात्रे वर्तन्त इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे-द्वियमुनशब्दो वर्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम्। इदानी चोदकोऽन्यपदार्थ माक्षिपति-ननु चेति । अयं भाव -द्वीरावतीक इति देशविशेषोऽभिधीयते। स च पूर्वोत्तरपदयो सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते । तत्र पूर्वपदार्थत्वा

उ]त्राह-द्विगोरिवेति।समाहारद्विगोरिवेत्यर्थ ।परस्यापि बहुव्रीहेरनवकाशत्वाद्बाध्य सामान्यचिन्तापक्षे बाधक स्यादिति भाव । ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह-पूर्वाचार्येति । गुरुसज्ञया प्रकृताऽर्थलाभ दर्शयति-यदु पाधीनामिति । उपाधिश्चाऽत्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव । एव च तत्कृतमहासज्ञाऽऽ चार्येण व्यवहारात्तदुक्तार्थोऽस्याऽनुमत इति ज्ञायत इति भाव । समाह्रियमाणार्थ समाहार इति । समाहारशब्द कर्मव्युत्पन्न एवेत्यर्थ । तदोत्तरपदार्थस्येति । ननु परिच्छेदकत्वरूप विशेषणत्व, परिच्छेद्यत्वरूप विशेष्यत्व यद्यपि तत्रायाति तथापि विषयताविशेषरूप तत्पूर्वपदार्थस्य दुर्लभम्, गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्य त्वात् । पूर्वपदार्थप्रधान्यमित्यादौ च प्राधान्य विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितम्,अन्यत्र सर्वत्र तस्यैव सभवादित्यरुचेराह-अथवेति।इदमपि प्रौढिवाद।

१ क्वचित्र । २ 'मात्रेऽपि' ।

पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्याम ॥ एतदेव न जानीम —यद्येनोच्यते च तस्यार्थ इति ॥ अपि चान्यपदार्थप्रधानता न कल्पेत[2]—चित्रगु शबलगुरिति ॥ किं कारणम् ? ॥ अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्याम ॥ यद्यप्यत्रैताभ्यां[3] पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यते, अन्यपदार्थोऽपि[1] तु गम्यते, तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थोऽत्र[4] गम्यते, स्वपदार्थोऽपि तु[5] गम्यते, तत्र स्वपदाश्रयोऽव्ययीभाव प्राप्नोति॥ एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम्—अव्ययीभाव क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहि

प्र]रिशस्य तस्य च प्राधान्यात्[6]प्राप्नोत्यव्ययीभाव ।एतदेवेति–सिद्धान्तवादी। अस्याऽभिप्राय –समासेनान्यपदार्थ प्रतीयते, नतु पूर्वपदोत्तरपदाभ्याम्।तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात्।तथाहि–द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्न सङ्ख्येयमानमाह, न देशम्, इरावतीशब्दोपि नदीविशेषमाह, न देशमिति द्विशब्दो देशस्याऽवाचक इति कथ पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते। अपि चेति । त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थ । चोदकश्चोद्यमुद्भावित परिहरति–यद्यपीति । स एव परस्य चोद्यमापादयति–इहापीति,–प्राप्नोतीत्यन्तम्। अयमभिप्राय –पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाऽभावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाऽव्ययीभाव । एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनात द्विगुमेव बाधते, बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्बाध्यते । शेषग्रहणं च तत्र प्रत्याख्यातम् । त्रिका

उ]पञ्चनदीसमूहस्य पञ्चनोऽत्यन्तभेदाऽभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि वक्तुं शक्यम्। अत्र तु न तत्सम्भवोऽपीति भाष्याशय इति तत्त्वम् ।

द्वाभ्यामप्यसाविति।इयमपि रीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता।भाष्ये एतदेवेति । यद्येनोच्यते इत्यादिग्रन्थेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम् एतदेव न जानीम - अत्र न पश्याम इत्यक्षरार्थ । तदेवाह–समासेनेति ॥

दोषवानिति।त्वदीत्या चित्रग्वादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तवस्तु नीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्य भज्यतेत्यर्थ ।भाष्ये–अन्यपदार्थोऽपि त्विति। विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थ । सिद्धान्त्युक्तित्वाऽसम्भवात् 'इहापि तर्ही'ति भाष्ये 'तर्हि'शब्द एवमर्थे। तद्ध्वनयन्नाह–स एव परस्येति । केचित्तु देशस्याऽन्यपदार्थत्वेपि तद्देशस्वरूपे त्रीरावनीरूपस्वपदार्थस्याप्यन्तर्भावात्तस्य च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थघटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथा कथंचित्प्रधानत्वसत्त्वाद्दुर्वारोऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहु । शेषग्रहण चेति ।

१ 'अन्यपदार्थेना न' । 'अन्यपदार्थो न' । २ 'प्रकल्पेन'। ३ 'यद्यप्येताभ्या शब्दाभ्या' । ४ क्वचिन्न । ५ 'तत्र च' । ६ 'प्रधानत्वात्' ।

र्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ भवेदेकसञ्ज्ञाधिकारे सिद्धम्, परकार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्याद्व्ययीभाव प्राप्नोति, परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहि ॥ परकार्यत्वे च न दोष ॥ ~ ॥ नदीभि सङ्ख्याया समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्य ॥ ॥ स चावश्य वक्तव्य । 'सर्वमेकनदीतरे' ॥ [नदीभिश्च] ॥

द्विगुश्च ॥ २।१।२३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि ?॥ ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ता

प्र]विशे वा शेष । एकनदीतर इति। यदि समाहारग्रहण न क्रियते तदा'पुरस्तादपवादा' इत्यनेन न्यायेनाऽय समास 'पूर्वकालैके'ति समास बाधेत ,समाहारे ? परत्वाद्द्विगु स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य' इति वा टच्प्राप्नोति नपुसकत्व चायस्तु 'गोदावर्याश्च नद्याश्च' त्यच्समासान्त सोऽन्यप्रत्यन्वेवेत्यत्र योगविभागेन क्रियते, स चेष्टसिद्ध्यर्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगाऽदर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्य भवत्येव। एकापूपात्रसमाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहु । [नदी]।

उ]अन्यथाऽनयो पदयोरुक्तसमाससत्त्वाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति भाव । भाष्ये–भवेदेकसञ्ज्ञाधिकार इति।'भाष्यविशेषचिन्तायां'मिति शेष । परकार्यत्वे तु न सिध्यतीति तत्र हि पाठे पूर्वयाऽनवकाशया बाधे प्राप्ते परविधानार्थमिदम् । एवच समाहारे द्विगु ,सामर्थ्यादव्ययीभावश्चेत्येष्टव्यम् । एव च पुरस्तादपवादन्यायाऽभावेन द्विगव्ययीभाववदन्यपदार्थविषय बहुव्रीह्यव्ययीभावावपि स्यातामिति भाव । सिद्धान्त्याह–नदीभि सङ्ख्याया समाहार इति । पर कार्ये'मिति पाठे द्विगो परत्राव्ययीभावप्रकरण कार्यमित्यर्थ । एव च द्विगुविषये न दोष , अन्यपदार्थे प्राप्तिरेव नेति भाव । स चावश्यमिति । 'एक सञ्ज्ञे'ति पाठेपि 'समाहार' इ" वश्य वाच्यमित्यर्थ । भाष्ये तत्फलमाह–सर्वमेकनदीतरे इति। तदभावे 'पुरस्ता'दिति न्यायेन 'पूर्वकालैके'ति बाधित्वाऽनेनाव्ययीभाव स्यात् । तथा च तत् ३ सर्वं टच ,नपुसकत्व चात्र स्यादिति भाव । सर्वमेकनदीतर इति कस्यचित् शेष इति बहव । तृधातोस्तर इति रूपम् । 'तीर' इति क्वचित्पाठ । २ भवत्येवेति । 'नदीपौर्णमासीति ट'जिति शेष । एकापूपीवत्समाहारेति । अ वयवमपूपत्वारोपेणेत्यर्थ । भवतीत्याहुरिति । अत्राऽरुचिबीज तद्वदत्र विवक्षाया मानाऽभाव इति ॥ [नदीभिश्च] ॥

द्विगुश्च। पात्रादित्वादिति।वस्तुत उत्तरपदावयवत्वपक्षो नास्त्येव,'अन्त'इति सूत्र

१ इद भाष्यमित्यन्ये । 'भाव' इत्यन्त वार्तिक लुप्त, 'वक्तव्य' इत्यन्त च तद्व्याख्यानमित्यन्य । २ 'नदीतीरे' । ३ क्वचित् । ४ 'इष्टसिद्ध्यर्थ' ।

प्रयोजनम् ॥*॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति-पञ्चगवं दशगवं। पञ्चराजं दशराजम् ॥ [द्विगुश्च] ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २।१।२४ ॥

॥*॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥-॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी, ग्रामं गामी ग्रामगामी ॥*॥ श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं, बहुव्रीहिकृतत्वात् ॥*॥ श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम्॥ किं कारणम्?॥

[ ] द्विगु। समासान्ता इति। यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ-पञ्चगवं बहु-गमिति, तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपद-त्वाऽभावात्स्त्रीत्वाभावः । यदा तु 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्ष-तदा तु पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाऽभावः । [द्विगुश्च] ॥

द्वितीया। गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च सङ्ग्रहार्थमुभयो-पादानम्। ग्रामगमीति।'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधा-नार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवतीति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्याः 'अके-नो'रिति प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वाऽपरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात्कृत्प्रयोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः। श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थो

]भाष्यविरोधादिति'समासान्ता'इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टं निरूपितमस्माभिः।

द्वितीया श्रिता । गमिशब्दो गमेरिनिरित्यौणादिकः । गामीति वृद्धि बाहुल्कात् । अन्येषां चेति । सनाद्यन्तसेत्युप्रत्ययादीनामित्यर्थः । ओदनं बुभुक्षु ओदनबुभुक्षुरित्युदाहरणम् । उभयोरपि उणादिप्रत्ययान्तत्वेन कथमुभयोपादानेना-ऽन्येषां चेत्यर्थलाभ इति चिन्त्यम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्याना-[illegible] तु स्पष्टार्थमेवेति परे । पूर्वापरेति । 'गत्यर्थ [illegible] । नास्तीत्यन्तो गत्यर्थसूत्रस्थ । 'अकेनो-[illegible] । नास्तीति वदन्तो येऽत्र सूत्रे तस्याः प्रतिषेध वर्णयन्ति ते' इत्यन्वयः । सौत्र इति । 'अकेनो'रिति सूत्रविहित इत्यर्थः । एवं च 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्थो ग्रन्थो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यम् ।

भाष्ये-अहीने द्वितीयेति । अहीनवाचकद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । विवक्षितार्थागमादिति । कष्टकर्मकश्रयणकर्तृत्वविशिष्टोऽर्थ उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ श्रितादीनां पूर्वनिपातः स्यादिति तु न शङ्क्यं, तत्प्रकरणाऽनित्यत्वादिति

---

१ क्वचित्र। २ 'हीनद्वितीया' । ३ 'निषेध' । ४ 'अर्थरूप' ।

विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः ॥ यदुच्यते–'बहुव्रीहिकृतत्वा-
दिति । एतदयुक्तम् । अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च ॥
किं शब्दकृतोऽथाऽर्थकृत ? ॥ शब्दकृतश्चाऽर्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत्–
बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्य, तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् ॥ अर्थकृते[2]-
तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्त कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे–आरूढो वृक्ष

प्र]विशेषविहितेनेति । श्रितादुपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम्[3] । अथ
नेति । 'कष्ट श्रित' इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र चैं बहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्ति
सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्त, किन्तु
एव । यदुच्यत इति । अर्थभेदाच्छ्रितादिग्रहण कृतमिति भाव । ननु 'कष्टश्रित
इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याऽप्रयोगात्तात्पर्याऽभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमि
त्याशङ्क्याह–अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽर्थस्वरूपस्वैरेषु ॥
पृच्छति–किमिति। बहुव्रीहाविति। 'शेषाद्विभाषे'त्यनेन कष्टश्रितक इति।त
इति । कष्टश्रित इत्यादौ। रुहादीनामिति।आदिशब्द प्रकारे। तेन गत्यर्थादयो
गृह्यन्ते । धात्वर्थस्यानपवर्ग इति । सर्वस्य धात्वर्थस्याऽनिष्ठितत्वेपि तदेकदे
भूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्ट एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिद

उ]फल न भिद्यते' इति कैयटाशयश्चिन्त्य ।स्वपदार्थे तत्पुरुषेति।स्वपदार्थप्रधा
विग्रह इत्यर्थ । बहुव्रीहिस्तु नैवविधे विग्रहे, किन्तु कष्ट श्रितमनेनेति विग्रहे
एव च विषयभेदान्न सामान्यविहितत्व बहुव्रीहेरिति भाव । ननु कष्टं श्रित
बहुव्रीहिविग्रहार्थोऽप्यन्तर्भूत इत्यत आह–अन्तर्भूतश्चार्थ इति । अर्थभेदादिति
एव च सूत्रसार्थक्यात्वदीयज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भाव । लोके विग्रहेति
समासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याऽप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहित्वाऽनवगम
दिति भाव । अर्थद्वयबोधेऽप्याह–तात्पर्येत्यादि। एव च ज्ञापकत्ववादिनोऽपवाद
वादिनश्च खण्डनायाऽस्ति खल्वपीत्यादि सिद्धान्तिनो ग्रन्थ इति भाव ।

भाष्ये–बहुव्रीहौ सतीति।तस्मिन्नेव सतीत्यर्थ ।तत्पुरुषे सतीति। तस्मिन्न[4]
सतीत्यर्थ । न भवितव्यमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न भवितव्यमि
त्यर्थ ।तत्पुरुषारम्भे 'वा जातादि वि'त्यस्याऽभावाद्ग्रामगत इत्यादा
बहुव्रीहाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसनियोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु '
जातादिन्वि'त्यारम्भातपक्षे बहुव्रीहावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात्तत्सनियोगेनापि क्वा
पत्तिरिति भाव । कैयटोक्तोदाहरणे समासद्वयेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात्कप्
वैकल्पिकत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् । भाष्ये–अर्थकृत इति । अर्थभेदे सत्ये

१ तोऽर्थ' । २ कृतस्तु' । ३ 'त्वात्' । ४ क्वचिन्न । ५ 'रूप' ।

देवदत्त इति।बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति–आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति॥ अन्यथाजातीयक खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थेऽसम्प्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः सम्बन्धात्। राज्ञः सखा राजसख । सम्बन्धादेतद्गन्तव्य–नून राजाऽप्यस्य सखेति ॥ उभय खल्वपीष्यते— स्वस्ति सोमसखा', 'पुनरहि गवासखे ति ॥

खट्वा क्षपे ॥ २।१।२६ ॥

किमुदाहरणम् ?॥ खट्वारूढो जाल्मः ॥क्षेप इत्युच्यते क क्षपो नाम?॥ अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते—'खट्वारूढोऽय जाल्म । नाऽतिव्रतवानिति' ॥ [खट्वा क्षपे]॥

अत्यन्तसयोगे च ॥ २।१।२८ ॥

र]भिधीयते।यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नवोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्न वोच्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थ । यथा 'भुक्त ओदन' इति भुजिक्रियाया समाप्तौ प्रयुज्यते । भेदान्तरमप्याह–अन्यथेति । प्रत्यक्षेणेति । शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थ । अव्यवधानोपलक्षण वा प्रत्यक्षस्य । ज्ञापक फलमपि निराकर्तुमाह–उभयमिति । सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात्समासान्ताऽभाव । गवासख इति । तत्पुरुष वात्समासान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति, षष्ठ्या आक्रोश इति वा षष्ठ्या अलुक ॥ [द्वितीया श्रिता] ।

खट्वा । 'खट्वारूढ' इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्याऽनिर्देशात् क्रियाकारकसम्बन्ध

गमनास्तीत्याह

गृहस्थाश्रम

हण करोती

[खट्वाक्षे]॥

उ]कनाऽपरस्य न गतार्थतेति भाव ।धात्वर्थस्यानपवर्गे इति।सर्वं धात्वर्थोऽसमाप्तौ धात्वर्थाविष्ट एव कर्तरि एकदेशस्य भूतत्वाश्रयण क्तो भवति तत्पुरुषे । बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमाप्तौ धात्वर्थानाविष्ट कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यर्थ । अन्यथाजातीय इति। शब्दलक्षान्त इत्यर्थ । अन्यथाजातीयक सम्बन्धादिति। आनुमानिक इत्यर्थ । ननु राज्ञ सखाऽस्येति विग्रहे बहुव्रीहि स्यादत आह–उभय खल्वपीति । [द्वितीया श्रिता] ॥

खट्वा । अधीत्य स्नात्वेति । अधीत्य स्नात्वा चेत्यर्थ ॥ [खट्वा क्षप] ।

अत्यन्तम । ननु काला' इत्यस्याऽभावेऽन्तर्भावो न स्यादत आह–काला

१ इति क्वचिन्न । २ जातीय । ३ सख इति' ।
४ क्वचिन्न । ५ 'अनु' ।

शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति ॥ कथ पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्य वचनेन स्यात् ? ॥ इह 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेने'तीयता सिद्धम्, सोऽय मेव सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—एवं यथा विज्ञायेत- 'गुणमुक्तवता गुणवचनेने'ति ॥ कथ पुनरय गुणवचन सन् द्रव्यवचन सम्पद्यते ? ॥ आरभ्यते तत्र मतुब्लोप —'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि'ति। तद्यथा—शुक्लगुण शुक्ल, कृष्णगुण कृष्ण । एवं—खण्डगुण खण्ड ॥ यद्यं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन। भवति हि शङ्कुलाया खण्डेन सामर्थ्यम्।असामर्थ्या

प्र]गोभिर्वपावानिति । गोसम्बन्धिद्ध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमिति। वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भवति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते,—यथा 'शुक्ल पट' इति शुक्लशब्द, स गुणवचन । वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासम्ब निशिष्ट द्रव्यमाहेति नाऽसौ गुणवचन । किं पुनरिति । 'दध्ना जाड्य' 'घृ पाटव'मित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्र वचनत्वाद्गुणवचनो न भवतीति प्रश्न । गुणेनेति । अर्थेन च समासाऽसम् द्गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद्भूतकालपरिग्रहाद्गुणमुक्तवता सम गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थ । कथपुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दा मनन्यस्यापि सतोऽर्थपरित्यागनाऽर्थान्तराभिधान न सम्भवतीति प्रश्न । आरभ्य इति। अर्थभेदेन शब्दभेदात्, सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञाया ।एतत्त्व वाऽने

उ]न तु तत्कृतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् । भाष्ये-धान्येन धनवानिति । धान् हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृतत्वमत्रापीति भाव ।शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । शङ्कु कृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थ । भूतकालेति । वाहुलकाद्भूते कर्तरि ल्युडि भाव । 'गुणमुक्तवते'ति व्याचष्टे—सम्प्रतीति । तत्र च केवलगुणवाचकत्वेनाऽ प्रसिद्धस्य यथा शुक्लादे । पार्थक्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि, य पद्धादे । भाष्ये-गुणवचनेभ्यो मतुप इति । तत्रापि धर्ममात्र गुण इति भाव यद्वेदमर्शआद्यच उपलक्षणम्। नन्वर्थभेदेन शब्दैक्ये मतुपो लोपो व्यर्थाऽत आह अर्थभेदेनेति । नन्वेव 'गुणमुक्तवते'त्युक्त गुणवचनत्वमनुपपन्नमत आह—सा श्येति । अनेकशक्तीति । प्रकरणादितश्च तत्तच्छक्त्युद्बोध इति भाव । भाष्ये यद्येव नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति। एवं-गुणवचनेनेत्यस्याऽत्र करणे। अय भाव' 'तृतीयान्तं गुणवचनेन समस्यत' इत्युक्ते गुणस्य जन्यतानियमेन तृतीयान्तार्थ तदुत्पत्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासत्त्या तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीयान् समासो भविष्यतीति दध्ना भुङ्क्ते पटुरक्ष्णा काण इत्यादौ न भविष्यतीति।

१ क्वचिन्न । २ 'तद्ग्रहणेन'। ३'भविष्यति'। ४ 'ग्रहणात्'। ५ 'अत्रे'ति क्वचित्

चात्र न भविष्यति,—दध्ना पटुर्घृतेन पटुरिति। तस्मादर्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन॥

॥ ॥ तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्विचनात् ॥~॥ तृतीया-समासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अर्थगतिर्ह्विचनात्' । अन्तरे-णापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ॥*॥ निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥~॥ अथैवमपि निर्देशः कर्तव्यः इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात्। 'तृतीया तदर्थकृतार्थेन गुणवचनेने'ति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम् ॥ नायमर्थनिर्देशः ॥ किं तर्हि?॥योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—'तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन' । [तृतीया तत्कृतेन गुण-वचनेन]समस्यते॥ततः – अर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते। धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थे त्वर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति ॥

प्र]क्रियायोगात्प्रयोगभेदेनाऽनेकार्थसम्बन्ध इति भावः।भवति ह्रीति। अव्यतिरिक्तरूपान्तरद्वप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भावः। 'दध्ना पटु'रित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाऽभावः । अर्थगतिरिति । तत्कृतस्याऽर्थत्वाऽव्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति। तत्कृतेति तृतीयायाभ्छान्दसो लुक्। अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः सपद्यते । न कर्तव्यमिति । अर्थशब्देन समासार्थमिति

उ]तृतीयाऽत्र सूत्रे न हेतौ,उत्तरसूत्रे निपुणशब्दग्रहणात्।एवं च तृतीयान्तगुणवचनयोः साक्षात्सामर्थ्याऽसम्भवेन क्रियाद्वारकं तद्वाच्यम्।एवं च यतो दध्ना भुङ्क्ते ततः पटुरित्यर्थके 'दध्ना पटु'रित्यादावपि स्यादत आह—अव्यतिरिक्तरूपेति। गुणवचनतृतीयान्तयोः समभिव्याहारे उक्तरीत्या तत्प्रतीतिरिति भावः। अन्तरङ्गत्वेऽन्वयक्षमेव हेतुः । अत एव समासार्थान्तर्भूतत्वम् । राजसख इत्यादावन्तर्भूतस्याऽप्रतीयमानत्वात्—'प्रतीयमाने'ति।उक्तन्यायसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तयेऽभ्युपगम्य तत्राऽर्थग्रहणं व्यर्थमाह वार्त्तिककार — तृतीयासमास' इति।नायमर्थनिर्देश इति । उभयत्राऽप्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः । योगविभाग इति । योगविभागफलक इत्यर्थः । तदाह—वाक्यभेदः सपद्यत इति । भाष्ये—धान्यार्थ इति। अत्राऽर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनम्, अर्थनमर्थः—प्रार्थना वा । करणतृतीयासमास इति हरदत्तादयः । तन्न । 'कर्तृकरण'इत्येव सिद्धत्वात् । तस्माद्धनपर्यायाऽर्थशब्देन सह प्रकृत्यादित्वप्रयुक्ततृतीयान्तस्य समासः । प्रथमार्थे च तृतीया । यद्वा धान्येन कृतोऽर्थ इति विग्रह इति बोध्या । अर्थशब्देनसमासार्थ-

१ 'ध्यतान्' । २ 'तत्कृतमह' । ३ 'कर्तव्यमत्' ।४ 'निर्देशो विज्ञायते'। ५ 'मिति विज्ञायते'। ६'कृतगुण'। ७तुर्यं स्यात् । ८क्वचिन्न। ९ 'तृतीयमास' ।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ २।१।३१ ॥

॥*॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। मासावरोऽयं, संवत्सरावरोऽयम् ॥ ॥*॥ सदृशग्रहणं उक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्' 'पञ्चार्थमिति चे

प्र]भाष्ये ।'सर्वे निविशन्तेऽपैतीति' लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणम्।कुङ्कुमलोहितादीन्युदाहरणानीति क्रीतिक्रिया तत्रावश्यापेक्ष्येति खण्डादीनां सम्भवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेण नोक्तम् । [तृतीया तत्कृतार्थेन] ॥

पूर्व । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहाऽर्थग्रहणमूनेनाभिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति । पूर्वसूत्रे त्विहत्यमर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात्। सदृशग्रहणं उक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा

उ]मिति । फलान्तरार्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यग्रिमसूत्रे वक्ष्यति कैयटः । सर्वे इत्यादि । इदं गुणवचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुणपदेन धर्ममात्र,तदुपसर्जनद्रव्यवाचिनाऽयं समास इति बोध्यम् । खण्डस्य तल्लक्षितत्वाऽभावाच्च । नोक्तमिति । स्वव्यर्थस्यैव तत प्रतीतेरिति भाव ॥ [तृतीया त कृता] ॥

पूर्वसदृश ।अर्थग्रहणमूनेनेति। अत एवोनार्थ कलहमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरितार्थम् । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सूत्रविहितसमासस्यैव ग्रहणम् । समसदृशयोः पृथगुपादानाच्चाऽनेनैव सम्बन्ध इति बोध्यम्। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्येति । ऊनशब्दोऽर्थपरः , अर्थेन समासाऽसंभवाच्च तद्वाचिना ग्रहणं, तच्चाऽविशेषात्सर्वेषामिति भाव । केचित्तु माषेण कृतो विकल इत्यर्थे माषविकल इति पूर्वेणैव सिद्धम् । 'ऊनार्थे' ति सूत्रेऽर्थग्रहणं तु 'धान्यार्थ' इत्यादावन्तोदात्तत्वायेति स्पष्टमेव वृत्त्यादौ । तत्र समासोऽपि पूर्वसूत्रस्थाऽर्थग्रहणात्सिद्धः । एवं च माषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेत्येव भाष्याशयः । अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये 'तृतीया तत्कृते'ति सूत्रस्योपादानविकलं इत्युदाहरणं दत्तमित्याहुः । अवरस्येति । न च कैयटरीत्योनार्थत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् , 'चैत्रादवरः फाल्गुन' इत्यादौ पूर्वशब्दसमानार्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्शनात् । 'सदृशग्रहणे उक्तमिति भाष्यकारवचनमित्यभिप्रेत्याह–हेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वेति।हेतुः –वार्तिककारोच्चारणं, तस्य च कालस्तस्य संप्रेक्षितत्वान्मनसि स्थापितत्वादित्यर्थः । कारणकाले कार्यं उपचर्य प्रयोग इति तात्पर्यम् । वार्तिककारवचनमित्यभिप्रेत्य त्वाचम्।तदेव युक्त

१ भाष्यमित्यन्ये । वार्तिकत्वे तु व्याख्येया ।२'सदृशप्रतिरूपयो'। (६-२-११) इत्यत्रोक्तः।३'मित्यर्थ '।४ 'लोहितादिरप्यत्रोदाहरणं'।५ 'इति पूर्वेण' । ६ 'वच ।

तृतीयासमासवचनानर्थक्य'मिति ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २।१।३२ ॥

॥*॥ कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥*॥ कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहत । नखनिर्भिन्न[1] । दात्रलूनम्[2] । परशुच्छिन्नम्[3] ॥ कृता क्तेनेति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । ॥ ॥ बहुलवचनात्सिद्धम् ॥-॥ [कर्तृकरणे] ॥

प्र]भूतनिर्देश । 'सदृशप्रतिरूपयो सादृश्य'इत्यत्र वक्ष्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं, मात्रा सदृशो मातृसदृश इति 'पूर्वसदृशे'ति समासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति प्रकृतिस्वरो भविष्यति । अथोच्यते—तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते, ततश्च मातु सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमास क्रियते,तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम् । तथा च दास्या सदृश इत्यात्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वर सिध्यति, तदा तृतीयासमासे सदृशग्रहण न कर्तव्यम्।षष्ठीसमासेनैव स्वरूपयो सिद्धत्वात् । अथोच्यते—हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहण विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, तदपि न, संबन्धमात्रविवक्षाया षष्ठीसमासेन स्वरूपयो पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात्सिद्धत्वात् ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे । बहुलवचनादिति। अय भाव —क्तेनेत्युच्यमाने घनादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो नप्राप्नोति। तस्माद्बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीय॥

उ]मिति भाव ।तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति। अन्यथान्तोदात्तत्व स्यादित्यर्थ ।

नन्वत्राऽनभिधानात्षष्ठीसमास एव माऽस्त्वित्यत आह—तथा च दास्या इति। सिद्धत्वादिति। न च 'मनस सञ्ज्ञाया'मित्यलुकि 'मनसासदृश' इति सिद्ध्यर्थमिद मप्यावश्यकमिति वाच्यम् , तत्कृतत्वनैव सिद्धत्वात् अनाभधानेन तत्र समासाऽभावाच्च । ईदृशसञ्ज्ञाया मानाऽभावाच्चेति दिक् । सबन्धमात्रविवक्षायामिति । अनेन—'अवश्य तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यथा नास्ति भोजनसदृश इदम स्यवश्य वक्तव्य यत्र षष्ठी श्रूयते दास्या सदृश इत्याद्यर्थ'मिति 'सदृशप्रतिरूपयो' रिति सूत्रशयस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति सूचयति, तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य सभवात् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'तुल्यार्थ रिति तृतीयान्तनैवैतत्समासप्रवृत्तश्च । पूर्वसूत्रेण वेति । 'उपादानविकल' इतिवदिति भाव ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे कृता । कृता क्तेनेति। भाष्ये—कृतेति क्तस्योपरञ्जक विशेषणमिति बोध्यम् । 'कृते'त्यस्य स्थाने 'क्ते'ति वक्तव्य, कृतेति व्यर्थमिति वाऽर्थ । ननु- लाघवात्क्तेनेति युक्तमत आह—अय भाव इति ॥ [कर्तृकरणे] ॥

१ क्वचिन्न। २'लून '।३ 'च्छिन्न'।४ भाष्यमिदमित्यन्ये। ५ 'सेनैव'। ६'भाति' ।

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २।१।३३ ॥

॥ ॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यत' इति वक्तव्यम् । वुसोपेन्ध्य, घनघात्यम् ॥ ॥ साधन कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् ॥ ॥ अथ वा 'साधन कृता समस्यत' इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'पादहारकाद्यर्थम्' । पादाभ्या ह्रियते पादहारक । गले चोप्यते गलेचोपक ॥ [कृत्यैरधिकार्थ] ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥२।१।३४॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥२।१।३५॥

प्र] कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात्पूर्वेणाऽप्राप्त समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहु । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहु । तथा च काकपीता नदीत्यत्राऽकृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते। कृत्यैरिति । ततश्च नेद नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । वुसोपेन्ध्यमिति । अग्नरल्पत्वात्काष्ठमेतद्बुसेन ज्वाल्नीयमित्यर्थ । घनघात्यमिति । घनेनाऽय प्रभृतिना घात्यस्य काठिन्य प्रतिपादन । साधन कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसदर्भापेक्षो विकल्प । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी। हारक इति। कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलग्रहणात्कर्मणि ण्वुल् । चोपक इति । चुपेर्ण्यन्तस्य कर्मणि ण्वुल् ।

अन्नेन। भक्ष्येण। तुल्यन्यायत्वाद्युगपत्सूत्रद्वयस्य विचार । 'दध्योदन' इत्यादौ

उ] कृत्यैर । स्तुतिनिन्देति । काकपेयेत्यादौ काककर्तृकपानकर्म नदीति बोधेऽल्पाम्भस्त्वपूर्णाम्भस्त्वादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात्क्रियाया निष्प्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भाव । केचिदाहुरिति । कर्तृत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्समासप्रयोजकत्वस्याऽपि सभवादित्यरुचि । तदाह—अन्ये त्विति । ननु 'कृत्यैरेवाधिकार्थवचन' इति नियमार्थं स्यादत आह—काकपीतेति । नेद नियमार्थमिति । कृत्यैरधिकार्थवचन एव त्वेव नियमार्थं नेदमित्यर्थ । भाष्ये-अन्यत्रापि—स्तुतिनिन्दाफलत्वरूपाधिकाऽर्थवचनत्वाऽभावेपि । सूत्रसदर्भेति । 'कर्तृकरणे' 'कृत्यै'रित्येतत्सूत्रद्वयरूपेत्यर्थ । बहुलग्रहणसहितमिद वा कर्तव्य तत्सहितसूत्रसन्दर्भो वेति तात्पर्यम्।बहुलग्रहण त्वत्रापि कर्तव्यमेव, परशुना छिन्न वा'नित्याद्यर्थम्। पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणतृतीयान्तत्वे यथान्यासेपि सिध्यतीत्यत आह—अपादाने पञ्चमीति। पादयोर्ह्रियमाणमञ्जीराद्यपेक्षयाऽवधित्वेनापादानत्वम् । गलेचोपक इति । हलदन्तादिति, तत्पुरुषे कृतीति,अमूर्धमस्तकादिति वाऽलुक् । गले मन्द प्रापणीय इत्यर्थ ॥ [कृत्यैरधि] ॥

अन्नेन व्यञ्ज। अनेनापि करणतृतीयैव समास ,शब्दशक्तिस्वभावात् ,करण

---

१ 'इति च वक्तव्य' । २ 'प्रज्वाल' । 'प्रज्वल' ।

॥*॥ अन्नेन व्यञ्जन भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमास [कारकाणा क्रियासमर्थत्वात्] ॥ ॥ 'अन्नेन व्यञ्जन' 'भक्ष्येण मिश्रीकरण'मित्यसमर्थसमासोऽय द्रष्टव्य ॥ किं कारणम् ?॥ ॥कारकाणा क्रियासमर्थत्वात्॥ ॥कारकाणा क्रियया सामर्थ्यमस्ति, न तेषामन्योऽन्येन। तद्यथा–निश्रयण्या द्वाभ्या काष्ठाभ्या सामर्थ्यं, न तेषामन्योन्येन ॥ एव तर्ह्यहाऽयम्– अन्नेन व्यञ्जन' 'भक्ष्येण मिश्रीकरण'मिति, न चास्ति सामर्थ्यम् , तत्र वचना समासो भविष्यति ॥ ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणा प्रतिषेध ॥ ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणा प्रतिषेधो वक्तव्य । तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यत इति ॥ ॥ सिद्ध तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्–'क्तान्तस्तृतीयापूर्वपद समस्यते सुपा, उत्तरपदस्य च लोपो भवती' ते। दध्नोपसिक्त दध्युपसिक्त । दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन । गुडेन ससृष्टा–गुडससृष्टा , गुडससृष्टा धाना –गुडधाना ॥ ॥–॥ षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्त ॥ ॥ षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्त समस्यते, उत्तरपदस्य च लोपो

प्र]क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते यथा 'कष्टश्रित' इति।क्रियामन्तरेण च द्रव्याणा परस्परमत्रन्धो नास्तीतिमत्वाह–अन्नेनेति।किं कारणमिति।समासादुपसेकादिक्रिया वगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्न । क्रिययेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावा सामर्थ्याऽभाव । निश्रयण्या इति । निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात्सोपानफलकान्यभिधीयन्ते । द्वाभ्यामिति । ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थ । एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह—एवन्तर्हीति । नानाकारकाणामिति। भिन्नक्रियापेक्ष[यो] कारकाणामित्यर्थ । तिष्ठतु दध्नेति । दध्ना ध्रियता जीवत्वित्यर्थ । तत्र दध्न करणत्वम्। एव सूत्रन्यास दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीय न्यास दर्शयति—सिद्ध त्विति । उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनाऽन्यदप्याह—षष्ठीस

उ]इत्यनुवृत्तेर्वेत्यभिप्रायेणाऽसामर्थ्याशङ्का।द्रव्याणामिति।कारकविभक्त्यन्तवान्यत्वे इति भाव। फलकानीति । आरोहणाऽवरोहणोपयोगितिर्यक्काष्ठानीत्यर्थ । भाष्ये–निश्रयण्या इति,—जातावेकवचनम् । दध्नेति सहयोगतृतीयायामुक्तरीत्या करणतृतीयाऽभावात्समासाऽप्राप्तेराह–जीवत्विति । सिद्ध त्विति । वार्तिकारम्भेऽपि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बोध्य । एवञ्च सूत्रारम्भेण समफलता । तच्च वार्तिक 'विशेषण'मित्यत्र सिद्धे समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थं कर्त्तव्यम् ।

१क्वचिन्न।२ इदवार्तिकखण्ड पृथक्केचित्पठन्ति।३ क्रियया सामर्थ्यात् 'समर्थत्वात्'। ४ 'वेदितव्य '। ५'भवति'। ६ 'भज्यते देवदत्तेन'। ७ 'पूर्वपद'।८'न्युन्यन्ते' ।

वक्तव्य । अश्वाना युक्तोऽश्वयुक्त , अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथ । दध्ना पूर्णो दधि पूर्ण , दधिपूर्णो घटो दधिघट ॥तत्तर्हि वक्तव्य ?॥ ॥४॥ नवाऽसमासे ऽदर्शनात्॥५॥न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असमासेऽदर्शनात्' । यद्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तल्लोपारम्भ प्रयोजयति।न चाऽसमासे उपसिक्तशब्द , ससृष्टशब्दो, युक्तशब्द , पूर्णशब्दो वा दृश्यते॥ कथ तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ?॥ ॥५॥ युक्तार्थसप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥५॥ दध्ना युक्ताऽर्थता सम्प्रतीयते ॥ कथ पुनर्ज्ञायते–दध्ना युक्तार्थता सम्प्रतीयत इति? ॥ ॥ सप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥४॥ सप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते ॥ अवश्य चैतदेव विज्ञेयम्॥५॥सप्रतीयमानार्थलोपेह्यनवस्था॥६॥यो हि मन्यते सप्रतीयमानार्थाना शब्दाना लोपो भवतीत्यनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । 'दध्यी'त्युक्ते बहवोऽर्था

प्र]मासश्चेति । अश्वानामिति —सबन्धविवक्षयाँ षष्ठी। तथा 'दध्न' इति। अस मासेऽदर्शनादिति । असमासो वाक्य, तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते । अश्वाना रथोऽश्वरथ , दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि सबन्धप्रती त्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात् । दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थम्, न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम् । अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्था लोपारम्भो,–यथा ऽग्निचिद्दधि पचतीति।इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाऽभाव ।युक्तार्थसप्रत्ययादिति। युक्तग्रहण योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोऽपि गृह्यन्ते।एतदुक्त भवति-'दध्योदन इत्युक्त दध्न सस्कारकत्वमोदनस्य च सस्कार्यत्व प्रतीयते,न चोपसेकमन्तरेण सस्कार्य सस्कारकभावोऽस्तीति सामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः ।सप्रत्ययाच्चेति।सर्वलोकव्यवहारसिद्धत्व दितिभावँ ।अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतु ।तदर्थाध्यवसानमिति।सदेहरहित

उ]सबन्धविवक्षायामिति । कर्तु करणस्य वा सबन्धत्वेन विवक्षायामित्यर्थ । युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति। सबन्धत्वेन सबन्धस्यैवाऽन्न भानादिति भाव । तदर्थ घटितस्य सबन्धत्वे त्वन्तरङ्गत्वात्तृतीयैव स्यादिति भाव । भाष्ये—दध्ना युक्तार्थता सम्प्रतीयत इति । दध्नेति पदे वाक्येन युक्तो याऽर्थ उपसेकक्रियादिरूप स्तदर्थता तस्य प्रतीयत इत्यर्थ । वाक्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव सोऽर्थ इति बोध्यम् । नन्वध्यवसान सप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह-सर्वलोकव्यवहारेति । अर्थविशिष्ट ज्ञान प्रतिज्ञातोऽर्थ , तदेकदेशो ज्ञान हेतुरित्यर्थ । निश्चय इत्यस्यैव विवरण—सदेहरहित इति । दध्यीत्युक्ते सप्रत्यय इति। अय च प्रत्यय आनुमानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वेँ । प्रकारान्तरे

१ क्वचित् । २ 'तद्धि लोपारम्भ । ३ 'यात्सामर्थ्यं । ४ 'सोऽथा ।
५ 'नवस्था लोपेऽस्य । ६ विवक्षाया' । ७ दित्यर्थ' ।

गम्यन्ते,-मन्दकमुत्तरक निलीनकमिति। तद्वाचिना शब्दाना लोपो वक्तव्य स्यात्। तथा 'गुड' इत्युक्ते मधुरशब्दस्य, श्रृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य। अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोग बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचे पाणिविहारैश्च। तद्वाचिना शब्दाना लोपो वक्तव्य स्यात् ॥ [अञ्जन । भक्ष्येण] ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति ? ॥ एव भवितुमर्हति- [ब्राह्मणार्थं पय , ब्राह्मणार्थं सूप , ब्राह्मणार्था यवागू] ॥

॥*॥ चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥ 'चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्ग'। सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समास प्राप्नोति।अनेनापि समास प्राप्नोति—रन्धनाय स्थाली,अवहननायोलूखलमिति ॥

प्र]त्वदर्थनिश्चय इत्यर्थ । मन्दकमिति। मन्दपानम् । उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि घनभाव । निलीनकमिति। परिपक्वावस्थाया भ्रष्टम्। एषा च विशेषाणा सम्भवाद्धीत्युक्ते सप्रत्यय । अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थवसायाच्चरितार्थत्वात्यथा शब्दाना प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपात्यर्थ ।

चतुर्थी।'चतुर्थी चाशिषी ति या हितयोगे चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति, समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहु । पाणिनीय तु लक्षणऽतिव्याप्ति पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा, पूर्वाचार्यन्यासे त्वव्याप्तिं मत्वा विचार क्रियते—कि चतुर्थ्यन्तस्येति । विशेषाऽनुपादानाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्न । इत स्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह— एव भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रकृतिविकारभाव इत्यर्थ ।

उ]णेति । चेष्टयेत्यर्थ । चरितार्थत्वादिति शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण सपन्नत्वादिति भाव ॥ [अञ्जन] ॥

चतुर्थी तद् । समासादाशिषोनवगमादिति।एव चाऽनभिधानात्समासो नेति भाव । यत्तु-'आशिषि आशीविषयस्य विधेयत्व तदाश्रयस्योद्देश्यत्व च प्रतीयते, न च वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध' इति । तन्न । समासतोऽपि 'अभ्यासलोप' इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीते । वस्तुतस्तु आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकप्रातिपदिकात्तद्धारके आयुष्यादियोगे चतुर्थी ति तदर्थादुभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्समासस्तेन न । एव चैतज्ज्ञापकसिद्धैव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम्। अतिव्याप्ति -'रन्धनाय स्थाल्या'दौ। पुनरुक्ति -बलिरक्षितग्रहणस्य। अव्याप्ति -अश्वघासे । स्ववचनेनैवेति । स्वशब्देनाऽत्र पूर्वपक्षी । सर्वनाम्ना

१ 'तद्वाचकाना' । २ 'वेरमित्युक्ते कटुक' । ३ 'कटुशब्द'। ४ 'अन्तरेण खल्वपि' । ५ क्वचिन्न । ६ 'चेत्समासप्रस'। ७ 'सह प्रसङ्गो भवति' ।

किं कारणम् ?॥ 'अविशेषात्'। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते--'एवजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवती'ति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्व प्रसङ्ग ॥ ॥ बलिरक्षिताभ्या चानर्थक वचनम्॥ ॥बलिरक्षिताभ्यां च समास वचनमनर्थकम् । यो [१]हि महाराजाय बलि स महाराजार्थो भवति, तत्र 'तदर्थ' इत्येव सिद्धम् ॥ यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते' इत्येतल्लक्षण क्रियेत[३] ॥ ॥विकृति प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानम्॥ ॥ 'विकृति प्रकृत्ये ति चेदश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। अश्वघास , श्वशुरं, हस्तिविधेति ॥ ॥*॥ अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ *॥ अर्थशब्देन नित्य समासो वक्तव्य । ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम् ॥ 'किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत' इत्यर्थेनोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य ?॥ 'ने'त्याह । सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य ॥ कि कारणम्?॥विग्रहो मा भूदिति ॥*॥ सर्वलिङ्गता च ॥*॥सर्वलिङ्गता च वक्तव्या॥ब्राह्मणार्थं पय ,ब्राह्मणार्थ सूप , ब्राह्मणार्था यवागूरिति ॥ किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यत सर्वलिङ्गता वक्तव्या ?॥

प्र]यो हीति । देयस्य बले सम्प्रदानार्थताऽस्तीति तादर्थ्याश्रय समास सिद्ध । इदानीं पूर्वाचार्यसूत्र विचारयते--यदि पुनरिति। अश्वघास इति । तादर्थ्य मत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभाव। श्वश्रुसुरमिति। 'विभाषा सेनासुरे'ति नपुसक त्वम् । हस्तिविधेति । विधा-हस्त्यश्व, माषादि । अर्थेनेति । महाविभाषाधि काराद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधानादस्यैव लक्षणस्य दोषान्तर मन्यते । नेत्याहेति । आनन्तर्य सामर्थ्याऽभावे सत्यकारण मित्यर्थ । सर्वलिङ्गता चेति । परवल्लिङ्गमिति पुस्त्वमेव प्राप्नोति, अभिधेय-वशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति--ब्राह्मणार्थमिति।किमर्थेनेति । पूर्वत्र प्रश्नप्रतिवचने । इदानीं भाष्यकार पाणिनीय सूत्र समर्थयितु चोदकमुखेनाह-

---

उ]बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भाव ।'तद्वचनेनैवे'ति युक्त पाठ ।आनन्तर्यमिति। सर्वन्यासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्ये सति तन्न कारणमित्यर्थ ।'सामर्थ्या ऽभावे' इति क्वचित्पाठ । तदा न्यासान्तरेऽकर्त्तव्यतायोग्यत्वाऽभावे इत्यर्थो बोध्य । परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमिति । परस्योत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्तद्वदेव लिङ्ग समासे ऽपि प्राप्नोतीत्यर्थ , ननु सूत्रस्याऽत्र विषय इति वोध्य, तस्य पूर्वपदार्थप्रधानैक देशिसमासविषयकत्वात् । तद्ध्वनयति भगवान् 'अर्थशब्दोय पुंल्लिङ्ग' इत्यादि । अभिधेयवशेनेति। समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थ । भाष्ये-समास

---

१ तादर्थ्येन' । २ 'योऽपि' । ३ 'क्रियते' ।
४ 'ऽर्थशब्देन' । ५ क्वचिन्न । ६ 'तदर्था' । ७ 'कर्त्तव्यता' ।

'ने'त्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या॥ किं कारणम् ?॥ यावतार्ऽर्थशब्दोऽय पुँल्लिङ्ग , उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुष तेन पुँल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधान स्यात्, स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात्॥ तत्तर्हिदं बहु वक्तव्यम् । विकृति प्रकृत्येति वक्तव्यम्' । 'अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । 'अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या'॥ न वक्तव्यम्।यत्तावदुच्यते–'विकृति प्रकृत्येति वक्तव्य मिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सहसमस्यते' इति,–यदय बलिरक्षितग्रहण करोति॥ तत्कथ कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीयकाना समासे बलिरक्षितग्रहणेनाऽर्थ स्तथाजातीयकानां समास । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण, ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥ यदप्युच्यते–'अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यान कर्तव्य'मिति ॥ न कर्तव्यम् । अश्वघासादय षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि[2] यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसम्बन्धो भवति– अस्येद मिति । तद्यथा–गुरोरिद–गुर्वर्थमिति ॥ ननु च स्वरभेदो भवति–चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्य, षष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेन॥ नास्ति भेद । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् ॥ कथम् ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति,न चतुर्थीमात्र'मिति यदय चतुर्थी तदर्थे' अर्थे' 'क्ते चे' त्यर्थग्रहण क्तग्रहण च करोति ॥ कथ कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीय

प्र]तत्तर्हीति। यदयमिति ।यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमास स्यात्तदा बलिरक्षित ग्रहण न कुर्यात्, तादर्थ्यस्य सम्भवात्तदर्थग्रहणनव समासस्य सिद्धत्वात् । अय मर्थाति । तादर्थ्यं सम्बन्धविशेष ।विशेषे च सामान्य सम्भवतीति तन्मात्रविवक्षाया षष्ठी प्रवर्तत एवेति भाव । अथवाऽश्वाना घास इति योग्यतामात्र विवक्ष्यते न तु

उ]स्याभिधानमिति । समासार्थस्येत्यर्थ । तन्मात्रेति । सम्बन्धत्वमात्रेत्यर्थ । इदमेव युक्त, गुरोरिद गुर्वर्थमित्यत्राऽस्यैव प्रकारस्य सम्भवात् । भाष्ये–गुरोरिद गुर्वर्थमिति । षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव, भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् । भाष्ये–अर्थे क्ते चेति।न च क्तग्रहण हितार्थं तत्राऽतादर्थ्येपि हितयोग चेति चतुर्थीविधानादिति वाच्यम् , ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनाऽत्रापि तदर्थे इत्यस्य सम्बन्धेनाऽदोषात्। न च रक्षितार्थं, तत्र तादर्थ्य चतुर्थ्या एव सत्त्वात् । वृत्त्युक्त सम्प्रदानचतुर्थी तु न, तत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधाना

१ 'यावत'ति क्वचिन्न।२ क्वचिन्न।३ 'मपि कर्तव्य, न कर्तव्य'।४ 'वक्तव्य'। ५ 'तस्याभि' । ६ 'तस्येद' । ७ 'स्वरे भेदो' । ८ 'मासे सत्यपि' ।

कानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थस्तथाजातीयकानां प्रकृति स्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रन्ततोऽर्थग्रहणं क्तग्रहणं चाऽर्थवद्भवति ॥ यदप्युच्यते–'अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य.' इति । न वक्तव्यः । सर्थप्रत्ययः करिष्यते ॥ किं कृत भवति ? ॥ न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥

यदि सर्थप्रत्यय· क्रियते, इत्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति ॥ अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि अयथं अत्रैर्थम्—'अङ्गस्ये'तीयङुवङौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ किं कृत भवति ? ॥ भवैति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो

प्र.]तादर्थ्यम् । रन्धनस्थान्यादयस्त्वनभिधानात्षष्ठीसमासा न भवन्ति । यूपदार्वादिषु 'चतुर्थी तदर्थे'ति स्वरसिद्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते, न सबन्धसामान्यमिति षष्ठीसमासाऽभाव । सर्थमिति । 'तदर्थं विकृते'रित्यत्र 'तदर्थे सर्थे'मिति क्रियते। तादर्थ्येन चतुर्थी विभक्तिराक्षिप्यते, तस्मै हितमित्यतो वाऽनुवर्त्तते । तेन चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्येऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति । सकार· पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । थकारोऽनुदात्तार्थ· । तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्त· स्वरो भवतीति 'अर्थ' इति स्वरार्थं सूत्रं न कर्तव्यं भवति ।

न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाऽभाव । अथापीति । 'आदिर्ञिटुडवण्प प्रत्ययस्ये'ति संहितया सूत्रपाठे

उ.]त्संप्रदानत्वाऽभावकल्पनाच्च । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानादिति।अत एवोपक्रमस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । ननु यूपदार्वादावपि अश्वघासादिवत्सबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वमपि स्यादत आह–यूपदार्वादिष्विति । तादर्थ्यमेवेति । तादर्थ्यरूप· संबन्धविशेष एवेत्यर्थ । नन्वेवमश्वघासादौ चतुर्थीसमास एवास्तु, बलिरक्षितग्रहण,तज्ज्ञापितं प्रकृतिविकृतिग्रहण च माऽस्तु, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति,'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ चतुर्थीसमासवदयमपि अनभिधान्न भविष्यतीति चेन्न, 'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ षष्ठ्येव न, तादर्थ्यत्वेनैव तत्र सबन्धस्य प्रतीते· । एव च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भाष्याशयात्।कैयटे'ऽनभिधाना'दित्यस्य षष्ठ्यनभिधानादित्येवार्थ ।

भाष्ये–इत्सञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति।आद्यसकारस्येत्यर्थ । भवति वै कश्चिदिति । एवं च वैकल्पिकेऽपि बहुव्रीहौ यथाऽन्यत्रापि क्वचिदस्वपदत्वम् ,एवमत्रापि ब्राह्मणोऽर्थ· प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यस्येति प्रयोजनवाच्यर्थशब्देन विग्रह , न तु चतुर्थ्यन्तेन विग्रह –'ब्राह्मणायाऽर्थमुपकारोऽस्ये'तीति भाव । तद्ध्वनयन्नाह–अत्र चेति ।

१'न चैव' नैव हि'।२ 'भ्वर्थं'।३'भवति चैव कश्चि'।४'समर्थविभक्ति'।५'षष्टीस'।

बहुव्रीहिः। तद्यथा–शोभनं सुखमस्याः सुमुखीति ॥ नैवं शक्यम्। इहं हि महदर्थमित्यात्त्वकपौ प्रसज्येयाताम् ॥ एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते॥ किं कृतं भवति ?॥ न चैवं हि कदाचिदादेशेन विग्रहो-भवति। अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्। योगविभाग करिष्यते—'चतुर्थी'। चतुर्थी सुबन्तेन सह समस्यते॥ ततः–'तदर्थार्थ'। तदर्थस्य चोत्तरपदस्याऽर्थशब्द आदेशो भवति॥

इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति–छात्राय रुचितं, छात्राय स्वदितमिति ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते, न चतुर्थीमात्र'-मिति यदयं हितसुखग्रहण करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीय-कानां समासे हितसुखग्रहणेनाऽर्थस्तथाजातीयकानां समासः॥ यदि च ताद-र्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते,न चतुर्थीमात्रन्ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवेति॥ इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेश. प्राप्नोति–यूपाय दारु यूपदारु रथायं दारु रथदारुं। ॥४॥ वावचनम् ॥५॥ वा च विधास्यते ॥ इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति–ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-यति–'प्रकृतिविकृत्योर्य. समासस्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वाऽर्थशब्द आदेशो भवति, अन्यत्र नित्य इति,–यदयं बलिरक्षितग्रहण करोति ॥ एवं तर्हि–

प्र.]समासस्यापि कृत्स्नत्वस्य निर्देशादिति भाव। शोभनमिति। 'सु'शब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रह, सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचित्वात्तेन नास्ति विग्रह। अत्र च ब्राह्मणायाऽर्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम्।ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव। अत्र चाऽर्थशब्द प्रयोजनवाची। एव तर्हीति। 'ब्राह्मणाय पय' इति समासे कृते पय शब्दस्य स्थानेऽर्थशब्द आदेश क्रियते। तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति। चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वादादेशेना-ऽर्थशब्देन विग्रहाऽभाव। अर्थविशेषाऽभिव्यक्तये चं पय शब्दस्य प्रयोग। इहा पीति। यदि 'चतुर्थी'त्येतावत्समासलक्षण क्रियेतेत्यर्थ। वा चेति। महाविभाषया

उ.]प्रयोजनवाचीति। उपकार्यत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता। 'प्रयोजकवाची'ति पाठे यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मण प्रयोजको भवतीति भाव। भाष्ये–यदयं हितेति। 'हितयोगे चे'ति वार्त्तिकात्तद्योगे चतुर्थीति भाव। न च सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्व, तद्योगे चतुर्थ्यभावादिति वाच्यम्, 'हितयोगे चे'ति चेन सुखयोगेपि-त्येति भाष्याशयात्। भाष्ये–उक्तार्यानामिति। न च तादर्थ्यस्य चतुर्थ्यो-

१ 'इहापि'। २ 'न चैवं कश्चिदा'। 'न हि कश्चिदा'। ३ क्वचिन्न। ४ 'तदर्थार्थ.'। ५ 'तदर्थस्योत्तर'। ६ नैवं शक्यम्। इह हि तर्हि'।

'उदकार्थो वीवंध',-स्थानिवद्भावादुदभाव प्राप्नोति । तस्मान्नैव शक्यम् ॥ न चेदेवम् 'अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य' 'सर्वलिङ्गता च'॥नैष दोष । इद तावदय प्रष्टव्य -अथेह 'ब्राह्मणेभ्य' इति केषा चतुर्थी ? ॥ तादर्थ्ये इत्याह॥ यदि तादर्थ्ये चतुर्थी,अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्-'उक्तार्थानामप्रयोग' इति॥समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति॥वचनात्समासो भविष्यति॥यदप्युच्यते-'सर्वलिङ्गता वक्तव्ये'ति ॥ न वक्तव्या। 'लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य'॥

पञ्चमी भयेन ॥ २।१।३७ ॥

अयल्पमिदमु च्यते-'पञ्चमी भयेने ति॥४॥ भयभीतभीतिभीभि ॥ ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्॥वृकेभ्यो भय वृकभयम्। वृकेभ्यो भीत वृकभीत। वृकेभ्यो भीतिर्वृकभीति ।वृकेभ्यो भीर्वृकभीरिति ॥४॥ भयनिर्गतजुगुप्सु[भीतभीतिभी]भि ॥*भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्या।वृकभय,ग्रामनिर्गत ,अधर्मजुगुप्सु ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ २।१।३९ ॥

॥ ॥ शौण्डादिभि ॥ ॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा

प्र]ऽर्थादेशोऽपि विज्ञास्यते । तेन यूपार्थ दारु यूपदार्विति द्वैरूप्य भवति । यदयमिति । कुबराया बलि कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहण ज्ञापक प्रकृति विकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेशस्तदर्थस्य भवतीति । उदकार्थ इति । यदि वीवधशब्दस्याऽर्थादेश क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेश प्राप्नोति । समासोऽपीति । चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन समासो विधीयते न चेत्तयोर्योगपद्यन भाव इति भाव । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोग प्रक्रियाया यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थ । लिङ्गमिति । ततश्च 'पर वल्लिङ्ग मित्यस्य लक्षणस्याऽभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थ ॥

पञ्चमी । भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भ । व्याख्यानादर्थ ग्रहणे तु वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्ग । [पञ्चमी भयेन] ॥

सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति । बहुवचनमर्थग्रहण सति

उ]त्तत्वेऽप्याश्रयबोधकाऽर्थशब्दस्य कथमुक्तार्थत्वमिति वाच्यम् ,सम्बन्धेन द्वितीय सम्बन्ध्याक्षेपेणैव तल्लाभस्याऽप्युपपत्ते । वचनादिति । चतुर्थी तदर्थार्थेति वच नात् । लक्षणस्याऽभावादिति । परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवल्लिङ्ग समास स्येति लक्षणस्याऽभावादित्यर्थ । यद्वा-एकदेशिसमासविषयकतया तस्यानाऽभावा त्प्रत्याख्यास्यमानत्वाद्वेत्यर्थ । [चतुर्थी तदर्थार्थ] ॥

सप्तमी । अर्थग्रहणे सतीति । अर्थग्रहणद्वारा पर्यायार्थं स्यादित्यर्थ । भाष्ये-

---

१ विवध'। २ क्वचित्र । ३ 'इह तावदय'। ४ 'वृकाद्भय वृकभय' । ५ 'लोके'।

स्यात्–अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः । अक्षकितवः स्त्रीकितव इति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥ [सप्तमी]॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ २।१।४२ ॥

॥ ॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ ॥ध्वाङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्–तीर्थकाक इति ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ? ॥ यथा तीर्थे काका न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते 'तीर्थकाक' इति ॥ [ध्वाङ्क्षेण] ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ २।१।४३ ।

॥*॥ कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणञ्च ॥ ॥कृत्यैर्नियोगे, यत्प्रत्यये चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–पूर्वाह्णेगेयं साम, प्रातरध्येयोऽनुवाक इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति, तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् ॥ यद्ग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति ॥ [कृत्यैः] ॥

प्र]पर्यायार्थं वा स्याद्बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सत्नप्यसगृहीतत्वादकिंचित्कर स्यादिति भाव । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीना साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणा शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानात् । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भाव । त्वत्यन्तभुनप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोऽक्षादीनामाधारभव । अन्त शब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगे चवयविन आधारत्वविवक्षाया सप्तमी ।

ध्वाङ्क्षेण । आधाराधेयभावावगमात्क्षेपाऽसम्भव मत्वा पृच्छति–क इति । उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात्क्षेप समासात्प्रतीयत इत्यर्थ ॥

कृत्यैर्ऋणे । पूर्वाह्णेगेयमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुल'मित्यलुक् । यद्यस्येति ।

बहुवचनेति । 'गणपाठसहकृता'दिति शेष । साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणा धूर्तादीना शौण्डशब्दस्य च तेनाऽभिधानादित्यन्वय । यथेति । अच्छत्रिषु छत्रित्वारोपेण तत्र प्रयोग इति भाव । एव 'काकेभ्यो दधी'त्यादावपि दध्युपघातकत्व साम्येन सर्वेषु काकत्वारोपात्प्रयोग इति बोध्यम् । कारकस्य शौण्डादिभि सामर्थ्याऽयोगादाह–वृत्त्यन्तरिति । यदि तु यद्वारक यस्य कारकत्व तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वय इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षादपि सामर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यम् । अन्त - शब्दोऽत्रेति । मध्यरूपाधिकरणे इत्यर्थक । 'वनान्त'रित्युदाहरणम्। वनवर्तिमध्ये इत्यर्थमन्तर । यस्त्वधिकरणशक्तिमानत्तिस्तेनाव्ययीभाव एव,अन्तर्वणमिति यथा।

---

१ क्वचिन्न । २ 'तीर्थकाका' । ३ 'गुरुकुल' । ४ च क्वचिन्न ।

क्षेपे ॥ २।१।४७ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ अवतप्तेनकुलस्थित त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ? ॥ यथा अवतप्ते नकुला न चिर स्थातारो भवन्ति, एव कार्याण्यारभ्य यो न चिर तिष्ठति स उच्यते—'अवतप्तेनकुलस्थित त एत' दिति ॥ 'क्षेपे सप्तम्यन्त क्तान्तेन सह समस्यत इत्युच्यते' तत्र ते सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति॥[१]॥क्षेपे सगतिकसंकारकसमासे उक्तम्॥[क्षेपे संगतिकसकारकसमास उक्त]॥किमुक्तम्[?]॥'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापी ति॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ २।१।४८ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ॥[३]॥ [चकार] एवकारार्थ ॥[४]॥ पात्रेसमितादय एव ॥ क मा भूत् ? ॥ परम पात्रे समिता इति ॥ [पात्रेसमिता] ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥२।१।४९॥

इह कस्मादव्ययीभावो न भवति–एका नदी एकनदी । 'नदीभि सङ्ख्ये'ति प्राप्नोति ॥ नैष दोष । इह कश्चित्समास पूर्वपदार्थप्रधान कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधान , कश्चिदन्यपदार्थप्रधान , कश्चिदुभयपदार्थप्रधान । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्य गम्यते ॥ अथ वाऽव्ययीभाव क्रियता, तत्पुरुषो वेति,तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन॥

प्र]अवश्यकर्तव्यत्वसामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्वचिद्ग्रहणादित्यर्थ ॥ [कृत्यैर्ऋणे] ॥

क्षेपे । अवतप्तेनकुलेति । चापलादिति भाव । [क्षेपे] ॥

पात्रे।परम पात्रेसमिता इति।वैयधिकरण्येपि विस्पष्टपटुवत्सुप्सुपेति समास प्राप्नोति। परममिति क्रियाविशेषणम्। 'परमा पात्रेसमिता' इति तु पाठो ज्यायान्।

पूर्व । एकशब्दप्रसङ्गेन नदीभिश्चेत्यत्रोक्त वस्तु स्मारयितुमाह–इह कस्मा दिति । न चात्रेति । एकत्वविशेषणत्वेनात्र प्राधान्येन प्रतीयते । शिष्ट भाष्य

उ]आधारविवक्षायामिति । आधारत्वविवक्षायामित्यर्थ ॥[सप्तमी शौण्डै]॥

कृत्यैर्ऋ । भाष्ये–नियोगे इति । आवश्यके इत्यर्थ । गौणस्याप्यर्थस्येति । ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थ । यद्ग्रहण चेति । यद्ग्रहण त्वित्यर्थ ॥

पूर्वकाले। भाष्ये–इह कस्मादिति।समाहारद्विगोरिवाऽस्यापि वाच्यसामान्य चिन्तया बाध स्यादिति प्रश्न । एकत्वविशेषणादिति । एकत्वेन विशिष्टस्य

---

१ 'तवैतत्' । २ 'क्षेपे उक्त' । ३ लुप्त । ४ 'परमपात्रे' 'परमा पात्रे' । ५ 'भिश्चेति' । ६ 'ध इति' । ७ 'चापल्या' ।

भवेदेकसञ्ज्ञाधिकारे सिद्धं परकार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्याच्चाऽव्ययीभावं प्राप्नोति,परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषं प्राप्नोति॥परं कार्यत्वे चेन्न दोषः॥ कथम्?॥[*॥नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावः॥-]॥नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः। सर्वमेकनदीतरे॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २।१।५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः?॥ समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ्-समाह्रियते समाहार इति॥ यदि कर्मसाधनः, पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि,- गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येतच्च वक्तव्यम्॥ एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति-समाहरणं समा

प्र]तत्रैव व्याख्यातम्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्। २।१।२॥

तद्धितार्थो। समाहार इति कोऽयमिति। किं भावसाधनोऽथ कर्मसाधन। तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानयनादिक्रिया न प्राप्नोति। समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्वचनेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति। कर्मसाधनपक्षे तु उपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनं नित्यतश्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः।

कर्मसाधन इति। द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः। सञ्ज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमसत्यसञ्ज्ञायामपि घञ् भवति। यदीति। कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात्समासशास्त्रे च प्रथमानिर्देशाऽभावाद्ध्रस्वाऽप्रसङ्ग। यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति पञ्चखट्वीति तु न सिध्यति। अत्र हि वाऽऽबन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम्। पक्षे हि क्लीबत्वम्। तत्र क्लीबत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिध्यति [[१]स्त्रीत्वे त्वनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वेऽनदन्तत्वान्ङीबभावात्पञ्चखट्वा इति स्यात्]। द्विगुरिति।

उ]विशेषणत्वादित्यर्थ। नद्यन्ति। नदात्वेन नदी प्रधानं नत्वेकत्वेनेत्यर्थ। विप्रतिषेधेनेति। एकशब्दातिरिक्तसङ्ख्याशब्देऽव्ययीभावस्य चारितार्थ्यमिति भावः। समाहारे इति। स च नानेति भावः॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ २।१।२।

तद्धितार्थो। इत्येतच्च वक्ष्यामीति। समाह्रियमाणा प्रधानानां बहुत्वादिति भावः। कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति। एवं च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नानाविभक्त्युत्पत्तेरेकविभक्तीति नोपसर्जनत्वमिति भावः। पक्षे स्त्रीत्वमिति। एवं च स्त्रीत्वेऽप्यनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वेऽनदन्तत्वान्ङीबभावे 'पञ्चखट्वा' इत्यन स्यादिति

१ कार्यत्वे तु'। २ इष्टं स्यात्। ३ इदं वार्तिकमित्यन्ये। ४ क्वचिन्न। ५दित्यर्थ।

हार ॥ अथ भावसाधने सति किमभिधीयते ? ॥ यत्तदौत्तराधर्यम् ॥ क पुनर्गवां समाहार ? ॥ यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा ॥ यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु, गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ॥ एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः ॥ एवमपि पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ समेकत्ववाची, आङाभिमुख्ये वर्तते, हरतिर्देशान्तरप्रापणे ॥ नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापणे एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ सादृश्येऽपि वर्तते। तद्यथा—मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति ॥ अथ वा पञ्चग्रामी षण्णगरी

प्र]अनेकार्थत्वात्समासस्येति भाव । अथेति । लोके समाहार एकप्रदेशे संघटनमुच्यते । तस्य पञ्चपाम्यादावसभव इति भाव । यत्तदिति । पञ्चपूल्यादौ तस्य सभवादिति भाव । क पुनरिति । औत्तराधर्यस्याऽसभवात्प्रश्न । यत्तदर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षित । तत्राऽर्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृत । यथोक्तमप्रतिपद्यमान पर आह—यद्येवमिति। गोष्विति। नानास्वामिकानामर्जनाऽभावमाह । समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थ । एवमपीति । ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाऽभाव इति भाव । यदाऽग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदाऽयं दोष । पुरुषवाचिनि तु न दोष । तेषां समीपीकरणसभवात् । समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहार । स च ग्रामादीनां नास्तीति भाव । नावश्यमिति । ततश्च ग्रामादीनां

उ]तात्पर्यम् । क्वचित्तु मूल एवेदं दृश्यते । परे तु नाऽत्र नपुसकह्रस्वप्राप्ति ,एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्यार्द्धर्चादित्वेन पुस्त्वस्यापि स्वीकारात् ।'पञ्चकुमारि'रित्यत्र विसर्गो लेखकप्रमादाद्भ्रष्ट ।अत एव 'स नपुसक'मिति शास्त्र 'विभाषा द्वन्द्वे'ति सूत्रे 'लिङ्गमशिष्य'मित्यादिना प्रत्याख्यातम्। व्यभिचारदर्शनात्तत्र कार्यमिति तदाशय ।अन्यथा सङ्ख्यादेरपि लोकाश्रयत्वादनैव तर्कोय नेत्यलम् । बुद्ध्या—हस्तादिवत्करणभूतया। एकस्यां क्रियायां—क्रियारूपे वस्तुनि । समीपीकरणं—संघटनमित्यर्थ । अर्जननिमित्तत्वादिति बहुव्रीहिः , अर्जने हि 'एतावन्मयेदमर्जित'मित्येकक्रियायां संघटनं भवतीति भाव । अर्जनं—स्वस्वत्वाक्रान्ततात्करणम् । भाष्ये—विक्षिप्तेष्विति । विप्रकर्षार्थं विक्षिप्य स्थापितेष्वित्यर्थ । तत्र नौत्तराधर्यमिति भाव । समीपीकरणमित्यर्थ इति । तच्चैकदेशे क्रियायां, बुद्धौ वेत्यन्यत् । एकवर्गीकरणेनेति फलरूपे हेतौ तृतीया । आभिमुख्यार्थाऽऽङा वर्गीकरणं लब्धम् । भाष्ये—सादृश्येऽपि वर्तत इति । एकक्रियाकारकत्वादिरूपं साम्यमेव समाहारशब्दार्थ , अनुहरति

१ 'मंत्रेषु' । निभिप्त'।२ 'प्रापणे वर्तते'। ३ 'हरति'। ४ किमनैक[illegible] ।

त्रिपुरीति,–नैवेदमियर्त्येवावतिष्ठते।अवश्यमसौ तत किंचिदाकाङ्क्षति–क्रिया गुण वा । यदाकाङ्क्षति तदेक, स च समाहार ॥ अथ तर्हि भावसाधने सति दोष —'पञ्चपूल्यानीयतां'मिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयन न प्राप्नोति ॥ नेष दोष । इद तावदय प्रष्टव्य –"अथेह 'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय 'इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणाऽऽलम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्ते" इति ? ॥ 'असभवात्' । आकृतौ आरम्भणादीनां सभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते॥ इदमप्येव जातीयकमेव । असभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयन भविष्यति ॥ अथ वा–'अव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्यो ' ॥ किं पुनर्द्विगुमज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? ॥एव भवितुमर्हति॥ ॥ "॥द्विगुसज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि ॥ "॥

प्र]मपि त्वभादिस्थर्मानुगमान्ममाहारमद्भाव । अथ वेति । केवलेन पदार्थेन व्यवहाराऽभावादवद्य क्रिया गुणो वाऽपेक्ष्यन तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थ । स च समाहार इति । तन्निमित्तत्वादित्यर्थ । असभवादिति । द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थ । अथतति । पूर्वमुपायभावेनाश्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेश कथित । इदानीं तु वास्तवभेदाऽभावाद्बुद्धिपरिकल्पित भेदसद्भावादिति विशेष । किं पुनरिति । वाशङ्क्य 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रिति सूत्र, तावद्विचारयति । पाणिनीय तु पश्चाद्विचारयिष्यति । दोषस्य सुप्रतिविधान

उ]त्वन् । नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये–अथ वेति । नैवेदमिति । पञ्चग्रामीत्यादिपदम् । 'इय'मिति पाठे'उक्ति'रिति शेष ।इय येव–पञ्चग्रामादिमात्र एव । असौ–प्रयोक्ता, द्रष्टा वा । तत –ग्रामादित । 'अतिरिक्त'मिति शेष ।आकाङ्क्षति–बोधयितुम् । क्रिया—नदीनारम्थत्वादिरूपाम् । गुण–समृद्धत्वादिरूपम् । तत्र च बुद्ध्येति। तत्र–क्रियादौ बुद्ध्या–करणभूतया, तेषां सामीप्य सघटन क्रियत इत्यर्थ । असम्भवादिति। जातरेवानयनान्वय ,क्रिया तु तत्राऽसम्भवान्सम्बद्धे द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तदानयनाशांति भाव । तद्बुनयन्नाह–अन्यानयने पात्रस्येवेति । 'अग्निरानेय' इति बोधिते शब्दाऽनुद्धानस्यापि यथाऽऽनयन केवलादानयनाऽसम्भवात्तथैहापीति भाव । मन्यूपाया चेदमुपपादितम् । वास्तवभेदाभावादिति। द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाहियमाणयोरपि वास्तवभराऽभाव इति भाव ।

नन्वेव घटाना समाहार इति न स्यादत आह–बुद्धिपरिकल्पितेति।अतोऽय बुद्धिकल्पितोऽनो वास्तवभेदस्यैवाऽभाव इति भाव । अव्यतिरेकादित्यस्य व्यतिरकमानस्याऽभावादित्यर्थ इति भाव । द्विगोरित्येवमविधानात्कथ प्रत्ययो द्विगु

---

१ नैवेयमिय'।२'नीयतामित्युक्ते भा'।३'रनूब'।४वार्त्तिकमित्यन्ये।५त्वस्य।६तद्वि'।७त।

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ केतरेतराश्रयता ?॥ द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे । प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

एवं तर्हि 'अर्थे' इति वक्ष्यामि ॥ * ॥ अर्थे चेत्तद्धितानुपपत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥ * ॥ अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । पाञ्चनापितिः ॥ किं कारणम् ?॥ द्विगुनोक्तत्वात् । 'बहुव्रीहिवत्' । तद्यथा—चित्रगुः शबलगुरिति,—बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥

प्र.]त्यादाह—एवमपि द्विगु[सञ्ज्ञा]निमित्तेइति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययेन भाव्यं, प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः । पञ्च गावो धनमस्येत्यत्रापि 'पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते' इति पक्षाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनम्। 'धन'शब्दस्योत्तरपदत्वे सति पूर्वयोः पदयोः समासेन भवि, तव्यं सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा,तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन । सुप्सुपेति सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते । यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रय दोषः । अथ कोऽयं भावः—समास इत्यन्वर्थसंज्ञयं, समसनं समासः—सङ्क्षेपः । स चाऽसङ्क्षिप्तानां क्रियते। यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्त्तेत तदा सङ्क्षिप्तत्वादेकार्थीभावादिस्मिपरः सङ्क्षेपः क्रियते । तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्त्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् । पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह—एवं तर्हीति। तद्धितार्थे-तद्धिताभिधेये अनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः । अर्थे चेदिति। यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियतेतदा समासेन तद्धितस्याऽर्थस्याभिहितत्वात्प्रत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाऽभावान् 'पाञ्चनापिति'रित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति। समास

उ]निमित्तोऽत आह-पञ्चस्विति।द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वात्तन्निमित्तत्वमिति

तद्धिताभिधेय इति ।तत्र वाच्ये समास इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाऽभावादिति।वाचकप्रत्ययस्थले रा आवश्यक इति भावः । द्वितीयं दोषमुद्धर्त्तुमाह-परनिमित्तेत्यादि । यानि तु द्विगोरिति । 'द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगिति

१ 'द्विगुनिमित्ते'। २ च क्वचिन्न । ३ 'तदेवमितरे' । ४ क्वचिन्न। ५'पत्ति द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत्'-इति तु गौडा पठन्ति । ६ 'तस्यार्थे' ।

एवं तर्हि 'समासतद्धितविधा'विति वक्ष्यामि॥*॥समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससज्ञाऽभाव ॥*॥ समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति ॥ क्वान्यत्र ? ॥ स्वरे । पञ्चारत्नि दशारत्नि । 'इगन्ते द्विगा' विति एष स्वरो न प्राप्नोति ॥ ॥ सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥-॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्'। 'प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवती'ति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तम्- द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि'रिति ॥ नैष दोष । इतरेतराश्रयमात्रमेत चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि-'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति ॥ नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि संज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा—कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह-'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति । स पश्यति—'यदि शाटको, न वातव्योऽथ वातव्यो, न शाटक , शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं [भवति] । भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता।स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते'शाटक'इत्येतद्भवती''ति॥

प्र]तद्धितविधाविति। न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते। समासे विधीयमाने तद्धिते च दिक्सङ्ख्ये सुपा सह समस्येते' इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोष , परनिमित्ताऽनपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भाव ।अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमान पञ्चणत्वयोर्न भवत्येव स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् । 'इगन्ते'ति च लक्षण समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु द्विगोर्लुगनपत्ये'इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद्द्विगुसंज्ञा प्रवर्तेत इत्यभिप्रायेणाऽन्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्त । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नय प्रमाणमस्यति 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति मात्रचो लुक् । सिद्धं त्विति । पाद्मनापिति पञ्चगवधन इति व्यवस्थितानामेव शब्दानामनुशासन क्रियते।नत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवति नास्ति दोष । नहि संज्ञेति। प्रत्ययसंज्ञासवद्ध, समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्याऽस्य समास क्रियते, न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्त । एवं तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी, न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् । पाणिनीय

उ]मूनार्थे समाहारद्विगो परस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदमपि सावकाशमेव,अर्थविशेषा सम्प्रत्ययेऽनन्निमित्तादपीति वार्त्तिकात्।द्विगोर्निमित्त यस्तद्धित इत्यर्थे तु तत्र दोषस्यैवाऽभाव इति चिन्त्यम् । प्रत्ययसंज्ञासम्बद्धमिति । प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भाव। लोके स्त इति। नित्यत्वेपि संज्ञाना तदीयसङ्केतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्ष लोकेऽसत्त्वमिति भाव । भाष्ये—एते संज्ञे इति । उत्तरपदशब्दोऽपि समाससंज्ञा

१ क्वचित् । २ 'सञ्ज्ञा चेति व' । ३ 'वातव्य शाटकश्चेति'।४'इति च स्थिता'।

एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याऽभिनिर्वृत्तस्य 'प्रत्यय' 'उत्तरपद मिति चैते सञ्ज्ञे भविष्यत ॥ अथ वा पुनरस्तु–'अर्थे' इति ॥ ननु चोक्तम् 'अथ चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिव'दिति ॥ नैष दोष । नावश्यमर्थशब्दोऽभि धेय एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ स्यादर्थेऽपि वर्तते । तद्यथा–'दारार्थं घग महे' । 'धनार्थं भिक्षामहे' । दारा न स्युर्धनानि न स्युरिति । एवमि हापि तद्धितार्थ द्विगुर्भवति । तद्धित स्यादिति ॥ ॥ द्विगोर्वा लुग्वचन ज्ञापक तद्धितोत्पत्ते ॥ ॥ अथ वा यदय 'द्विगोर्लुगनपत्ये'इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुक शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य —'उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित ' इति ॥

॥ ॥समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्य तद्धितार्थेन कृतत्वात्॥ ॥ समाहार समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहार ग्रहणमनर्थकम्॥ किं कारणम् ?॥ 'तद्धितार्थेन कृत त्वात्'। 'तद्धितार्थे द्विगु' रित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति ॥ यदि 'तद्धितार्थे द्विगु रित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्ति प्राप्नोति ॥ उत्पद्यताम्, लुग्भविष्यति ॥ लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति ॥ कानि ?॥ पञ्चपूली, दशपूली– अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्ये भ्यो न तद्धितलुकी'ति प्रतिषेध प्राप्नोति । पञ्चगव दशगवम् ,— गोरत द्धितलुकी'ति टज्न प्राप्नोति ॥ नैष दोष ॥ अविशेषेण 'द्विगोर्ङीब्भवती त्युक्त्वा 'अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्य समाहारे' इति वक्ष्यामि । तन्निय

प्र]समर्थतिमाह–अथ चेति।तद्धितश्चासावर्थ प्रयोजन तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवती त्यर्थ ।स्यादितिप्रार्थनेलिङ्।अत्रापि पक्षे स्वरे द्विगुसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीत्याह–द्विगोर्वेति। अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थ ।समाहारसमूहयोरिति, स्वरूपपदार्थस्त्वाद्विकार्थत्वादेकशेषाऽभाव । अविशेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थ । प्रतिषेध प्राप्नोतीति । यथा पञ्चभिरश्वै क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति । 'न तद्धितलुकि' 'अतद्धितलुकी'त्यपास्य सूत्रद्वयपि समाहारग्रहण क्रियते,'समाहार

उ]निमित्तत्वात्सञ्ज्ञेति भाव । द्विगोर्वा लुग्वचन ज्ञापकमिति। एव 'तद्धितार्थे विषयभूत' इत्यर्थेन च सिध्यति। न चात्र पक्षेऽर्थग्रहण व्यर्थं, 'तद्धिते विषयभूत' इत्येव वक्तु युक्तत्वादिति वाच्यम् , स्वरे दोषप्रसङ्गात् । वस्तुतो ज्ञापकेना ऽयमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम् । भिन्नार्थत्वे हेतु —'स्वरूपे'त्यादि । समाहार एव तद्धितलुकीति । नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन 'पञ्चगवधन' इत्यादौ

१ 'दारार्थं घटामहे' 'दारार्थं भिक्षामहे' । 'धनार्थं भिक्षा' । 'दारार्थं' । दारार्थं भिक्षा' । २ 'भवतीति' । 'भवतीत्युच्यते तद्धित ' । ३ ॥ ॥अपरिमाण बिस्ताचितकम्बल्येभ्य समाहारे ॥ ॥ इति वार्तिकमत्र लुप्त स्यात् ।

मार्थं भविष्यति-'समाहार एव नान्यत्रे'ति॥१॥गोरतौ द्विगो समाहारे॥*॥ अविशेषेण 'गोष्टज्भवती'त्युक्त्वा 'द्विगो. समाहारे' इति वक्ष्यामि,—तन्नि यमार्थं भविष्यति 'समाहार एव नान्यत्रे'ति ॥२॥ अभिधानार्थं तु ॥*॥ अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाऽभिधानं यथा स्यात्, तद्धितार्थेन मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ तद्धितोत्पत्ति प्रसज्येत ॥ उत्पद्यतां, लुग्भविष्यति ॥ लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति ॥ सर्वाणि परिहृतानि ॥ न सर्वाणि परिहृतानि,-पञ्चकुमारि दशकुमारि । लुक्तद्धितलुकी'ति ङीपो लुक्प्रसज्येत॥ ॥ ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥*॥ द्वन्द्व तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्य । वाग्दषदप्रिय । छत्रोपानहप्रिय । पञ्चगवप्रिय । दशगवप्रिय ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ समुदायवृत्तावयवाना मा कदाचिद्वृत्तिर्भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इह द्वो

प्र]एव तद्धितलुकि ङीसमासान्तौ भवतो नान्यत्रे'ति नियमविधानान्नास्ति दोष । अविशेषेणेति। 'गो'रित्येक सूत्र क्रियते । गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टज्भवति, ब्राह्मणगव इति । ततो 'द्विगो समाहार' इति द्वितीय सूत्र नियमार्थमित्यर्थ । अभिधानार्थं त्विति । समासेन समाहारस्याभिधान यथा स्यात्तद्धितेन मा भूदित्यर्थ । समाहारेणेति । समाहारेऽभिधेये द्विगुरित्यभिधान यथा स्यात् । एव चाऽभिधाने समासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते । तद्धितार्थनेति । 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्यभिधान मा भूदित्यर्थ । एवमभिधाने हि तद्धित स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा । उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह-द्वन्द्वेति । वाग्दषदप्रिय इति । वाक् दृषच्च प्रिये अस्य, पञ्च गाव प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ,नित्यौ तु वक्तव्यौ। अन्यथा समासाऽभावपक्षे समासान्तो न स्यात् । 'जातिरप्राणिना मिति चात्र समाहारद्वन्द्व । यदि त्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्व स्यात्तदा कार्ये नैव भेद स्यात् ।

उ]इन्सिद्धिरिति भाव ।भाष्ये-द्विगो समाहार इति।अनवयवभूतद्विगोश्चेन्समाहार एवेत्यर्थ । तेन 'पञ्चगवधन'मित्यस्य सिद्धि । समाहारेणेति । समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येनाभिधान विधान यथा स्यादित्यर्थ । एव तद्धितार्थेन-तद्धितार्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यर्थ । तत्फलितमाह-समाहाराऽभिधेय इति। एव च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुस्त्वेनैव बोध । नपुसकत्वातिदेशात्तु नरयुक्त कार्यमात्रमिति बोध्यम् । तदा कार्ये नैव भेद स्यादिति । स्वरे भेदस्य सत्त्वात्समर्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च चिन्त्यमेतत् । क्वचित्तु रूपे नैव भेद स्यादिति

१इद भाष्यमित्यन्ये । वार्तिकमित्यन्ये।२ क्वचिन्न।३ 'सर्वाणि पुन '।४'चिदप्यत्र'।

पक्षौ,–वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्ति । यदाऽवृत्ति पक्षस्तदा सर्वेषामवृत्ति ॥*॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो नमामवचनम् ॥*॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो समासो वक्तव्य । [द्वौ मासौ जातस्य यस्य स] द्विमासजात त्रिमासजात ॥ किं पुन कारण न सिद्ध्यति । सुप्सुपेति वर्त्तते ॥ एव तर्हीद स्यात्–द्वौ मासौ द्विमास, द्विमास

प्र]समुदायवृत्ताविति । बहुव्रीहावित्यर्थ । वृत्तिपक्ष इति । एकार्थीभाव इत्यर्थ । न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्युक्त , विरोधादित्यर्थ । यदाऽवृत्तिरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाविना पदाना यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थ । द्विगोरिति । द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थ । द्वौ मासौ जातस्येति । 'काला परिमाणिने'ति त्रिपदे समास इष्यते। स च'सुप्सुपे'ति सख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति । तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयो समास क्रियते, कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात् । अहजात इत्यत्र च समासान्त । द्वौ मासौ द्विमासमिति,–समाहारे द्विगु । 'पात्रादिभ्य प्रतिषेध' इति स्त्रीत्वा

उ]पाठ । क्वचित्तु कार्येणैवेति पाठ । स्वररूपकार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थ । भाष्ये–अवयवानामिति। द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थ । तदभावोऽवयवयोरिति। न चैकार्थीभावेपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु,तस्य सर्वत्र सामर्थ्ये नैव सम्बन्धस्य कृप्तत्वा समासेनाऽसम्बन्धात् । नन्वेव द्वन्द्वयोग्यपदयोर्निष्कृष्य चार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावे मानाऽभाव , पदत्रयस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् । एवच द्वन्द्वो दुर्लभ । इद वचन तु प्रत्याख्यातम् । 'चार्थे' इति सूत्र तु धवखदिरविल्वादौ चरितार्थम् । किं चैव द्वौ मुखौ यस्यौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वयोरव्ययीभावापत्ति । तथा च स्वरे दोष । एव द्वित्रिंशत्प्रिया अस्येति शैषिकबहुव्रीहौ'सङ्ख्ययाऽव्यये'त्यवान्तरबहुव्रीह्यापत्तौ बहुव्रीहौ सङ्ख्येय'इति डजापत्ति , सुचश्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव समासादिनिमित्तत्वे मानाऽभावात्, समासान्तरं त्वनभिधानाद्वति अधिकपदविषयप्रसङ्गेन समर्थसूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम् । द्वन्द्वोऽपि बहुव्रीह्यवयव एव,न द्वन्द्वावयव इति 'होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति भाष्येण ध्वनितम्। नन्यानां तत्र प्रमाद एवेति दिक्। भाष्ये–परिमाणेनेति । परिमाणिवाचकोत्तरपदेनेत्यर्थ । समासपद च सामर्थ्यात्तत्पुरुषपरम् । एव च तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये त्रयाणा तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थ । न द्विगोरन्येन समासाऽभावाद्विगो समास इत्ययुक्तमत आह–द्विगोरिति। 'निष्पत्तये' इति पाठ । 'निष्पत्ता'विति पाठे, निष्पादने कर्त्तव्य इत्यर्थ । तदुपपादयति–

१ 'पक्षोऽवृत्ति'। २ 'यदा त्ववृत्तिपक्ष'। ३ अयं पाठ क्वचित । ४'दायेत्रा'।

चातस्येति ॥ नैव शक्यम् । स्वरे हि[६] दोष स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति । द्विमासजात इति चेष्यते ॥ व्यहजातश्च न सिध्यति । व्यहजात ति प्राप्नोति ॥ ने चैव भवितव्यम् ? ॥ भवितव्य च यदा समाहारे द्विगु । यहजातस्तु न सिध्यति॥किमुच्यते 'परिमाणिने'ति,न पुनरन्यत्रापि पञ्चगव प्रिय' दशगवप्रिय ? ॥*॥ अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धि ॥*॥ अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसञ्ज्ञ । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपद प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्धे[३] 'उत्तरपदे' इति द्विगुर्भविष्यति ॥

॥*॥ सर्वत्र मत्वर्थे[४] प्रतिषेध ॥*॥सर्वेषु पक्षेषु[५] द्विगुसञ्ज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ पञ्चखट्वा दशखट्वा । 'द्विगो'रितीकारो मा भूत् । पञ्चगु दशगु ,–'गोरतद्धितलुकी'ति टज्मा भूदिति॥ [तद्धितार्था] ॥

प]भाव । स्वरे हि[६] दोष इति। समासान्तोदात्तत्वेन जाताऽकार उदात्त स्यादि त्यर्थ । अन्यत्रेति । 'पञ्चगवधन' इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयो समासान्तादि कार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्यव पुन समास क्रियते। एतेन पूर्वोक्त इतरे तराश्रयदोषोऽपि परिहृत । सर्वत्रेति। यद्यर्थशब्द स्यादर्थे यदि वाऽभिधेयवचनो, ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिस्तदा मतुपस्तद्धितत्वात्तदर्थेऽयमेव समास स्यान्न तु बहुव्रीहि , अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रग्वादिरवकाश । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्य । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्त इति यदि द्विगु स्यात्तदा 'वाऽऽबन्त स्त्रिया भाष्यत'इति पक्षे द्विगोरिति ङीप्प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम्। पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच्प्राप्नोति । नन्वस्मिन् समासे सति मतुप श्रवण

उ]द्वौ मासाविति। भाष्ये—व्यहजातश्चेति। 'न सङ्ख्यादे समाहार' इति तत्र समासान्तनिषेधादिति भाव । एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । बहुव्रीहिसमास कृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमात्रयो पृथगेकार्थीभावाऽभावेऽपि समास क्रियत इत्यर्थ । न च पृथगेकार्थीभावाऽभावेपि वृत्तिशब्देनोत्तरपदग्रहण व्यर्थम् , अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेव त्वयेव मयापि वारणीय इति वाच्यम् , द्विगुसञ्ज्ञार्थ त्वात् । तत्फल तु 'द्विमासप्रिय' इत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्त पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक् । एतेनेति । त्रिपदबहुव्रीहित्वेनेत्यर्थ । तदुक्त भाष्ये—उत्तरपद प्रसिद्धमिति । अशेषत्वादिति । अनुक्तसमास शेष इति भाव । त्रिकत शेषे तु परत्वाद्बहुव्रीहिसिद्धिरिति बोध्यम् । एवं तर्हीति । केचित्तु तद्धिताथऽभिधेय इत्यर्थ । तद्धितोत्पत्तिज्ञापक सजातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीयविषयमेव। किं चैतत्पक्षे

१ 'नैव भवितव्य' । २ 'सञ्ज्ञक' । ३ 'उत्तरपदप्रसिद्धे' । ४ 'मत्वर्थमति' । ५ 'पक्षेषु मत्वर्थे द्वि' । ६ हि क्वचिन्न । ७ 'वागव' । ८ 'तत्पुरुषे' ।

सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २।१।५२ ॥

किमनन्तरे योगे यः सङ्ख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः, आहोस्वित्पूर्वमात्रे ? ॥ किं चातः ? ॥ यद्यनन्तरे योगे । एकशाटी,— द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति ॥

अथ पूर्वमात्रे—एकभिक्षा—अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्त्वनन्तरे ॥ कथमेकशाटी ? ॥ ईकारान्तेन समासो भविष्यति—एका शाटी एकशाटी ॥ इह तर्हि—एकापूपी, 'द्विगोरि'त्यकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे ॥

प्र]प्रसज्यत । न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति,'प्राग्दीव्यत इत्याधिकारात् । एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । मतुपो लुग्वक्तव्य' इति दोषः । तल्लुकि च ङीप्समासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आटन्यः यस्याः सा पञ्चाटन्नैत्यत्र तु ङीप्प्राप्नोति॥

सङ्ख्या पू । इह क्वचिदवयवोऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते–'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति, क्वचित्तु समुदायो,यथा–'नान्तः पद'मिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते।ततः सन्देहात् पृच्छति–किमनन्तर इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा द्विमुनि व्याकरणस्ये'त्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् । ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत । एकशाटीति । एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः । शाटशब्दश्चाऽकारान्तोऽस्ति, तस्यैव कनि कृते 'शाटक' इत्येव रूपं सम्भवति । एकभिक्षेति। भिक्षशब्दो घञन्तोऽस्ति । तथा च'भिक्षद न प्रणाशये'दिति प्रयोगः । तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वे पैत्तनान्ङीप्प्रसज्येत । यथा जनाना पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शाटशब्दाज्जातिलक्षणे

उ]कवाक्यतया स्यादर्थत्वेपि प्राप्तस्याऽनभिधानादनुपत्तिः स्यादिति सम्भावनायामपि लिङ् । तन्मूलकमेव मतुसूत्रे मत्वर्थे द्विगावन्यतद्धितवन्मतुरपि स्यादित्याशङ्क्य 'द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो, यदि तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति,सति तस्मिंस्तेनैव सिद्ध'मित्युक्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधारम्भोऽपि शाटचोर्व्यावृत्तय इदमावश्यकमिति तदाशयः । तद्वचनाभिप्रायेण चात्रैतयोरापादनमिति भाष्याशय इत्याहुः । अत्र तु ङीप्प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भावः । 'न तद्धितलुकी'ति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्पर्यम् । पञ्चकुमारि'रित्यादौ ङीपो लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥ [तद्धितार्थोत्तरपद] ॥

सङ्ख्यापूर्वो द्विगु । ततः सन्देहादिति । व्याप्तिन्यायानन्तर्यन्याययोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति भावः । इहापि स्त्रीत्वमिति । 'एकभिक्ष' इति तु नेष्यत

१ 'यदाऽनन्तरयोगे' । २ 'शाटीति' । ३ 'पसर्जनात्' । ४ 'लिङि' ।

कथमेकभिक्षा ?॥ टाबन्तेन सह समासो भविष्यति–एकाभिक्षा एक भिक्षा। इदं तर्हि–सप्तर्पय[1] – इगन्ते द्विगा'विस्येष स्वर प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यन न्तरे ॥ कथमेकापूपी ? ॥ समाहार इत्येव सिद्धम् ॥ क पुनरत्र समा हार ? ॥ यत्तद्दान सभ्रमो वा ॥ इह तर्हि–पञ्चहोतार दशहोतार,– 'इगन्ते द्विगा'वित्येप स्वरा न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि–पूर्वमात्रे॥ कथ सप्त पय ? ॥ 'अन्तोदात्त[2]प्रकरणे त्रिचक्रादीना छन्दसी'त्येवमेतत्सिद्धम् ॥ अथ वा पुनरस्त्वनन्तरे ॥ कथ पञ्चहोतार दशहोतार[3] ? ॥ 'आद्युदात्त[4] प्रकरणे दिवोदासादीना छन्दसी'त्येव सिद्धम्॥ [सङ्ख्यापूर्वा] ॥

[ ]नीपि कृत इति भाव। एकापूपीति। एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समास। अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत इति द्विगोरितीकार सिध्यति नान्यथा। केवलश्चाऽपूपशब्द पुसि वर्तत इति जातिलक्षणो ङीप्नास्ति। टाबन्ते गति। भिक्षाशब्देन समासे कृत 'चन' इत्यधिकारान्डीविभाव इत्यर्थ। भिक्षा शब्दश्च 'गुरोश्च हल'इति स्त्रिया व्युत्पाद्यते। 'वावन्त' इत्यनेन पक्षे नपुसकत्व न भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। यत्राऽऽपो ह्रस्वत्व क्रियते पञ्चखट्व पञ्चखट्वी यादौ, तत्रैव वा स्त्रीत्व विधीयते। भिक्षशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यत। अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात्। **सप्तर्पय इति।** 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञाया' मिति समास। क **पुनरिति।** अनेकविपयत्वात्समाहारस्य एकस्य तद सम्भवात्प्रश्न। यत्तदिति। एकस्मिन्नपूप कश्चित्कृपणो ददनेकमिति मन्यते। तन श्रद्धातिशयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन्निव सभ्रम स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति। अथवेति। पूर्वत्राऽपरितोषेणैतदुच्यते। भाषायामपि सप्तर्पिशब्दोऽन्तोदात्त

[ ]एवति भाव। ङीपि कृत इति। 'एकशाट' इति स्थित एवति भाव। 'शा छो'रिति सूत्रे परिगणितव्यवस्थितविभाषात्वस्याऽनुग्रहादरचेराह—यत्रापो ह्रस्वत्वमिति। 'स नपुसक'मिति प्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्तिरिति भाव। ननु 'भिक्ष'शब्देन समास वक्ष्यमाणरीत्या समाहारविवक्षाया एकभिक्षी' यपि स्यादत आह–भिक्षशब्देन त्वनभिधानादिति। अत्र मान चिन्त्यम्। [क पुनरिति।अनेकविषयत्वात्समाहारस्य एकस्य तदसम्भवात्प्रश्न]। ददनेक मिति। अवयवगतबहुत्वस्याऽवयविन्यारोपाद्गौण समाहारोऽत्रापि सुलभ इति भाव। कर्त्तव्यो भवतीति। 'एकापूपी क्रियते'त्यादौ प्रतिग्रहीत्रेति भाव। शब्दयेऽप्युपसङ्ख्यानद्वयेन स्वरसिद्धे साम्यशङ्का वारयति–पूर्वत्रापरितोपणेति। अन्तोदात्त इष्यते इति। अत्र बीज चिन्त्यम्। किं च प्रवृद्धादिगणपाठेन लोक-

१ 'इह सप्तर्पय'। २ परादिश्छन्दसि (६–२–१९९) इत्यनेदम्। ३ क्वचिन्न। ४ 'न भूताधिक' (६–२–९१) इत्यनेदम्। ५ अय पाठ इह क्वचिन्नास्ति।

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥२।१।५३॥ [पापाणके कुत्सितैः ॥२।१।५४]॥
किमुदाहरणम् ? ॥ वैयाकरणखसूचिः ॥ किं व्याकरणं कुत्सित माहोस्विद्वैयाकरणः ? ॥ वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥ [कुत्सितानि] ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥
'उपमानानी'त्युच्यते कानि पुनरुपमानानि?। किं यदेवोपमीनं तदेवोप

प्र.]इष्यते। प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात्। अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराऽभाव
कुत्सितानि। किं व्याकरणमिति। अयं भाव –शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायाम समास इष्यते, 'वैयाकरणचौर' इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वा न्नास्ति कुत्सा, नाऽपि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । य· पृष्टो निष्प्रतिभत्वा खमूचयति 'अहो गगनं निर्मल'मिति, प्रश्नं विस्मारयितुं, स निष्फलव्याकरण ऽध्ययनत्वात्कुत्स्यते । तत्स्थमपीति।आश्रयदोषादाश्रितस्याऽपि निष्फलत्वात्कुत्सा
उपमानानि । कानीति । सूत्राऽनुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोप मानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षाया· प्रयोजनाऽभावा देकवचननिर्देश·। ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषये संदेहाऽभावात्प्रश्नाऽनुपपत्ति अयं भाव·–'शस्त्रीश्यामा देवदत्ते'ति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यपि विवक्षि

उ.]प्यन्तोदात्तत्व सुसाधमिति बोध्यम्।'प्रकृतिस्वरपूर्वपद' इति बहुव्रीहि।केचि पक्षयो साम्येपि पूर्वमात्र इति पक्षस्य फलाऽभावाद्बहुप्रतिवि वेयत्वाच नादर इत्याहु
कुत्सितानि । इष्यत इति । तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तेश्चेति भाव चोर इति । यथा खसूचनेन व्याकरणाऽध्ययनस्य निष्फलत्वं प्रतीयते न तथ चौर्येणेति भाव । नापि तदधीयानस्येति । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साऽभावादि नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये 'किं व्याकरण'मित्यादि प्रश्न इति भाव । आश्रय दोषादिति । स चाऽप्रतिभत्वम् । अयं च निष्फलत्वे हेतु ॥ [कुत्सितानि]।
उपमानानि सामान्य। उपमानत्वं–साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वं,तद्व तस्य।रूढत्वात्। तच्चोपमेयसापेक्षम् । तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो, भेदो वा 'रावण इव रावण ' 'चन्द्र इव मुख'मित्युभयत्रापि इवशब्ददर्शनात् । तत्र या सर्वथाऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेद्यत्वरूपोपमेयत्वाऽ संभवः । अत एव सर्वथा भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति भाष्ये–कानि पुनरिति उपमेयात्सर्वथाऽभिन्नानि, सर्वथा भिन्नानि वेत्यर्थः । साधारणधर्मरूपेणाऽभेदस्तत द्रूपेण भेद इति त्वसौ न जानाति। तदेवाह–किं यदेवेति। एवकारेण तयोरत्यन्ता

१ क्वचिन्नेदं पठ्यते । २ 'किं यदेवोपमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम्'

मेयमाहोस्विदन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम् ? ॥ किं चात ? ॥ यदि यदेवो पमान तदेवोपमेयं, क इहोपमार्ऽथ –'गौरिव गौ'रिति ? ॥ अथाऽन्यदेवो पमानमन्यदुपमेय क इहोपमार्थ —'गौरिवाश्व' इति ॥ एव तर्हि यत्र

प्र]नदा तद्द्वारेण शाल्लादेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात्तद्द्वारक त्तयोरभेद इति 'यदेवोपमान तदेवोपमेय'मित्यभ्युपगत भवति। न चैतद्युक्त,शाल्ली शब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथाऽऽधारभेदाच्छ्यामत्वस्य भेदस्तदा शाल्लीदेवदत्ता-स्थयो श्यामगुणयोर्भेदान्नाऽस्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभाव इति। किंचात इति । स्वतात्पर्यमभिधापयितु प्रश्न । गौरिवेति । व्यक्तिगताना भेदाना शब्देना ऽस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्याऽवसायादिति भाव । गौरिवाश्व इति । अत्यन्त

उ]ऽभेद सूचित । एवमन्यदेवेत्यनेनाऽत्यन्तभेद सूचित । कर्मकरणरूपाऽर्थ भेदेपि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकस्य गौरिव गौ रिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र तथैव किमिति प्रश्न । क इहोपमार्थ इति भाष्ये—उपमानोपमेयत्वबोधकत्वादि शब्दप्रयोग किं फल, कर्मकरण(त्व)रूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्राऽसभवादित्यर्थ । द्वितीयोपमानव्यवच्छेदार्थत्वे तु नोपमानत्वादिव्यवहार । किञ्च 'गोसदृशो गौ'रि-त्यादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसभवेनाऽवाचकेनप्रयोगोऽसङ्गत , सादृश्यस्याऽभेदेप्यङ्गी-कारेण नाऽस्याऽवाचकत्वमिति भाव । उपमानोपमेयभावप्रतीतावुपमा, तदभावे-ऽनन्वय इति बोध्यम्।अत्र पक्षेऽस्यवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथै वादिघटितप्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमानोदाहरणाऽसभव ,प्रकृत सूत्रवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् । गौरिवाश्व इति । अय भाव –सर्वथा भेदे तत्स्वीकारे इदमुदाहरण वाच्यम्, तच्चाऽयुक्त, साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयभावाऽप्रतीतेरिति कचित्।'एकत्वविषये सदेहाभावा'दिति पाठ–एकस्वरूपे विषये सदेहविषयत्वाऽभावा दित्यर्थ ।'अत्र भाव' इत्यादिग्रन्थेनोच्यमानो भाव कथ भाष्याक्षरस्वरससिद्ध । किं च'शस्त्रीश्यामे'त्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावाऽसभवस्य च भाष्येऽनुक्ते स्तस्य निर्दलतेति बहुश्रुता विचारयन्तु । वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति। तेन कस्यचिद्विशेष स्याऽनभिधानादिति भाव । श्यामत्वमात्रप्रतीते श्यामापदेनैवोपपत्ते । एव चोपमा प्रयोजकीभूतसाधारणधर्मे आश्रयभेदेऽप्येक इति तयोरैक्यशङ्का, 'अनेक' इति मत धर्मभेदात्तद्भेदशङ्केति[तात्पर्यम्]।स्ववाचेति करणम्।स्वशब्देन शाङ्का।प्रयो-जककर्त्ता तु प्रष्टा बोध्य । शब्देनास्पर्शादिति । कैयटकृतप्रश्नव्याख्यानेऽस्योप-योगचिन्त्य , साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैक्येन गौरिवे'त्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्याना देवोपपत्त । केचिद्व्याख्यानपूर्वपक्षे त्वत्रैव व्याख्योचिता । अत्यन्तेति । अस्याशय

१ अथान्यदेवोपमेयमन्यदुपमान,क इहो'।'अथाप्यन्यदुपमानमन्यदेवो'।२ त्वभेद '।

किंचित्सामान्य कश्चिच्च[1] विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत ॥ किं वक्तव्यमेतत्? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमान गस्यते? ॥ मान हि नामाऽनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते-'अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामी'ति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदु

प्र]भेदविवक्षायामिदमुच्यते।यदा त्वश्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभाव । किंचित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याश्रीयते, गुणजातेरेकत्वादभेदोऽपीत्यर्थ । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णित वचनं[2] विना कथ प्रतिपत्तु शक्यमिति भाव । इतरो निर्वचनेन यथोक्त प्रतिपादयितुमाह—न हीति । मान हीति । यथा प्रस्थादि । तेन हि साकल्येन मेय परिच्छिद्यते । तत्समीप इति । मानस्य समीप इत्यर्थ । परिच्छेदवशाच्च सामीप्य परिकल्प्यते, न त्वत्र मुख्य सामीप्यमस्ति । 'उपमानानी'ति निपातनात्तत्पुरुष ।

उ]उक्त एव। यदाविति । इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्यान चिन्त्य, श्यामत्व जाड्यस्याप्येकत्वेनाऽनेकत्वेन वा तदाऽ युपमानोपमेयभावाऽसभवादिति।भाष्ये–एव तर्हि यत्र किंचिदिति । शब्दोपात्तप्रत्यक्षधर्मेण शस्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेद, श्यामत्वादिसाधारणधर्मेण चाऽभेद इत्यर्थ । ननु गुणानामाश्रयभेदाद्भेदेन कथ तेषा सामान्यत्वमित्यत आह–श्यामत्वस्याधारेति । भेदोप्याश्रीयते इति । भेदो यद्यप्याश्रीयत इत्यर्थ । तथापी ति शेष । गुणजातेरिति । गुणत्वव्याप्यजातेरित्यर्थ । एव च श्यामगुणस्य भेदेपि श्यामत्वेनैक्यात्सामान्यत्व साधारणधर्मत्वमिति ध्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे तु 'घन इव श्यामो देवदत्त इत्यादेरिवघटितप्रयोगस्य सभवेन 'गौरिव गौ रित्यादावुपमानत्वाप्रतीत्याऽनन्वय इति बोध्यम् ।

भाष्ये–मान हीति । अनिर्ज्ञाताऽर्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्व हि तत्त्वम् । यथा प्रस्थाद्यज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापक, न तथोपमानम् । गौर्हि गवय कतिभिश्चिद्धर्मैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह–साकल्येनेति । एव च तदत्यन्ताऽभेदेनैव परिच्छेदेनाऽन्वेति, 'प्रस्थो व्रीहि'रित्यादौ परिच्छेद्य तद्रूपारोपात्। भेदेनैव वा– प्रस्थोऽस्य परिमाण मित्यादौ। तदुक्त भाष्ये–'अत्यन्ताये'ति । इदमव्ययम् । आत्यन्तिकाऽभेदेनाऽऽत्यन्तिकभेदेन वा तान्परिच्छिनत्ति, इद तु भेदाऽभेदाभ्यामिति विशेष । चन्द्रेण तुल्य'मित्यादावप्यथापमाप्रतीताव स्त्येव भेदाऽभेदप्रतीतिरिति बोध्यम् । परिच्छेदवशादिति । तत्तारतम्यादिति भाव । अव्ययीभावे बहुवचनाऽसङ्गतेराह–निपातनादिति । हीनार्थकोपशब्देन कर्मधारयस्य सुलभत्वम्। भाष्ये–समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते।'उपोऽधिके चे'त्यादावुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादित्यन्ये । अपेक्षानिमित्तक इति । निरुपमा

१ 'कश्चिद्विशेष । २ 'वचन विना' ।

पमान–'गोरिव गवय' इति । गौर्निर्ज्ञातो, गवयोऽनिर्ज्ञात ॥

काम तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञात स्याद्गौरनिर्ज्ञात, तेन कर्त्तव्य स्याद्गवय इव गोरिति ॥ बाढ कर्त्तव्यम् ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् ? ॥ शस्त्रीश्यामा ॥ क्व पुनर्य श्यामाशब्दो वर्त्तते ?॥ शस्त्र्यामित्याह॥ केन तर्हीदानीं देवदत्ताऽभिधीयते ॥ समासेन ॥

प्र]अव्ययीभावे ह्येतद्रूप न स्यात्। काम तर्हीति । ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भाव । बाढमिति । अपेक्षानिमित्तक पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इति भाव ।

किं पुनरिति । अय भाव –यदा शस्त्रीशब्द शस्त्र्यामेव वर्त्तते श्यामशब्दोपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधान न प्राप्नोति । अथ श्यामा शब्दो देवदत्ताया वर्तते, तदा वैयधिकरण्यात्समासाऽप्रसङ्ग । वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुवद्भावो न प्राप्नोति ।

शस्त्रीश्यामेति।साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्ति शब्द 'सामान्यवचन'शब्देन वचनग्रहणाद्गृह्यते, यथा गुणवचनशब्देन गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । क्व पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात्प्रश्न । केनतर्हीति।पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्त शब्दान्तराऽभावात्प्रश्न । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्याऽन्यपदार्थ

उ]पेक्षानिमित्तक इत्यर्थ । पितापुत्रादीति । ज्ञानप्रदत्वाच्चन पुत्राणामपि पितृत्व-व्यवहारस्तद्विषयोऽत्र दृष्टान्त । जातिस्मरत्वे जन्मान्तरविषयो वा ।

किं पुनरिति । अत्यन्तभेदाऽभेदयोरुपमानत्वाऽभावात्प्रश्न । क्व पुनरिति प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् । न प्राप्नोतीति।उभयोरपि पदयोरेकार्थ वृत्तित्वादिति भाव । वैयधिकरण्यादिति । सादृश्यसबन्धेन शस्त्र्या श्यामा वाच्यदेवदत्तायामन्वयेन सामर्थ्येऽपि वैयधिकरण्यमित्यर्थ । अत्र हि 'समानाधिकरणेन'ति वर्त्तते । इदमुपलक्षण, सामान्यवचनत्वाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समान विभक्तिकत्वमुपमानोपमेययोर्न स्यादित्यपि बोध्यम् । पुवद्भाव इति । सामानाधि करण्यनिमित्तककर्मधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थ । साधारणधर्मविशिष्टेति । अनेन सामान्यवचनत्व समर्थितमुपमेयदेवदत्ताऽभिधान च । 'तस्यामेवोभय वर्त्तत' इति वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् । इद तात्पर्यमजानान पृच्छति भाष्ये— क्व पुनरिति । एकदेशिन उत्तरम्–शस्त्र्यामिति । समुदायेन तदभिधानोपपत्ते केनेति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह–पूर्वपदेति । अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाऽभाव इत्यर्थ ।नन्वन्यपदार्थग्रहणाऽभावात्कथ समासस्योपमेयवृत्तितेत्यत आह–स्वाभावि

१ 'तत्रैवनैव' । २ 'केनेदानीं' । ३ 'इत्यर्थ' ।

यद्येवं 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति न सिध्यति ॥ 'उपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वं भविष्यति ॥ यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, 'तित्तिरिकल्माषी' 'कुम्भकपाललोहिनी',–अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, देवदत्तायां श्यामाशब्दः॥ एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शस्त्र्यां गुणाः–तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति॥ अनि

प्र.]ग्रहणमन्तरेणाऽप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः । यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात्स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याऽसिद्धि[2] । उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते[3] । समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते, न तु लौकिकमपि, 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय'इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च।'तित्तिरिकल्माषी' 'कुम्भकपाललोहिनी'त्यत्रोपमानस्य पुंनपुंसकलिङ्गत्वात्समासात्प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकारान्ङीष्ङीपो[4] प्रतिषेधः प्राप्नोति । सत्यपि वा ङीपि सतिशिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीप्स्वरः प्राप्नोति । एवं तर्हीति । तत्र पूर्वोक्तदोषाऽभाव । 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात् । एवमपीति । श्यामाशब्दस्य

उ]कत्वादिति।वस्तुनोऽतिरिक्तत्वाऽभावेऽपि बुद्धिकल्पित कश्चित्सोऽतिरिक्तोऽस्त्येवेति भाव । अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । अश्वकर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः । 'अश्वकर्णादिर्जातिविशेषस्यैवे'ति क्वचित्पाठ ।स्त्रीलिङ्गेनेति।एतेन पुँल्लिङ्गश्यामशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्यमिति भाव । कृत्रिममेवेति। लौकिकसमानाधिकरणमिति बोध्यम्। 'सामान्यवचनै'रित्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्छ्यामाशब्दो न तथेति भाव ।

नतु लौकिकमपीति । केवललौकिकमित्यर्थः। दोषप्रसङ्गादिति । आचारक्यजन्तप्रकृतिक'कुमारी'शब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गादित्यर्थ. । पुंनपुंसकेति । तित्तिरिः–पुमान्, कुम्भकपालं–क्लीबम् । स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति । तत्समानाधिकरणकल्माषलोहितयोरप्यस्त्रीत्वादिति भाव । [4]ङीष्ङीपोः–'अन्यतो ङीष्' 'वर्णादनुदात्ता'दिति विहितयो । सत्यपि वेति । 'वर्णादनुदात्ता'दित्यादावनुपसर्जनत्वस्य तदन्तविशेषणत्वात्समासोत्तरमिति भाव । अत एव 'त्र्येण्या च शलल्ये'त्यादिसिद्धि । उपमानस्वरः–पूर्वपदप्रकृतिस्वर.। ङीप्स्वरः–अन्तोदात्त । एवं च 'तित्तिरिकल्माषी'त्यत्रैव दोष इति भाव । भाष्यस्य तु नाऽत्र स्वरस । 'त्र्येण्ये'त्यादि त्वार्षम् । ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथं गुणाऽनिर्देश इत्यत

१ 'गुणी नि'। 'गुणो न नि' । २ 'अप्रसिद्धि.' । ३ 'मुच्यते' । ४'ङीब्ङीपोः' ।

दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्यय । तद्यदा-'चन्द्रमुखी देव· दत्ते'ति । बहवश्चन्द्रे गुणा , या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥ एवमपि 'समानाधिकरणेने'ति वर्त्तते । व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति ॥ किं हि वचनान्न भवति [१] ॥ यद्यपि तावद्वचनात्समास स्यादिह [तु] खलु मृगीव चपला मृगचपला,-समानाधिकरणलक्षण पुंवद्भावो न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि तस्यामेवोभय वर्तते। एतच्चात्र युक्त यत्तस्यामेवोभय वर्त्तेत इति। इतरथाहि[२]

प्र]देवदत्ताऽभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्ट स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थ । चन्द्रमुखीति। अय भाव —यत्राऽनिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुत सन्निधानादुपमान कथ न स्प्रक्ष्यति । किं हि वचनादिति । दुर्बल प्रकरण श्रुत्या बाध्यत इत्यर्थ । पुंवद्भाव इति । 'पुंवत्कर्मधारय'जातीयदेशीयेष्वि'त्यनेन । नन्वस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वान्मृगक्षीरादिवन्मृगचपलति भविष्यति । यद्यप्यन्यस्त्रियाश्चापत्यमन्यत्पुमस्त्वथापि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषाऽवगति ।प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति । सा च बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्त न भवति । एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रित, गत्यन्तरसम्भवाच्च। तद्दर्शयति-एवं तर्हीति । शस्त्रीसादृश्या

उ]आह-शस्त्रीगतो गुण इति । 'सादृश्यमतिरिक्त पदार्थ' इति मतनेद एव च श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाऽभाव इत्यपि बोध्यम्। अनियतगुणनिमित्तेति । संसर्गविधया प्रतीयमानसादृश्येत्यर्थ । 'उपमानिमित्तत्वेने'ति पाठ । 'उपमान निमित्तत्वेने'ति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनत्यर्थ । कथ न स्प्रक्ष्यतीति । उपस्थितत्वेन प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थ ।एव च 'भाष्याब्धि क्वातिगम्भीर' इत्यत्र मयूरव्यंसकादिसमास एव । उक्तरीत्या सामान्यप्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाऽप्राप्त । 'चन्द्रमुखी'त्यत्र बहुव्रीहौ 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दिति ङीप्।भाष्ये-समानाधिकरण लक्षण इति । पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसम्बन्धेनोत्तरपदार्थेऽन्वयेन व्यधिकरणत्वादिति भाव । पुंवत्कर्मधारयेति । एतेन चपलशब्दस्य प्रियादित्वान्मृगीशब्दस्य जातिशब्दत्वाच्च कथमत्र पुंवत्त्वमित्यपास्तम् । अस्त्रीपूर्वपदस्येति । जातिमात्रविवक्षाया मृगशब्देन समास इति भाव । बहिरङ्गत्वादिति । प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतित्वेन तरत्वम् । मृगीव चपलेति विग्रहे त्वव्यभिचारन्यायाद्वाक्यमेवेति भाव । ननु 'शस्त्री'शब्दस्य कथ देवदत्तायां वृत्तिरत आह-सादृश्यादिति । तथाचाट— सादृश्यनिमित्तादिति । तत्प्रयोजकसाधारणधर्मरूपान्निमित्तादित्यर्थ । पारच्छेदक

१ इह सत्यपि' । २ क्वचिन्न ।

बह्वपेक्ष्यं स्यात् ॥ यदि तावदेव विग्रहः क्रियेते–शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति,–शस्त्र्या श्यामेत्येतदपेक्ष्य स्यात् ॥ अथाप्येव विग्रहः क्रियते–यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति,—एवमपि देवदत्ताया 'श्यामे'त्येतदपेक्ष्य स्यात् ॥ एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्या गुणाः–तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति ॥ अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्ययः । तद्यथा–'चन्द्रमुखी देवदत्ते'ति । बहवश्चन्द्रे गुणाः,–या चासौ प्रियदर्शनता

प्र]देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते, सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात्, यथा 'गार्ग्यहीन' इति। पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयम् । यदि तावदिति । यदा श्यामाशब्दो देवदत्ताया वर्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव, तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसम्भवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव, तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह–एवमपीति । यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ताया शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रयतामि

उ]श्यामशस्त्र्यभिन्ना परिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोधः । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण प्रपञ्चितम्। पूर्वावस्थेति । यद्यपि पुंवत्त्वानुरोधाद्वाक्येऽप्यभेदान्वय आवश्यकः, वृत्तौ, वृत्ते प्राक् यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेस्तथापि यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वचन(त्व)मित्यभिमानः । परे तूपमानानीत्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यर्थः । इवशब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकत्वं, वृत्तौ तु समासशक्तिबलादित्युपमानवाचित्वाऽभावशङ्कैव निर्दला, इवशब्दश्च स्वसमभिव्याहृते उपमानत्वद्योतकः । शस्त्रीपदस्य तत्सदृशपरत्वमिवो द्योतयतीति तु न युक्तं, द्योत्यार्थे समभिव्याहृतपदार्थविशेषणताया एव स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव णिच्तरबादीनां द्योतकतापक्षस्य 'प्रकृत्यर्थविशेषणते'ति शब्देनोल्लेखो भाष्य इत्याहुः । उपमानिमित्तमिति । उपमा–सादृश्यं, तन्निमित्त–शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा श्यामत्वं, प्रतिपादयितुं–तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामत्वप्रकारकबोधस्तत्र न स्यादिति भावः । इदं च दशमे लिङ्गभेदादिरूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकादौ स्पष्टम् । उपमानतावच्छेदकारोपेणाऽभेदान्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्तित्वनियमः । अपेक्ष्यं स्या'दितिभाष्यस्य तद्वचनबोधार्थमित्येवार्थः । 'तस्यामेवे'ति सिद्धान्तपक्षेऽपि शङ्कते–एवमपीति भाष्ये। शस्त्र्याः श्यामगुणाऽनिर्देशादिति भावः । तदाह–कं गुणमिति । शस्त्र्यास्तीक्ष्णत्वादिबहुगुणसत्त्वादिति भावः । उत्तरयति—अनिर्दिश्य

१'करिष्यते'।'स्यात्'।२'करिष्यते'।३ 'न निर्दि' ।'गुणो निर्दि'।४ 'तीक्ष्ण सूक्ष्म'।

मा गम्यते ॥-॥ उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात्सामान्यवचनाऽप्र सिद्धि ॥-॥ [उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात्सामान्यवचना-ऽप्रसिद्धि ।] उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात्सामान्यवचन स्याऽप्रसिद्धि स्यात्। शस्त्रीश्यामा। श्यामाशब्दोऽय शस्त्रीशब्देनाऽभिसबंध्य मानो विशेषवचन सपद्यते । तत्र 'सामान्यवचनै रिति समासो न प्राप्नोति॥-॥न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचने-प्रसिद्धि ॥-॥ न वैष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ 'श्यामत्वस्योभयत्र भावात्' । उभयत्रैवाऽत्र श्यामत्वमस्ति –शस्त्र्या, देवदत्ताया च ।'तद्वाचक-त्वाच्च शब्दस्य' । तद्वाचकश्चाऽत्र श्यामाशब्द प्रयुज्यते ॥ किंवाचक ? ॥ उभयवाचक । श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्य वचन प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे 'सामान्यवचनै रिति समासो भवि-ष्यति॥ न चावश्य स एव सामान्यवचनो यो बहूना सामान्यमाह, द्वयोरपि य सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन एव ॥ अथ वा 'सामान्यवचनै'रि-त्युच्यते । सर्वथा शब्दोऽन्येन शब्देनाऽभिसबध्यमानो विशेषवचन सपद्यते।

प्र]र्थ । उत्तर तु पूर्वमेव व्याख्यानम्।यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेव परिहारोऽस्ति तथापि हस्वस्त्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावाऽसिद्ध्या पूर्व पक्षद्वय परिहृत्याऽय पक्ष आश्रित । उपमानसमास इति । 'शस्त्रीश्यामा देवदत्त'त्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्द प्रयुज्यमान शस्त्रीगत श्यामत्वगुण प्रतिपादयति न च शस्त्रीस्थो गुण आश्रयान्तरे वर्तत इति सामान्यवचनत्वाऽभाव इत्यर्थ । नवेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात्,

---

]मानस्यापीतिायत्राऽनिर्देशेपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशाद् कश्चिदेव गुण नीयते तत्रोपमेये श्रुतत्वान्त्रादिना कथमुपमान न सम्बन्स्यत इति भाव ।तद्धनय वक्ष्यति– श्यामशब्द शस्त्रीशब्देनाभिसबध्यमानो विशेषवचन' इत्यादि।एव परि हार इति।'इतरथा हि बहुपेक्ष्य स्या दित्युक्तदोषस्यत्यर्थ ।पुंवद्भावासिद्धेति। उभ यस्य श्यामलप्रस्तरक्षोधाऽसिद्धावपि बोध्यम् । पदार्थद्वयानदश्यामलोक्तावपि सामान्यवचनत्वाऽहानिरिति शङ्कते भाष्ये–उपमानसमास इति। 'न च शस्त्रीस्थ' त्युपलक्षणम्–उपमानोपमेयस्थ इत्यर्थ । भाष्ये शस्त्रीशब्देनेत्यप्युपलक्षणमुपमयेन नेत्यस्यापि।शस्त्रीशब्दोपादानेति । उपमानशब्दोपादाने'ति क्वचित्पाठ । अत्रमेव युक्त ।अय भाव –शस्त्र्यादीनामुपमानत्वेनोपादानादुपमेयसापेक्षत्वेन श्यामाशब्द उप मेयाया वर्तते, तस्य च तन्त्रेणोपमानेऽप्यन्वय ।एव चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य

---

१ क्वचिन्न । २ 'श्यामेति' । ३ 'शब्देन सबध्य' । ४ 'त्वप्र' । 'नत्वस्य' । ५ 'चनत्व' । ६ 'चनत्वे' । ७ '– –' । ८ च क्वचिन्न ।

त एव विज्ञास्याम –'प्रागभिसम्बन्धाद्य सामान्यवचन' इति ॥

उपमितं व्याघ्रादिभि सामान्याऽप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

सामान्याऽप्रयोग इति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–'पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर', 'पुरुषोऽय व्याघ्र इव बलवान्'॥*॥सामान्याऽप्रयोग इति शक्यम वक्तुम् ॥*॥ इह कस्मान्न भवति–पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर, पुरुषोऽय व्याघ्र इव बलवान् ? ॥ 'असामर्थ्यात्'' ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत् 'सामान्याऽप्रयोगे' इति प्रतिषेध शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास ' इति॥

प्र]श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृश शस्त्र्या श्यामत्वमन्यनिरूपण तादृश देवदत्ताया इति सप्रत्ययादुभयसाधारण श्यामत्व भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोष । तत्र सादृश्य सामान्यमुच्यते, गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षित सामान्यम्। सर्वश्चेति। शब्दान्तरसम्बन्धे सर्व शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराऽभिसम्बन्धात्समासरूपात्प्राग्य शब्द सामान्यवचन स गृह्यते, केवलश्च श्यामाशब्द श्यामगुणविशिष्ट स्त्रीत्वयुक्त द्रव्य मात्रमाहेति साम्प्रतिकाऽभाव भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सिद्धमिष्टम्॥ [उपमानानि]॥

उपमित व्याघ्रा। पुरुषोय व्याघ्र इव शूर इति।उपमानप्रतिपादनपरमेतत्। वैयधिकरण्यादेवाऽत्र समासस्याऽप्रसङ्ग । यदा तु व्याघ्रशब्द शौर्यादे पुरुषार्थं

उ]सामान्यवचनत्वमिति भाव ।नन्वेवमपि तयोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदेन सामान्यस्यो भयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतदत आह–यादृशमिति । सादृश्यमूलकाऽभेदाध्यव सायेन सामान्यवचनतेति भाव । सादृश्यमिति। सादृश्यमूलकाभेदमापन्न श्यामत्व मित्यर्थ । गुणो वेति । क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत् । अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । श्लेषमूलकाऽभेदाध्यवसानादित्यर्थ । 'अभेदेने'ति क्वचित्पाठ । भाष्येऽप्युभयवाचक इत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुभयत्राऽन्वयश्च दर्शित । अन्यथा वाचकताया वस्तुतोऽनन्यामगुणनिरूपिताया सत्त्वन 'न चावश्य मित्यादिग्रन्थोऽसङ्गत एव स्यात् । अथ बहुगतसामान्यवचनस्यैव ग्रहणेपि न क्षतिरित्याह–अथ वेति । अत एवाऽऽद्यपक्षयो श्यामापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाह । सामान्यवचनग्रहणेति। सामान्यवचनपदेत्यर्थ । समासरूपादिति । इदमुपलक्षण वाक्यस्यापीति दिक् ॥

उपमित व्याघ्रा । उपमानप्रतिपादनेति । उपमानप्रतिपादनेत्यर्थ । एतत्–इत्यग्रिम वाक्यम्। वैयधिकरण्यादेवेति । व्याघ्रस्यवाऽर्थसादृश्यसम्बन्धा ऽन्वय इत्यभिमान । यदा त्विति । वाक्येऽपीति भाव । इवशब्दस्तु तद्द्योत

१ इद भाष्यमित्यन्य। वार्त्तिकमित्यन्ये।२ 'प्रधानस्याऽपि सापेक्षस्य'। ३ शस्त्रीश्या।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'राजपुरुषोऽभिरूप.''राजपुरुषो दर्शनीय.'-—अत्र वृत्ति सिद्धा भवति ॥ [उपमित व्याघ्रा]।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २।१।५८ ॥

॥*॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाऽप्रसिद्धि ॥*॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाऽप्रसिद्धि। कृष्णतिला इति,—कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाऽभिसंबध्यमानो

[ ]एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासन भाव्यम्।तत्र यदा प्रकरणादि-[ ]ाान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याऽप्रयोगे सति समास । यदा तु [ ]ुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोग 'पुरुषो व्याघ्र इव शूर' इति, तदा समासाऽभावाय सामान्याऽप्रयोगग्रहणम् । भवति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्ध एवाऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम्।प्राधान्यादेवाऽनेकोपकारकोपकार्यत्वाऽविरोधा समासस्य सिद्धत्वात् ॥ [उपमित व्याघ्रा] ॥

विशेषणम्। विशेषणविशेष्ययोरिति,—उभयापेक्षेयं षष्ठी। नित्यसापेक्षत्वा-च्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वे-

[उ]मानलशौनक इति चोध्यम्। इदमेव युक्त, पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसात्, समान-विभक्तिकत्वनियमाच्च। साधारणगुणवचनेति। 'भाष्याब्धि क्वातिगम्भीर' इत्यादौ तु मयूरव्यंसकादित्वात्समास । भाष्ये-भवति वै प्रधानस्यापीति । न च पूर्व सूत्रस्थभाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थाऽन्वयाद्विशेषणमप्यत्र सापेक्ष, यथा व्याघ्र शूर एव पुरुष इति प्रतीते । अत एवोपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदाददोषत्वम् अन्य-तरलिङ्गस्य साधारणधर्मेत्योभाष्या भिन्नलिङ्गाभ्यामन्वयाऽयोगत्व हि तद्बीजमिति वाच्यम्, उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांशे नित्यसापेक्षत्वेनाऽदोषात्। साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्व हि तत्त्वम्। तच्च तत्त्वेन ज्ञानस्यैव। यद्यपि साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्वमित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम्। इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। तथापि ज्ञापकपर भाष्यमेकदेशोक्ति । प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैयटोक्तन्यायादेव। 'असामर्थ्या'दित्यस्योभयोरपीतरसापेक्षत्वेना ऽसामर्थ्यादित्यर्थ । 'राज्ञीग्रामे'त्यादौ पूर्वोत्तरपदयो परस्परापेक्षत्व नाऽसामर्थ्य-प्रयोजकमिति न दोष । यद्यपि लिङ्गवचनभेदेप्यभेदान्वयो 'वेदा प्रमाण' मित्यादौ दृष्टस्तथापि लिङ्गभेदादीना दूषकताबीज सहृदयोद्वेग एवेति स्पष्टमलङ्कार-तत्त्वविदाम्। अनेकोपकारकोपकार्यत्वम्-अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥

विशेषणं वि। भाष्ये-उभयविशेषणत्वादिति। उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थ।

१ 'दुभयविशे'। २ क्वचिन्न। ३ 'सर्जनत्वस्या'।

विशेषणवचनः संपद्यते, तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचन संपद्यते, तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषण *विशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याऽप्रसिद्धिः* ॥ ॥*॥ तयाऽन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः ॥*॥ न वैष दोषः॥ किं कारणम् ?॥ 'अन्यतरस्य प्रधानभावात्' । अन्यतरदत्र प्रधानम् ॥ 'तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्य'। तद्विशेषकं चाऽपरम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । यदाऽस्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति, कृष्णो विशेषकत्वेन, तदा तिला प्रधान, कृष्णो विशेषणम् ॥ कीम तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता

प्र.]रूप्यसद्भावात्समाससिद्धावप्यनियत पूर्वनिपात प्राप्नोतीति दोष । कृष्णशब्द इति । कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्र प्रतिपादयति । तिलशब्देन *त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम्* । एव तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्व, कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम् ।
नवेति । अन्यतरस्य । द्रव्यस्यैवेत्यर्थ । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थ । यदाऽस्य तिला इति । ते हि द्रव्यरुपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमाना

उ.]क्योरुभयो ,[1]विशेषणविशेष्ययो ।अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीते समासेनोद्देश्यविधेयभाव इत्यनादेयम्।ननु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठी नोपसर्जनाऽप्रसिद्धिरित्यपेक्षया, विशेषणे उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात् ,नाप्युभयापेक्षया, सविशेषणतया समासानापत्तेरत आह–उभयापेक्षेयमित्यादि।ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषण विशेष्य च तदोभयोरप्युपसर्जनत्वादुपसर्जनाऽप्रसिद्धिरिति दूषणाऽसङ्गतिरत आह–*अनियत इति।व्यावर्त्यव्यावर्तकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव* , स च परस्परमुभयोरित्यव्यवस्थेति शङ्कार्थ इति भाव । 'उपसर्जनाऽप्रसिद्धि'रित्यस्योपसर्जननियमाऽसिद्धिरित्यर्थो भाष्ये । द्रव्यमात्र–कृष्णगुण सर्वं द्रव्यम् । तिलशब्दो विशेषणमिति । परिच्छेदकबोधक इत्यर्थ । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमान । अन्यतराऽपरशब्दयो सर्वप्रतिपादकत्वादनियमतादवस्थ्य इत्यत आह–द्रव्यस्यैवेत्यर्थ इत्यादि । द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासंभवेन तस्यैव क्रियान्वयौचित्येन तस्यैव विषयताविशेषरूपं विशेष्यत्वमिति भाव । एतदेव ध्वनयितु प्रधानपदं भाष्ये उपात्तम् । तदेव चाऽत्र विशेष्यविशेषणभावशब्देन गृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम्। एतदेव ध्वनयन्नाह–ते हीति । 'यदा' 'तदा' शब्दौ भाष्ये यतस्तत इत्यर्थकाविति भाव । प्राधा-

[1]'तस्या'।[2]'प्रधानत्वात्त'।[3]'विशेषत्वा'।[4]'विशेषणत्वेन'।'विशेषणकत्वेन'।[5]'एव'।

भवन्ति तिला विशेषणत्वेन, तेन कर्तव्य 'तिलकृष्णा' इति ॥ न कर्तव्यम् । नह्यय द्वन्द्व[1]—तिलाश्च कृष्णाश्चेति। न खल्वपि षष्ठीसमास—तिलाना कृष्णा [तिलकृष्णा]इति॥ किं तर्हि?॥ द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते, न च द्वयो प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयो किंचिदपि प्रयो

प्र]प्राधान्यन विवक्ष्यन्ते। कृष्णस्तु गुणत्वाद्व्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषण तिलाना सपद्यते । इतरो यथोक्तन्यायमबुद्ध्वा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादित, विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्याद‌नियमा प्रयोगाऽनियम इति मन्यमान पृच्छति—काम तर्हीति । नह्ययमिति । नहि गुणद्रव्यवाचिनो द्वंद्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सहविवक्षाया असम्भवात् । यदि तु द्वन्द्व स्यात्स्यादेव तिलकृष्ण' इति प्रयोग । न खल्वपीति । गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भाव । प्रधानशब्दाविति । प्रथमान्ताविल्यर्थ । अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्व कथितम् । एकस्मिन्नर्थ इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्व कथितम्। द्वन्द्वे हि सर्वपदा[[2]र्था]ना प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्था नम् । एतच्चाऽवयवार्थापेक्षयोक्तम्। समुदायार्थापेक्षाया तु समुदायलक्षण एकस्मि

उ]न्नेनेत्यस्य—तेनैवेत्यर्थ ।विवक्षामात्रेति।यदा—तदाशब्दौ विवक्षिता'इतिशब्दश्च भाष्यस्थोऽवबोधे विपरीतप्रतिपत्तौ च वाचम् । विशेषणविशेष्यभावस्येति । परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावस्येत्यर्थ । प्रतिपादितमित्यस्य 'इति च बुद्ध्वे'ति शेष । स्वातन्त्र्यादिति । 'प्रयोक्तु'रिति शेष ।द्रव्येण सहविवक्षाया इति। साक्षाद्द्रव्यव क्रियायामनन्वयादिति भाव । यदि त्विति । ननु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भाव ।भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्यभावविवक्षैव नेति नाऽनेन समासे तथाप्रयोग , समासान्तरेणापि नेत्युक्तम्।भाष्ये—तिलाना कृष्णा इति। कृष्ण(त्व)वयवा इत्यर्थ । निषेधादिति । एवञ्चैतदुत्तर तिलकृष्ण' इति भाष्ये क्वचिद्दृश्यमानोऽपाठ इति बोध्यम् । एव च न द्वन्द्वषष्ठीसमासार्थावित्र प्रतीयते, नापि तत्र साधुत्व, किं सभेद प्रतीयते, तत्रापि न साधुत्वमिति सर्वथा तद्रूपाऽभाव एवेति भाष्यार्थ । पूर्वग्रन्थेन विपरीतविशेषणविशेष्यभावाऽसभव स्फुटयति—किं तर्हीत्यादिना । द्रव्यस्यैव प्राधान्याऽङ्गीकारात् प्रधानशब्दावित्ययसङ्गतमित्याशङ्क्याह—प्रथमान्ताविति। तेन वाक्यार्थ यन्मुख्यविशेष्य तदभिन्नार्थत्वाद्द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्त मित्यर्थ । इद 'प्रथमान्तेन विग्रह' इति पक्षे । 'परिनिष्ठितविभक्त्या समास' इति पक्षे समानविभक्त्यन्तावित्यर्थ । तद्गुणनत्राह—अनेनेति । एतच्चावयवार्थेति । विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थ । समासे तु द्वन्द्वेऽप्येकार्थाभावसत्त्वादुभयोरेकार्थवृत्तित्व

१ 'स्यु' । २ क्वचिन्न । ३ 'द्धपर' ।

जनमस्ति, तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्य–'नूनमनान्यतरत्प्रधान,तद्विशेषक चापर' मिति । तत्र स्वेनावान् सन्देह –किं प्रधान, किं विशेषणमिति । स चापि *क सन्देहो, यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा–खञ्ज कुब्ज 'खञ्जकुब्ज' इति।* यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यद्द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा–'शुक्ल मालभेत''कृष्णमालभेतेति'।न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति,अवश्य तद्गुण द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥ कथ तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते–

प्र]न्नर्थे सर्वेषा पदा[³र्था]नां वृत्तिरस्त्येव।प्रधानशब्दयोरिति।परस्परविशेषणत्वेना नुपकारकयो स्वतन्त्रयोरित्यर्थ । यत्रोभाविति । द्वयोरपि गुणत्वाद्द्रव्यप्राधानेन क्रियासाधनत्वाऽविशेषादिति भाव । यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमिति। 'तत्र नास्ति सन्देह' इति वाक्यशेष । यद्द्रव्यमिति । साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भाव ।

ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची । तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते, तदा कृष्णशब्दोऽपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्द्रव्यवचन आपद्यत इति नाऽनयो कश्चिद्विशेष । नैष दोष । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाज्जातिर्द्रव्य न जहाति । नच शब्देन द्रव्याद्व्यतिरेको जाते प्रत्याय्यते । नहि भवति 'शाबलेयस्य गौ'रिति, किं तर्हि ? । 'गौ शाबलय' इति । तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्य प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनाऽवस्थाप्यते । गुणा पुनरुपायिनश्चाऽपायिनश्च, 'पटस्य शुक्ल' इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्देन गुणा प्रत्याय्यन्त इति गुणात्मकत्व द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति । एतद्व्याख्याश्रयेण वैदिकव्यवहार निदर्शनायोपन्यस्यति–तद्यथेति । 'श्वेत छागमाल

उ]मस्त्येवेत्याह–समुदायार्थापेक्षायामिति। भाष्ये–युगपदुपरुध्येते––प्रयुज्येते । परस्परेति । 'प्रथमान्तयो'रिति शेष । भाष्ये–यत्रोभौ गुणशब्दाविति । क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत्।अत एव'खञ्जकुब्जा'वित्यत्र 'खञ्ज'स्यस्य क्रियात्वेपि न क्षति रित्याहु । 'कुब्जवामन' इति केवलगुणोदाहरण। तत्प्रधानविशेष्यताख्यविषयत्वाव दित्यर्थ । न च शब्देनेति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकेनेत्यर्थ । शब्देन जातेर्द्रव्यव्यतिरेकाऽप्रतीतौ हेतु –उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशमत्याग तथा गुणाना व्यतिरेकप्रतीतौ हेतु –उपायित्वाऽपायित्वम् । उपायाऽपायावुत्पत्तिविनाशौ द्रव्ये सत्येव। भाष्ये– अवश्य तद्गुण द्रव्यमाकाङ्क्षतीति । 'सन्निहितपदोपात्त छागादी'ति शेष । तद्गुणरूद्रव्यविशेषमवश्यमपेक्षते, तदभावे गुणमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिं न मन्यते इति द्रव्य प्रधानमित्यर्थ ।भाष्यस्थवाक्यमपि छागपदघटितमेवेत्याशयेनाह–श्वेत च्छागमिति। एव चाऽमुकदीक्षित , देवदत्तसोमयाजीत्यादयो लोके प्रयुज्यमाना अप्यसाधव इति

१'खञ्जकुब्ज '।'कुब्जखञ्ज '।व्यत्यासश्च क्वचित्।२'तीत्यव' ।३ क्वचिन्न। ४'दुपरु' ।

वृक्ष शिंशपेति ? ॥ नैतयोरावश्यक समावेश । न ह्यवृक्ष शिंशपास्ति ॥

प्र]भेने'ति चोदनाया श्वताऽभावे कृष्णच्छाग आलभ्यते, छागाऽभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरस्यालम्भो नास्ति।कथ तर्हीति। द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद्द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वान्नास्त्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्न । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्यय । अय भाव –यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिंशपेति, तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याऽव्यभिचाराद्वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम् । यदा तु प्रथम सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष' इति, तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपावृक्ष' इत्येव भाव्यम् । अत्र केचिदाहु –शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्ष किमिति विशेषण न भवति,ततश्च भवितव्य वृक्षशिंशपे'त्यपीति।तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद्दूरात्प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिंशपात्व तु स्वल्पविषयत्वात्पश्चाद्ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्याऽनियम । तथा च वृक्षविशेषस्य[1] खदिरादे प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षोऽऽभावे फलपुष्पादेरुपादान क्रियत इति न्यायविद आहु । न ह्यवृक्ष इति । ननु

उ]बोध्यम्।एव च कृष्णोपक्रमेऽपि वाक्ये विशेष्यभूता एव तिला कृष्णगुणमाश्रयान्तरेभ्यो निवर्त्तयन्तीति'न तिलाना परिच्छेदकत्वहानि ।एतेन विशेषणताख्यविषयतावदेव परिच्छेदक भेदक चेत्यपास्तम्।'राजपुरुष'इत्यादौ च विशेष्यस्याऽपि पुरुषस्य राज्ञि भेदकत्वदर्शनादिति दिक्।शिंशपावृक्षयोरपि सामान्यविशेषवाचित्वेन विशेष्यविशेषणभावमाशङ्क्याह–द्वयोरिति।नास्त्यन्यतरस्येति।वृक्षस्येत्यर्थ ।भाष्ये–आवश्यक इत्यस्य'नियत इत्यर्थ । कादाचित्कस्त्वस्त्येवेति भाव । तदेवोपपादयति—यदा प्रथमत एवेति । यदा तु प्रथममिति।अनेन च न केवल गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमित्येव नियम ,किं तु व्याप्यव्यापकजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते। वृक्षप्राधान्ये हेतुद्वय,–प्रथमत उपलम्भादिति, महाविषयत्वादिति च । महाविषयत्वमेवोपपादयति–व्यापकत्वादिति । विशेष्यत्वमेवेति । विषयताविशेषरूपमित्यर्थ । फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्द इत्यपि नेत्याह–तथा चेति । वृक्षविशेषस्य खदिरादे प्रतिनिधिर्वृक्षो भवति, नतु तद्वृक्षाऽभावे नदीयफलाद्युपादानमित्यन्वय । 'वृक्षविशेष खदिरादे'रिति पाङ्क्त पाठ । 'वृक्षाऽभावे फले'त्यादिश्च । एव च फल न वृक्षसमतया तदर्थं इति तात्पर्यम् । तदाह–भाष्ये–न ह्यवृक्ष इति । तथा च शिंशपोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भाव । [2]शिंशपा तु वृक्षोऽस्त्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येव शिंशपाप्रयोग इति बोध्यम् ।

१ 'वृक्षविशेष ' इति नागेश । २ 'क्षत्वाऽभावे' ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २।१।५८ ॥

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते, न 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मित्येव सिद्धम् ?॥*॥ बहुलवचनस्याऽकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम्

प्र]फलमस्त्येव। नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद्वृक्षा वसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । 'विशेषण विशेष्येणे'ति द्वयोरुपादान विस्पष्टा र्थम् । सम्बन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याऽऽक्षेपात्। बहुलग्रहणाच्च 'तक्षक सर्पो' 'लोहितस्तक्षक' इत्यादौ समासाऽभाव । [विशेषण] ॥

पूर्वा । अथ किमर्थमिति। एतत्सूत्रादुत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थ । 'पूर्वकाले'-त्यय तु योग पूर्वकालादीना पूर्वनिपातनियमार्थ । 'दिक्सङ्ख्ये' इति सञ्ज्ञार्थ नियमार्थ । 'कुत्सितानी'ति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ । एवमन्यत्रापि प्रयोजन मृग्यम्। यत्र तु प्रयोजनाऽभाव 'पूर्वापरप्रथमे'त्यादौ तस्यायमाक्षेप ,पूर्वेणैव समा

उ]वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति। एतेन 'लुब्योगाऽप्रख्याना'दितिसूत्रस्वरसेन शिंशा पादिशब्दानामपि फले मुख्यतया शिंशपात्व वृक्षत्वव्यभिचारीति'न ह्यवृक्ष'इति भाष्यमसङ्गतमित्यपास्तम्।लुप प्रत्याख्यानेऽपि वृक्षसंबन्धित्वेनैव तद्बोधात् । आदौ हि शिंशपाशब्दाद्वृक्षस्यैव प्रतीति । पश्चात्तत्सम्बन्धित्वेन फलस्येत्याशयात् । मन्व न्तरङ्गत्वेपि फलार्थत्ववारणाय वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति, तत्र च द्रव्यवाचित्वेन विशेष्यत्वाऽनियमात्प्रयोगाऽनियमो भविष्यत्येवेति चेन्न,'न ह्यवृक्ष शिंशपा',-प्रसि द्धोस्तीति भाष्यार्थात् । एव च फलरूपार्थस्याऽप्रसिद्धत्वाद्विना प्रकरणादिकं तदु पस्थित्यनुदयेन तद्व्यावर्त्तकविशेषणोपादानाऽभाव इति तात्पर्यात्। एव च सामान्य विशेषवाचकपदसमभिव्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वम् । यत्र तूभयो रपि परस्परापेक्षया सामान्यत्वं विशेषत्व च तत्राऽनियम एव, यथा 'ब्राह्मण देवदत्तो देवदत्तब्राह्मण' इति।ननु विशेषणविशेष्ययो सम्बन्धिकत्वादन्यतरोपादाने नैव सिद्धे उभयोपादान द्वयोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत एव 'तक्षक सर्प' इत्यादौ न तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराऽभावात्। ध्वनित चेद वृत्तौ । तत्कथ शिंशपावृक्षे समास इत्यत आह-द्वयोरुपादानमिति । भाष्य प्रामाण्यात्स्पष्टार्थमेव तदित्यर्थ । 'तक्षको नागवर्द्धक्यो'रिति कोशात्तक्षकत्वस्या ऽपि सर्पत्वव्यभिचाराच्च । बहुलग्रहणाच्च तक्षक सर्प इति । अत्र समासा-ऽभावे प्रमाण विचार्य भाष्याहद बहुश्रुते ॥ [विशेषण] ॥

पूर्वापर। भाष्ये-उत्तरत्र-विशेषण विशेष्येणेत्युत्तरम् । एवमादि-'पूर्वापरे'-त्यादि । तदाह—एतत्सूत्रादुत्तरेत्यादि। 'उत्तरत्रे'त्यस्य फलमाह—पूर्वकालेत्यय

॥*॥ अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते ॥ यद्यकृत्स्नं, यदनेन कृतमकृतं तत् ॥ एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति, कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च । यच्चाऽनेन कृतं सुकृतं तत् ॥ किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं

प्र]स्य सिद्धत्वात्। बहुलवचनस्याऽकृत्स्नत्वादिति।अकृत्स्नप्रतिपत्तविषयत्वादित्यर्थ । नहि मन्दबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासाऽसमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थ ।इतरो यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याऽव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति–यद्यकृत्स्नमिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भाव। कृत्स्नं चेति,–पर्यायोपादानं लौकिक्या वाचोयुक्त्या सामर्थ्याऽविघातप्रतिपादनार्थं, यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति। चतुर्भि शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादय सङ्गृहीता इत्यन्ये आहु । तेन कृष्णसर्प' इत्यादौ नित्य समास। 'रामो जामदग्न्य' इत्यादावसमास । नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्प। सुमूक्ष्मजटकेशादावयवसमासाऽभाव । अन्ये त्वाहु –'कृत्स्नं' मिति । सर्वस्य सङ्ग्राहकं व्यापकमित्यर्थ । केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह— कारकमिति। कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह–साधकमिति । न च कस्यचिद्दर्शनेन प्रवर्तकमित्याह—निर्वर्तकमिति।अथ वा साधकं पारम्पर्येण स्यात्,वर्णोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण ल्यसंस्कारस्येत्याह–निर्वर्तकमिति । साक्षात्कार्य

उ]त्विति । ऊह्यमिति । दिक्सङ्ख्ये' इति नियमात् तद्धितार्थे त्यावश्यकम् । इवार्थघटितेऽर्थे समासस्य शक्तये–उपमानानीति।'सामान्यवचनै'रेवेति नियमार्थमिदमित्यन्ये । उपमितमिति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यम् । यत्र तु प्रयोजनाऽभाव इति। वार्तिकादिव्यावृत्तये बहुलग्रहणानुवृत्तेरत्राप्यावश्यकत्वेन तेनैव गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भाव । भाष्ये एवमादीत्यादिशब्द प्रकारे इति बोध्यम् । उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । उत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थ । 'सूत्रकृता दर्शित'मिति शेष । अव्यापकत्वमिति । कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपरमिति भाव । भाष्ये—यदनेन कृतमिति । प्रवृत्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाऽव्यापकत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थ । सामर्थ्याविघातेति । बहुलग्रहणघटितवचनस्य प्रशंसार्थमित्यर्थ । तत्प्रयोजनं शङ्कितृसन्तोष । तेन तदाग्रहशान्तौ व्यर्थकालक्षेपाऽभाव ।तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । व्याख्यान्तरमाह–चतुर्भिरिति। चत्वार –'क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेवे'त्येवरूपा। अत्र पक्षे कृत्स्नादिशब्दैः शब्दमर्यादयैतदर्थाऽलाभादरुचेराह—अन्ये त्विति । कारकमितीति । प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थ । साधकमितीति । यथायोग

१ 'तद्वति' । २ 'किं तर्ह्य' ।

क्रियते ? ॥ उदाहरणभूयस्त्वात् । ते[2] खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ॥ अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्-'बहुलम्', 'अन्यतरस्याम्', 'उभयथा' 'वा' 'एकेषा'मिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥ [पूर्वापर] ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २।१।५९ ॥

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः ॥*॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्

प्र.]निष्पादयतीत्यर्थः ।उदाहरणभूयस्त्वादिति।'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति पञ्चमी । अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नाऽवधारयति। केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षण-रहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः। व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह-अवश्यमिति । वैदिकव्यवहाराऽनुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । परिषद इदं पारिषदं, साधारणमित्यर्थः । 'पत्राध्वर्युपरिषदश्चे'त्यण् । अन्येत्वाहुः-पारिषदः-परिषत्परिचारक उच्यते । स च परिषत्साधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्व-वेदसाधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणेनैव क्रियते । आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम् ॥ [पूर्वापर] ॥

उ.]कारकमित्यर्थः । निर्वर्तकं । सर्वविषयाऽऽयोगेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः । विभाषा गुणेति । प्रयोजनस्याऽपि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः । भाष्ये-ते खल्वपीति। यद्विधिविषये लक्षण-सामान्यशास्त्रं,प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषशास्त्रेण उदाहरणप्रदर्शनं, ते विधयो मन्दाऽमन्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातुं शक्यत्वा-त्सुपरिगृहीता भवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं शास्त्रमिति भावः । केवलेनेति । उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषसूत्ररहितेन बहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः । प्रपञ्चेनेति। सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः । भाष्ये-अवश्यं खल्वपीति । अवश्यं विकल्पार्थकशब्दप्रयोगे वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराऽभावाद्वेदे नानाशब्दैर्व्यवहारदर्शनाच्च वेदाङ्गत्वमस्यैवेति ध्वनयितुं वेदव्यवहृतै-र्नानाशब्दैर्व्यवहार इत्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह-सर्ववेदपारिषदं हीति । हिरर्थे । तत्र नैकः पन्था इति।'क्वचिदन्यदेवे'त्यर्थस्य बहुलग्रहणसिद्धत्वादन्यैर्विभाषादिशब्दै-प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदुदाहरणानि च वेदेषु बहूनीति ध्वनयितुमेव लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदत्वोक्तिरिति परे ॥ [पूर्वापर] ॥

१इदं वार्तिकमित्यन्ये। २'एते'। ३'विषया'। ४ 'खल्वस्मा'। ५ क्वचिन्न। ६ 'शक्यते'। 'शक्योऽव'। ७वार्तिकमिति परे । ८'पाठाच्छा'।

॥४॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः। यदा हि श्रेणय एव किञ्चित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति॥

अन्यत्राऽपि च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति, तदिह न तथा॥ किं कारणम्?॥ अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्तकार्यं परं च्व्यर्थकार्यम्, इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्तकार्यमिति[1]॥ [श्रेण्यादयः]॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनाऽनञ्॥ २।१।६०॥

॥१॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम्[2]॥१॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् इह मा भूत्–सिद्ध चाभुक्त चेति॥२॥ अनञिति[1] च॥२॥ अनञिनि च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्–कर्तव्यमकृतमिति॥

प्र.] श्रेण्यादयः। श्रेण्यादय इति। अत्र एतासाऽऽदिशब्दो व्यवस्थावाची, कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची।प्रयोगदर्शनाचोदाहरणस्थानीया कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिता। एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविना सङ्घ–श्रेणिः। तत्र यदा पृथक्सम्स्थिताना श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद्यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह–श्रेण्यादिष्वित्यादि। अन्यत्रेति। 'साक्षात्प्रभृतीनि चे'त्यत्र 'च्व्यर्थवचन'मित्युक्त्वा च्व्यन्तप्रतिषेध उक्त, इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्न। अन्यत्र पूर्वमिति। 'साक्षात्कृत्ये'त्यत्र च्व्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वाद्विकल्प स्यादिति तत्र च्व्यन्तप्रतिषेध क्रियते। तेन पूर्वा नित्या गतिसञ्ज्ञा भवति। इह तु 'श्रेणीकृता' इति परत्वा[3]न्नित्यो गतिसमास सिध्यतीति नार्थ[4] इह[5] च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थ॥ [श्रेण्यादयः]॥

क्तेन नञ्वि।विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदानिव्याप्तिपरिहारायाह–नञ्विशिष्ट इति।समानत्वमत्र[1]र्थरूपाभ्या बोद्धव्यम्। गौरवमप्यस्मिन्पक्ष इत्याह–अनञिति चेति। न विद्यते नञ्यस्मिन्पूर्वपदे तदनञ्, तच्च प्रत्यासत्त्या

उ.] श्रेण्यादयः। यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादय कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादिराकृतिगण एवेति बोधयितुं भाष्ये–श्रेण्यादय इति। एकशिल्पेति। एकशिल्पाश्रयेण, एकपण्याश्रयेण चेत्यर्थ। तत्र यदेति। एकशिल्पाद्यजीविसङ्घस्य तद्वत्करणमित्यर्थ। दण्डनादिरूपकरणम्। तद्योग्यरूपकरणमवरोधादीति यावत्। तदुक्त भाष्ये–किंचित् क्रियन्ते इति। किंचिदर्थविशिष्टा क्रियन्त इत्यर्थ.। परत्वान्नित्य इति। ऊर्यादिच्वीनि च्व्यन्तस्य गतित्वादिति भाव॥[श्रेण्यादयः]॥

क्तेन नञ्। अवधारणेति। नञैव विशिष्टेन नाऽन्येनेत्येवमित्यर्थ।आधिक्यवाचीति। नञधिकेनेत्यर्थ। अर्थरूपाभ्यामिति। एति गच्छति जहाति जिहीत-

१ क्वचिन्न। २ 'निवचन'। ३ 'नित्यं गति'। ४ 'धादिति'। ५ पर्यैर्'।

॥*॥नुडिडधिकेने च ॥*॥ नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्य । इहापि यथा स्यात्–अशिताऽनशितेन जीवति । क्लिष्टाऽक्लिशितेनेति॥किमुच्यते 'समान प्रकृतिग्रहण कर्तव्य'मिति, यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते, न चात्र नञ्कृत एव विशेष ? ॥ किं तर्हि ?॥ प्रकृतिकृतोऽपि। अथ विशिष्टशब्दोऽस्त्येवावधारणे वर्तते । तद्यथा–'देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ । देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट'। स्वाध्यायेनैवेति गम्यते । अन्ये गुणा समा भवन्ति ॥ अस्त्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा–'देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ । देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट'। स्वाध्यायेनाऽधिक । अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवाऽर्थ समानप्रकृतिग्रहणेन, नेह भविष्यति–सिद्ध चाभुक्त चेति। नाऽप्यनजिति प्रतिषेधेन,नेह भविष्यति–कर्तव्यमकृतमिति ॥ नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये

प्र]क्तान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थ –आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्रापि समासप्रसङ्ग । समानप्रकृतित्व चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारित । ततश्चाऽन-ग्रहण क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अवधारणसहिताधिक्यवचनेऽव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह–नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि नुडिटौ तद्धक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वादवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधिकस्याऽप्राप्तिरिति भाव । नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति च्छिन्नाच्छिन्नमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति कश्चिदाह —अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति 'च्छातांच्छित'मित्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्या'मितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति। 'त्रातात्राण'मित्यादौ तु नत्वस्याऽसिद्धत्वात्तदेकत्वाऽभाव । तद्यथेति । यदा समसप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदाऽवधारणे विशिष्टशब्द । स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्द । तद्यदेति । इह कृतेन सतन्ने'ति सिद्धे विशिष्टग्रहणात्तदवधारणमिति गम्यते स्यात्,

उ]योर्व्यावृत्तये उभयोपादानम्। भाष्ये–प्रतिषेधो वक्तव्य इति । प्रतिषेधघटित बहुव्रीहिरूप क्तान्तविशेषणमित्यर्थ । क्तान्तग्रहणार्थं तत्कर्तव्यम् । अन्यपदार्थश्च उपस्थितक्तान्त एवेति तल्लाभ इति भाव । तदयमर्थ इति । 'अनजिति प्रतिषेधो वक्तव्य' इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थ ।ततश्चानजिति। अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तन्न कर्तव्य भवतीति भाव । अर्थभेदमिति।तत्कारी विकार इति चिन्त्यम् । समसप्रधारणेति।समयोर्मध्येऽन्यतरस्य सम्प्रधारणा–गुणाधिक्य प्रतिपिपादयिषि

१ क्वचित्र । २'जीवतीति' ।३'असमानप्रकृति'। ४ 'छिन्नाछिन्न' ।

विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत्–सिद्धं चाभुक्तं चेति। अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्–कर्तव्यमकृतमिति ॥ नुडिडधिकेनापि तु तदा समासः सिद्धो भवति। तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोद्यते ॥

॥*॥ अवधारणं नञा चेन्नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत ।
अथ चेदधिकविवक्षा, कोऽयं तुल्यप्रकृतिर्नेनेति ॥ ५॥

॥*॥ कृताऽपकृतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ६॥ कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतविपीतम् ॥*॥ सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['क्तेन विसमाप्त्यावनञ्'] ॥ क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यम्॥[॥ गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ॥ गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्]॥ गतप्रत्यागतम्। यातानुयातम्। पुटापुटिका। क्रयाक्रयिका। फलाफलिका। मानोन्मानिका ॥ [क्तेन नञ्] ॥

प्र.]गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमानवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्यते इति द्वैतोपपत्तिः।

अवधारणं नञा चेदिति। पूर्वोक्त एवार्थ आर्यया संगृहीतः। 'अन'ञिति प्रतिषेधः सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम्। इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय न्यासान्तरमप्याह–सिद्धं त्विति।विसमाप्ति –असमाप्ति। कृताऽकृतमित्यत्रैकदेशेकरणाऽकरणाभ्यां करणस्याऽसमाप्तिर्गम्यते इति समासः।'कृताऽपकृत'मित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवाऽपकृतं–विरूपं कृतमित्यर्थावगमात्। एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विभुक्तं–विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वाऽर्थः,विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात्। भुक्ते विभुक्ते चैकदेशद्वारकः भोजनकार्याऽकरणाद्वा बोद्धव्यम्। 'सिद्धमभुक्तं' 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात्समासाऽभावः।

उ.]नमित्यर्थः। अवधारणे। तद्भ्रम आधिक्ये इत्यर्थः। भाष्ये–नाप्यनञितीति।ननैवं विशिष्टेन क्तान्तेन सुबन्तं समस्यत इत्युक्ते क्तान्तप्रकृतिकमेव तत्र्यत इति भावः। समासो न प्राप्नोतीति। तस्मात्कर्तव्यमिति भावः। इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्ती दर्शयतीति। अव्याप्तिः–कृतापकृतादौ, अतिव्याप्तिः,–'सिद्धमभुक्तं' 'कर्तव्यमकृत'मित्यादौ प्रयुक्ता। कैयटे द्वावप्यपिशब्दौ प्रक्षिप्तौ, फलाऽभावात्। विरूपं कृतमिति। अस्मादेव विरूपत्वं, मन्ये तत्क्रियात्यागाच्च तस्या विरूपत्वमिति भावः। अभुक्तमिति वाऽर्थ इति। एवमपकृतमित्यस्याऽकृतमिति वाऽर्थ इत्यपि बोध्यम्। सिद्धमभुक्तमिति।अनारब्धस्याऽसमाप्तिर्न गम्यत इति न दोष इतिभावः।यत्सर्वथेति।

१क्वचित्।२'वाच्य'। ३'कृतादीनामुप'।४लुप्त।५'क्तेन'।६'पातानुपात'।७'मत्वाऽस्य'।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

॥-॥अयुक्तोऽय निर्देश ॥ ॥'समानाधिकरणेने'ति वर्त्तते,क प्रसङ्गो यद्यधिकरणानां समास स्यात् ?॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो–'यथाजातीयकमुत्तर पद तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण भवतो'त्येष परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥ [युवा खलति] ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २।१।६८ ॥

इद विचार्यते–वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्–कृष्णेन सारङ्ग कृष्ण

म] यत्सर्वथा वक्तव्य तदाह–गतप्रत्यागतादीना चेति । कथिकेत्यादावल्प इति कप्रत्यय ।तदन्तश्च स्वभावात्कचित् स्त्रिया वर्तते। क याक्कयिकत्यन्येषामपीति दीर्घ।

युवा खल। अयुक्त इति । पुँल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्य नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते । तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयो समास । नन्वेतयोरपि विरुद्धवयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोष । जरत्या युवतिधर्मोपलम्भाद्युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात्तद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदम्, अनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात् । 'जरद्भि' इत्यपि पाठ शिष्या आचार्येण बोधिता इति 'युवजरन्नित्य'पि भवति ॥ [युवा खलति] ॥

वर्णो वर्णेन । इदमिति। बुद्ध्या परामृष्ट वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परा

ड]अय भाव –सूनस्थनञ्विशिष्टपद लक्षणया विसमाप्तिवचनेत्यर्थपर व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति त्रुढिडधिकनेत्यपि न कर्त्तव्यम्, तदाधिक्येपि विसमाप्तिवचनत्वाऽक्षतरिति । भाष्ये–गतप्रत्यागतमिति। गत गमन, तदात्मनमेव प्रत्यागमन तथोच्यते । यस्तु ग्रामान्तर प्रति निर्गत्य तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्त दीयगमनप्रत्यागमने एकत्वेन तथा व्यवह्रियेते। यातमनुयात–तदानीमेव पुनर्गमना यातानुयातम् ॥ [क्तेन नञ्] ॥

युवा खलति। भाष्ये–यथाजातीयकमिति। स्त्रीलिङ्गशब्दरूपमित्यर्थ । किमेतस्येति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्न ।'सा एतज्ज्ञापकसिद्धैवे'त्युत्तरम् यद्यपि 'पुरुष च-द्र' इत्यादौ भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते, तथापि सर्वत्र,किं तु सप्रतिपन्नस्थले एव। तदप्येकस्य नियतलिङ्गत्व एवेति भाष्याभिप्राय तद्रूपारोपादिति । नन्वेव पुस्त्वस्याप्यारोपोऽस्तु किं ज्ञापकेन, असगत च तर्हि चेन्न । उभयारोपे गौरवात्कथानुरोधेन भाष्यप्रामाण्येन क्लृप्तपरिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात्मेत्यलम् । जरद्भिरित्यपीति । अत्र मान चिन्त्यम् । युवजरन्निति बहुल ग्रहणेनाऽपि सुसाधम् ॥ [युवा खलति] ॥

१ भाष्यमित्यन्ये । २ 'तर्ह्येतज्ज्ञापक' ।

सारङ्ग इति[1], समानाधिकरणो वा,–कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति ? ॥ कश्चात्र विशेषः ?॥ ॥५॥ वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् ॥५॥ वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। 'अनेते वर्णे' इति वक्तव्यम् ॥ [इह[2] मा भूत्–हिमेन एतः हिमैत] ॥ अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतद्विशेषणेनार्थः ? ॥ बाढमर्थो

प्र.]मृश्यते। न तावदस्मिन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानम्। पश्चात्तु भविष्यति। इदं[3] कृष्णसारङ्ग इति,–सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचनो भवति। सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति, तस्मिन्नसति तस्याऽभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासे[4] सिद्धः। अथ कृष्णावयवत्वात्सारङ्गत्वमिति कृष्णशब्दस्तदा समानाधिकरणपदः समासः। स च गौणेऽपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति। कृष्णेनेति—हेतुतृतीया। कश्चात्रेति। क्व लाघवमिति प्रश्नः। एतप्रतिषेध इति। स्वरे विधीयमान इत्यर्थः। अनेते वर्णे इति। 'कृष्णसारङ्ग' इत्यादौ 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे 'अनेते वर्णे' इति सूत्रं कर्तव्यम्। वर्णवाचि पूर्वपदमेत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवती-

उ.] वर्णो वर्णेन। बुद्ध्या परामृष्टमिति। वक्ष्यमाणमसन्निहितमपि विचारविषयमित्यर्थः। बुद्धिविषयत्वेनैव च प्रत्यक्षता। नन्विदंशब्देन सूत्रमेव गृह्यताम्, तत्राह–न तावदिति। सूत्रकर्तव्यत्वाऽकर्तव्यत्वविचारो नास्तीति न तस्येदमा परामर्श इति भावः। 'अस्मिन्प्रदेशे' इति पाठः। कस्मिन् प्रकरणे सूत्र कार्यमित्येतावन्मात्रविचारतात्पर्यमित्याशयः। पश्चाद्भाविप्रत्याख्यानप्रकारं मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये, सौकर्याय च दर्शयति–इह कृष्णसारङ्ग इतीति। 'विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध' इति प्रत्याख्यानं तु पश्चाद्भविष्यतीत्यन्वयः। षष्ठीसमासस्त्वीदृशे विषये न सम्भवत्येव, भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानाच्च। गौणेऽपीति। बहुलग्रहणाद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः। विशिष्टरूपोपादानाऽभावाल्लक्षणिकत्वमात्रेण गौणत्वाऽभावाच्च चिन्त्यमिदम्। भाष्ये–वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति। 'वर्णो वर्णेने'ति सूत्रं 'तृतीया तत्कृते'त्यनन्तरं कार्यम्, उताऽत्रैवेति विचारेणेत्यर्थः। ननु तृतीयासमासस्य तत्कृतत्वेनैव सिद्धस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह–हेतुतृतीयेति। हेतुतृतीयान्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भावः। प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति। 'अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ'मिति शेषः। 'अनेते वर्णे इति सूत्रं कर्तव्य'मित्यन्वयः। तेन कृष्णैत इति। एत –शबलः। 'शबलैताश्च कर्बुरे' इतिकोशात्। इत उत्तरं–'कृष्णेनेति सहयोगे इत्थम्भूतलक्षणे वा तृतीया

1 इति क्वचिन्न। 2 कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वचिन्न। 3 'इह तु'। 4 'समाससिद्धि'।

यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति॥ननु चायमस्ति–आ इत एत ,[कृष्णेनै एत]कृष्णेतो लोहितेतै इति ॥ नाऽर्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्त, 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि, परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम् ॥ अथ समानाधिकरण ॥*॥ समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् ॥*॥ समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहण कर्तव्यम् । 'वर्णो वर्णेष्वनेत' इति वक्तव्यम् । एक वर्णग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत्–परमशुक्ल परमकृष्ण इति । द्वितीय वर्णग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत्–कृष्णतिला इति॥एक वर्णग्रहण मनर्थकम् ॥ [अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य वाऽवर्णे]अन्यतरत्र कस्मान्न भवति ?॥

प्र]त्यर्थ । तेन 'कृष्णेत' इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । कृष्णेनेति सहयोगे, इत्थभूतलक्षणे वा तृतीया, अनेन च समास । वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। हिमेनेति हेतौ तृतीया, तत्कृतार्थेति समास। कृत्स्वरस्तु नास्ति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्, अकारकत्वाद्वा हिमस्य। यद्यवर्णइति। वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भाव । इतर पराऽभिप्रायमनुद्धाट्य सत्ता प्रतिपादयितुमाह–ननु चेति । कृष्णेत इति । 'ओमाङोश्चे'ति पररूपम् । तृतीया कर्मणीति । 'अनेत' इति प्रतिषेध आनन्तर्यान्मध्येपवादा इति वा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यस्यैव बाधक इत्यभिप्राय । परत्वादिति । कृष्णेन अश्वादिना करणेन इत आगत 'कृष्णेत' इत्यत्र–'अनेत' इति प्रतिषेध पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं

उ.]अनेनैव समास' इति ग्रन्थ कैयटे दृश्यते,सोऽग्रन्थ । एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवदर्थकत्वेन साहित्यस्य ज्ञापकत्वस्य चाऽत्यन्तभेदनियतत्वेन सहयोग तृतीयाया ,इत्थभूततृतीयायाश्चाऽप्राप्ते ।कृष्णसारङ्गोक्तरीत्या सिद्धे उक्तयोगाभावाच्चेति केचित् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति । पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वर्णवाचित्वाऽभावान्निषेधाऽप्राप्त्येत्यर्थ ।'अनेते वर्ण' इति प्रथमान्तम् । नन्वत्र 'वर्णो वर्णेने'ति न प्राप्नोति,हिमस्य वर्णत्वाऽभावादत आह–हेतौ तृतीयेति । जनकत्वसाम्याद्धेतुपद कर्त्रुपलक्षण, कृतद्वारक च सामर्थ्यमिति भाव । तदाह–तत्कृतार्थेनेति समास इति।अकारकत्वाद्वेति। कृतद्वारकसामर्थ्ये एव समाससत्त्वेनैतपदार्थ प्रत्यकारकत्वादित्यर्थ । भाष्ये–द्वितीयेनेति । सप्तम्यन्तेनेत्यर्थ । मैते वर्णो वर्णे इतिसूत्र पाठ्य मिति भाव । अनेत इत्यस्याऽसमर्थसमासत्वेन वा न क्षतिरिति ॥

भाष्ये–यद्यन्तर्भावेन सूचित तदभावमाह–प्रयोजको नास्तीति। 'तृतीया कर्मणी त्यादिप्रवृत्तरिति भाव । नन्वनेत इति 'तृतीया कर्मणी'त्यस्यापि निषेध स्यादत आह–आनन्तर्यादित्यादि । 'अनेत' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्कृत्स्वरस्य

१ 'एत शब्दो'।२'तेन'।३'अथ कर्तरि'।४अय पाठ क्वचिन्न।५'चा वर्णे'।६'वर्णस्यावर्णे(वा)'।७तृतीया,तदाऽनेनैव समास '। ८'स्वरो भवति'।९तृतीया तत्कृतार्थे'।

'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ एव सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् ॥ यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् ॥ सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेने'ति ॥ अवश्य वर्णेन प्रतिपद समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क्व च तेन न सिध्यति ?। शुकबभ्रु[1], हरितबभ्रुरिति ॥ तथा च[2] सति तान्येतानि[3] त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे,स्वरविधौ चैकम् ॥अथेदानीं समानाधिकरण सामान्येन सिद्ध स्यात्?॥ बाढ सिद्ध[4] ॥ कथम्[2] ?॥ 'विशेषण विशेष्येण बहुल'मिति ॥ एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्त्तव्ये, स्वरविधावेव,प्रतिपदोक्तस्याऽभावात् । तस्मात्समानाधि

प्र]बाधकोऽस्तु अथ कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थ । कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेणाऽत्र भाव्य, विशेषाऽभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्।अथ वा परत्वात्—उत्कृष्टत्वात् ,कक्ष्याऽन्तर-प्राप्तत्वाच कृत्स्वर थाथादिस्वर इत्यर्थ । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। 'वर्णो वर्णेने'-ति य समास स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणाऽपि ग्रहीष्यते, तेनाऽतिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थ। शुकबभ्रुरिति । शुको हरित शुको वा। बभ्रु कपिल । तत्र तत्कृतत्वाऽभावात् शुकेन बभ्रुरिति तृतीया सहयोग इत्थभूतलक्षणे वा

उ]च पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽपवादत्वा परत्वादित्यसङ्गत तत्राह—अनेत इति प्रतिषेध इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधक किम्प्रतिषेधोऽथ कृत्स्वर इत्यन्वय। विशेषाभावात्त्विति । एतशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वादिति भाव । 'निषेधाश्च बलीयास' इति न्यायमभिप्रेत्याह—अथ वेति । कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽपवादकृत्स्वराऽपवादत्वादित्यर्थ । भाष्ये—द्विर्वर्णग्रहणमिति । 'अनेत इति प्रतिषेध' इत्यनुपज्यते। आचार्यदेशीय प्रकृतसूत्रसत्ताश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्णग्रहणाऽकरणेन पक्षयो साम्य दर्शयति भाष्ये—एक वर्णग्रहणमिति। अन्यतरत्र कस्मादिति । अवर्णस्य वर्णे, वर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थ । क्वचित्तु तथैव पाठ । अथ तृतीयासमासवादी स्वमते लाघवमाह—सामान्येन ममेति । इतर आह—अवश्य वर्णेति । यद्यपि हेतुतृतीयान्तेन समासार्थं 'कृष्णसारङ्ग' इत्याद्यर्थमेवावश्यक तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतद्वारकसामर्थ्य स्याऽसम्भवस्तदर्थमिदमित्याह—शुकबभ्रुरिति। सहयोगे तृतीयस्यैव न्याय्यम्।स एव पुन पृच्छति—अथेदानीमिति । सिद्धान्त्याह—बाढमिति । एवमपीति । एव

१ 'शुक्रबभ्रु' । २ क्वचिन्न । ३ 'तान्येव त्रीणि' । ४ सिद्धम्' ।

करण इत्येप पक्षो ज्यायान् ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनाना पर पर विप्रतिषेधेन ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनाना पर पर भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानाना प्रधानम्, उपसर्जनानामुपसर्जनम् । प्रधानाना तावत्प्रधान—'वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमान'मित्यस्यावकाश — गोवृन्दारक , अश्ववृन्दारक । पोटायुवतीनामवकाश –इभ्ययुवति ,आढ्य युवति । इहोभय प्राप्नोति–नागयुवति , वृन्दारकयुवति । प्रधानाना पर प्रधान भवति विप्रतिषेधेन॥ उपसर्जनाना परमुपसर्जनम् । 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा' इत्यस्यावकाश –सद्व सदश्व । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इत्यस्यावकाश –तुल्यश्वेत , तुल्यकृष्ण । इहोभय प्राप्नोति–तुल्यसन् , तुल्य महान् । उपसर्जनानापरमुपसर्जन भवति विप्रतिषेधेन ॥

॥*॥ समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि ॥*॥ समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ समानाधिकरणसमासस्याऽवकाश –वीर पुरुषो

प्र]कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रानारम्भाभावादित्यर्थ । प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते, उपसर्जनशब्देन समासशास्त्र प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते ॥

समानाधिकरणसमासादिति । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि क्वचित् कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थ' इति वार्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितम्। भाष्यकारस्तु न्याय

उ]येत्यर्थ ।इद सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम्। क्वचिद्विशेषणविशेष्य भावे कामचारा प्रधानोपसर्जनत्वेऽव्यवस्थिते। तथाह–प्रधानग्रहणेनेति।तदयमर्थ – पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयो सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परसूत्रोपात्त प्रधान प्रधान भवति, पूर्वसूत्रोपात्त प्रधानमुपसर्जनम्। तादृशोपसर्जनयो समासप्रसङ्गे परशास्त्रोपात्तमुपसर्जनमुपसर्जनम्,पूर्वसूत्रोपात्तमुपसर्जन प्रधानमिति । भाष्ये– इभ्ययुवति राढ्ययुवति'रिति पाठ , स चिन्त्य । तयोरजातित्वात् । 'इभ्ययुवतिरश्वयुवति' रिति पाठस्तूचित इति केचित् । भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि जातिवाचित्वम् , अत एव जातेरस्त्री'तिसूत्रेऽयोपधादित्यस्य 'इभ्या क्षत्रिये'ति प्रत्युदाहरण भाष्य दत्तम्। हस्तिपकजातिश्चभ्यपदेनोच्यते । 'आर्थ्ये'ति पाठ । आर्या ब्राह्मण इत्यन्ये । वृन्दारकयुवतिरिति । वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहु । भाष्ये–'कृत्यतुल्ये'त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे 'तुल्यमहा नित्यपपाठ ।'तुल्यश्वेत तुल्यकृष्ण' इत्येव पाक्त पाठ।

न्यायव्युत्पादनायेति । प्रत्यासत्त्यादिन्यायेत्यर्थ । विप्रतिषेधप्रकरणादिति

१ क्वचिन्न । २ 'इभ्ययुवति' । ३ 'आर्य' 'आर्य' । 'अश्व' । ४ तुल्यश्वेत' 'तुल्यमहान्' । ५ 'र्थमिति'। ६ क्वचिन्न । ७ 'अश्येति' ।

वीरपुरुष । बहुव्रीहेरवकाशः –कण्ठेकालः । इहोभयं प्राप्नोति–वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थं ॥-॥ कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहे ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'सर्वधनाद्यर्थं'। सर्वधनी। सर्वबीजी। सर्वकेशी नटः। गोरखरवदरण्यम्। गौरमृगवदरण्यम्। कृष्णसर्पवान्वल्मीकः। लोहितशालिमान् ग्रामः ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ?॥

प्र]व्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति–प्रत्यासत्ते सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण। कण्ठेकाल इति। व्यधिकरणानां बहुव्रीहिं सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते। वीरपुरुषक इति। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति। बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणं प्रत्याख्याने विप्रतिषेधश्चिन्त्यते। कदाचिदिति। विषयविशेषनिर्देशाय 'क्वचि'-दिति वक्तव्ये 'कदाचि'दित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिष्ट इति नास्ति वस्तुभेदः। सर्वधनीति। सर्वाणि धनान्यस्यत्यन्यार्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इनि तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति। किं प्रयोजन-मिति। 'सर्वधनाद्यर्थ'मिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्याऽन्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगाऽदर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसङ्गात्कर्मधारयस्याऽनुक्तसिद्धत्वात्प्रश्नः। कर्मधारयप्रकृतिभिरिति। मत्वर्थीयप्रकृति सर्वधन

उ]एष च कथं लभ्यमित्यत आह—प्रत्यासत्तेरिति। ज्ञाप्यते इति। शेषत्वाऽभावादिति भावः। शेषग्रहणे प्रत्याख्याते इति। तथासत्येव 'कण्ठेकाल' इति तदवकाशो युज्यते इति भावः। नहि ज्ञापकसिद्धे सावकाशत्वं गृहीत्वा सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो विचारयितुमित्यभिमानः। अयं ग्रन्थः प्रौढ्या नहि निष्कृते शेषे एकसराविकारे च तत्प्रत्याख्यानमस्ति। व्यधिकरणसमासस्याल्पविषयतासूचनार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेति केचित्। कदाचिदित्यनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशङ्क्याह–विषयविशेषेति। नास्ति वस्तु भेद इति। क्वचिदित्यतो नाऽर्थभेद इत्यर्थः। भाष्ये–सर्वधनाद्यर्थं इति। सर्वधनादिप्रकृतिकमत्वर्थीयार्थमित्यर्थः। प्रयोजनस्योक्तत्वात् 'किम्प्रयोजन'मिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह–सर्वधनेति। 'प्रयोगाऽदर्शना-च्चे'ति चरहितः पाठः। वाक्यालङ्कारे वा च। कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति। 'कदाचित्कर्मधारय' इति पूर्वविप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः। मत्वर्थीयप्रकृतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः। भाष्ये–मत्वर्थीयैरभिधानमिति। तैः प्रत्ययैस्तदर्थाभिधानं यथा स्यादित्यर्थः। तस्या स्वाभाविकत्वादिति। बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन

१ क्वचित्। २ 'निर्दिश्यते'। ३ 'इति तदर्थं'। ४ 'स्याप'।

'बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य' ॥ यद्युक्तत्व हेतु कर्मधारयेणाऽप्युक्तत्वात् प्राप्नोति ॥ न खल्वपि सञ्ज्ञाश्रयो मत्वर्थीय ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थाश्रय । स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवत्येव कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति ॥

एव तर्हीद स्यात्–सर्वाणि धनानि–सर्वधनानि, सर्वधनान्यस्य सन्ति–सर्वधनीति ॥ नैव शक्यम् । नित्यमेव सति कर्मधारय स्यात्तत्र यदुक्त–'कदाचित्कर्मधारय' इति, एतदयुक्तम् ॥ एव तर्हि भवति वै किंचि दाचार्या कार्यवद्बुद्धि कृत्वा पठन्ति–'कार्या शब्दा' इति, नद्वदिद पठित

प्र]शब्दो वार्तिकेऽनुकृतो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थ । बहुव्रीहिणेति । सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षाया यदि बहुव्रीहि क्रियते तदा तनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न स्यात्, कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्याऽनुक्तत्वात्प्रत्यय सिध्यतीत्यर्थ । यद्युक्तत्वमिति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारय क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव । नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसञ्ज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्याऽभिधानव्यवस्था[2] युज्यते, तस्या स्वाभाविकत्वादिति भाव । एव तर्हीति । अनपेक्षिताऽन्यपदार्थे स्वपदार्थे कर्मधारय कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे विधास्यत इत्यर्थ । नित्यमेव सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्त तथाऽत्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्त भवति–अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृति[भि[3]] कर्मधारय स्यादिति कदाचिद्ग्रहण विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्य भवति । इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह–एव तर्हीति । भवतीति । एवजातीयक वस्त्वित्यर्थ । किं तदित्याह–आचार्या इति । अथ वा पठिक्रिया भवतिक्रियाया कर्त्री भवति । 'कार्या

उ]कर्मधारयविधानात्तदर्थस्तनोक्त एवेति भाव । मत्वर्थीयोऽर्थाऽन्तर इति । अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थे इत्यर्थ । न वक्तव्यमिति । वक्तुमनर्हमित्यर्थ । क्वचित्तु 'न कर्त्तव्य मिति पाठ । तत्राप्ययमेवार्थ , तदर्थस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्याऽभावादिति भाव । अन्यथा–प्रकारान्तरेण । मत्वर्थीयोत्पत्ति,–तन्नियमम् । वस्त्वित्यर्थ इति । 'भवति वै किंचि'दिति भाष्यस्य,–एवजातीयक किञ्चिद्वचन भवति खल्वित्यर्थ । 'किंजातीय'मित्याशङ्काया 'कार्या शब्दा' इति यज्जातीय तज्जातीयमित्युत्तरम् । 'कार्या शब्दा' इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह–आचार्या कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । घटादिरूपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्या पठन्तीत्यर्थ । पठ्यमानवचनाकारमाह–कार्या शब्दा इति । अथवा पठिक्रियेति । आचार्यकर्त्तृककिंचित्कर्मक कार्यवद्बुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृक भवन

१ इद वार्त्तिकमित्यन्ये । २ 'भिधानाऽनभिधानव्यवस्था' । ३ क्वचिन्न । ४ 'कार्यत्वबुद्धि' ।

'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि कर्तव्य, कदाचित्कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थ' इति ॥ यदुच्यते–'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेने'ति। नैष युक्तो विप्रतिषेध । अन्तरङ्ग कर्मधारय ॥ काऽन्तरङ्गता[1] ॥ स्वपदार्थे कर्मधारयोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहि ॥ अस्तु विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ एवमपि यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधान प्राप्नोति । सर्वेश्चाऽयमेवमर्थो यत्न –'कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधान मा भू'दिति ॥ एव तर्हि नेद

प्र]शब्दा' इति दर्शने लक्षणादव शब्दानामर्थव्यवस्था ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिशासना त्तस्यैव तत्प्रत्यायन न तु कर्मधारयस्य।तत्र सर्वाणि धनान्यस्यत्यर्थविवक्षाया पूर्व विप्रतिषेधन कर्मधारय क्रियमाणेऽन्यपदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानायाऽय मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थ ।विप्रतिषेधापनयनायाह–नैष युक्त इति।स्वपदार्थ इति। 'मध्यमध्यमवाराश्चे'ति स्वपदार्थमात्राश्रयण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भाव ।

इतरो विषयविशेष बहुव्रीहि साधयति–अस्त्विति। यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्व कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थ । विभाषेति । नाऽत्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते नत्वेकार्थीभावे सञ्ज्ञाया भावाऽभावौ क्रियेते । तस्माद्वि भाषा कर्मधारय' इत्यस्यायमर्थ –विकल्पित कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात्। स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे। एतदुक्त भवति–अनपेक्षितान्यपदार्थेस्वपदार्थ मात्रविवक्षाया भवतु कर्मधारय पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षाया वीरपुरुष' इत्यादौ बहुव्रीहि सिद्धति । एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारय क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षाया 'वीरपुरुषवान् ग्राम' इत्याद्यपि स्यादित्यर्थ ।

उ]मित्यर्थ । दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतोपयुक्तमाह–तद्वदिति। 'कार्या शब्दा' इति वक्तव्यवद्बुद्ध्येद पठितमित्यर्थ । तदाशयमाह–कार्या शब्दा इति दर्शने इति। तत्प्रत्यायनम्–तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् । नन्वेव वीर पुरुष' इत्यादावन्तरङ्गत्वा त्कर्मधारय एव स्यान्न तु बहिरङ्गो वीरपुरुषक' इति बहुव्रीहिरित्य आह भाष्ये— अस्तु विभाषेति । तदाशयमाह–नात्रेत्यादिना । बहुव्रीहि सिध्यतीति। अपवादत्वादिति भाव । भाष्ये- इष्टिरिय मित्यनेन यदुक्त तद्दर्शयति– प्रथममेवेति । वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव, न तु कर्मधारयो त्तरमित्यर्थ । इदमेवार्थेट पठ्यते न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति । भाष्य–अल्पे नेति । द्रव्येणेत्यर्थ । 'अल्पेन यत्नेने'ति क्वचित्पाठ। माषेण–तत्परिमितस्वर्णेन । शतसहस्रमिति । वस्त्राणि, गा[3] वेत्यर्थ । कुद्दालपदेनेति । पर्वतीया कुद्दालैरेव

1 'अन्तरङ्गता स्यात्' । २ भवति' । ३ 'गावो वेत्यर्थ ' ।

तस्य योगस्योदाहरण 'विप्रतिषेधे परं'मिति॥ किं तर्हि ? ॥ इष्टिरिय पठिता 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरि'। कदाचित्कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थ' इति ॥ यद्यपि पठिता, नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेनाऽल्पेन महतो महतोऽर्थानाशङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुद्दाल पदेन खारीसहस्रम्। तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु, बहु व्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति, लघुत्वात्॥ कथ सर्वधनी सर्वबीजी सर्व केशी नट इति ? ॥ इनिप्रकरणे सर्वादेरिनिं वक्ष्यामि । तत्रावश्य वक्तव्य ठनो बाधनार्थम् ॥ कथ-गौरखरवदरण्यम् , गौरमृगवदरण्यम् ,कृष्णसर्पवान् वल्मीक , लोहितशालिमान् ग्राम ? ॥ अस्त्यत्र विशेष । जात्याऽत्राभि सम्बन्ध क्रियते, कृष्णसर्पा नाम सर्पजाति , साऽस्मिन्वल्मीकेऽस्ति ॥ यदा

प्र]इष्टिरियमिति।वीरपुरुषादौ प्रथममवान्यपदार्थविवक्षा कार्या 'सर्वधनी'त्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थ । नार्थोऽनेनेति । न्याय सिद्धत्वादिति भाव । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीय क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमा श्रित्य कर्मधारय कर्त्तव्य , तत्रामत्र पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग । यदा तु पूर्वमेवाऽन्यपदार्थविवक्षा तदा वर्ति पदार्थानां सत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघव भवति। अन्ये तु शब्द लाघव मन्यन्ते।बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थं प्रतिपादयति,कर्मधारयस्तु मत्वर्थीय सहित इति शब्दगौरवप्रसङ्ग । एतच्च शब्दगौरवे तथा प्रयोगदर्शनादेव विषय आश्रीयत इति गौरखरवत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादेरिति। ततश्चात्र वचना न्तर नाधीयत इति कर्मधारय कृते इनि कर्त्तव्य इत्यर्थ । ठनो बाधनार्थ

उ]भूयर्पण कृत्वा सम्य सपादयन्तीति तद्व्यवहारानुसारेणेदम्।प्रतिपत्तिगौरवेति। एकस्य विरुद्धयो प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहु । अन्येतु शब्दलाघवमिति । इदमेव भाष्यस्वरससिद्ध मतम् , एकस्यार्थस्य प्रतिपादनाय वृत्तिद्वयापेक्षाया गरीयान् शब्दो बोधक, बहुव्रीहौ स्वल्प इति भाव । न प्रस ञ्जनीयमिति । अत्र इष्टिरेवेत्र सम्यक्, एव च 'यद्यपि पठ्यत नार्थोऽनेने'त्यादि 'इत्येव तदा भवती'त्यन्तग्रन्थ आचार्यैकदेशीयस्येति भाव । किंच वक्ष्यमाणयुक्तिभि सर्वधनी'त्यादिप्रयोगसाधनेऽप्युक्त इति 'प्रत्ययस्थात्का'दितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगा ऽसङ्गति , मम तु 'सर्वधनाद्यर्थ' इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्न दोष ।कर्मधारयपद च तत्समासस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनित चेद 'र क्रत' इति सूत्रे भाष्ये । ततश्चात्र

१ अल्पेन यत्नेन महतोऽर्थान्' । २ 'कुद्दालकेन' । ३ 'क्रोशी नट' । ४ सर्वादेरिनिं व' । ५ 'गौरव' । ६ 'बाधनार्थ इति' ।

न्तरेण जातिं तद्वताऽभिसम्बन्धः क्रियते, 'कृष्णसर्पो वल्मीके' इत्येवं तदा भवति ॥*॥ पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतरार्थं ॥-॥ पूर्वपदातिशयविवक्षायामातिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सूक्ष्मवस्त्रतरार्थं' ॥ आतिशायिकस्यावकाशः —पटुतरः पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः –चित्रगुः शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति–सूक्ष्मवस्त्रतरः । तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे परम्' इत्युच्यते । पूर्वश्च बहुव्रीहिः, परं आतिशायिकः ॥ इष्टवाची परशब्दः –विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः सुबन्तानां बहुव्रीहिः ॥ आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ समर्थाद्धितः उत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन ॥ एवमप्यन्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ स्वपदार्थे आतिशायिकोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ स्पर्धायामातिशायिको भवति, न चाऽन्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा भवति ॥

प]मिति। योऽभीष्टिमारभते तत्रापि कर्मधारयाद्बन्धनायानयति वक्तव्यमित्यर्थः । जा नाऽत्रेति । जातिश्चाऽत्र न कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणत्वेन तद्वत्ताया विवक्षितायामित्यर्थः । पूर्वपदातिशय इति । आनन्तरेण सू माणि शब्देष्वस्त्यन्यर्थविवक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्याख्यास्यन् पूर्ववत्पूर्वान्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयिष्यन्नेव व्यवस्थापयिष्यति। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । ननु प्रकर्षे आतिशायिकः प्रकर्षश्च समासाऽर्थस्य भवति । ततश्च पदात्ततोत्पत्तव्यम् । एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैव मुक्तम् । अत एवोच्यते– समर्थाद्धितीति । सुबन्तेनेति ।—हेतौ तृतीया । सुबन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नाश्रयेदित्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथाऽनुपपत्तिं प्रतिपादयितुमाह–

उ]रचनादिति। 'सर्वादे'रिति वचनसामर्थ्यात् । भाष्य–कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । जातिव्यक्त्योरभेदाश्रयेणैतदुक्तम् । भाष्ये–पूर्वपदातिशय इति । तदर्थातिशय इत्यर्थः । समासार्थस्य–लिङ्गसङ्ख्याद्याकाङ्क्षारहितस्य । समर्थादिति । 'समर्थः पदविधि'रित्युक्तेरिति भावः । सुबन्तेन पदेनेति। तत्र हेतुना लिङ्गसङ्ख्यादिभिः परिसमाप्तस्याऽर्थस्य प्रकर्षादिसम्बन्धसामर्थ्यमिति भावः ।सान्यथेति। केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः । प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । हेतौ तृतीयेयम् । तद्वतोऽपेक्षणादिति । वस्त्राणि सौक्ष्म्यविषयस्पर्धाया तद्वन्तमपेक्षन्त इति भाष्याक्षरार्थः । बहुव्रीह्यातिशायिकयोर्युगपत्प्राप्तिविषये तद्वन्तमपेक्ष्य वस्त्राणां सौक्ष्म्य

---

१ 'इत्येव'।२ 'पूर्वपदातिशये आतिशायि'।३ क्वचिन्न ।४ 'सत्ताया'।५ 'पदाद्वोप'।

नैव वाऽत्राऽऽतिशायिक प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथ मसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तम पेक्षन्ते, तद्वन्त चापेक्ष्य वस्त्राणा वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति ॥ ननु चाऽयमा तिशायिक एवमात्मक सत्या व्यपपेक्षाया विधीयते ॥ सत्यमेवमात्मको, या च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्या सत्या भवितव्यम् ॥

का च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्ति ? ॥ या हि प्रतियोगिन प्रति व्यपेक्षा । या हि तद्वन्त प्रति, न तस्या भवितव्यम् ॥ बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यादेव ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाऽभिसबन्ध ॥ एव तर्हि नेद तस्य योगस्योदाहरण 'विप्रतिषेधे पर

प्र]नैव वेति। तद्वन्तमिति। वस्त्रस्वामिनमित्यर्थ। अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतोऽपेक्षणात्। सत्यामिति। ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षाया प्रत्ययो भवत्येव तद्व दपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भाव । वस्त्राणीति । अतिशयानानि वस्त्राण्यति शय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थ । एव सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तर त्वमाह–एवन्तर्हीति। नार्थोनेनेति । इच्छ्या विनार्थ्यैस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भाव।

उ]गुणविषया स्पर्द्धेति। अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि, अस्यास्मादति शयेन सूक्ष्माणीति विवक्षाया किलाऽतिशायिकबहुव्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या । तत्र वस्त्रद्वारा सूक्ष्मशब्दस्य तद्वत्सापेक्षत्वादातिशायिकाऽप्रसक्तिरित्ययुक्तो विप्रतिषेध इति भाव । एव च परम्परया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषणस्यैव सापेक्षत्व मित्युक्त भवति । वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्यमान शङ्कते भाष्ये–ननु चेति । या हि तद्वन्तमिति। न सा नियतेति भाव। एकस्वामिकयो रपि स्पर्द्धादर्शनादिति बोध्यम् । अतिशयानानीति । अन्याभिभवकर्तृणि प्रकर्ष युक्तानीत्यर्थ । अतिशय्यमानानि । अभिभूयमानानीत्यर्थ । अतिशेतिरभिभवे। भाष्ये–'तद्वता चाऽभिसम्बन्ध' इत्यनेन हि–प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्व रूप तरपोऽप्राप्तिबीज स्मारितम् । अर्थान्तरत्वम्–इष्टिरूपत्वम् । क्वचित्त्वर्थत्व मिति पाठस्तत्राऽप्ययमवार्थ । भाष्ये–किं तर्हीति । एव च तत्सामर्थ्यात्सापेक्ष त्वेपि बहुव्रीहितद्धिताविति भाव। कथमिति । वस्त्रान्तराणा वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा, तद्वता चाऽभिसम्बन्ध इति येषा बहुव्रीहितद्धितयोरप्राप्त्युपपादिका युक्तिस्तया तया युक्त्या द्वयोरप्यप्राप्ते कथमानर्थक्यमिति प्रश्न । समाधत्ते यदाहीतीत्यन्ये। 'यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणा वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा मिति पाठ। 'तद्वता चाऽभिसम्बन्ध' इति

१ 'अतिशयनानि' । २ 'विनाऽस्यार्थ' ।

मिति ॥ किं तर्हि ? ॥ इष्टिरिय पठिता 'पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिरिष्ट सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थं' इति ॥ यदीष्टिरिय पठिता, नार्थोऽनेन ॥ कथं यैषा युक्तिरुक्ता–'वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वता चाभिसम्बन्ध,' इति॥ यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धां तद्वताऽभिसम्बन्ध क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिर्बहुव्रीहेरातिशायिक ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति–'सूक्ष्मतरवस्त्र' इति ? ॥ भवति यदाऽन्तरेण तद्वन्त वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धां भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदाऽतिशायिक ॥ कथ पुनरन्यस्य प्रकर्षेणाऽन्यस्य प्रकर्ष स्यात् ? ॥ नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवाऽय द्रव्येषु यतते–'वस्त्राणि मे स्यु'रिति, एव गुणेष्वपि यतते–'सूक्ष्मतराणि मे स्यु'रिति ॥ नाऽत्रातिशायिक प्राप्नोति ॥ किं कार-

[ ]यैषा युक्तिरिति। सा नाश्रीयत इत्यर्थ । कथ नर्ह्याश्रीयत इत्याह–यदा हीति। अन्यपदार्थमात्रविवक्षाया बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिक क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहि । ततश्च 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इत्यपि सिध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिध्येत्।यदुक्त 'बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिक क्रियत' इति, तत्राह–कथ पुनरिति । अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहे प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्ष स्यादित्यर्थ । अत्रोत्तर–नैवान्यस्येति । यस्यैव यत प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वत प्रकर्षाऽभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम्–'द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुण । भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते' । इति । एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थ । यद्यप्यत्रा-

[ ] च । इष्टौ तु सत्यामिति। तस्मादिष्टैवेति भाष्याभिप्राय इति भाव । तर्हीदानीमिति । तदेदानीमित्यर्थ । इष्ट्यारम्भे इति यावत् । इद न भवति–इद न सिध्यति । भवति–सिध्यति । कुतस्तत्राह–यदेति,—इति भाष्याक्षरार्थ ।

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति। यत प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तम्। एव च सौक्ष्म्यप्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणेऽप्यन्यपदार्थप्रकर्षाऽभावात्कथ तत्प्रतिपादक समुदायात्प्रत्यय । प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ष्म्यप्रकर्ष एवान्यपदार्थप्रकर्ष, अन्यदीयस्याऽन्यदीयत्वाऽयोगादिति भाव । एक एवासाविति । गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थ । स च क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्ष, यथा–'शुक्लतर' इत्यादौ । क्वचित्तत्सहचरितगुणप्रकर्षो, यथा—'गोतर' इत्यादौ । क्वचित्तद्विशेषणघटकगुणप्रकर्षो, यथा प्रकृत। 'नैवाऽन्यस्ये'ति भाष्येणापि पृथग्द्रव्यप्रकर्षाऽभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् । भाष्ये–वस्त्राणि मे स्युरिति । वस्त्रस्य

१ क्वचिन्न । २ 'वस्त्रैर्युग'।

णम् ? ॥ 'गुणवचना'दित्युच्यते न च समासो गुणवचन ॥ समासोपि गुणवचन ॥ कथम् ? ॥ 'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति ॥ अथ जहत्स्वार्थाया तु दोष एव ॥ जहत्स्वार्थाया च न दोष । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसविज्ञान मपि । तद्यथा–'शुक्लवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा प्रचरन्ती'ति, तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति॥ ॥उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतरार्थ ॥*॥ उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषधेन ॥ किं प्रयोजनम्[?]॥'बह्वाढ्यतरार्थ '। बह्वाढ्यतर । बहुसुकुमारतर ।

क पुनरत्र विशेषो–बहुव्रीहेर्वाऽऽतिशायिक स्यादातिशायिकान्तेन व बहुव्रीहि ?॥ स्वरकृतोविशेष । यद्यत्राऽऽतिशायिकाद्बहुव्रीहि स्यात्–बह्वाढ्यतर –एव स्वर प्रसज्येत बह्वाढ्यतर इति चेष्यते । 'बह्वाढ्यकतर' इति च प्राप्नोति, 'बह्वाढ्यतरक' इति चेष्यते ॥*॥समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवा

प्र]श्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूत सभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते गुणवचनादिति । नात्राजादी गुणवचनादेवेति बोद्धव्य, तरपोऽत्र प्रकृतत्वात्, तस्माद्गुणस्यैव प्रकर्ष सभवति न द्रव्यस्येत्याश्रित्यैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति तत्र सूक्ष्माऽर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रकर्षसभव । बह्वाढ्यतर इति । यदत्र बहुव्रीहि कृत्वा आतिशायिक क्रियते तदा 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि'त्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दऽऽकारस्य स्याद्केकारस्य चेष्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात्प्रकर्षप्रत्ययः उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाश्रय प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रय प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्त

उ]द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाऽभावेन तरब्न कृत ।सूक्ष्मतराणीति।सूक्ष्मत्वस्य गुणत्वात्तत्र प्रकर्षसम्भवेन बहुव्रीहेरपक्षनाप्यातिशायिकेन परम्परासम्बद्धस्य तस्यैव प्रकर्ष उच्यत इति भाव । तथापि यत्रेति । साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्ष , स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभयमपि द्रव्यप्रकर्षरूप भवत्येवेति भाव । भाष्ये—गुणवचनादिति । गुणोपसर्जनगुणिबोधकप्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे, तत्सहचरितगुणप्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यत इत्यर्थ । गुणग्रहण धर्ममात्रपरम् । समासोपि गुणवचन इति । सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्रविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भाव । अन्यपदार्थे रूढतया गुणवचनत्व नेत्याशयेन पृच्छति–कथमिति। उत्तरयति–अजहत्स्वार्थेति। एव चावयवार्थोपस्कृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद्गुणवचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्तिनिमित्तविशेषणविशेषणगुणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्तम्।स च 'गोतर' इत्यादाववाच्यगतोपि यदि निमित्त किं वक्तव्य विशेषण

१ इद वार्त्तिकमित्यन्ये ।

]निामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च वक्तव्य. । शाकभोजी पार्थिवः ाकपार्थिवः । कुतपवासा सौश्रुत कुतपसौश्रुत । अजापण्यस्तौल्वलि नातौल्वलि । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टिमौद्गल्य ॥ [वर्णो वर्णेन] ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २।१।७१ ॥

॥*॥ चतुष्पाज्जाति ॥ ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्- ालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ [चतुष्पादो गर्भिण्या] ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २।१।७२ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ॥*॥ [चकार] एवकारार्थ ॥*॥ मयूरव्यंसकादय

]मिति सदेह स्यात्। तस्मात्पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा,पश्चादन्यपदार्थस्य । शाक- र्जीति । शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशार्थं उत्तरपदलोपेनेत्याहु ।

चतुष्पा । चतुष्पाज्जातिरिति । केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहु । अन्ये हु-शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त ग्वान्तरङ्गत्वाद्वृत्त्यन्ते तु कालाक्ष्यादयो यौगिका शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषया ॥

मयूरव्यंस । मयूर इव व्यंसको धूर्त , छात्र इव व्यंसक , काम्बोज इव ण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽय समास प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपद कृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहु । इति कैयटीये महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथम दे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

]विशेषणतया वाच्यस्येति भाव ।अर्थेति । तत्र हि उपसर्जनपदानामर्थाऽभावेपि ानपदेन समुदायेन वस्तुनस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणाना ेत्वमिति भाव । जहत्स्वार्थाया च न दोष इति । अवयवानामर्थाऽभावेपि हुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादि यथाऽवान्यत्वेपि, तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्यय ,गोतर यादावपन्यवाहदोहादिप्रकर्ष इवेति भाव । सन्देह स्यादिति । प्रकरणादिना श्चयसम्भवादिद चिन्त्यम् । नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुरिति । अत्राऽरुचिबीज 'शाकभोजिपार्थिव' इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये वार्त्तिकमावश्यकमिति॥[वर्णो वर्णेन]॥

चतुष्पादो । भाष्ये-'वक्तव्य'मित्यस्य व्याख्येयमित्यर्थ । व्याख्यानप्रकार र्शयति-केचिदित्यादिना । शब्दान्तरेति । 'चतुष्पाद्वचनाश्चतुष्पाद्विषया' इत्येव ठ । 'जाति'रित्यस्य विच्छिन्नत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य च सर्वज्ञेयत्वाद्वचन नावश्यकमिति तत्त्वम् ॥ [चतुष्पादो] ॥

मयूर। मयूर इव व्यंसक इति। केचित्त विशेषणसमासे गुणवचनवाच्यस- स्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदमित्याहु । तन्न । 'उपमानानी'ति सूत्रस्थभाष्यकैयट-

१ क्वचित्र । २ लुप्त स्यात । ३ इद भाष्यमित्यन्ये ।

एव ॥ क मा भूत्?॥परमो मयूरव्यसक इति ॥ [मयूरव्यसकादयश्च] ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥पादश्च समाप्तः ॥२।१।३॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २।२।२ ॥

इह कस्मान्न भवति–ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति ? ॥ अर्द्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्येदं ग्रहणं, पुँल्लिङ्गश्चात्रायमर्द्धशब्दः ॥ क पुनरयं नपुंसकलिङ्गः, क पुँल्लिङ्गः ? ॥ समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः, अवयववाची पुँल्लिङ्गः ॥ इह कस्मान्न भवति–'अर्द्धं पिप्पलीना'मिति ? ॥ न वा भवति–अर्द्धपिप्पल्य इति ?॥ भवति । यदा खण्डसमुदायः–अर्द्धपिप्पली चाऽर्द्धपिप्पली चार्द्धं

प्र] अर्द्धं नपु । नपुंसकस्याऽव्यवस्थितत्वात्कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषाऽनवधारणात्कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति–इहेति । क पुनरिति । नपुंसकत्वावधारणहेतावयं प्रश्नः । अवयववाची पुँल्लिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो न भवतीत्येवपरमेतत् । अवयववाची स्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गः । तथा च प्रयोगो दृश्यते–'अपूपार्द्धं मया भक्षितं' 'दन्तार्द्धमास्यात्

उ]रीत्या तस्य 'येन नाप्राप्ति न्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात्॥इति॰नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं। पादश्च समाप्तः॥

अर्द्धं। सूत्रे 'नपुंसक'मित्युक्तरिह 'कस्मा'दितिप्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह–नपुंसकस्येति । सूत्रे नपुंसकग्रहणं किमर्द्धशब्दस्याऽर्थविशेषप्रतिपत्तये, उत समासगतरूपविशेषप्रतिपत्तये ? । नाद्य इत्याह–अव्यवस्थितत्वादिति । नपुंसकत्वस्याऽपूपार्द्धमित्यादावन्यपदार्थापि दर्शनादिति भावः । नान्त्य इत्याह–कृते चेति । तस्य नपुंसकत्वलक्षणविशेषानवसायेन तत्कृतरूपविशेषाऽभावादिति भावः । अधिकरणस्याकांक्षस्य निर्ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह—नपुंसकेति । कस्मिन्नर्थे पुंस्त्ववाचक इति भाष्याक्षरार्थः । पुँल्लिङ्ग एवेति भ्रमं वारयति–नियमेनेति । नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति । निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे लब्धेपि नियनपुंसकत्वलाभाय तस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा 'अपूपार्द्धं' 'दन्तार्द्ध'मित्यादावसमाशवाचिन्यपि एकदेशिसमासः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । परे तु 'समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग' इत्यस्य–नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः । अत एवैओङेच इगिति सूत्रयोर्भाष्ये 'एचो ह्रस्वविधानेऽर्द्धेकारार्द्धौकारौ प्राप्नुत' इति शङ्कायां नैव लोके नापि वेदेऽर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वाऽस्ती'त्युत्तरपरभाष्ये समविभागविषयेऽपि पुँल्लिङ्गः प्रयुक्तः । अवयववाची तु पुँल्लिङ्ग एव । अपूपार्द्धमिति—समप्रविभाग एव । अन्यत्राऽपु

१ परम । २ अर्द्धशब्दस्येदं नपुं' । ३ 'धात्राऽर्द्धं' ।

पिप्पली चाऽर्द्धपिप्पल्य इति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति-अर्द्धं पिप्पलीनामिति, तदा न भवितव्यम् ॥ तदा कस्मान्न भवति ?॥ एकाधिकरण इति वर्त्तते॥ न तर्हीदानीमिदं भवति-'अर्द्धराशि रिति ? ॥ भवति । एकमेवेदमधिकरणं[1] भवति योऽसौ राशिर्नाम ॥ [अर्द्धं नपुंसकम्] ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्[3] ॥ २।२।३ ॥

अन्यतरस्याङ्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्-'द्वितीयं भिक्षाया' इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तया वाक्यमपि भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,-एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि[2] यथा स्यात्-'भिक्षाद्वितीय'-मिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, षष्ठीसमासोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति-॥ ॥ द्वितीयादीनां विभाषा

]मिति'मिति। तदत्र नपुंसकग्रहणाद्यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तेरेवार्द्धशब्द आश्रीयते, तत्रैवार्थे नपुंसकत्वाऽव्यभिचारात् । 'अर्द्ध'मिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाऽविवक्षायाः । यदा त्वेतदिति । अर्थश्चाऽत्र भिद्यत एव। समासे च कृते 'अर्द्धपिप्पली'त्येव स्यात्, पूर्वपदार्थस्य च प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात्। अर्द्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणाऽसत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाऽभावं मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकत्वावाऽ

]पार्द इत्येव।'परवल्लिङ्ग'मिति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्स्पष्टमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते। अन्यतरस्याङ्ग्रहणाऽपकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये षष्ठीसमासः सूत्रकृतोऽपीष्ट एव । एवं चारम्भप्रत्याख्यानयोः समफलता । नपुंसकग्रहणं तु सूत्रेषु निर्देशे लिङ्गाऽविवक्षाया ज्ञापकमित्याहुः । भाष्ये-अर्द्धं पिप्पलीनामिति । दशानां पिप्पलीनामर्द्धमित्यर्थः । न च समासे एकत्वसङ्ख्यायामौत्सर्गिकत्वादन्वयमत्र समासापादनम्, एकत्वस्यापि तत्राऽभानात्क्षुद्रपिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्काशयः । इतरोऽर्द्धपदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचनं मत्वा पृच्छति-न वा भवतीति । अर्थाऽन्तरे भवति न त्वेतदर्थे इत्याह परः-भवति यदेत्यादिना । अर्थश्चात्रेति । दशानां पिप्पलीनामर्द्धं, पञ्चत्यत्रार्थः, पिप्पलीनां प्रत्येकमर्द्धानि बहूनीति तत्रार्थः । भाष्ये—'तदा न भवितव्य'मित्यस्य—'अनेन योगेन न भवितव्य'मित्यर्थस्तमभिप्रेत्याह-अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । यद्यप्यर्द्धपदार्था बहवस्तथाप्यर्द्धशब्देनैकत्वावच्छिन्नसमुदायस्यैव भानादिति भावः । तदा कस्माच्चेति । समासः कुतो नेत्यर्थः । तिरोहितत्वेदस्येति । तिरोहितावत्र

१ 'एकमेतदधिक' । २ क्वचिन्न । ३ 'तुरीया' ।

प्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाऽभावस्य॥*॥ द्वितीया दीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्] ॥ 'ज्ञापकार्थम्' ॥ किं ज्ञाप्यते ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्य –'अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ भिनत्ति छिनत्तीति। श्नमि कृते शप्न भवतीति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते ॥ तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'कर्तरि शप्'इति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थ ॥ 'रुधादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'शप्'इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मा

प्र] र्थस्य तिरोहितभेदस्याऽवगमात् ॥ [अर्द्धं नपुंसकम्] ॥

द्वितीयतृतीय । अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यास । यद्यपि 'पारेमध्ये' इत्यत्राऽयमर्थ ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते। अवयवविधान इति । सामान्याश्रयसमूहाऽपेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम् । किमेतस्येति । न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति । भिनत्तीति । विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभाव । इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाऽभावो, विकरणानां चानर्थकत्वादेकफलत्वाऽभाव । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाऽभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह 'श्नम्बहुजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेध' इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाऽभिधाने साहाय्यप्रति

उ]भेदस्येत्यर्थ । समूह समूहिभ्यो भिन्नोऽपीति भाव । [अर्द्धं नपुंसकम्]॥

द्वितीयतृतीयानान्तरीयकतयेति। तत्सिद्ध्यनुगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भाव। स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते इति । वारद्वयज्ञापनं दृढसंस्कारजननद्वारा शीघ्रस्मरणायेत्यर्थ । विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भाव । सामान्येऽवयवाभावादाह-समान्याश्रयसमूहेति । षष्ठी त्यादिना सामान्यशास्त्रेण विहितेत्यर्थ । प्रतिनियत इति । 'अर्द्धं मित्यादिशास्त्रेण विहित । भाष्ये–अवयवविधाविति । तद्विषये नोत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थ । न्यायादिति । येन नाप्राप्तिन्यायादित्यर्थ । विरोधादित्यादि । तदुभयमत्र हि बाध्यबाधकभाव । प्रकृते चोभयोरप्यभावात्तदभाव इति वार्तिककमतेनेद प्रश्नोत्तरमुक्तमित्यन्वय । भाष्यकारस्त्विति । 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति तदुक्तेरिति भाव । नन्वीदृशं दधिदानं तक्रदानस्य निवर्तकं दृष्टं, तत्र दधिस्फुरत्यास्ति,न च सा प्रकृते इत्यत आह–अर्थाभिधाने इति। प्रति-

१ शुभ स्यात् । २ 'ज्ञापनार्थं' । ३ 'अवयवविधाने' । ४ इति क्वचित् ।

दित्युत्तरस्ये ति ॥ प्रत्ययविधिरय, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्य प्रकल्पिका भवन्ति ॥ नाय प्रत्ययविधि. । विहित प्रत्यय प्रकृतश्चा्ऽनुवर्तते॥ एव तर्हि[1] ज्ञापयत्याचार्यो–'यत्रोत्सर्गापवाद विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो[2] न भवती ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'दिक्पूर्वपदान्ङीप्' । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा[3] । प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा । ङीपा मुक्ते टाप् न भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्– दिक्पूर्वपदान्ङीऽयोनुदात्तत्व। ङीब्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीब्विषयान्ङीप्प्रसङ्ग ' इति ॥ इद तर्हि प्रयोजनम्— 'अर्द्धपिप्पली' 'अर्द्धकोशातकी । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ॥ 'उन्मत्तगङ्ग' 'लोहितगङ्गम्' । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति ॥ दाक्षि प्लाक्षि । इञा मुक्तेऽण न भवति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते,–उपगोरपत्यमौपगव ,–तद्धितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिध्यति॥ अस्त्यत्र विशेष–द्वे ह्यत्र विभाषे,–'द्वित्रिपञ्चिशोचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्या'

प्र]त्तावेकफलत्वाऽप्यनयोरस्ति । प्राङ्मुखीति। स्वाङ्गपूर्वपदाद्द्’त्यतो ङीप्ङी विधौ वेत्यनुवृत्ति । नेतदस्तीति ।—वार्त्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वा ङान्विधीयत तदा प्राङ्गुल्फा प्राग्द्र्ह[6]'त्यादावपि स्यात् । ङीप एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीपोऽत्र प्रतिपिद्ध वाद्दोषाऽभाव । तदव नित्य स्वर-

उ]पत्ति –प्राप्ति । वस्तुनो भाष्यतय विरोधाऽभाव इवैकफलत्वाऽभावेपि बाध इति निरूपितमाकडारसूत्रे भाष्य । शबादेशा श्यन्नादय इति । तत्र श्नमादेशत्वाच्छप निवर्तयति, मित्वादन्त्यादच परो, रमागमवदिति भाव । भाष्ये— यत्रोत्सर्गापवादमिति । 'यत्रोत्सर्गापवाद महाविभाषाविकल्पित तत्र ति पाठान्तरम् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीप्ङीब्विधौ वे त्यनुवृत्तिरिति पाठ । उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्व दर्शयितु ङीप्ङीब्विधावित्युक्तम् । वार्त्तिककारस्येति । यदि त्वसयोगोपधादित्याद्यनुवर्त्याऽपूर्वा ङीब्विधीयते तदा प्रयोजन भवत्यवेत्यत्र मुक्तम् । इत्यादावपि स्यादिति । 'असयोगोपधा दित्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति वार्त्तिकाशय इति भाव । ङीप एव त्वनुदात्तत्वविधाने इति । ङीबादेश द्वारेत्यर्थ । 'नित्ये स्वरमात्रविधाने' इत्यस्यापि स्वरमात्रफलकङीबादेशाविधाने इत्यर्थ । नित्यत्व वाग्रहणाऽननुवृत्ते । तदनुवृत्तौ हि पक्षे ङीपश्रवण स्यादेवेति भाव । भाष्ये–इद तर्हि प्रयोजनमर्द्धपिप्पलीत्यादि । 'परवल्लिङ्ग'मितिसूत्रस्थ भाष्येणेद विरुध्यते । तत्र हि–'एकदेशिसमासो नारप्स्यते । कथमर्द्धपिप्पलीति? ।

१ 'त एवा'। २ 'उत्सर्गोऽपि न'। ३ क्वचिन्न । ४ हि क्वचिन्न । ५ ङीपिति क्वाचित्कम् । ६ 'प्रत्यग्जघने' । 'प्राग्जघने' । ७ 'फलके ङीबादे' ।

'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति च । तत्रैकया वृत्तिविभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषाऽपवाद ॥ क्रियमाणेऽपि वै अन्यतरस्याङ्ग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'पूरणगुणेने'ति प्रतिषेधात् ॥ नैतत्पूरणान्तम् , अनैतत्पर्यवपन्नम् ॥ एतदपि पूरणान्तमेव ॥ कथम् ? ॥ पूरण सामार्थस्तमाह तीयशब्द , अन पूरणम्। योऽसौ पूरणान्तोत्स्वार्थे भागेऽन् , सोऽपि पूरणमेव ॥ एवं तर्ह्यन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २।२।४ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ॥ चकारोऽनुकर्षणार्थ ॥४॥ किमनुकृष्यते ? ॥ 'अन्यतरस्या'मित्येतदनुकृष्यते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अन्यतरस्या समासा यथा स्यात् , समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्–'जीविका प्राप्त' इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्–'जीविकाप्राप्त' इति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, अयमप्युच्यते, द्वितीयासमासोऽपि , तदुभयवचनाद्भविष्यति ॥ एवं तर्हि नाऽयमनुकर्षणार्थश्चकार ॥ किं तर्हि ? ॥

प्र]मात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधिर्वम्। वृत्तिविषय इति । एकार्थीभावविषय इत्यर्थ । नैतदिति । 'पूरणगुणे'त्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणदिति भाव । अनैतदिति । 'पूरणाद्भाग तीयाद'न्निति स्वार्थिकेनाऽना व्यवहितमित्यर्थ । एतदपीति । 'पूरणगुणसुहितार्थे'त्यत्राऽर्थशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पूरणार्थग्रहणं न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थ ॥ [द्वितीयतृतीय] ॥

उ]समानाधिकरणे भविष्यति–अर्धं चासौ पिप्पली चेति। न चैकदेशिसमासारम्भे षष्ठीसमासस्य तेन बाधो भवति, अन्यथा षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति । इष्यते षष्ठीसमासोऽपि—'अपूपार्धं मया भक्षित' 'लब्धं मया ग्रामार्ध'मिति। एवं पिप्पल्यर्द्धमित्यपि भवितव्य मित्युक्तम् । तस्माद्यथाश्रुतसूत्रमते एकदेश्युक्तिरियम् । उन्मत्तगङ्गम् ।अव्ययीभावेनेति । यद्यपि वाक्येन सञ्ज्ञानवगमात्सोऽव्ययीभावो नित्यसमाससदृशस्तद्वत्समासाऽन्यूनार्थकवाक्याऽभावात्तथापि वापद तत्र सम्बध्यत एव । अत एव वाक्य भवत्येव । अत एव 'सञ्ज्ञाया'मिति समासविषयेऽपि 'वाप्यामश्वो वाप्यश्व' इति वाक्य भाष्यायुक्त सङ्गच्छन इति भाव । पूरणाधिकारेति । पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादित्यभिमान । 'पर्यवपन्न शब्द व्याचष्ट–अना व्यवहितमिति । स्वरभेद प्राप्तमिति यावत् । ननु तदधिकारेति । एवं च सूत्रे विनिगमनाविरहा

१ 'पूरणेनेति' । २ पूरणान्त स्वार्थे' । ३ 'पूरण भवति' । ४ लुप्त स्यात् । ५ भाष्यमिदमित्यन्य। ६ 'समासो यथा' । ७ विहितत्व' ।

अयमनेन विधीयते-'प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अत्व च भवति प्राप्ता।
पन्नयो रिति। प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका। आपन्ना जीविकामापन्नजीविका॥

काला० परिमाणिना ॥ २।२।५ ॥

किंप्रधानोऽय समास ? ॥ उत्तरपदार्थप्रधान ॥ यद्युत्तरपदार्थप्रधान
मधर्मणाऽनेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम्। अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु
यैवासावन्तवर्तिनी विभक्तिस्तस्या समासेऽपि श्रवण भवति। तद्यथा-राज्ञ
पुरुषो राजपुरुष इति। इह पुनर्वाक्ये षष्ठी, समासे प्रथमा, केनेतदेव

प्र] प्राप्तापन्ने। अत्व च भवतीति। चकारेण समुच्चयार्थेनाऽकारप्रश्लषोनुमीयते।
सोऽत्रत्वाच निर्देशस्य प्रकृतिभाव प्रगृह्याश्रयो न भवति। यद्वा समाहारद्वन्द्वे इते
विषयसप्तमी-अकारादेशापेक्षा क्रियते सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधाना
दुपसर्जनसञ्ज्ञा भवति, सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा। प्राप्ता जीविकामिति। लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया 'प्राप्ता'शब्दस्य समास। [प्राप्तापन्ने च] ॥

काल। इह वृत्तिवाक्ययो समानार्थत्व न्याय्य मासो जातस्ये'ति च वाक्ये
जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम्, समासे तु मासजातो इश्यता मित्यादौ जातस्यैव
कार्यसम्बन्धाऽवगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यत इति मत्वा
पृच्छति-किंप्रधान इति। योऽसाविति।-पष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथन। सम्बन्धस्य

उ]द्भाष्यप्रामाण्याचाऽन्प्रत्ययान्ताना केवलाना च द्वितीयादीना ग्रहणम्। मिश्रा
मत्रन्धित्वेत्सञ्ज्ञापूरणमित्यर्थ। भाष्ये-एवतर्हीति। अन्यतरस्यामित्येतत्सा
मर्थ्यात्पूरणेति प्रतिषेधो नेति भाव। [द्वितीयतृतीय] ॥

प्राप्तापन्ने च। अयमप्युच्यत इत्यादि। उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेष
विहितत्वादित्यर्थ। द्वितीययेत्यत्र प्रश्ने उद्देश्याऽसनिधान, चकारेण व्यवधान
चेति भावेनाह-सौत्रत्वाच्चेति। सूत्रारम्भेति। 'द्वितीयाश्रिते त्यव सिद्ध एत
त्सामर्थ्यादिति भाव। लिङ्गविशिष्टेति। एकादशस्य पूर्वोत्तत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

काला प। तत्पुरुषे प्राय उत्तरपदार्थप्राधान्यात्प्रश्नाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह—
इहति। प्राधान्यमिति। एव च समानार्थत्वभङ्ग इति भाव। ननु चित्रगुरि-
त्यादिवत्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेकार्थीभावकृत स्यात्तत्राह-अन्योत्तरेति।
तद्वैधर्म्य च भाष्योक्तम्। किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थीभाव
साध्य, अत एव तस्य एकार्थीभावकृतविशेषेषु भाष्ये गणनाऽभाव। किंप्रधा
नोय समास इति समासपद विग्रहपरमपि। उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्यु
भयसाधारणम्। न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये 'जातस्य मास' इति षष्ठ्यनुप

१ क्वचिन्न। २ 'अन्येषु वै चोत्तर'। ३ जातस्य विशेष्यत्वेपीत्यर्थ।

भवति ? ॥ योऽसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे से निवर्तते। अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न। तत्र[2] 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति प्रथमा

प्र] चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्ति। अभिहित इति।—प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम्। अनुद्भूतोपि सम्बन्धो गुणभावेन समासाऽभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते। तत्राऽभिहितोपि कश्चिन्नाऽन्तर्भवति, यथा 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या सम्बन्धोऽभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति। राजसखादौ च बहुव्रीह्यर्थस्याऽन्तर्भावोऽस्ति, न त्वभिधानमि'त्युभयोपादानम्। इह परिमाण जातस्य प्रतिपादयितु वाक्ये परि

उ] पत्ति, विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्य, वृत्तिविग्रहयो समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षाया विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येऽपि पूर्वज्ञान संस्काराऽनिवृत्त। अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिप्रतिपादनस्य भाष्येऽसङ्गत्यापत्ते। मम तु न दोष, विग्रहेपि तस्यैव प्राधान्येन तत्स्थितिवत्समासेऽपि तदापादनात्। तदुत्तरपक्षेव तत्र मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिवत्समासे विशिष्टोत्तरपथ्या तत्सम्भव इत्याशयात्। सम्बन्धस्याऽशेषत्वान्न षष्ठी'त्युत्तरम्। भाष्ये—येकासत्यन्तर्वर्तिनीति। 'उत्तरपद' इति शेष। योऽसाविति। परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वरूप। समासे इति। षष्ठीप्रयोजको न भवतीत्यर्थ। तदाह—अभिहित इति। षष्ठ्यप्रवृत्तौ निमित्तमिदम्, समासेनाऽभिहितो यत —अत एवाऽन्तर्भूत। प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह—प्रातिपदिकार्थ इति। (हि) यतोऽभिहित, अत एव प्रातिपदिकार्थ सपन्न इत्यर्थ। अन्यथा 'पचती'त्यादौ कर्त्राऽभिधीयमानो गुणभूतत्वादन्तर्भूतोपीति तत्रापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम्। अनभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति तात्पर्यम्। अन्तर्भावादिति। सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थ। अनुद्भव एवेति। पृथगुपस्थितिविषयसम्बन्धिकत्वमनुद्भव। प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति। षष्ठीप्रतिबन्धद्वारेत्यर्थ। ननु 'पक्व' इत्यादौ तत्त्वेनाभिधीयमान कर्मादिरभिहितमि'त्युच्यते नैष तथा, सम्बन्धत्वेनाऽभानादत आह—गुणभावेनेति। सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यर्थ। सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमेव गुणभाव इत्याह। न तु क्वचिदन्तर्भावमिति। न सम्बन्धिविषयकोपस्थितौ विषयो

१ क्वचिन्न। २ 'तत्रापि'। ३ पूर्वेति। वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षान पूर्वं जातस्य जाते विशेषणत्वरूपसंस्कारस्याऽनिवृत्तेरित्यर्थ। ४ प्राधान्येन—विशेष्यत्वेन। तस्यैव—जातस्यैव। तत्स्थितीति। षष्ठीस्थितीत्यर्थ। ५ ज्ञानसंस्काराऽनिवृत्तेरिति भाव। ६ जातोत्तरेत्यर्थ। तत्र—वाक्ये। ७ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेत्यर्थ। ८ मासविशेषणकप्रतीतिसम्भव इत्यर्थ। अतो जातास्थितेरपि मासादिविशेषणबोधिका षष्ठी कस्मान्नेति समाहितम्।

भविष्यति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—मासजातस्येति ? ॥ भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी॥ ५॥ कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देशः ॥*॥ कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी । तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । नहि जातस्य मासः परिमाणम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ त्रिंशद्रात्रस्य ॥ तद्यथा 'द्रोणो बदराणां देवदत्तस्ये'ति,—न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ बदराणाम् ॥ ६ ॥ सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स

प्र॰]माणिन एव षष्ठी कर्तव्या— मासो जातस्ये'ति। मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयते।तत्र यथा चित्रा गावो यस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्य तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव, तथेहापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याऽप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः । भवति बाह्यमिति। परिमाणपरिमाणिसम्बन्ध एव समासेऽन्तर्भूत ,न तु बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षो 'मासजातस्य वस्त्र'मित्यादिरपि सम्बन्ध इत्यर्थः । नहि जातस्येति । तस्य हि दिष्टादि परिमाण, न तु मास , नाऽपि तत्सत्ताया मास परिमाणम्, सत्ताया नित्यत्वात् । नाऽपि जन्मक्रियाया , तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन सबन्धाऽसभवात् । त्रिंशद्रात्रस्येति । ननु त्रिंशद्रात्र एव मासो नाऽपर इति भेदाऽभावादयुक्तमेतत् । नैष दोष । काले जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा हि—'कियान् कालोऽस्य जातस्ये'ति प्रश्ने 'मास' इत्यादि प्रतिवचनम् । स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मक एव सप-

उ॰]श्वनीत्यर्थ । उभयो पृथगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भवादिति भाव ।विवक्षितोर्थ इति। 'कियान्कालोऽस्य जातस्ये'ति प्रश्ने 'जातस्य मास' इत्युत्तरेणैवाकाङ्क्षाशान्तिर्न तु 'मासस्य जात' इत्युत्तरेणेति स एव विवक्षितोऽर्थ , स च न तत प्रतीयत इति भाव । मासजात इति समासस्य स्वार्थमुत्तरत्व बोध्यम् । नन्वेव विग्रहे षष्ठीसमासेनैव सिद्धौ सूत्र व्यर्थम्, उत्तर तु तवेव समास्यार्थमेवाति चेत् , न, एतद्भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यबोधकादेव षष्ठीति स्वीकारात्, अवयवावयविनो समभिव्याहारे यथाऽवयविवाचकादेव । तत्राऽयं 'जातमास' इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति । यद्यपि एतद्भाष्यात्तद्वहतीति सूत्रभाष्याच्च वृत्त्यर्थोपदर्शके विग्रहवाक्येऽपि तत्समानैव विषयतेति लभ्यते तथाऽप्यत्र वाक्यपदमर्थबोधाय प्रयुक्तस्वतन्त्रवाक्यपरमिति बोध्यम् । भाष्येऽप्येवमेव। सत्ताया नित्यत्वादिति। नित्यत्वमत्र परिच्छेदककालावधिकालस्थायित्वं बोध्यम् । इत्यभिप्रायेणेति । जातसम्बन्धी कालो मास इत्यभिप्राय । भाष्ये—बदराणामिति । देवदत्तसम्बन्धिबदराणामित्यर्थ ।

१ 'मर्थमपेक्ष्य'। २ 'देवदत्तस्य न द्रोण '।

कालस्तेन ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['कालपरिमाण यस्य स काल स्तेन']। कालपरिमाण यस्य स कालस्तेन सहैमसस्यत इति वक्तव्यम्॥ सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त—"कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देश " इति ॥ क पुनर्भवान्काल मत्वाह— ' कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देश " इति ? ॥ येन मूर्त्तीनामुप चयाश्चाऽपचयाश्च लक्ष्यन्ते त कालमित्याहु । तस्यैव कया चित्क्रियया युक्त

प्र]यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति–तद्यथेति।सिद्ध मिति। कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते । यस्य जातादे सबन्धिन कालसामान्यस्य परिमाण मासादिस्तेन स कालो मासादि समस्यते। अथ वा कालशब्देन मासादि कालविशेष उच्यते,स काल परिमाण यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य सम्बन्धि तेन स कालो मासादि समस्यत इत्यर्थ । क पुनरिति । यदि नित्य एको विभु काल स्तदा तस्य भेदाऽभावात्परिच्छेदकत्वाऽसभव ।अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेद भिन्नस्य जातमपि प्रति परिच्छेदकत्वमस्त्येव । येन मूर्त्तीनामिति । तरुतृणलता प्रभृतीना कदाचिदुपचय ,अन्यदा त्वपचय । स प्रत्ययान्तराऽविशेषेपि यत्कृत स काल इत्यर्थ । यद्यप तस्यैकत्वात्क्षणमुहूर्त्तादिविभाग इत्याह–तस्यैवेति । परो

उ] कालशब्देनेति । कालपरिमाण'मिति षष्ठीतत्पुरुष । अत्र व्याख्याने वार्त्ति कस्थकालपदार्थयो स्वरसत ऐक्य प्रतीयमान भज्येतेत्यत आह–अथवेति । अत्र पक्षे 'कालपरिमाण'मिति बहुव्रीहि । तद्यस्येति । तत्–कालसामान्य । जातमपि प्रतीति। जननक्रियापरिच्छेदद्वारेत्यर्थ ।तरुतृणेति।पदार्थानामनन्यथासिद्धहृद्ध्यपेक्षया ऽनुमेय काल इति भाष्याशय इति भाव । प्रत्ययान्तरम्—कारणान्तरम् । तस्यै कत्वादिति । अखण्डकालाभिप्रायमिदम् । वस्तुतस्तु एकत्वे तस्य कार्यवैचित्र्य नियामकत्वामुपपत्तिरिति भाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्या 'क्षणधारारूप काल'इति युक्तम्। क्षणाना चाशुविनाशित्वात्कथमहरादिविभाग इति चावतरण युक्त कैयटेऽपि । नित्य –प्रवाहनित्यतया, एक –समूहरूपेण, विभु –क्षणस्य विभुत्वात्, तस्य समूहस्यैकत्वादित्यर्थ' इत्यन्ये । इत्याहेति । इति हेतोराहेत्यर्थ । भाष्ये-तस्यै वेति । बुद्धिविषयलक्षणसमूहस्येत्यर्थ । क्रिययेति । क्रियासमूहेनेत्यर्थ । नन्वौ पाधिकत्वेऽपरमार्थता स्यादत आह—परोपाधिक एवेति । व्यवहारमात्रस्यौपाधि कत्वाद्यावद्बाध प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति भाव । तत्रार्थे वृद्धसम्मतिमाह–तथाचेति । तस्य–क्षणसमूहरूपकालस्य, आत्मा,–स्वरूप, धर्म्यन्तराश्रयै –धर्मी सूर्यस्तद्वृत्ति

१ सूत्र । २ क्वचिन्न । ३ 'जात प्रत्यपि' ।
४ 'स्यैवोपाधिक' ।

स्याऽहरिति च भवति, रात्रिरिति च ॥ कया क्रियया ? ॥ आदित्यगत्या । तयैवाऽसकृदावृत्तया 'मास' इति भवति, 'सवत्सर' इति चै भँवति ॥

यद्येव, भवति जातस्य मास परिमाणम् ॥ ॥ एकवचनाद्विगोश्चोप

प्र] पाधिक एव सर्वस्य भेद। तथा चोक्त हरिणा कालसमुद्देशे—

'तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयै।
न हि भिन्नमभिन्न वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥१॥
नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चाऽसित ।
द्रव्यात्मा स तु ससर्गादीवरूप प्रकाशते ॥२॥
ससर्गिणा तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मता ।
सभिन्नस्तैर्व्यवस्थाना कालो भेदाय कल्पते' ॥३॥

कया क्रिययेति। क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदस्त्व नास्तीति प्रश्न । आदित्यगत्येति । आदित्यादिसाधनादिभेदाद्भिन्न क्रिया। आख्यानेन तु सा

उ] अन्तर धर्मान्तर,धर्मविशेष क्रियारूप स आश्रयो येषा तै—क्रियाश्रितै।भेदै—विशेषै । बहुधा—अहरादिभेदेन । न केवल कालस्यैव भेद औपाधिक किं तु सर्वस्यापीत्याह—नहीति । भेदाऽभेदौ—एकत्वानेकत्वे शुक्लत्वकृष्णत्वे इत्यादिसर्वमपि न कस्यचित्स्वाभाविकमित्यर्थ । तदुक्त— नहि गौ स्वरूपेण गौ नाप्यगौ, गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति । किं त्वौपाधिकमेवेत्याह—द्रव्यात्मेति । द्रव्यपदार्थ । तत्तत्ससर्गादेकत्वानेकत्वादिनानाव्यवहारविषय इत्यर्थ । एव च प्रकृत्र कल्पितनत्त्तत्पदार्थससर्गाद्भेदाऽभेदैकत्वाऽनैकत्वशुक्लत्वकृष्णत्वादिना भासते इति भाव । वस्तुतस्तु सर्वधर्मविनिर्मुक्तमिति बोध्यम् । प्रकृते आह—ससर्गिणा विति । आदित्यक्रियादीना य भेदा विशेषास्त एव तस्य कालस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थ ।नैर्भिन्नस्वरूप कालो व्यवस्थानाम्—अहरादिव्यवहाराणा भेदाय विशेषाय कल्पत इत्यर्थ । क्रियाया एकत्वादिति । 'गच्छता त्यादिनस्तथाप्रतीतेरिति भाव । आख्यातेन त्विति । स्वतो निवृत्तभेदत्वमित्यर्थ । अन्ये तु दिनपर्यन्तस्थायिक्रियानुपलम्भात्प्रश्न —कयेति। आदित्यगत्येति उत्तरम् । तत्क्रियासमूहस्य तावत्काल धारारूपेणानुस्यूतत्वादित्यर्थ इत्याहु । ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव कालस्य, न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्व, द्रव्यस्य हि वितस्त्यादयव परिच्छेदकमत आह—जातस्य जननक्रियावधिरिति। 'मासो जातस्ये'त्यस्य जननक्रियाया ऊर्ध्व

---

१ 'इति च' । २ क्वचिन्न ।

सङ्ख्यानम्॥*॥[एकवचनद्विगोश्चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्]॥ 'एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत् ,—मासौ जातस्य मासा जातस्येति॥द्विगोश्चेति वक्तव्यम्।इहापि च[3] यथा स्यात्—द्विमासजात ,त्रिमासजात ॥ ॥उक्तं वा[2]॥*॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ?॥ एकवचने तावदुक्तम्—'अनभिधाना'दिति॥ द्विगौ किमुक्तम् ? ॥ 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो समासवचन''मिति ॥

प्र] निवृत्तभेदोच्यते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति। यथैवमिति। जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते, न च मासव्यतिरिक्तं कश्चित्रिंशद्रात्रो ऽस्ति यस्य मास परिमाण स्यात्। न च कालसामान्य परिच्छेद्य। काल एव हि ससर्गिभिद्यावाप्तमासादिभिर्व्यवहार नियाया परिमाण न वस्त्वन्तरस्य। अनभिधानादिति। समासे द्वित्वादेरनवगमात्। एकत्व त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात् प्रतीयते वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च। द्वित्वादिका तु सङ्ख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा। तदुक्त हरिणा—'शौर्पिके मासजाते च परिमाण स्वभावत। उपाधिभूतमाश्रित्य सङ्ख्या भेदेन वर्त्तते'॥इति। उत्तरपदेनेति। तद्धितार्थे'त्यत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम्। [कालाः परिमाणिना] ॥

उ]मस्य मासो जात इत्यर्थ इत्यभिप्राय। एव च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरिच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम्। मासस्य परिच्छेद्यान्तरमुक्त निराकरोति—न च मासेति। 'त्रिंशद्रात्र' इति बहुव्रीहि। पद्मनाभवत्पृषोदरादित्वेनाऽकारान्तता। समूहोऽन्यपदार्थ। समाहारद्विगौ सङ्ख्यापूर्व रात्र क्लीब मिति नपुंसकतापत्ते। न च कालसामान्यमिति। तस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चेति भाव। दाणपक्षे तद्द्वारा ऽविच्छेदेन तस्यानन्तत्वादपरिच्छेद्यत्वमिति भाव। युक्त्यन्तरमप्याह—न वस्त्वन्तरस्येति। एव च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्व वाच्यमिति तद्द्वारा जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भाव। ननु सङ्ख्याविशेषेकत्वाऽवगतिरपि नेत्यत आह—एकत्वमिति। तथाभूतत्वात्—नियतपरिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात्। अन्यथा 'जातस्याऽस्य क्रियाकाल' इतिप्रश्नेऽस्योत्तरत्व न स्यादिति भाव। नन्वेव सति तात्पर्ये द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यान्न आह—बहिरङ्गेति। द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। शौर्पिक इति। परिमाणम्—अक्तपरिमाणत्वमुपाधिमाश्रित्य सङ्ख्या,—एकत्वरूपा, भेदेन,—तद्रूपेण, भासते इत्यर्थ। अक्तपरिमाणवाचकशब्दस्थले तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्यम्। वस्तुत समासे एकत्वमपि नैव भासते किं तु मासत्वेनैकमासस्यैव भान न त्वनेकस्याऽनभिधानादिति भाष्याशय। एव

१ दुष्ट स्यात्। २ इद भाष्यमेवेत्यन्ये।
३ क्वचिन्न। ४ 'दित्यर्थ'।

नञ् ॥ २।२।६ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः ? ॥ उत्तरपदार्थप्रधानः ॥ यद्युत्तरपदार्थप्रधानः, 'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधानः

प्र] नञ्। इहाऽब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागत गुणदोषनिरूपणाय प्रश्नः –किं प्रधान इति। तत्रैतेऽत्र पक्षाः न्यपदपूर्वपदोत्तर पदार्थप्राधान्यलक्षणाः सम्भवन्ति। यदा तावद् ब्राह्मणशब्दो वर्त्ततेऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदाऽन्यपदार्थः प्रधानम्। यदा त्वसत्त्वमात्र वृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते –ब्राह्मणत्वेनाऽसत्, अन्यथा तु सन्निति क्षत्रियादि स्तदा नञर्थो यत्र तदा पूर्वपदार्थप्रधानः। यदा तु दूरस्थत्वादिनिमित्ताद् ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थगतिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः। यद्यपीहार्थो न निर्दिष्टस्तथाऽप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। द्वन्द्ववत्तु स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम्। एवं पक्षत्रयसम्भवेऽल्पप्रतिविधेयपक्षमाश्रित्याह–उत्तरपदार्थप्रधान इति। ब्राह्मण मात्रस्येति। इहाऽनियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्त्तते न तु प्रयाताय। यदि च नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्येत तदा सर्वात्मना तदर्थस्या

उ] पर्युदस्तत्वात् ब्राह्मणादर्थान्तरेऽपीदं बोध्यम्। इदमनभिधानं समर्थसूत्रे उक्तमसमर्थसमास इत्यविशदनिरूपणावसरे। तुल्ययोगे दिग्भ्यः शलाकनिमित्तमिष्यम् एकवचनान्तयो इत्यपि प्रत्याख्यात बोध्यम् ॥ [काला परिमाणिना] ॥

नञ्। शब्दार्थाऽवगतौ द्वन्द्वव्यापाराधानत्वेऽपि न्यायव्युत्पादनाय विचार इत्याह–इहेति। प्रक्रियागतेति। तत्सङ्ख्यादिसिद्धितदभावरूपगुणदोषेत्यर्थः। सम सामान्यम्–सभावो भेदः। तस्याऽसत्त्व–निरूपयितुमशक्यत्वात्। तथाहि–भिन्नाभ्यां हि धर्मिप्रतियोगिभ्यां स निरूप्य। तत्राऽसमवः स चेद्धर्माश्रयः। तृतीयादेरन्यस्य स्वाकारे चकचकमनवस्था चेति तन्त्रान्तरे स्फुटम्। सामान्यत्वं च केवलान्वयित्वात्। तद्वृत्ति–तद्वृत्तिः। एवं च ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थः फलितः। दूरदेश,–'अमुमिन्नत्रकाले आर्थां' इत्यादि। मिथ्याज्ञानम्––प्रकारान्तरेण भ्रमः। ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यम्, तस्य स्वाभाविकी निवृत्तिर्मुख्यत्वाभावाऽभावो द्योत्यते इति वक्रोक्त्या आरोपितत्वद्वत्तायोगको नञ्युक्तः भवति। यद्यपीहेति। इह सूत्रेऽनार्थे तत्पुरुषभजनं न निर्दिष्टमित्यर्थः। यदि च नञेति। यदि नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते–स्वार्थप्रतिषेधरूपाऽभावविशिष्टो बोध्यते–तदाऽभावप्रतियोगी

१ 'ऽब्राह्मणशब्दादिना'। २ 'पदार्थप्रधान'। ३ 'र्थं प्रधानम्'।
४ 'वपीदं बोध्य'। ५ 'तन्त्रान्तरे स्फुटं सामान्यत्वं च'। ६ 'ब्राह्मणमि'।

स्तर्हि भविष्यति ॥ यद्यन्यपदार्थप्रधान 'अवर्षा हेमन्तः' इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्याऽपि प्राप्नोति ॥ पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति ॥ यदि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति ॥ नैष दोषः । पाठेनाऽव्ययसंज्ञा क्रियते, न च नञ्समास स्तत्र पठ्यते॥ यद्यपि नञ्समासो न [तत्र] पठ्यते, नञ् तु पठ्यते ॥ पाठेना ऽप्यव्ययसञ्ज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। यश्चेहाऽर्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति॥नेदं वाचनिकमलिङ्गता, असङ्ख्यता वा॥ किं तर्हि ?॥ स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा–'समानमीहमानानाञ्चाधीयानानां च

प्र.]ऽभावात्कथ प्राधान्यं स्यात्तस्मात्तद्गतविशेषाऽवचनाञ्जनर्थक एवेति ब्राह्मण ब्राह्मणशब्दयो पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानाद्वि साधुत्वमेवंभूतस्याऽर्थवदन र्थकावयवस्य समासस्य स्यात् । अवर्षा इति। न चाऽत्र परवल्लिङ्गताऽस्ति। यस्मा द्व्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य एव । किञ्च नञ्समासस्याऽन्यपदार्थप्रधानत्व आश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेन बहुव्रीहे र्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति। 'अस' 'असर्वस्मा'यिति चोत्तरपदार्थ स्योपसर्जनत्वात्त्यदादिसर्वनामकार्याऽप्रसङ्ग । 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यत्र संज्ञो पसर्जनप्रतिषेधाऽभिधानात् । अव्ययसंज्ञेति । 'अलिङ्गमसङ्ख्यमव्यय'मित्यर्थाश्रये णाव्ययसंज्ञाविधानादिति भाव । 'पक्षान्तराश्रयेणाऽपि परिहारा भवन्ती'ति पाठ माश्रित्याह–नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठाऽभावात्समासस्य माभूदव्यय सञ्ज्ञा, लिङ्गसङ्ख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थ । नेदं वाचनिकमिति

उ.]ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना ब्राह्मणेतरव्यावृत्तस्य नञर्थस्याऽभावात् किंनिरूपितं प्रा च्छेयत्नरूपप्राधान्य स्यात् , अभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वात् । तदेवाह तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेत्यादि । नन्वनर्थकत्वे साधुत्वं न स्यादत आह अन्वाख्यानाद्धीति। द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरिति । उपमितसमास. समानलिङ्गये रेवेति भाव। अब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यतीति । नहि प्रवृत्तिनिमित्त मात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवायं समासो, न तद्वन्निष्ठेष्वित्यत्र नियामकमस्ती भाव। 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति तत्सूत्रस्थवार्त्तिकाद्विषयविभागो लभ्यते । 'एतत्तदो रिति सूत्रेऽनञ्समासग्रहणाल्लिङ्गान्नञितिसूत्रविहितसमासे उपसर्जनत्वप्रयुक्तकार्य ऽभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये। ननु नञः पाठेपि तदन्तत्वाऽभावादव्ययत्वाऽप्राप्ति स्तत्राह भाष्ये–पाठेनापीति । एव च नञ पाठेनाऽव्ययतया तदर्थस्य लि सङ्ख्यानन्वयित्वेन समासेपि तदर्थस्य प्राधान्ये स न स्यादिति भाव । भाष्ये

१ क्वचिन्न । २ "स्वाभाविकमलिङ्गताऽसङ्ख्यता वे"ति वार्त्तिकमत्र इत्तं स्यात् ३ 'स्मायादि' । ४ 'र्जनस्य प्रति' । ५ 'त्वेऽसाधुत्वं स्यात् । ६ 'रित्याह' ।

केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं-यत्तत्र प्राक्समासाल्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् ॥ [॥४॥ आश्रयतो वा लिङ्गवचनानि ॥५॥] अथ वा-ऽऽश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा-शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति,-यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहाऽपि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ अथ वा

प्र]वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम्। एतदुक्तं भवति-शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नताह, समासे तु सत्त्वरूपम् । केचिदर्थैरिति। धर्माऽधर्मवशात् । अथ वेति। ब्राह्मणाऽभावस्य गुणत्वात्तद्युक्तद्रव्याऽभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसङ्ख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसङ्ख्यायोगः, इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः ।। समास इति । समासार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः-यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनाऽपवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिद्ध्यति । तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । 'असर्वस्म' 'अस' इत्यादौ च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिः स्यात्। आश्रयद्वारकलिङ्गसङ्ख्याभ्युपगमेऽप्यवर्षा हेमन्तोऽनर्थं क्षीत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतिलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह-अथ वेति । 'एतत्तदो सुलोप' इत्यत्राऽ

उ]नेदं वाचनिकं।नेदं वचनप्रयोज्यमित्यर्थः ।कैयटेऽपि प्रयोजनमिति करणे ल्युट्। ब्राह्मणाऽभावस्येति । ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः । गुणत्वादिति । आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् । तद्युक्तेति । तद्युक्तद्रव्येऽभेदेनाऽन्वयित्वादित्यर्थः ।तद्वक्ष्यति-'यदसौ द्रव्यं श्रितः' इति भाष्ये। अयं भावः-भेद एव नञर्थः,तस्य चाश्रयेण गुणस्येव तादात्म्यसम्बन्धः । 'अब्राह्मणः क्षत्रियः' 'ब्राह्मणभेदः क्षत्रिये' इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात्। गुणवचनानां-गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनाम्,आश्रयतः-आश्रयविशेष्यतो, लिङ्गवचनानीत्यर्थः । जात्याश्रयबोधकानां तु नियतलिङ्गतैवेति भावः । इह स्वाश्रयेति। साक्षाल्लिङ्गसङ्ख्यानाश्रयत्वमेवाऽसत्त्वमिति भावः । भाष्ये-यदसौ द्रव्यं श्रित इति । यद्द्रव्यान्वयीत्यर्थः । उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहैस्तुल्यविकल्पाभिप्रायेण न भवतीत्याह-अत्रापीति । अव्ययीभावस्येति । परे तु नञा स नेष्ट एव । असहितमित्यत्राऽऽरोपितं संधानम्-परः सन्निकर्षः,-तदभावाद्दृताया उक्तौ संहितासंज्ञा-

१ यदिति क्वचिन्न । २ छस स्यादिदं वार्तिकम् । ३ 'तुल्यविकल्पा' ।

पुनरस्तु–उत्तरपदार्थप्रधान ॥ ननु चोक्तम्–'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोष । इद तावदय प्रष्टव्य –अथेह 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन कस्मान्न भवति ? ॥ अस्त्यत्र विशेष–राजा विशेषक प्रयुज्यते तेन—विशिष्टस्यानयनं भवति ॥ इहापि तर्हि नञ्विशेषक प्रयुज्यते, तेन नञ्विशिष्टस्यानयन भविष्यति ॥ कः पुनरसौ ?॥

प्र]न समासग्रहण लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्यथैनत्तयोरर्थद्वारेण सबन्धिनसुशब्दस्य लोपो विधीयमानोऽनेयो ददात्यसौ ददातीत्यत्र कथ प्राप्नुयात्। नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितनाह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थ । क पुनरसाविति। भावाऽभावयोर्विरोधान्नञ्विशिष्टो ब्राह्मणाथा नोपपद्यत इति भाव । निवृत्तपदार्थक इति । निवृत्त पदार्थो मुख्य ब्राह्मण्य यस्मिन्स क्षत्रियादिरर्थ । सा॰ न्यादिना

उ]प्रयुक्त कार्य न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न दोष । अत्यन्ताऽभावार्थकनञ नियागुणमात्रान्वयित्वेनाऽमक्षिकमित्यादावसहितमित्यादावुत्तरपदार्थाऽभावाप्रतीत्याऽव्ययीभावाऽप्राप्तेश्च । अन समासग्रहणात्स्यायादिसिद्धिरप्युक्तेति तुल्यविकल्पाभिप्रायेणैव भाष्यम् । 'अवर्षा हेमन्त' इत्यपि प्रतियोगिरूपाश्रयगतलिङ्गादिग्रहणात्सिद्धम्। अभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानायाऽऽश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात्स्वघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चाऽस्यैवाश्रयस्य ग्रहणम् , अन्यथा तद्दोषदूषितपक्षोर्ध्वमाश्रितेऽपि तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दोषत्वापत्ति , 'अथ वा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान' इति समस्वनया पक्षान्तरकथनस्याऽसंगतिश्चेति वदन्ति। 'अनेक'मित्यादौ वचनदोष तु भाष्यकृदेवाग्रे वक्ष्यति। भाष्ये–ब्राह्मणमात्रस्येति। अभावो नञर्थ स विशेषण चेद्भावप्रतियोगी,भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिद्विशिष्टाऽभावप्रतियोगिनस्तादृशभेदप्रतियोगिनो वा ब्राह्मणस्यैवानयन प्राप्नोतीत्यर्थ । 'मात्र'शब्देन न *शौचाचारादिहीनब्राह्मणस्य, नापि क्षत्रियादेरित्यर्थबोधनम्* । *राजा विशेषक इति।* यद्यपि पुरुषमात्रस्यैवानयन दृश्यते न राजविशिष्टस्य, तथापि राजसबन्धिन एवानयन न यत्किंचित्सबन्धिन इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भाव । नञ्विशिष्टस्येति । नञ्द्योत्यारोपितब्राह्मण्यविशिष्टस्येत्यर्थ । क पुनरिति । अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वादप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्त कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशय । ननु नञर्थस्य विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थ , उत भेदानुयोगी ब्राह्मण इति । भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नाद्य । ब्राह्मणमात्रस्यानयनापत्ते । नान्त्य इत्याह–भावाभावयोरिति । ब्राह्मणत्वाब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थ । कप्प्रत्ययप्रयोगसूचितबहुव्रीहिसूचितमर्थमाह–निवृत्त इति।

१ 'तेन न नञ्' । २ 'ब्राह्मणस्य' । ३ 'कप्रत्यय' ।

निवृत्तपदार्थक ॥ यदा पुनरस्य पदोऽर्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्ति, आहोस्विद्वाचनिकी ? ॥ किं चात ? ॥ यदि स्वाभाविकी, किं नञ्प्रयुज्यमान करोति ? ॥ अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्य—'नञ्प्रयुज्यमान पदार्थान्निवर्तयती'ति॥एवं तर्हि—॥ ॥स्वाभाविकी निवृत्ति ॥*॥ननु चोक्त—'किं नञ्प्रयुज्यमान करोती'ति ॥ नञ्प्रयुज्यमान पदार्थं निवर्तयति ॥ कथम् ? ॥

प्र]आरोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतितदवस्थ इत्यर्थ । इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्व पराशयाह—यदा पुनरिति । किं स्वय निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्ति द्योत्यते, अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्ति क्रियते मन्त्रगेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्न ।

किं चातेति। ब्राह्मणशब्द एवाऽऽरान्छब्द इव दूरमन्तर च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्य च क्षत्रियादिक कथयतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थ ।अथेति। नञ पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याऽप्रसिद्धत्वात्पूर्वमनुक्तत्वाच्चेति सोपहासमुपहसति। नञ्प्रयुज्यमान इति।ननु स्वाभाविकत्वनिदर्शने कथ पदार्थं नञ्निवर्तयत्, वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतद्युज्यते वक्तुम् । एव तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात्पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहत्वारोपणात्तत्र सिंहशब्देन माणवक इत्यदोष । अथ

]सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे निवारणमेव न युज्यतेऽत आह—सादृश्यादिनेति।आदिना साहचर्यादि। निवृत्तमुख्यब्राह्मण्यादिरारोपितब्राह्मणादे आश्रयाश्रयात । तदाह—नञ्द्योतितदवस्थ इति । एवञ्चाऽऽरोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तात्पर्यग्राहको नञिति तात्पर्यम्। उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमप्यनुदवेति बोध्यम्। यदा पुनरिति।योऽस्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययत्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकार्थबोधकता सा स्वभावसिद्धा, उत न वचनेन शक्त्यारोपितत्वस्य वाचक सन्मुख्यपदार्थप्रत्यय निवर्तयतीति प्रश्नस्तद्घटयन्नाह—इतानामिति। किं स्वयमिति । निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिपूर्वकमारोपितत्वद्बोधकत्व द्योत्यत अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मण्यस्य बोधनिवृत्तिपूर्वक तद्धर्मस्यारोपितत्व नञा शक्त्यात्यत इत्यर्थ । ननु नञ आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्योग्यस्य मुख्यब्राह्मण्यादे कथमबोधोऽत आह—सन्त्रेणत्रेति । नञ्सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिरित्यर्थ । नास्ति नञ इति । प्रकरणादिक च तात्पर्यग्राहक भविष्यतीति भाव । पदार्थनिवृत्ताविति । पदार्थप्रत्ययनिवृत्तावित्यर्थ । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्मणादिपदाना स्वशक्त्यार्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचन विना न शक्या। किं च वचनेनापि तत्कर्तुमशक्यमित्युपहास । भाष्ये—'पदार्थान्निवर्तयती'त्यस्य पदार्थप्रत्ययानित्यर्थ । अमुमेवार्थं शङ्कापूर्वक दर्शयति—नन्वित्यादिना । ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्तत्प्रत्यय

१'पदार्थ नि ।२क्वचित्।३भाष्यमित्यन्ये।४ निके निवृत्ति'।५'त्वेनद्यु'।६'यस्योत्तर'।

॥ कीलप्रतिकीलवत्[*]॥ तद्यथा–कीलैराहन्यमानः[2] प्रतिकीलो[3] निर्हन्ति[4]॥ यद्येवं[5] तर्ह्यजो माहात्म्यं स्यात्—न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुर्नैव[6] राजानो भृयुः ॥ एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः ॥ ननु चोक्तं–'किं नञ्प्रयुज्यमानः करोती'ति ॥ नञ्निमित्ता तूपलब्धिः ॥ तद्यथा–तमस्यन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनम्। न च तेषां प्रदीपो निर्वर्तको भवति ॥

प्र]मनार्थ –केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते। यथा 'प्रतिष्ठत' इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन्केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते तथेह नञ्। पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते। कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यत इत्याह–कीलप्रतिकीलवदिति। यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यत इति ज्ञात्वा पर्यनुयुङ्क्ते–यद्येतदिति। प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन्न तु तदर्थं हस्त्यश्वादि बिभृयुरित्यर्थः। इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह–एवं तर्हीति। नञ्निमित्तेति। क्षत्रियादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत

उ]निवृत्तिकरत्वमप्यनुपपन्नम्, किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह–अयमत्रार्थ[7] इति। निवृत्तपदार्थकतेति। निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यायकत्वस्याऽऽरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्याय[8]कतेत्यर्थः। पुनर्दार्ष्टान्तिकमेव स्मारयति–पदार्थशब्देनेति। ब्राह्मणप्रत्ययस्य। मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः। अनेन द्योतकानां प्रसिद्धार्थशक्त्यनुद्बोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्युद्बोधकत्वं स्वभाव इति बोधितम्। तच्छक्त्यनुद्बोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम्। अभिप्रायमप्रतिपद्येति। केचित्तु यदि नञः शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं स्यात्तदा तदर्थगतयोद्धृत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वमपि स्यादिति भाष्याशयमाहुः। ब्राह्मण्यनिवृत्तेर्नञाऽनभिधानात् 'नञ्निमित्ते'त्यनुपपन्नमित्यत आह–क्षत्रियादाविति। तादृशब्राह्मण्यप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद्बोध इति भावः। अयमाशयः–तत्तदर्थका शब्दा भिन्ना एव। नञ्समभिव्याहारे तु तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते, इदमेव नञो द्योतकत्वम्। 'नञ्निमित्ता तूपलब्धि'रिति भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नायं किं त्वारोपिततदर्थकोऽयमित्युपलब्धिर्निर्णय इत्यर्थः। तदर्थगतयोद्धृत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकता तु नास्य, स्वभावादेवेति तात्पर्यम्। आरोपितत्वस्य नञर्थान्वयित्वे तु

१ भाष्यमिदमित्यन्ये। २ 'कीलक'। ३ 'कीलक'। ४ 'निहन्ति'। ५ 'यद्येव'। ६ 'न तु'। ७ 'अत्रायमर्थ'। ८ निमित्तप्रत्याय'।

यदि पुनरय निवृत्तपदार्थको, ब्राह्मणशब्द किमर्थं प्रयुज्यते ?॥ एव यथा विज्ञायेत-'अस्य पदार्थो निवर्तते' इति । 'ने'त्युक्ते सन्देह स्यात्-'कस्य पदार्थो निवर्तते' इति। तत्राऽसन्देहार्थो ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यते । एवं चैतत् ॥
अथ वा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते-ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्र इति ॥

प्र]इत्यर्थ । यदि पुनरिति। अर्थप्रत्यायनाय शब्द प्रयुज्यते स चेन्निवृत्त किमर्थ मसौ प्रयुज्यते । एव यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थ निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यत इत्यर्थ । सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवाऽसौ नञा द्योत्यते, अवशिष्टाना तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते । गुणशब्देन चाऽत्र धर्म-

उ]मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिकब्राह्मणपदार्थे तदन्वयो दुरुपपाद इति तदर्थ प्रत्ययत्यागो वाच्य । स चाऽशक्य , शब्दार्थसबन्धस्य नित्यत्वहानिश्चेति दिक् । अमुमेवार्थं पुन प्रश्नप्रतिवचनाभ्या स्पष्टीकरोति-यदि पुनरित्यादिना। स चेन्नि वृत्त इति । ब्राह्मणपदशक्य यन्मुख्य ब्राह्मण्य तस्य निवृत्तौ स्वशक्यस्य बोध्यस्या-ऽभावात्तत्प्रयोगो व्यर्थ ।अशक्यबोधने तु नञ्मात्रेणापि तदर्थबोधसभव इतिभाव । प्रतिषेधविषयेति । नञो द्योतकतया समभिव्याहृतपदशक्यबुद्धेधक व वाच्य, तच्च पदान्तरप्रयोग विना न सभवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यं । अस्य पदस्य मुख्योऽर्थ प्रवृत्तिनिमित्तरूपो निवृत्त , गौणश्चोपचारात् इति विज्ञायेतेति तु भाष्या क्षरार्थ । भाष्ये-नेत्युक्ते सदेह स्यादिति । समभिव्याहृतपदस्य बोधकस्याऽ-भावान्निवृत्तिरूपार्थस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तत्वबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात्। नन्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देह स्यादिति भाव । तदाकार दर्शयति-कस्य पदार्थ इति। कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थ । अभिधेयपर पदार्थ शब्द इति तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निर्णयाऽभावो विवक्षित इति तत्त्वम् । एव चैतदिति । एवमेवैतदित्यर्थ । लक्षणाऽप्यस्मन्नय इयमेव, यत आरोपितप्रवृत्तिनि मित्तकस्य बोध । तत्र नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुख्यब्राह्मण्यको ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धे आरोपितत्वकार्यकत्व फलतीति बोध्यम् । इदानी प्रकारान्तरेणाऽपि नञो द्योतकत्व व्युत्पादयति भाष्ये-अथ वा सर्व एते इति । अवशिष्टानामिति । तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोग , निवृत्तगुणाना निवृत्तिप्रतिपादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थ । अयमेव 'एवमय समुदाये'इत्यादिभाष्यार्थ । एव च गुणसमु दायवति शक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्याऽथ कतिपयगुणाऽभावप्रतिपादको नञिति भाव ।

१ दार्थो' । २ 'एव चैतत्' । ३ 'ज्ञायेतेति तु' । ४ बोधकस्याऽभावा' ।

'तप श्रुत च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।
तप श्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स ' ॥ १ ॥

तथा–'गौर शुच्याचार पिङ्गल कपिलकेश' इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति॥समुदायेषु च वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते।तद्यथा–पूर्वे पञ्चाला । उत्तरेपञ्चाला । तैलं भुक्तम्। घृत भुक्तम्। शुक्लो नील कपिल कृष्ण इति । एवमय समुदाये प्रवृत्तोब्राह्मणशब्दोऽवयवेष्वपि वर्तते जाति हीने गुणहीने च । गुणहीने तावत्–'अब्राह्मणोय यस्तिष्ठन्मूत्रयति' 'अब्रा

प्र]मात्र पराश्रयमुच्यते। स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह–तप इति । तप चान्द्रायणादिकर्म। श्रुत–वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम्। योनि–ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्या जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमास । ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारक निमित्तमित्यर्थ । गुणसमुदायाऽभावेपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह–तप श्रुताभ्यामिति । अधुना लोकप्रसिद्धा–बाहुल्येन तथादृष्टा गुणानाह–गौर इति।

पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्द स्वार्थ परित्यज्याऽर्थान्तर वक्तु समर्थ ,शब्दार्थसंबन्धस्याऽनित्यताप्रसङ्गात्। तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्त विशिष्टमानापरिमित समुदायमाह तैलशब्द स्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयव शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमु दाहरणम् । स्वय त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्द । यस्तिष्ठन्निति। तप श्रुतयोरभावान्निन्दयाऽनाऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रेऽवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वाभाविकी तप श्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । न च भिन्न

उ] तप श्रुतादिसङ्ग्रहायाह–गुणशब्देनेति।यानजादिसङ्ग्रहायाह–निदर्शनायेति। 'कर्त्तरि चे'ति समासनिषेधमाशङ्क्याह–शेषषष्ठीसमास इति । एवा ब्राह्मणोत्पाद कत्वाऽभावादाह–व्यपदेशस्येति । गुणसमुदायाभाव इति । तत्र गौण प्रयोग इत्यत्र जातिपदवत्तापि क्वचित्तात्पर्यग्राहक इति भाव । बाहुल्येनेति । तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भाव । 'पिङ्गलकपिलकेश' इति भाष्ये एक पद, पिङ्गला कपिला केशा यस्येत्यर्थ । यद्वा पिङ्गल इति वर्ण । गौर इत्यस्य तु–

इत्यर्थ ।
चिह्नीकिका इत्यर्थ ।

'पूर्वे पञ्चाला' इत्यादि ग्रन्थ परम्परया व्याख्यात । भाष्ये–'जातिहीने

१ पिङ्गलकपिल'। २ 'तानभ्य'। ३ क्वचिन्न। ४ 'दाये ब्राह्मणशब्द स्त'' 'दर्थेऽत्र प्रयुक्तो ब्राह्मणशब्दो'।५ 'मानेणाऽवय'।

ह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्भक्षयति'[1]॥जातिहीने सन्देहाद्दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। सन्देहात्तावत्–गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽय'मिति। ततः पश्चा[2]दुपलभते नायं ब्राह्मणः–'अब्राह्मणोऽय'मिति। तत्र सन्देहाद्[3]ब्राह्मणशब्दो वर्तते।जातिकृता चाऽर्थस्य निवृत्ति॥दुरुपदेशात्[4]–दुरुपदिष्टमस्य भवति,–'अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानये'ति। स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति–'ब्राह्मणोऽय'मिति। तत[5] पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण. 'अब्राह्मणोऽय'मिति [निर्ज्ञातं तस्य भवति]। तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चाऽर्थस्य निर्वृत्ति[6]॥ अतश्च सन्देहाद्दुरुपदेशाद्वा। न ह्ययं कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽय'मिति।

प्र]विषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम्।द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण। जातिहीने इति। तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय। सन्देहादिति। सन्देहनिमित्तं गुणं सन्देहशब्देनोक्त। गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञ् प्रयुक्तेऽब्राह्मणोऽयमिति। जातिकृतेति। जात्यभावकृतेत्यर्थ। यथा 'वर्षकृतं दुर्भिक्ष'मिति। अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थ। अयमत्रार्थ –एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते, एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोऽभिधीयते। यथैकदेशकरणाऽकरणाभ्यां कृताऽकृतं सद्मोत उच्यते। माषराशिवर्णमिति। कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत्। आपण आसीनमिति।

उ]इत्यादि सामान्येनैकवचनम्। तेनाऽवयवेष्विति प्रागुक्तं सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्। न च भिन्नविषयत्वमिति। नञा यत्किञ्चिद्विषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदेन यत्किञ्चिद्गुणपरत्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भाव। द्वयोरपीति। एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारा समुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्त्येव सामर्थ्यमिति भाव। नञ्समभिव्याहारे श्रुतादिगुणनिवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलितोऽत्येकविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम्। जात्यारोपस्य निमित्तपक्षे आह–तत्र स्तुत्येति। भाष्ये–दृष्ट्वाऽध्यवस्यतीति। अध्यवसायाकारो 'ब्राह्मणोऽय'मिति। 'तत उपलभते नायं ब्राह्मण' इति प्रत्यक्षमुक्तम्। तस्य चारोपमूलकता दर्शिता ब्राह्मणत्वाध्यवसायोत्तरत्वोक्त्या। अब्राह्मणोऽयमितीति। अस्य 'तत' इत्यादि। 'प्रयुङ्क्ते'इति शेष। 'अर्थैकदेशस्ये'ति वक्तव्येऽर्थस्येत्ययुक्तमत आह—अयमत्रार्थ इति। एकदेशविगमादिति। एवं चोभयप्रतिपादनायोभयप्रयोग इति भाव। भाष्ये–दुरुपदेशादिति। असम्यगुपदेशादिति तदर्थ। एतद्भाष्ये–

१ 'यो गच्छन्भक्षयति'। 'यश्छागं भक्ष'। २ 'तत उपलभते'।
३ 'हाद्ब्राह्म'। ४ 'शाच्च'। ५ 'ततश्च'। ६ क्वचिन्न।

निर्ज्ञातं तस्य भवति ॥ इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति सगृहीतं भवति ॥ किम् ? ॥ 'अनेक'मिति ॥ किमत्र सगृहीतम् ?॥ एकवचनम् ॥ कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन[1] द्विबहूनां सम्प्रत्ययः स्यात् ? ॥ प्रसज्यायं क्रिया गुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति । तद्यथा—आसय शायय भोजय। अनेकमिति॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते । यत्र तु[4] खलु पुनर्न

प्र]आचाराऽभावकथनम्।निर्ज्ञातमिति।भ्रान्तिबीजाऽभावाद्यथास्थित वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाऽभावाद्ब्राह्मणशब्दस्य तत्राऽप्रयोगादब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाऽभाव इत्यर्थः । तेदेव दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम् । इदानीं तत्रैवोपचयमाह—इदं खल्वपीति । अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसङ्ख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः । कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति अर्थैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदाऽनेको जन आगत इति बहूनां सम्प्रत्ययो न प्राप्नोति । प्रसज्यायमिति । विधायेत्यर्थः । निराश्रययोश्च तयोरसम्भवादनिश्चतसङ्ख्यद्रव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते । पर्युदासे तु द्व्यादिसङ्ख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्माद्द्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो यथा—अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथाऽनेकशब्देन सङ्ख्यान्तरयुक्तः । यत्र तु खल्विति । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं

उ] अब्राह्मणोऽय मित्युत्तरं निर्ज्ञातं तस्य भवती'त्यपाठोऽनुपयोगात्।नान्यथेति।पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्न एकत्वाऽनवगतेरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः । एवमन्यपदार्थप्राधान्येपि तदसिद्धिः । एकप्रतिषेधमात्रमिति । 'एको न भोजनीयः' 'एको जनो नागत' इत्येवरूप इत्यर्थः । बहूनां सम्प्रत्यय इति । 'एको नागत' इत्येव प्रतीतेरिति भावः । ज्ञापकात्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासो जायत इत्यभिप्रायः । 'एकत्वप्रतिषधमात्र'मिति पाठोऽपाठः । भाष्ये—क्रियागुणाविति । गुणोदाहरणम्—'अनेकस्मिन्रूपं रस' इत्यादि । 'एकं न भोजये'त्येकनिषेधाय प्रसञ्जनस्य चारितार्थ्यात्कथं बहुत्वावगतिस्तत्राह—निराश्रययोरिति । गुणक्रिययोरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्येति । एवं च तदाश्रयेणैकदेशिनः शङ्काया तमभ्युपेत्यैव प्रसज्यप्रतिषेधपदार्थं निर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः । तथाऽनेकशब्देनेति । आरोपितैकत्वानित्यर्थः । एवञ्च पर्युदासपक्षे बहूनां प्रतीतिः सुलभैवेति भावः । तत्र द्वित्र्यादिनिर्णयस्तु तात्पर्यवशादिति बोध्यम् । आरोपितैकत्वावत्त्वेनैव बोधाच्चैकवचनसिद्धिः । एवञ्चाऽनेके इति बहुवचनमसाध्वेवेति बोध्यमिति मञ्जूषायां विस्तरः । यत्र तु

१ 'प्रतिषेधे' । २ 'आशय' । ३ 'गुणौ वा' । ४ 'यत्र खलु न' । ५ 'र्थैकप्र' ।

पसज्येते तत्र कथम्—'अनेक तिष्ठती'ति ? ॥ भवति चैवजातीयकानामयेकस्य प्रतिषेधेन बहूनां सम्प्रत्ययः । तद्यथा—'न न एकं प्रियं' 'न न एकं सुखमिति ॥ इहाऽब्राह्मणत्वमब्राह्मणता परत्वात्त्वतलौ प्राप्तः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ स्वरे हि दोषः स्यात् । 'अब्राह्मणत्व'मित्येव स्वरः प्रसज्येत । अब्राह्मणत्व'मिति चेष्यते॥*॥नञ्समासे भाववचने उक्तम् ॥*॥ किमुक्तम्?॥ 'त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिसिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति ॥

ईषदकृता ॥ २।२।७ ॥

॥*॥ ईषद्गुणवचनेन ॥ ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत–ईषद्गार्ग्य इति, इह च न स्यात्–ईषत्कडार इति ॥

[ ]बहूनां सम्प्रत्यय इति प्रश्नः । भवतीति।अयमर्थः–आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु वा, धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव ...त्वादियोगिसाधनाक्षेपः । न न इति । 'आबाधे चे'ति द्विर्वचनम् । शत्रो...रेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधा । न इति वा षष्ठी । अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव ...ख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः अन्यथा 'न प्रिय'मित्येव वाच्यं स्यात् । तस्माद्यत्र ...त्रेऽपि सामर्थ्यात्सङ्ख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ ... न भविष्यतीत्युक्तं भवति । अब्राह्मणत्वमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युग...त्प्रतिषेधसम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात्प्रत्ययः स्यात् पुन...त्रविज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृति...रेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, प्रत्ययस्वरश्चेष्यत इति नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ । ...न भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति, नञ्समासस्तु प्रधा...न्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः ॥ [नञ्] ॥

ईषदकृता। ईषद्गार्ग्य इति। यद्यप्येकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जाते प्रकर्षादि...गे गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इति, तथेषदर्थेनापि योगः । ईषत्कडार

[ ]एवमेवेति । तत्र पूर्वं क्रियोपस्थितेरभावादनियतसङ्ख्यद्रव्याक्षेपाऽभावेनैको तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसानादिति भावः । न न एकमित्यत्र द्वयोर्नञोः प्रकृता...गमकत्वात् प्रियस्यैकत्वमेव प्रतीयेत न बहुत्वमत आह–आबाधे इति । ...ष्टेति । आबाधायां अप्रतीतेरप्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भावः । न–अस्माकमेक...त्र न, किं त्वनेकमिति तदर्थः । एवमेको न तिष्ठतीत्यादावेकस्थितिनिषेधेऽपि अने...कस्थितिबोधो द्रष्टव्यः । भाष्ये–त्वतल्भ्यामिति। पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयेण वार्तिका...रम्भः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये त्वसामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रत्ययानुपपत्तिरेवेति तत्सूत्रे

---

१ 'अनेकस्तिष्ठ'। २ 'मित्येष'। ३ भाष्यमिदमित्यन्ये। ४ क्वचिन्न।

षष्ठी ॥२।२।८॥

॥*॥ कृद्योगा च ॥*॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। इध्मप्रव्रश्चन । पलाशशातन ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ "प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते" इति वक्ष्यति।तस्याऽयं पुरस्तादपकर्षः क्रियते॥का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना, का च कृद्योगा ? ॥ सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । 'कर्तृकर्मणो कृती'ति तु या षष्ठी सा कृद्योगा ।

प्र]इति । 'गडे कड चे'त्यारन्प्रत्ययान्तत्वात्कृदन्त कडारशब्द । क्रियाकारक सबन्धस्याऽप्रत्ययादकृदन्त इति केचिदाहु । तद्युक्तम् । कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञक प्रत्यय उच्यते । अथाप्युणादीनाम्व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समास स्यात्तथापीषद्रक्तम् ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात् । [ईषदकृता] ॥

षष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवाऽत्र समास सिद्ध इति प्रश्न । अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थ । का पुनरिति । प्रतिपदविधानायाँ अपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति कृद्योगाया अपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाऽज्ञानात्पृच्छति। सर्वा षष्ठीति । साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात्प्रतिपदविधानेत्यर्थ । कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषविवक्षाया 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैव सिद्धाया षष्ठ्या 'ज्ञोऽविदर्थस्य करण' इत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धम्। षष्ठी भवत्येव-श्रूयते एव,न तु तस्या समासो भवतीत्यर्थ । समासे हि सति तस्या अभाव स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधानेति वक्तव्यम् । तस्मिन्ननुच्यमाने 'कृद्योगे'ति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थं स्यात् 'कर्तृकर्मणो कृती'त्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याऽभावात् सूत्रेणैव समास

उ] भाष्ये स्पष्टम् । तदाह-तत्र भावेति । [नञ्] ॥

ईषदकृता।।नन्वातारोपदर्थान्वयाऽसम्भवादेवाऽसमास सिद्धोऽत आह-यथेति । 'गोत्र चे'ति गार्ग्यस्य जातित्वम् । गडेरिति । 'कड मदे' इति भ्वादिपठितादारन्यपि सिध्यति । यद्यपीति । 'उणादयो बहुल'मिति शास्त्रारम्भात्सर्वं मौणादिकमव्युत्पन्नमिति नियम इति भाव । [ईषदकृता] ॥

षष्ठी। भाष्ये-वक्ष्यतीति।'न निर्धारणे इत्यत्रे'ति शेष ।उत्कर्षप्रतिद्वन्द्व्यर्थकपकर्षशब्दस्याऽनन्वयादाह-अपवाद इतीति । अपकृष्यतेऽनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थ । प्रतिषेधविषये-सविषयो ज्ञानमित्यादी । कारकविशेषेति । 'कर्तृकर्मणो'रित्येवमित्यर्थ । इत्यादि प्रकरणमिति । तत्र शेष' इत्यनुवृत्तेरिति भाव 'शेषलक्षण'मित्यस्य शेषमात्रलक्षणमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । समासनिवृत्त्यर्थमे

१ 'कृद्योगे च' । २ 'इध्मव्रश्चन' । ३ क्वचित्। ४ 'यामपि' ।

॥*॥तत्स्थैश्च गुणै ॥*॥तत्स्थैश्च गुणै [षष्ठीगुणै]षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। ब्राह्मणवर्ण । चन्दनगन्ध । पटहशब्द । नदीघोष ॥*॥न तु तद्विशेषणै ॥*॥

प्र]सिद्धत्वात्। प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनाऽन्यदपि वक्ष्यते—तत्स्थैरिति । तच्छब्देन सन्निधानाद्गुण एव परामृश्यते । तेनायमर्थ —स्वात्मनि ये गुणा अवस्थितास्तै सह समास । न च स्वात्मन्यवस्थान गुणाना सभवति, भेदनिबन्धनत्वान्मुख्यस्याधाराधेयभावस्य । सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह केचिद्गुणा शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याय्यन्ते, न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन । यथा ‘चन्दनस्य गन्ध’ इति सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनो , न कदाचिच्चन्दन गन्ध इति सामानाधिकरण्य भवति । शुक्लादयस्तु गुणा कदाचिन्निष्कृष्टरूपा शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति। कदाचिद्द्रव्येणैकत्वमापन्ना ‘शुक्ल पट’ इति । तस्माद्द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरम् । अथ ‘बलाकाया शौक्ल्य’मिति समास कस्मान्न भवति ? । तत्स्थ हि शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्येन सबन्धात् । नैष दोष । शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थ । अभेदाऽध्यवसायेन द्रव्य प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्ल पट इति । अर्थस्य च तत्स्थ-

उ]वेति।तत्तद्धातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणा शेषत्वविवक्षाऽभावज्ञापनेनाऽपि चारितार्थ्यसभवादिद चिन्त्यम् । किञ्च लुगभाव एव कल्प्येत । यदि त्वेतद्वार्तिकबलात्समासाऽभावकल्पन, तदा तदावश्यकमेव । सूत्राण्यपि तत्रानुवादायावश्यकानीति ‘न वक्तव्य प्रतिपदविधानेतो’ति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे ‘दिवस्तदर्थस्य’ ‘कृञ्वोर्थप्रयोग’ इत्यादि विषयेऽक्षाणा देवितेत्यादौ तृजन्ते ‘न लोके’ति निषेधेन ‘कर्तृकर्मणो’रिति षष्ठ्यभावेऽनेन षष्ठ्या समासनिषेधसिद्धि । त्वदुक्त्या तु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या समास स्यादित्यपि चिन्त्यम् । तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शे ‘काकस्य कार्ष्ण्य’मित्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—तच्छब्देनेति। स्वात्मनीति । स्वात्मन्येवाऽभेदेनाऽवस्थिता नतु द्रव्ये इत्यर्थ । नन्वभेदस्याधाराधेयभावनियामकत्वाऽभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते—न चेति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थैरिति वक्तु शक्य, तथापि स न मुख्य इत्याह—मुख्यस्येति । उत्तरयति—तस्मादभिधानेति । गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकै शब्दैरित्यर्थ । अत एवाऽर्थस्य तत्स्थत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदेवोपपादयति—इह केचिदिति । द्रव्यान्निष्कृष्टा —भेदेनैव द्रव्यान्वयिन । तदा हि गुणगतजाति प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

१ क्वचिन्न । २ ‘गुणा एव परामृश्यन्ते’ ।

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्–घृतस्य तीव्रो गन्धः। चन्दनस्य मृदुरिति॥ किमर्थमिदमुच्यते?॥'गुणेन' ने'ति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः॥किं पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते,न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत?॥ नैव शक्यम्। इह हि न स्यात्–'काकस्य कार्ष्ण्यं' 'कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं', 'बला-

प्र]त्वमाश्रीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम्। 'रूपवान् पटः' इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः। भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति 'पटरूप'मिति समासो भवत्येव। **न तु तद्विशेषणैरिति**। तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते। तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः। **घृतस्य तीव्र इति**। तीव्रो गन्धस्य विशेषणम्। 'चन्दनस्य मृदु'रिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम्। ननु घृतस्य गन्धेन सम्बन्धो ननु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याऽभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तत्किंप्रतिषेधेन ? । एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनितः एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तदा षष्ठी'ति समासप्रसङ्गः। यश्च गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याऽभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वात्समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते। ननु च 'तीव्रं घृतं' 'मृदु चन्दन'मिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाऽभावात्समासाऽप्रसङ्गात्प्रतिषेधोऽनर्थकः। एवं तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं–'न तु तद्विशेषणै'रिति। तत्स्थत्वाऽभावात्तैः समासः प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः। **न पुनरिति**। तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते इति

उ]उपरञ्जकत्व,–स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम्। द्रव्येणैकत्वमिति। जातिविशिष्टगुणः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव ततो भावप्रत्ययेन गुणबोधः। **अर्थस्य तत्स्थत्वमिति**। एवं च गुणिपरत्ववाचकशब्दाऽभाववत्त्वं तात्स्थ्यमिति फलितम्। **एवं तर्हीति**। 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भावः। तीव्रादिशब्दैः समासप्रसङ्गमुपपादयति–**यश्च गन्धेति**। **एवं तर्हीति**। 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थात्तीव्रादयः शुक्लादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः। भाष्ये–**किमर्थमिदमिति**। इदमा व्यवहितमपि 'तत्स्थै'रिति परामृश्यते, तदाह–**गुणेनेति**। **केवलगुणेति**। 'घृतस्य तीव्र' इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भावः। भाष्ये–**एतदेवेति**। 'काकस्य कार्ष्ण्य'मित्यादावेव। **यद्वीदमिति**। यत्त्विदमित्यर्थः। **सापेक्षमसमर्थमिति**। इतरसापेक्षत्वेन 'शुक्ला' इत्यनेनाऽनन्वयादसामर्थ्यमित्याशयः। तद्ध्वनयन्नाह–शुक्लार्थेन संबन्धाऽभावा-

१ 'गन्धः' इति क्वचिन्न। २ 'गुणेनेति'। ३ क्वचिन्न। ४ 'च्यते'।

काया शौक्ल्य'मिति । एतदेव खल्वपि[1] तस्मिन्योगे उदाहरणम् ॥ यैद्धीदं[2] ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति,–असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ द्रव्यमत्रापेक्ष्यते[3] दन्ताः ॥ तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । 'गुणेन ने'त्युच्यमाने 'तत्स्थैश्च गुणै' इति वक्तव्यम् । 'तत्स्थैश्च गुणै'रित्युच्यमाने 'न तु तद्विशेषणै' इति वक्तव्यम् ॥

न निर्धारणे ॥ २।२।१० ॥

॥ १ ॥ प्रतिपदविधाना च[4] ॥*॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–सर्पिषो ज्ञानम् , मधुनो ज्ञानमिति[5] ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २।२।११।

गुणे किमुदाहरणम् ? ॥ 'ब्राह्मणस्य शुक्लाः','वृषलस्य कृष्णा' इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि–'काकस्य कार्ष्ण्यं', 'कण्टकस्य तैक्ष्ण्य', 'बलाकायाः शौक्ल्य'मिति ॥ इदं चाप्युदाहरणं 'ब्राह्मणस्य शुक्ला', 'वृषलस्य कृष्णा' इति । ननु चोक्तम्–'असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवतीति, द्रव्यमत्रापे·

प्र.]केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः ।एतदेवेति। केवलगुणवान्येवेत्यर्थः । द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थेन सम्बन्धाऽभावात्समासस्य प्रसङ्गाऽभावान्नाऽर्थः प्रतिषेधेन । [षष्ठी] ॥

पूरणगुण । 'अर्थ'शब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद्गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति, नाप्यदेवाम् । किं तर्हि ? । 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'त्येतल्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते । 'संसर्गिभेदक'मित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते,सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं, 'कण्टकस्य तैक्ष्ण्य'मित्यस्योदाहृतत्वात् । 'गोविंशति'रित्यादौ सङ्ख्यया समासो न निषिध्यते, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम्' 'सारीशतमपि ददाती'ति मुनित्रयवचनाज्ज्ञापकात् , 'उत्तरपदार्थप्राधान्य'मित्यादेश्च मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वाद्यत्नगौरवादिशब्दसिद्धिः ।

उ.]दिति।'न तु तद्विशेषणै'रिति वक्तव्य'मितिभाष्ये 'प्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थ'मित्यादि ।

पूरणगुण।सत्त्वेनिविशत इत्यादि। वस्तुत इदं चिन्त्यम्।तस्याऽऽकडारसूत्रोक्तगुणवचनपदार्थसमत्वात्।तत्र 'वाचक सर्वलिङ्गाना'मित्युक्तत्वात्कार्ष्ण्य कार्ष्ण्यमित्यादेरनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादत्र व्याख्यानात्केवलगुणवाची सन् यो गुणिबोधकस्तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपाद्याना गुणपदेन ग्रहणम्,अर्थपदान्वयाच्च तद्बोधक-

१ क्वचिन्न । २ 'यद्ध' । ३ 'पेक्ष्यन्ते'। ४ 'नाद्य'। ५ इति क्वचिन्न । ६ 'गुणे स्वरू'।

क्ष्यते दन्ता.''–इति ॥ नैष दोष । भवति वै कश्चिदर्थोऽप्रकरणाद्वाऽपेक्ष्य निर्ज्ञात तदा वृत्ति प्राप्नोति ॥ सति किमुदाहरणम् ?॥ 'ब्राह्मणस्य पश्यन्' 'ब्राह्मणस्य पश्यमाण ' ॥ नैतदस्ति । प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी 'लप्रयोगे ने'ति। या च श्रूयते, एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्राऽसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ कथमसामर्थ्यम् ?॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदन ॥ इद तर्हि—चोरस्य द्विषन्, वृषलस्य द्विषन् ॥ ननु चाऽत्रापि प्रतिषिध्यते षष्ठी ॥ वक्ष्यत्येतत्—'द्विष शतुर्वावचन'मिति ॥

प्र]भवतीति । यदा प्रकरणादिवशाद्दन्तार्थ एवाऽवसितवृत्ति शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थापननित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थ । ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद्गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्य, न च ब्राह्मण शुक्ल-गुणाधार । नैष दोष । 'गुण'शब्देन केवलगुणवाचिनो, गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्यक्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्त इति गुणिनो गुणाधारसम्बन्धिनश्चोपपन्न समासप्रतिषेध । प्रतिषिध्यतेऽत्रेति । आवर्जनवाचिपच्याश्रयेण ब्राह्मण पचे कर्म मन्यते । यथाऽस्य लोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थ । ततश्च 'ब्राह्मणस्ये'ति षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थ । चोरस्य द्विषन्निति । 'तौ स'दित्यत्र 'तौ'ग्रहणस्योपाध्य

उ]शब्दमात्रग्रहणम्। एव च प्राधान्यगौरवादौ प्रसक्तिरेव नै। अवसितवृत्तिरिति। सामान्यशब्दस्याऽपि प्रकरणादिरोषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थ । अनेनैतत्सूचयति–वाक्यैकदेशन्यायेन 'शुक्ला' इत्यस्य दन्ता शुक्ला इत्यर्थ । षष्ठी'त्यस्य च षष्ठ्यन्त समर्थप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते इत्यर्थ ।तादृश च न 'शुक्ला' इति पदमित्यसामर्थ्य तदवस्थमेव । एतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे 'एतदेवोदाहरण'मित्युक्तम् । अत्रत्य भाष्य त्वेकदेश्युक्ति अनेन 'समासशङ्कावारणायाऽवुधाना यत्न क्रियत इति 'कर्मणि चे'ति सूत्रे वदता कैयटेन ध्वनितमेतत्।अन्यथा 'ब्राह्मणस्य ग्राम गत' इत्यर्थे 'ग्राम'मि त्यस्य प्रकरणादिना ज्ञाने 'गत' इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदर्थत्वे सामर्थ्या त्समासापत्तिरिति स्पष्ट 'कर्मणि चे'ति सूत्रे भाष्ये । ननु ब्राह्मणस्य पश्य'न्निभ्त्र ब्राह्मणस्यौदन पश्यन्नित्यर्थोऽवगमाद्ब्राह्मणस्य पाकापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वाऽभावात्कर्त्तत्व स्योक्तत्वाच षष्ठ्या अप्राप्तौ प्रतिषेधोक्तिरसङ्गतेत्यत आह–आवर्जनवाचीति । आव र्जनमङ्गीकारस्त्यागो वेत्याहु । कर्मणि न भवतीति । शेषषष्ठ्यन्तस्य नामा र्थान्वये सभवति क्रियान्वयो नेति भाव । एनेन कर्मण शेषत्वविवक्षया षष्ठी सुल भेत्यपास्तम्। नलोकेत्येतन्निषेधविषयेऽनभिधानाच्छेषत्वविवक्षैव न, भाष्यप्रामाण्या दित्यन्ये । ननु 'द्विषोऽमित्रे'इति विहितस्य न सत्संज्ञकत्व 'लट्'इति सूत्रविहित

---

१ 'बाह्यार्थम्'।२ 'चोर'।३ प्रधानादे केवलगुणबोधकत्वाऽभावादित्याशय ४ङ्कचिह्न।

अव्यये किमुदाहरणम् ? ॥ 'ब्राह्मणस्योच्चैः', 'वृषलस्य नीचै'रिति ॥ नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षम समर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम् ॥ इदं तर्हि–'ब्राह्मणस्य कृत्वा' 'वृषलस्य कृत्वे'ति ॥ एतदपि नास्ति, प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी 'अव्यय प्रयोगे ने'ति । या च श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति, तत्राऽसामर्थ्यान्न भवति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कट ॥ इदं तर्हि–'पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय' 'पुरा वत्सानामपाकर्तो' ॥ ननु चाऽत्रापि प्रतिषिध्यते– अव्यय'मिति कृत्वा ॥ वक्ष्यत्येतत्–"अव्यय प्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध" इति ॥

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? । 'राज्ञ पाटलिपुत्रकस्य' 'शुकस्य माराविदस्य'[1] । 'पाणिने सूत्रकारस्य' ॥ नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भवि ष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥

इदं तर्हि–'सर्पिष पीयमानस्य', यजुष क्रियमाणस्ये'ति'॥ ननु चाऽत्रा

प्र]ससर्गार्थत्वाद्विपोऽमिन्न इत्येतत्सूत्रविहितोऽपि शता सत्सज्ञ । ननु चात्रापीति। 'तृ'न्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात् । सूर्यस्योदेतोरिति । सूर्योदयात्पूर्वमि त्यर्थ । 'ब्रह्मणोपरी'त्यादीन्यप्यव्यय उदाहरणानि । राज्ञ पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव, ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपात सिद्धो भवति । षष्ठी समासे तु पूर्वनिपातानियम स्यादिति स प्रतिषिध्यते । विशेषणसमास च

उ]योरेव तत्सज्ञाविधानादित्याशङ्क्याह–तौ सदिति।अस्य शतुर्लादेशत्वाऽभावादाह– तृन्निति । अस्योदाहरणत्व स्थापयति भाष्ये–वक्ष्य येतदिति । इत्यादीन्यपीति । साहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । अन्याऽव्यये सति सामर्थ्ये समास इष्ट एवेति भाष्याशयमाहु । पूर्वनिपातानियम स्यादिति। उपसर्जनत्वस्याऽन्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासेपि तन्नियमसभवादुपसर्जनसज्ञासूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तश्च चिन्त्यमेतत् । तस्माद्विशेषणसमासोऽप्यत्र बाहुलकान्नैव तत्त्वमिति कश्चित्, तन्न अर्द्धपिप्प लीत्याद्यनुरोधेन तस्या अन्वर्थत्वाश्रयणमशक्यमित्याशयात् । विशेषणसमासे वचन सामर्थ्यादिति । 'पूर्वापरप्रथमचरमे'ति सूत्रे 'समाने'त्यादिवचनसामर्थ्यादि त्यर्थ । एव च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ मानाऽभाव । न चैव बहुव्रीहिरच्छिद्येत, शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राऽप्यस्याऽप्रवृत्ते । न च 'सुन्दरपाचक' इत्यादौ तस्य साऽवकाशता एव तर्हि 'समाने'त्यादिसामान्यापेक्ष,यत्र समानाधिकरणाना विशेष विहित समासस्तत्रैतदप्रवृत्ति । समानादेश्च कृदन्तेन न समासोऽनभिधानादित्य

१ माराविदित्याह–माराविद –शुक । २'माराविद(क)स्य पा०। मारादीनि शब्द ददातीति माराविद –शुक ।

कुगतिप्रादय. ॥ २।२।१८ ॥

॥*॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेध ॥*॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्य । वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातर प्रति ॥*व्यवेतैश्चप्रतिषेधश्च॥*॥ व्यवेताना च प्रतिषेधो वक्तव्य । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभि ॥*॥ सिद्ध तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्॥*॥ सिद्धमेतत्॥ कथम् ? ॥ ['क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्'] 'क्वाङ्स्वतिदुर्गतय समस्यन्ते' इति वक्तव्यम् । कु—कुब्राह्मण कुवृपल । कुँ ॥ आङ्—आकडार, आपि

प]इति। विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्या देव नित्य प्रतिषेध सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थ ॥ [नित्य क्रीडा] ॥

कुगति । प्रादिग्रहणस्येहाऽगत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेध उच्यते । प्रत्यादिविषय एवाय निषेध, तथा च स्वन्यो समासो भवत्येव । वृक्ष प्रतीति । वृक्षविद्युद्योर्तनयो प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसबन्धस्याऽवच्छेदक प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग । सबन्धाऽभावे तु द्वितीयाऽपि न स्यात् । व्यवेतानामिति । व्यवहिताना पदान्तरेण प्रादीना समासो न भवतीत्यर्थ । आ मन्द्रैरिति । 'याहीत्यस्या क्रियाया द्वयोरुपनिपातात्तद्वारको दध्योदनादाविव परस्परसबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्ग । तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते। एव पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीय लक्षण करोति—सिद्ध त्विति । तेन प्रत्यादीना न भवति । 'आ मन्द्रै'रित्यत्र त्वाङ्ग्रहणेन प्राप्तो

उ.] नित्य क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्ध इति । जीविकाविषये 'तृजकाभ्या'मित्यनेन 'कर्त्तरि चे'त्यनेन वेति भाव । नित्यप्रतिषेध इति । प्रतिषेधवाक्यैस्तद्विषये व्यपेक्षाया एव बोधनादिति भाव । विधित्वे तु जीविकाया 'कर्त्तरि चे'ति निषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भात्तद्विषये नित्यमित्येतत्सार्थकम्, क्रीडाया तु विकल्पे प्राप्तेऽस्यारम्भात्सामर्थ्यादेव नित्यत्व सिद्धमिति बोध्यम् । [नित्य क्रीडा] ॥

कुगति । ननु गतिग्रहणेन प्रादीना विशेषणात्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्त्यभावाद नर्थक प्रतिषेधोऽत आह—प्रादिग्रहणस्येति। प्रत्यादिविषय एवेति। व्याख्यानादिति भाव । सामर्थ्यसद्भावादिति । वृक्षगतलक्षणत्वद्योतकत्वादिति भाव । द्वितीयापि न स्यादिति । 'कर्मप्रवचनीययुक्त'इति युक्तग्रहणादिति भाव । व्यवहितानामिति । स्वाऽन्वययोग्यार्थवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामित्यर्थ । समास इति । अव्यवहितपदैरित्यर्थ । सामर्थ्याऽभावमाशङ्क्याह—याहीति। ऐकस्वर्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति मन्द्रस्य पृथगुदात्तत्व न स्यादि

१ 'व्यपेत' । २ क्वचित्त । ३ लुप स्यात् । ४ 'वृक्षद्योतन' । ५ 'पदाना'।

ङ्गल । आङ् ॥ सु-सुब्राह्मण, सुवृषल । सु ॥ अति-अतिब्राह्मण, अति वृषल । अति ॥ दुर्-दुर्ब्राह्मण दुर्वृषल । दुर् ॥ गति प्रकारक, प्रणायक, प्रसेवक, ऊरीकृत्य, उररीकृत्य । गति ॥*॥ प्रादय क्तार्थे ॥*॥ प्रादय क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्य प्राचार्य । प्रान्तेवासी । प्रपितामह ॥ एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम्-॥*॥ स्वती पूजायाम् ॥ ॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा, अतिराजा ॥ ॥*॥ दुर्निन्दायाम् ॥*॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम्, दुर्गव ॥ ॥*॥ आङीषदर्थे ॥*॥ आङीषदर्थ इति वक्तव्यम् । आकडार, आपिङ्गल ॥*॥ कु पापार्थे ॥*॥ कु पापार्थ इति वक्तव्यम् ॥ कुब्राह्मण, कुवृषल ॥ ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया

प्र]तीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् । प्रादय क्तार्थे इति । अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषय क्तार्थवृत्तय प्रादय । एतदेवेति । कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितु सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थ । सुराजेति । न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेध । उपाधीना प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति । तेनाऽतिक्रमणेऽप्यति समस्यत एवातिसिक्तमेव भवते ति । सुकर इत्यादौ तूपपदसमासोऽस्त्येव । दुर्निन्दायामिति । प्रादिग्रहणेन य समासस्तस्याय विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेऽपि गतित्वात्समासो भवति- दुष्कृत मिति । आङीषदर्थ इति । क्रियायोगे तु गतित्वात्समास - आबद्ध मिति । आ मन्द्र रित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्द्रप्रत्ययगतित्वात्तद्गतपदयोऽभावाच्च समासाऽभाव । कु पापार्थ इति । प्रशस्तेऽपि

उ]न्नर्थ । यद्यपि वेदे आपाद्य रूप नास्ति तथापि एवजातीयके लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थ । वेदेऽपि तस्याऽसाधुत्वशङ्कानिवृत्ति फलमित्यन्ये । सामर्थ्यमेव नास्तीति । एकक्रियाविषयत्वरूपसामर्थ्यग्रहणे कृत सर्वा भूतिक्रये त्यादौ समासापत्तिरिति भाव । दध्योदनादौ तु क्रियान्तर्भावेण सामर्थ्यम् । एव च वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् । वृत्तौ गत शब्दाऽप्रयोगे हेतुमाह-वृत्तिविषय इति । पर्दैकदेशन्यायेनेति भाव । प्रगत -शिष्य प्राप्त, गुरु प्राप्त, पितामहस्य पितृत्व प्राप्त इति चार्थ । पूजाया मित्युपलक्षणमित्याह-उपाधानामिति । अतिसिक्तमेवेति । तथाप्रयोगदर्शनादिति भाव । कर्मप्रवचनीयत्वादत्र षष्ठ्याऽभाव । अर्थान्तरेपी त्यस्य समासो भवती त्यनेनान्वय । तत्र हेतुर्गतित्वादिति । दुष्कृतमिति । दु कृच्छ्राध । अनभिधानात्तु भूते खल् न भवति । सत्यपीति अपिना वस्तुत सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितम् । अगतित्वादिति । मन्द्रस्य क्रिया

१ क्वचित्र । २ 'प्रसचक' । ३ 'उरीकृत' । ४ विस्तरेण । ५ 'दुष्कृत दुर्नय' ।

समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्य –प्राचार्य , प्रान्तेवासी, प्रपितामह ॥*॥ 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' ॥ ॥ अत्यादय क्रान्ताद्यथ द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्त खट्वाम्-अतिखट्व , अतिमाल ॥*॥ 'अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया'॥*॥ 'अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । अवक्रुष्ट कोकिलया अवकोकिलो वसन्त ॥*॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन ॥*॥ 'निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥*॥ 'निरादयं क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । निष्क्रान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि । निर्वाराणसि ॥ ॥ 'अव्यय प्रवृद्धादिभि ' ॥*॥ 'अव्यय प्रवृद्धादिभि समस्यत' इति वक्तव्यम् । पुन प्रवृद्ध बर्हिर्भवति । पुनर्गव । पुन सुखम् ॥ ॥ इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृति स्वरत्व च ॥ ॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् । वाससीइव, कन्येइव ॥[॥ अव्ययमव्ययेन ॥*॥'अव्ययमव्ययेन समस्यत' इति वक्तव्यम्।प्रप्र यज्ञपतिम्]॥ ॥उदात्तवता गतिमता च तिङा॥*॥ उदात्तवता तिङा गतिमता च [तिङ्[2]]अव्यय समस्यत' इति वक्तव्यम्।अनु

प्र]द्रपाञ्चिन्दा भवति,पाप तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेद ।पूर्ववदुप लक्षणार्थ'वादीपदथऽपि समासो भवति– कालवण मिति । अन्ये त्वाहु –पृथिवी वाचि कु शब्दनिवृत्तये 'कु पापार्थ'इत्युच्यत । ईषदथ तूत्तरपदे कादेशविधाना त्समासो भवत्येव । अव्यय प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि शब्द प्रकारे । तन यस्याऽव्ययस्य समासो दृश्यत तस्याऽनेन समास कार्य । 'सह सुप'त्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरण योक्तम् । अथ वा वार्तिकगृहीतोऽर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरुक्त्याऽभाव । अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्तिङ इति निघात , तत उदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिमतति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणा पदाना समासे कृते

उ]न्वाऽभावादिति भाव ।ईषदर्थेपीति।अत एवोत्तरपदाधिकारे ईषदर्थे इति को कादेशविधान चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तय त्वेतद्वचनम् । साहचर्यं तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भाव । 'सह' 'सुपे ति योगविभागेन सिद्धे इद व्यर्थ मित्यत आह–सहसुपेत्यत्रेति । एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्त तद्भाष्यप्रामाण्येनेह वार्तिकेषु नित्यपदाऽसबन्धादिति भाव । वस्तुतस्तत्पुरुषसज्ञार्थमत्र वचनानां पाठ । अत एव 'पुनर्गव' इत्यत्र टच् । तत्र करणादुत्तरत्वमपि । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्थेत्याहु । अत्र पूर्वमिति । अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थ । त्रयाणा पदाना

१ इय व्याख्या क्वचिन्न । २ क्वचिन्न ।

व्यचलत्, अनुप्राविशत् । अनुव्याकरोति । यत्परियन्ति ॥ [कुगति] ॥

उपपदमतिङ् ॥ २।२।१९ ॥

'अति'ङिति किमर्थम् ? ॥ कारको व्रजति, हारको व्रजति ॥*॥ अतिङिति शक्यमवक्तुम् ॥-॥ कस्मान्न भवति–'कारको व्रजति', 'हारको व्रजती'ति? ॥ सुप्सुपेति वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति–॥*॥ उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेध

प्र]समासान्तोदात्तत्वं भवति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति। गतिर्गता'वित्यनेनाऽनोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणाऽनुवर्तनात् । विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाऽभावात् । यत्परियन्तीत्युदात्तवत उदाहरणम् । 'निपातैर्यद्यदी'ति निघातप्रतिषेधाद्यन्ती'त्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् परिशब्दस्य 'यन्ती'त्यनेन समास । [कुगतिप्रादय] ॥

उपपदम । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थक प्रतिषेध । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते,–तिङन्तार्थवाचिन शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङर्थशब्द स्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्न । अत इति । यस्मात्तिङन्तस्यानर्थक प्रतिषेध इत्यर्थ । तच्छब्देनाऽर्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स

उ]मिति। गतिविशिष्टतिङन्तेनाऽव्ययस्य समासविधानादित्यर्थ । उदात्तवते'त्यनेन तु न विना समास , निघातेन तस्योदात्तवत्त्वाऽभावादिति भाव । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति। समपाद' इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदाऽनुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितग्रहणाऽनुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र ग्रहणादिति भाव । पूर्वपदत्वाभावादिति। विनाऽचलदित्यस्य न समास किं तु वि विशिष्टनाऽचलदित्यनेनाऽनोरित्याशय । अन्यथा बहुदात्तत्वे उदात्तयण परत्वादकारस्य स्वरितत्व स्यादिति भाव । [कुगतिप्रादय]।

उपपदमतिङ्। यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थ । तिङन्त एवेति । कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भाव । न च 'मा भवान्भू'दित्यतद्व्यावृत्तयेऽतिङन्ते समास इत्यर्थक तत् , 'माङी'त्यस्य सतीत्यर्थात्तेनोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी हि उपपदसंज्ञालिङ्गम् । अतएव पशावित्यादौ नोपपदत्वम् । 'तुमुन्ण्वुलौ'वित्यत्र तु क्रियार्थोपपदस्ये ति कार्यार्थमुपपदत्वमावश्यकमिति भाष्याशय । अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङन्तशब्दरूपाऽर्थकस्योपपदस्याऽभावादिति भाव । 'तिङर्थ उच्यत इति । कस्य ?, तिङर्थस्ये'ति भाष्येपि तिङ्पदेन तदर्थो ग्राह्य इति भाव । 'कस्ये'ति, प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रश्नद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति

१ क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इति क्वचिन्न । ४ 'इत्यनोऽनु । ५ 'तदर्थ'।

समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्य –प्राचार्य , प्रान्तेवासी, प्रपितामह ॥१॥ 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' ॥ ॥ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्त खट्वाम्–अतिखट्व, अतिमाल ॥२॥ 'अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया'॥*॥ 'अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । अवक्रुष्ट कोकिलया अवकोकिलो वसन्त ॥*॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन ॥४॥ 'निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥*॥ 'निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । निष्क्रान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि । निर्वाराणसि ॥ ॥ 'अव्यय प्रवृद्धादिभि ' ॥*॥ 'अव्यय प्रवृद्धादिभि समस्यत इति वक्तव्यम् । पुन प्रवृद्ध बर्हिर्भवति । पुनर्गव । पुन सुखम् ॥ ॥ इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ॥७॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् । वाससीइव, कन्येइव ॥[॥ अव्ययमव्ययेन॥*॥'अव्ययमव्ययेन समस्यत' इति वक्तव्यम्।प्रप्र यज्ञपतिम्]॥ ९॥उदात्तवता गतिमता च तिङा॥*॥ 'उदात्तवता तिङा गतिमता च [तिङ्]अव्यय समस्यत' इति वक्तव्यम्।अनु

प्र]द्वपापान्निन्दा भवति पाप तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेद ।पूर्ववदुपलक्षणार्थं वादीपदर्येऽपि समासो भवति– कात्वण मिति । अन्ये त्वाहु –पृथिवीवाचि कु शब्दनिवृत्त्य 'कु पापार्थ'इत्युच्यत । ईषदर्थे तूत्तरपदे कादेशविधानात्समासो भवत्येव । अव्यय प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि शब्द प्रकारे । तन यस्याऽव्ययस्य समासो दृश्यते तस्याऽनेन समास कार्य । 'सह सुप'त्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणायोक्तम् । अथ वा वार्तिकगृहीतोऽर्थो योगविभागन तत्र साधित इति पौनरुक्त्याऽभाव । अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघात, तत उदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिमतति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणा पदाना समासे कृते

उ]त्वाऽभावादिति भाव ।ईषदर्थेपीति।अत एवोत्तरपदाधिकारे 'ईषदर्थे' इति को कादेशविधान चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तय त्वेतद्वचनम् । साहचर्य तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भाव । 'सह' 'सुपे ति योगविभागेन सिद्धे इद व्यर्थमित्यत आह–सहसुपेत्यत्रेति । एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्त तद्भाष्यप्रामाण्येनेह वार्तिकेषु नित्यपदाऽसबन्धादिति भाव । वस्तुतस्तत्पुरुषसज्ञार्थमत्र वचनानां पाठ। अत एव 'पुनर्गव' इत्यत्र टच । तत्र करणादुत्तरत्वमपि । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्थेत्याहु । अत्र पूर्वमिति । अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थ । त्रयाणा पदाना

१ इय व्याख्या क्वचिन्न । २ क्वचिन्न ।

व्यचलत्, अनुप्राविशत् । अनुव्याकरोति । यत्परियन्ति ॥ [कुगति] ॥

उपपदमतिङ् ॥ २।२।१९ ॥

'अति'ङिति किमर्थम् ? ॥ कारको व्रजति, हारको व्रजति ॥१॥ अतिङिति शक्यमवक्तुम् ॥२॥ कस्मान्न भवति—'कारको व्रजति', 'हारको व्रजती'-ति?॥ सुप्सुपेति वर्तते॥अत उत्तरं पठति—॥३॥ उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेध

प्र]समासान्तोदात्तत्व भवति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व न भवति। गतिर्गतावित्यनेनाऽनोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणाऽनुवर्तनात् । विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाऽभावात् । यत्परियन्तीत्युदात्तवत उदाहरणम् । 'निपातैर्यद्यदी'ति निघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् 'परि' शब्दस्य 'यन्ती'त्यनेन समास । [कुगतिप्रादय.] ॥

उपपदम । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थक प्रतिषेध । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते,—तिङन्तार्थवाचिन शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङर्थशब्दस्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्न। अत इति । यस्मात्तिङन्तस्यानर्थक प्रतिषेध इत्यर्थ । तच्छब्देनाऽर्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स

[ ]मिति।गतिविशिष्टतिङन्तेनाऽव्ययस्य समासविधानादित्यर्थ । उदात्तवते'त्यनेन तु न विना समास , निघातेन तस्योदात्तवत्त्वाऽभावादिति भाव ।तत्पुरुषे तुल्यार्थेति। 'समपाद' इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदाऽनुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितग्रहणाऽनुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र ग्रहणादिति भाव । पूर्वपदत्वाभावादिति। विनाऽचलदित्यस्य न समास ,किं तु 'वि'विशिष्टेनाऽचलदित्यनेनाऽनोरित्याशय। अन्यथा वेरुदात्तत्वे उदात्तयण परत्वादकारस्य स्वरितत्व स्यादिति भाव । [कुगतिप्रादय·] ।

उपपदमतिङ् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थ । तिङन्त एवेति । कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भाव । न च 'मा भवान्भू'दित्येतद्व्यावृत्तयेऽतिङन्ते समास इत्यर्थकं तत् , 'माङी'त्यस्य सप्तम्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी हि उपपदसञ्ज्ञालिङ्गम् । अतएव पश्चादित्यादौ नोपपदत्वम् । 'तुमुन्ण्वुलौ'वित्यत्र तु 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति कार्यार्थमुपपदत्वमावश्यकमिति भाष्याशय । अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङन्तशब्दरूपाऽर्थकस्योपपदस्याऽभावादिति भाव । 'तिङर्थ उच्यत इति । कस्य ?, तिङर्थस्ये'ति भाष्येऽपि तिङ्पदेन तदर्थो ग्राह्य इति भाव । 'कस्ये'ति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रश्नद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति

१ क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इति क्वचिन्न । ४ 'इत्यनोऽनु' । ५ 'तदर्थं'।

॥*॥ उपपदमतिङिति तदर्थस्याय प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ कस्य ?॥ तिङर्थस्य॥ क पुनस्तिङर्थ ? ॥ क्रिया ॥ ॥ क्रियाप्रतिषेधो वा ॥*॥ अथ वा व्यक्तमेवेद पठितव्यम्—'उपपदमक्रिये'ति ॥ अथाऽक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते ?॥ कारको गत । हारको गत ॥ नैतत्क्रियावाची ॥ किन्तर्हि ? ॥ द्रव्यवाची ॥ इद तर्हि—कारकस्य गति, कारकस्य व्रज्येति ॥

प्र]तिङन्तस्यार्थोऽर्थो यस्य स—तदर्थ ।कस्येति।सामान्याभिधानाद्विशेषाऽवधारणाय प्रश्न । क पुनरिति । कालसाधनसङ्ख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थ । तदर्थश्च तिङन्त एव सभवति नाऽन्यत्रेति प्रश्न । क्रियेति।अनेकार्थसभवेपि साध्यत्वात्क्रिया प्रधानम्।प्रधानं चाऽर्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते इति भाव । क्रियाप्रतिषेधो वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेध कर्तव्य इत्यर्थ । अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाऽभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह—अथेति । कारको गत इति । 'गत'शब्द क्रियावाच्युपपद, तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् । कर्तुं गत इत्यर्थ । अत्राऽतिङ्ग्रहणात् समासाऽभावोऽन्यथा 'गतकारक' इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल् । तदाश्रय गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधे ॥

नैतदिति।सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणम् । न चाऽत्र सुबन्तं क्रियावाचि । प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणभाव । प्रत्ययार्थस्य कर्तु प्राधान्य, तस्य च द्रव्यरूपेण कृतोऽभिधानम् । प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति 'द्रव्यवाची'त्युक्तम् । अतएव'गत' शब्दस्य समासो न प्राप्नोति, तस्याऽनुपपदत्वात् । धातोश्च क्रियावाचित्वात्तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्यार्थेन सम्बद्धत्वात्—पदान्तरेणैकार्थी

उ]बोध्यम्। पुरुष —प्रत्यमत्वादि ,उपग्रह —कर्त्रभिप्रायत्वादि । यद्यपि कर्त्रभिप्रायत्व न तिङर्थस्तथापि यथाकथंचिद्द्योत्य भवत्येवेति बोध्यम् । तिङर्थ' इत्यस्य तिङन्तार्थ इत्यर्थ । अनेकार्थेति । कालसाधनादिरूपेत्यर्थ । साध्यत्वादिति। साधनसाध्यत्वेन शब्दप्राधान्यादित्यर्थ । 'तिङ्ग्रहणमपनीय क्रिय'पदग्रहणे लाघव दर्शयति—यदीति । अतिङ्ग्रहणादिति । अक्रियाग्रहणाद्वेत्यपि बोध्यम् । नन्वत्र गतशब्दस्य सत्वप्रधानतया कथ क्रियावाचित्वमित्याशङ्क्याह—अत्रचेति । द्रव्यवाचित्वे प्रत्ययानुपपत्ति, क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो दुर्वार इति तद्वारणार्थम क्रियाग्रहणमिति भाव । इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनाह—सुबन्तेति । उपपदविशेषणमित्यर्थ । नैतत्क्रियावाची'ति भाष्यस्य—नैतत्प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थ । नन्वेवमत्र समासो दुर्वारोऽत आह—अत एवेति । प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्व च गतशब्दस्य, किं तु धातोरेवेत्याह—धातोश्चेति। अन्वर्थोऽभावेपि सामर्थ्यादुप

१ क्वचिन्न । २ 'कारको यात' । ३ इति क्वचिन्न । ४ 'निषेध' ।

एतदपि द्रव्यवाचि ॥ कथम् ? ॥ 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'गतिकारको-

प्र]भावाऽसम्भवात् समासस्य त्वप्रसङ्ग,धातो सुबन्तत्वाऽभावाच्चाकारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्क्रियावाचित्वमस्तीति भावः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति । प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह,'प्रत्ययार्थश्च प्रधान'मिति यत्तुक्तं न तत्क्रियावाचि, यत्क्रियावाचि न तत्प्रधानमित्यर्थः । द्रव्यवदिति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्यासाधनसंबन्धस्तथा कृदभिहितस्याऽपि भावस्येत्यर्थः । अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रेऽतिङ्ग्रहणात्सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यता पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते ? । एवं तर्हि योगविभागः क्रियते, तेन 'अति'ङिति सूत्रद्वयशेषो ज्ञायत इत्यदोषः । अतिङ्ग्रहणेन

उ]दत्वमित्यभिमानः । *ननु प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह–धात्वर्थस्येति।* एवं च तन्मात्रस्याऽन्यैनैकार्थीभावाऽसम्भव इति भावः । वस्तुतस्तु 'नैतत् क्रियावाची'त्यनेनाऽत्र 'तुमुन्ण्वुल'विति ण्वुलेव नेति बोध्यते। क्रियार्थायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थाया क्रियाया एव लाभे पुनः क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमानावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रहणात्।किं च क्रियाशब्देन क्रियावाचकशब्दस्य ग्रहणे क्रिया प्रधानभूता साध्यावस्थैवाऽत्र गृह्यते इति 'गतिकारकोपपदा'दिति सूत्रेपि भाष्ये स्फुटम् । अर्थग्रहणे तु गुणीभूताया अपि ग्रहणमिति पाकादियोगे कारकविभक्तिकृत्स्वरसुबादीनां साधुत्वं भवत्येवेत्याशयः । अन्यथा सिद्धान्ते कारको गत 'इत्य इत्यत्र समासो दुर्वारः स्यात् । किं च क्रियावाचित्वाऽभावादत्राऽप्रत्युदाहरणत्वम् , तुमुन् न, ण्वुल्तु भवतीत्यस्याऽन्याय्यत्वात् । कैयटोक्तरीतिस्त्वनुपसर्जनार्थेनविधि समर्थः पदेत्यादिसूत्रभाष्यविरुद्धा । तत्र हि निष्कृष्यैकार्थीभावं विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । न चैवमपि 'कारको व्रजति तस्य'मित्यत्र समासाऽभावार्थं तदर्थप्रतिषेध आवश्यक ,अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाऽभावादिति भाष्याशयः । उपसंहृतक्रमरूपाम्–उपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणत्वैनात्यविशेषरूपाम् । प्रधानमितीति । प्रत्ययार्थत्वेनात्यैन लिङ्गाद्यनन्वयरूपप्रकृत्यर्थत्वैनात्यकार्याऽभिभवात्तस्य प्राधान्यमिति भावः । एवं चाऽत्रापि न ण्वुलिति तात्पर्यं भाष्यस्येति बोध्यम् । भाष्ये–एवंतर्हि सिद्धे इति । तादृशप्रयोगाऽभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्धे इत्यर्थः । एवं तर्हि योगविभाग इति । अत्र 'अति'ङिति, पूर्वसूत्रे 'गति'रिति चेत्यर्थः । अतिङ्ग्रहणेन चेति । 'अति ङित्वस्य प्रथ-

१ 'स्यैव च' । २ 'तुमुन् तु भवती' । 'तुमुन्त भव' । ३ 'मिति' ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ? ॥ समर्थेन ॥ यद्येव धातूप सर्गयोरपि समास प्राप्नोति–पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति ॥ नैतदस्ति । 'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' । साधन हि क्रिया निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेष

प्र]समासोपि बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबुत्पत्तेभवतीति 'सा हि तस्य धनक्रीते'ति प्रयोग उपपन्न । उत्तरपदशब्द समासाऽवयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राऽप्यदोष । यद्ये तदिति । शब्देनोत्तरपदस्याऽनुपादानात् प्रश्न । समर्थेनेति । सुबित्यस्याऽनुवृत्तौ मन्या समासस्य पदविधि त्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् । यद्येवमिति । ततश्चैकस्व र्यादिप्रसङ्ग , शाकल्पप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । ततस्तयो सामर्थ्य मस्ति, उपसर्गार्थविशिष्टाया क्रियाया साधनेन योगात् । पूर्वं धातु साधनेनेति । ननश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्ति पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयो समासाऽभाव ।तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव, तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शित —उदात्तवतेति । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिष्पन्नस्य विशेषा-

उ]सिद्धिरिति भाव । लक्ष्यानुसारेण च व्यवस्थेति बोध्यम्।तत्र सुबुत्पत्त प्रा'गि- युपलक्षण लिङ्गबोधकप्रत्ययोत्पत्ते प्रागपीति बोध्यम्।सुबुत्पत्तेर्भवतीति। सुबुत्पत्त रनन्तरमित्यर्थ । धनक्रीतेति । सुबुत्पत्ते पूर्वं समासे क्रीतात्करण ङीष स्यात् । सुबन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वात्टाप्सिध्यतीति भाव । यत्र सुबुत्पत्त पूर्वं समासस्तत्र स्वराऽप्राप्तराह—उत्तरपदशब्द इति । सुबित्यस्येति । तदननुवृत्ता वपि प्रागुक्तरीत्या पदविधित्व बोध्यम् । 'सुपे त्यस्याऽननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये– यद्येवमिति । कुगतीत्यनेनेति भाव । अतिङित्यनेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यम् । ऐकस्वर्यादीति । आदिनैकपद्यम् । किं च तयो समास प्रातिपदिक तया परत्वात्सुबुत्पत्तिरेव स्यान्न तिङित्यपि बोध्यम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । तत्सङ्गशब्देनेत्यर्थ ।पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाऽविशेषा त्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह—ततश्च पूर्वमिति । साधनसंसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति कवलेन सामर्थ्याऽभाव इति भाव । न च 'निष्कृष्टैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक' इत्युक्तम् , एव च विशिष्टैनैकार्थीभावेऽवयवानामपि तत्सत्त्वात्स दुर्वार इति वाच्य तिङन्तेनैकार्थीभावाऽभावात्,अतिङिति निषेधात् ,तदवयवेन तु प्रत्ययार्थाऽसंसृष्टेन नैकार्थीभाव , साधनसंसृष्टार्थस्यैवोपसर्गेण योगादित्यदोषात् । भाष्ये—साधन हि क्रियां निर्वर्तयतीति । क्रिया–तत्प्रत्तीतिं, साध्यत्वेन प्रतीते

१ 'सुबुत्पन्न' । २ 'तत्रैकार्थीभावात्' ।

शक्यो वक्तुम् ।*॥षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन॥*॥ षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन। षष्ठीसमासस्यावकाश —राज्ञ पुरुषो राजपुरुष। उपपदसमासस्याऽवकाश —स्तम्बेरम कर्णेजप ।इहोभय प्राप्नोति– कुम्भकारो नगरकार ।उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन*॥न वा षष्ठीसमासाऽभावादुपपदसमास ॥ ॥न वैऽर्थो विप्रतिषेधेन॥किं कारणम्?॥['षष्ठीसमासा

प्र]काङ्क्षाया अभावात् , अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिका क्रिया वक्ति, उपसर्गस्तु द्योतक इति नाति कश्चिदस्मिन पक्षे दोष ।

षष्ठीसमासादिति नित्यत्वाऽनित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भाव ।कुम्भकारइति। पक्षके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात्तन्नैवोपपदेऽणा भाव्यम् । अपवादविषयत्वाद्द्वितीयानुत्पादात्। कृते चाऽपि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्तु भयप्रसङ्ग । गतिकारकेति । ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युपरयनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादु

उ]त्तसबन्धाधीनत्वात् साध्यत्वेन प्रतीतार्थक्योगे च तेषामुपस त्वादीति भाव। अभिनिर्वृत्तस्य । अभिनिर्वृत्तत्वानविषयस्येत्यर्थ । अनिष्पन्नस्येति । अकृतस्येत्यर्थ ।नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात्प्राक्केवलस्यागादे सकर्मकत्वाऽभावेन कर्मणि लादयो न स्युरत आह—अनुभूयते सुखमिति । धातुरेवेति । केवलधातुरेवेत्यर्थ । उपसर्गस्तु द्योतक इति। स च श्रोतृबोधाय पश्चादेव सम्बध्यते इति भाव। एते नोपसर्गाणा द्योतकत्वेऽपि तद्द्योत्यार्थस्य साधनसम्बन्धात्पूर्वमेव धातुना बोधनवत्त्वेन धातूपसर्गयो सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्वार इत्यपास्तम् । एतच्च सुद्धादित्यत्र विस्तरेणोपपादयिष्यते विपराभ्या जे रित्यादौ व्यादियोग्यार्थप्रतिपादकस्येत्यर्थ , विपराभ्या परत्वयोग्यस्येत्यर्थो वा ॥

विरोधसद्भाव इति। इत्यभिमान इति शेष ।अभिमानत्व चाऽस्याऽनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । ननु कर्मण्युपपदेऽण , कर्मत्व च विभक्त्या गम्य, तत्राऽणुत्पत्ते पूर्व कृदन्तत्वाऽभावात्षष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीययैव भाव्यमिति जातऽपि अणि तद्वृत्तौ मानाऽभाव इति कुत षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह–पक्षके इति प्रातिपदिकस्य पदत्वाऽभावादुपपदत्व कथमिति चिन्त्यमेतत् । सुबन्तमेवोपपदमिति 'तत्रोपपद'मितिसूत्रे भगवान्वक्ष्यति, स्वय च । किं च पक्षकपक्षेऽपि सकलकारकशक्तिमानर्थ समुग्धाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशिष्यति कर्मोपपदत्वप्रयुक्तऽणोऽप्राप्ति । अन्यथा करणमुपपदेऽपि कर्मोपपदप्रसङ्ग , तस्माद्वस्तुत कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वमस्त्वेन कृदनुत्पत्तावपि भावितत्व गृहीत्वा षष्ठीप्रवृत्तिरेत्येव भाष्यदाशय उचित । अन्तरङ्गत्वादिति। 'षष्ठी'ति सूत्रे 'सुपे'ति तृतीयान्तस्य सबन्धादिति

१ 'समासस्य' । २ क्वचित्र । ३ हृस स्यात् ।

भावादुपपदसमास[1]]। षष्ठीसमासस्याऽभावादुपपदसमासो भविष्यति॥ कथम्?॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते[2]रिति समासवचनात्॥

अथ वा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति॥ अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भू[3]दिति॥ कश्चात्र विशेषः—तेन वा स्यादनेन वा?॥ अयमस्ति विशेषः[4]—उपपदसमासो नित्यसमासः, षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा॥ ननु च नित्यो यः समासः स नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति॥ 'न' इत्याह। नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः॥ नैव शक्यम्। अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत। तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासो

प्र०]पपदसमासो भवतीत्यर्थः। अथ वेति। षष्ठीसमासेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः। क्वचित्कार्ये दोषदर्शनादाह—अनेनेति। नित्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं यथा स्यात्, अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्राऽनित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः। यस्य विग्रहो नास्तीति। अस्यापि विग्रहाऽभावः, षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात्। नित्याधिकार इति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसम्प्रत्यय। नैव शक्यमिति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वे दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायत इत्यर्थः। तदेव प्रयोजनाऽभावा

उ०]भावः। अत एव 'मातुः स्मरती'त्यादौ न षष्ठीसमासः। अत एव च षष्ठ्यन्तस्याऽनेकसुबन्तेन न समास इति बोध्यम्। एतद्वार्त्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्टे—अथवेति भाष्ये। 'विप्रतिषेधे पर'मित्यस्य तु न प्रवृत्तिः, युगपदुभयविहितपुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसम्भवेनाऽसम्भवद्रूपविप्रतिषेधाऽभावात्। उपपदसमासो भविष्यती'-त्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा, तत्पुरुषसंज्ञा च स्यात्स्यतीत्यर्थः। अन्यादृशविरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम्। न च नित्यत्वाऽनित्यत्वज्ञानयोर्विरोधः, बोधे बाधज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वात्। एवं च षष्ठीसमासोऽपि नित्य एवैतद्विषये फलितः, तद्बोधिताऽभावांशस्यैतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात्, नित्यः क्रीडे'त्यादिविषये तस्य ह्यसम्बाधत्वात्। 'गतिकारकोपपदा'दित्यत्र प्रकृतपरिभाषाया च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव। स्वरश्च तत्रापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वेनैव नास्तीति भावः। परिभाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमासस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् वृद्धिर्लभ्यत इति बोध्यम्। कैयटे 'नित्यसमासयो रित्यादि'र्यथा स्या'दित्यन्ताऽग्रन्थः, बहुपुस्तकेष्वनुपलम्भात्तन्न नित्यग्रहणप्रत्याख्यानाच्च। उत्तरपदेति। एवं चाऽग्निचितेत्यादौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः। [उपपदमतिङ्] ॥

१ क्वचिन्न। २ 'रिति वचनात्'। ३ 'मा भूत् कथम्'। ४ वार्त्तिकमित्यन्ये।

यस्य विग्रहो नास्ति ॥ [उपपद] ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २।२।२० ॥

एवकार किमर्थं ? ॥१॥ [एवकारो] नियमार्थं ॥२॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाऽप्येवकार नियमार्थो भविष्यति॥ इष्टतोऽवधारणार्थंस्तर्हि भविष्यति । यथैव विज्ञायेत–'अमैवाव्ययेने'ति, मैव विज्ञायि–'अमाऽव्ययेनैवे'ति ॥ अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम्शब्दो यदर्थो विधि स्यात् ? ॥ अस्तीत्याह–खशय ब्राह्मणकुलमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति ॥ इद तर्हि प्रयोजनम् 'अमैव तर्हि यत्तुल्यविधानमुपपद तत्र यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधान तत्र माभू'दिति । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । अग्रादिष्वप्राप्तविधे समासप्रतिषेध चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति॥ [अमैवाव्ययेन] ॥

शेषो बहुव्रीहि ॥ २।२।२३ ॥

'शेष' इत्युच्यते कश्च शेषो नाम ? ॥ येषा पदानामनुक्त समास स

प्र] द्विप्रतिषेधो न पठितव्य ॥ [उपपदमतिङ्] ॥

अमैवाव्ययेन । यदर्थ इति । यन्निबन्धनार्थो नियम स्यादित्यर्थ । खशयमिति । 'आधकरणे शेते'रित्यच् । 'अतोऽ'मिति सोरम्भाव । अनेनाऽनव्ययेनाऽमा समासो मा भूदित्येवमर्थोऽय नियम स्यात् । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चात् सुनेति समासविधानकालेऽनव्ययस्याऽमोऽसम्भवान्नियमान्तरे च तस्यँ चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थ । अमैवेति । एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते। ततो येन वाक्येऽनामेव केवले विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्यन यद्विधीयते उपपद तत्र सप्तमीनिर्देशात्तदमा समस्यते नाऽन्यदित्यर्थ । अग्रे भोजमिति । 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्वि'ति द्वयो र्णमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति । अग्रादिष्विति। यतोऽप्राप्तविभाषा

उ] अमैवा । नन्वेव वचनवैयर्थ्यमतस्तत्सामर्थ्यादनुत्पन्नस्य नन्तरमपि समासो ज्ञाप्यते इत्यत आह—नियमान्तरे इति । वक्ष्यमाणे इत्यर्थ । अमेत्यस्यावृत्तिरिति । चि त्यमेतत् । आवृत्तौ मानाऽभावात्। अमैव तुल्यविधान यदुपपद तदमाऽव्ययेन समस्यते इत्यर्थे 'अग्रभुक्त्वे त्यत्र समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च । किं च कालो भोक्तु'मित्यत्र समासापत्ति । तस्मादमैव तुल्यविधान यदुपपद तदव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धि । अत एव भाष्ये'ऽग्रे भुक्त्वे'त्युदाहृतम् , अग्रादिष्वप्राप्तेति वार्तिकप्रत्याख्यान च सङ्गच्छते इत्याहु । 'अप्राप्तविधे'रिति

१ छत स्यात् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ 'अन्तरेणैवम्' । 'रभ्यमाणोऽप्यन्तरेणै' । ४ क्वचिन्न । ५ 'सुपेति' । ६ 'वचनस्य'

शेष ॥*॥ शेषवचनं पदतश्चेन्नाऽभावात् ॥*॥ शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभावात्' । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्त: समास ॥*॥ अर्थतस्तर्हि ॥*॥ अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणं–येष्वर्थेषु अनुक्त: समास स शेष. ॥*॥ अर्थतश्चेदविशिष्टम् ॥*॥ अर्थतश्चेदविशिष्ट-मेतद्भवति ॥ कुत ?॥ पदत.। नहि सन्ति तेऽर्था येष्वर्थेष्वनुक्त समासः ॥ ॥[*त्रिकतस्तर्हि*]॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्त समास. स[2] शेष[3]: ॥ कस्य चानुक्त ? ॥ प्रथमाया ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

प्र]नन प्रत्ययोत्पत्तावम्रादीना निमित्तत्वान्निमित्तस्योपपदत्वात्समासप्रसङ्ग ।प्राप्तविभाषाया त्वम्रादीना प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थ ।

शेषो बहुर्व्रीहि ।पदस्याऽर्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसभाव्य पृच्छति–शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन 'पदत' इत्याद्यादित्वात्तसि । नहीति । सर्वेषा सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थ । नहि सन्त्यर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाऽव्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति। द्वितीयादीना प्रतिपद समासविधानात्प्रथमाया शेषत्वम् । ततश्च प्रथमान्ताना पदाना बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिकरणाना भवति । 'कण्ठेकाल' इत्यादौ 'सप्तमीविशेषणे' इति पूर्वनिपातविधाना ज्ज्ञापकाद्भवति । इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् । २।२।१।

उ.]विशेषणव्यावर्त्यमुपपादयति–प्राप्तविभाषाया त्विति।'आभीक्ष्ण्य' इत्यनुवृत्त्या हि सा, तस्मिश्च सत्येव प्रत्यय इत्याद्युक्ते प्रत्ययोत्पत्तिसनियोगेनैवोपपदसंज्ञास्वीकारादिति भाव ॥

शेषो व । उपयुक्तादन्य शेष.। सामान्यम् । 'सह सुपे'त्यादि । विशेष – द्वितीयाश्रिते'त्यादि । पूर्वोत्तरेति । यद्यप्यन्यपदार्थवत् पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधान नाऽस्मच्छास्त्र तथाप्यव्ययीभावादिमहासज्ञाबलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्य निमित्तत्वमस्त्येवेत्यभिप्राय । 'विशेषण विशेष्येणे'त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह–द्वितीयादीनामिति। 'गतार्थे प्रथमये'त्यादि तु व्याख्यानभूत ,न स्वतन्त्रविधायकमिति भाव । यद्वा शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्प्रथमान्तगृहीतत्रिकस्य प्रतिपदमुच्चारितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेष्टसिद्धि ।इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥२।२।१॥

१ इद छुप्त स्यादिति गौडाः । २ क्वचिन्न । ३ 'मुच्चरित' ।

पदग्रहण किमर्थम् ? ॥ [इह[1]] अनेकमन्यार्थे' इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहि स्यात्-'यथा मे माता तथा मे पिता[2] सुस्नात भो' इति पदग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो न भवति ॥ अथाऽन्यग्रहण किमर्थम् ?॥ 'अनेक पदार्थे' इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहि स्यात्-राजपुरुष

प्र] अनेकमन्य । अनेकग्रहणस्य वार्तिककार प्रयोजन वक्ष्यतीति भाष्यकार पदग्रहणस्याऽन्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे । बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचार । पदग्रहणमिति । 'अन्यार्थे' इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्तेऽर्थान्त आश्रीयमाणेऽन्यपदार्थो लभ्यते । वर्तिपदाना च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्य सभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहण नोपयुज्यत इति प्रश्न । यथा मे मातेति कश्चित्केन चित्पृष्ट 'कीदृश कुलशीलादिना तव पिते'ति,स आह—'यथा मे माते' ति।एतानि पदानि 'तथा मे पिते'त्यन्यस्य वाक्यस्याऽर्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्ग अथ वा 'स्नाही'ति कश्चित्केनचिदुक्तस्त प्रत्याह—'यथा मे माते'त्यादि । यथ शुद्धकुला मे माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नान,किं वाह्यन स्नानेनेत्यर्थ तत 'सुस्नात भो' इत्यनेन वाक्यार्थे वर्तमानाना यथाप्रभृतीना पदाना समासाऽभावाय पदग्रहणम् । अश्रुतवाक्यार्थे च पदाना वृत्तिर्दृश्यते, यथा नद्यां सिग्णासु कश्चि दुच्यते—'नद्या ग्राहा सन्ता'ति । तस्माच्च 'मा स्नासी'रिति वाक्यार्थे प्रतीयते

अथान्यग्रहणमिति। अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्या दन्यपदार्था लप्स्यत इति प्रश्न । स्वपदार्थेपीति। अपिशब्दादन्यपदार्थेऽपीत्यर्थ पदार्थग्रहण व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थाऽन्यपदार्थयो समास स्यात्

उ] अनेकम । भाष्य क्रमोल्लङ्घनेऽभिप्रायमाह—अनेकेति। अन्यपदार्थो लभ्यत इति। 'अन्य ये' इत्यस्य भिन्नेऽर्थे इत्यर्थ ।भेदप्रतियोगी चोपस्थित स्वपदार्थ एव पर्युदासविषया च स पदार्थ एवेति भाव । वाक्यव्यावर्तक युक्त्यन्तरमाह—वर्तीति । तेषा सुबन्तत्वादित्यभिमान । एतानि पदानीति । समानाधिकरणाना मित्यनपेक्ष्येदम्। वस्तुतोऽर्थपरमेतत् , 'यथा मदीया मात'त्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् । 'सुस्नात भो' इतिपाठे आह—अथ वेति । अत्र सर्वत्राऽन्यार्था व्यङ्ग इति बोध्यम्। अभिजनशुद्धिरपी'त्यपिरेवार्थे।भाष्ये 'वाक्य'शब्देन पदसमूहमात्रम्

व्याप्तिसमाश्रयणेति । पदार्थग्रहणसामर्थ्याद्व्याप्तिन्यायस्यैवानुसरण, नान्त रङ्गन्यायस्येत्यर्थ । राजान पुरुषामत्यर्थे सावकाशस्त पुरुष , बहुव्रीहिरपि बहुपदे[3] सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहि प्राप्नोतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यग्रहणम् , निक्तश्चात्र शेष इति भाव । भाष्ये एकदेश्याह—नैत

१ क्वचिन्न । २ 'पितेति सुस्नात' । ३ 'पदे' ।

तत्पुरुष इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुष स्वपदार्थे बाधको भविष्यति ॥ भवेदेकसञ्ज्ञाधिकारे सिद्धम् । परकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुष, परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहि प्राप्नोति॥ परकार्यत्व चै न दोष, शेष इति वर्त्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति ॥४॥ शेषवचनेन उक्तम् ॥५॥ [शेषवचने उक्तम्]॥ किमुक्तम् ?॥ तत्र दोषवचनाद्दोष सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध' इति॥ अथैकसञ्ज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन ?॥ एकसञ्ज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुष स्वपदार्थे बहुव्रीहि बाधते एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत ॥ अथाऽनेकग्रहणं किमर्थम् ?॥ अन्यपदार्थ' इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहु

प्र] तत्पुरुष इति । बहुव्रीहिस्त्वन्यपदार्थाऽनवकाश । परकार्य वाऽऽहेति । ततश्च सञ्ज्ञयो समावेशात्परसमासमान्तप्रसङ्ग । शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति । सङ्ख्येति । द्वारवनाको वीरपुरुषकोऽन्त्राद्यगमो दश इति समासविधायकयोगशेषत्वाद्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यम् । तत स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् । अक्रियमाण इति । 'नीलोत्पल सर' इत्यत्रापि विशेषाऽनुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत 'कण्ठेकाल' इत्यादिश्च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरनवकाश स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाश तत्पुरुष परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधेत इति न कश्चिद्दोष । अथेति । एतन्निवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात्सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसञ्ज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य। नापि बहूना समा

उ]दस्तात्यादि।तत्पुरुष ,-समानाधिकरणतत्पुरुष राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव । इतर एकदेश्याह—भवेदित्यादि । स्वरसमासान्तेति । पर्यायेणार्थ । कदा कस्य चित्स्वर , कस्यचित्समासान्त इत्यर्थ । भाष्य—अशेषत्वान्न भविष्यतीति । पदतोऽर्थतो वा शेष इत्यभिमान । एतदर्थक शेषग्रहणं प्रत्याख्यातमित्याह—प्रत्याख्यानमिति । आकडारसूत्रोक्तमित्यर्थ । पदतोऽर्थतश्च शेषे द्वैराजीके दोष , पदत एव शेषे वीरपुरुषकादौ दोष । समासविधाविति । 'सङ्ख्यान्तरन', 'नदीभिश्च , 'अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञाया', 'मध्यमध्यमवाराश्च', 'न तिव्त्रेति भाव । पदतोऽर्थतश्च शेषार्थकस्य तस्य प्रत्याख्याने 'परकार्य मिति पाठेऽन्यग्रहणमावश्यकमित्याह—तत इति । नीलोत्पल सर इति । इदमुपलक्षणं बहुपदकबहुव्रीहि स्वपदार्थेऽपि स्यादित्यपि बोध्यम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासमन्तानो भाष्ये—'अक्रियमाण' इत्याद्युक्तिरिति बोध्यम् । कण्ठेकाल इत्यादिश्चेति।

१ च क्वचिन्न । २ इद भाष्यमित्यन्ये । ३ 'स्वेऽपित' । ४ स्युन स्यात् । ५ 'आकडारादेके' त्यत्रोक्तम् । ६ 'द्वे प्रति' । ७ 'वारेऽपिक' । ८ बाधते' ।

मोहिः स्यात्–सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात् गोमूत्रस्यापि स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं 'सुप्सुपे'ति वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनामपि समासो यथा स्यात्–'सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति'॥ [॥*॥ उत्तरार्थं च ॥*॥] उत्तरार्थं चाऽनेकग्रहणं कर्तव्यं–'चार्थे द्वन्द्वः'। 'अनेक'मिति। इहापि यथा स्यात्–'प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशा' इति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'बहूनामपि समासो भवती'ति, यदयम्—उत्तरपदे द्विगुं

प्र.]मार्थमनेकग्रहणं,तद्धितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परतः समानाधिकरणविधानाज्ज्ञापका द्वहूना बहुव्रीहि सिद्धमित्यादिनि प्रश्न। सर्पिषोऽपि स्यादिति। सर्पिःशब्दो बिन्द्वर्थे वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्ग। ततश्च कप्समासान्तप्रसङ्गः। पदान्तरेण 'स्या'दित्यनेन चाऽस्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येव केचिद्व्याचक्षते। अन्ये त्वाहु:—'अपि पदार्थे'त्यत्राप्यर्थता बिन्द्वादेर्निराकृता। तस्मात्स्यादिनिपदं बिन्द्वर्थे वर्तत इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः। अतिद्वहणेन च पूर्वनेव 'सुप्सुपे'त्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि विच्छिन्नस्य प्राप्तिः स्यात्। नैतदिति। योगद्वय एवाऽतिद्वहणेन सुप्सुपेत्यस्याऽसम्बन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थ। बहूनामपीति। अन्यथा 'सुप्सुपे'ति गुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाद्द्वयोरेव स्यात्। उत्तरपद इति। द्विगुग्रहणं 'तद्धितार्थे'त्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणम्। तेन दिक्संख्ये समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परत समासविधानं बहूना समासस्य ज्ञापकमित्यर्थ। द्विगुस्तु पञ्चगवादौ सावयव-

उ.]बहुपदक बहुव्रीहिविधानं सावकाशमिति वक्तु युक्तम्,ततश्चेति।नचैकसंज्ञाधिकाराद्बहुव्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वबाधे पर्न स्यात्,किं च कर्मप्रवचनीयस्याप्यर्थो निरवकाशत्वेन तया बाधाद्बहुव्रीहिसंज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम्, उपपदसंज्ञाया अपि तद्रीत्या बाधात्। परं नित्यपक्षे समावेशसम्भवाच्चेत्यभिमानः। केचिदिति। अनाऽरचितस्तु 'स्या'दित्यनेन व्यपेक्षासत्त्वेऽप्येकार्थीभावाऽभाव। स्यादिति पदमिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनैकार्थीभाव स्यादित्यभिमान।अत्र व्याख्यानेऽपि एकसंज्ञाधिकारेऽप्युक्तदोषो न,सञ्ज्ञयोर्भिन्नाश्रयत्वात्। विच्छिन्नत्वादिति। अतिद्वहणं तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भाव। योगद्वये एवेति। तत्रैवाऽतिद्वहणसम्बन्धादिति भाव। गुणे सङ्ख्याया इति। 'सुबन्तस्य प्रत्येकसमासत्वा'दिति तु वक्तुं युक्तम्। 'समासविधानं चे'ति पाठे चस्त्वर्थे। पञ्चगवादाविति। 'काल परिमाणिने'ति सूत्रस्थेनोत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो सिद्धय इति वार्तिकेन सिद्धे बहूना तत्पुरुष इत्यर्थ। तदपि वचनमेनज्ज्ञापकसिद्धमेव नाऽपूर्वमित्या-

१ क्वचित्। २ 'अनेकग्रहणम्'। इति केचित्पठन्ति। ३ भवेति क्वचित्। ४ 'नीयत्वस्य'।

शास्ति॥तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति॥नैष दोषः।ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति॥अत उत्तरं पठति—॥··॥अनेकवचनमुपसर्जनार्थम्॥ अनेकग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनम् ?]॥ उपसर्जनार्थम्'। 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन'मित्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्–चित्रगुः शबल-

श्चित्रगु पश्येति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्र-

प्र]त्वान्न ज्ञापक ।तत्पुरुषोऽपीति। ज्ञापकफलस्य विषयविभागाऽभावादनिष्टप्रसङ्गो महत्कष्ट श्रित इत्यनापि तत्पुरुषप्रसङ्गात्। ग्रहणेनेति। विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेने-त्यर्थ ।तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभि समासविधाना प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थाना-त्समुदायस्याऽद्वितीयान्तत्वादत्र तत्पुरुषाऽभाव । यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्तना त्कथं बहूनां बहुव्रीहि । अथ ज्ञापकेन सङ्ख्याविवक्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि सङ्ख्याया अविवक्षा स्यात् । नैष दोष , तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेति सङ्ख्या प्रतीयते, द्वितीयेत्यपि । द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तु सुप्सुपेत्यत्रैव सङ्ख्याप्रतीति । तत्र ज्ञापकेनैकत्र सङ्ख्याप्रतीतिर्बाध्यते । तावता चरितार्थत्वाद्द्वितीयादिषु सङ्ख्याया अबाध । चित्रगु-रिति । सत्यनेकग्रहणे सुबित्येवाऽनुवर्तने न तु सुपेति । तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य । तत्श्चोत्तरपदमपि तेन प्रत्याप्यत इति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादु-पसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धि । न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगा-

उ.]शयेन भाष्ये द्विगुग्रहणम्।'तत्पुरुषोऽपी'त्यस्य 'कालाः परिमाणिने'त्येनद्विगोऽपि तत्पुरुष इत्यर्थ इत्यन्ये । ज्ञापकफलस्येति । सङ्ख्याऽविवक्षारूपस्येत्यर्थ । यद्वा यथाकथञ्चित्सुबन्तत्वादिग्रहणरूपस्येत्यर्थ । सर्वस्याऽपि समासस्य ग्रहणेन विधाना-दाह—विशिष्टेति । सङ्ख्याविवक्षेति । सुप्स्यसुबन्तत्वपर्यायत्वाधिकरणग्रहण विवक्षेत्यपि बोध्यम्। संख्याया अविवक्षेति । यथा कथञ्चिद्द्वितीयान्तग्रहणविवक्षे त्यपि बोध्यम् । अबाध इति । अन्यत्र सुख्याद्द्वितीयाद्यन्तग्रहणम्, सुप्सुपेत्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथञ्चित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वम् । अत्र तदपि द्वन्द्वबहु-व्रीहिविधायके एवेष्टानुरोधात् ,परिमाण्युत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम्। 'ग्रह-णेन तत्पुरुष' 'इत्यत्र तत्पुरुषपदमव्ययीभावस्याप्युपलक्षणम् । तन्निवृत्त्यर्थत्वा-दिति । इदं चिन्त्य, तदनुवृत्तावपि द्वयो समासाऽभावार्थं तदितरस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वात्तन्निवृत्ति विना सर्वेषामुपसर्जनत्वाऽसंभवो द्वयो समासाऽत्यभश्चेति

१ इष्टं स्यात् । २ 'मित्युपसर्जन'।३ 'नवैतत्प्रयो'। ४ क्वचिन्न । ५ 'पदानि'। ६ 'अस्य'।

गवे देहि । चित्रा अस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगो स्वम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे[1] चित्रगो इति॥ यदि तर्हि यत कुतश्चिदेव किंचित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोग[2] क्रियते, एतदप्येकविभक्तियुक्त भवतीहापि प्राप्नोति–राजकुमारी तक्षकुमारी।राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या स्वम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि–इति ॥ एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम् । न चैनन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञ कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथम नुच्यमानं गम्यते ?॥ एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्त चाऽ

प्र] दनेकविभक्तित्वेऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थ । यदि तर्हीति । अय भाव —चित्रा गावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्य न कस्यचिदनेकविभक्तित्व यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्व स्यात् । अथ यथाकथंचिदन्यस्याऽनेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्व व्यवस्थाप्यते तदाऽतिप्रसङ्ग राज्ञो या कुमारी ता पश्य,तया कृत, तस्यै[3] देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्व स्यात् ।

एकविभक्तियुक्तमेवेति । अय भाव —नाय नियम ,'प्रथमान्तस्यैव कुमारी शब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यम्'। किं तर्हि ? । द्वितीयाद्यन्तस्यापि । ततश्च समासे विधीयमान एकविभक्तित्वाऽभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वाऽभाव ।एकग्रहण सामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहण पर्या

उ]व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वम्। वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति।'समासापेक्षये'ति शेष । यदपेक्षयेति । 'विग्रहे यदेकविभक्तिक'मित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या विग्रहीयपदान्तरापेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यते। नहि 'चित्रा गाव' इत्येतत्तथेति भाव। अथेति । यथाकथंचित्–पर्यायेण, अन्यस्य–समासस्य समासपदाद्यत्किंचिदेकविभक्तिकमित्यर्थ इति भाव । भाष्ये कुतश्चिदेव–समासार्थविग्रहे इत्युक्तिरूपहेतो, किंचित्पद समासरूपम्।अध्याहृत्येत्यस्य ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थ। 'तदपेक्ष' इति च शेष । अनेनोक्तऽन्यथे प्रत्यासत्तिमूलकत्व दर्शितम् । अत एव 'सभार्य' इत्यादा वुपसर्जनत्वेन ह्रस्वसिद्धि । अन्यथा विग्रहीयसहपदे विभक्तरेवाऽभावेन तदपेक्षया नियतविभक्तित्वाऽभावात्तदप्राप्ति । मम त्वनियतविभक्तिकसमासान्तत्व सूपपाद, लुका विभक्त्यनुपत्तरेवाऽन्वाख्यानाच्च। राज्ञो या कुमारीति,–प्रथमान्तेनैव समास

१ क्वचिन्न । २'विभक्त्या योग '।३'मारीति' । ४ 'राजकुमारि'। ५ 'तस्यै च'।

नेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'विभक्तियुक्तञ्च पूर्वं निपाते' इत्येव ब्रूयात् ॥

॥ ७॥ पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ७॥ पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः—चित्रगुर्देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभिहितत्वात्'। चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो न प्राप्नोति ॥

॥ ८॥ न वाऽनभिहितत्वात् ॥ ॥न वैष दोषः ॥ किं कारणम्? ॥ 'अनभिहितत्वात्'। चित्रगुशब्देनाऽनभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो,यदिदानीमेवोक्तं —'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वा'दिति ॥ ९ सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ॥ सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति । तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य ,—चित्रगु कौ देवदत्त इति॥भवेत्सिद्ध यदा सामान्ये वृत्ति । यदा तु खलु विशेषे वृत्ति , तदा न सिध्यति—चित्रा गावो देवदत्तस्यै चित्रगुर्देवदत्त इति ॥ तदाऽपि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ नेदमुभय युगपद्भवति वाक्य चै, समासश्च । यदा वाक्य, न तदा समास । यदा समासो, न तदा वाक्यम् । यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्ति । तत्राऽवश्य विशे

प्र]गेणानेकविभक्तिग्रहणार्थमित्यर्थः । विभक्तियुक्तमिति ... [illegible]

[illegible]

द्वन्द्वविधानात् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति एवमिहापि देवदत्तादिपदाना न स्यात्। सामान्याभिधाने हीति चित्रगुशब्देन तद्धर्ममात्रमुच्यते,न तु विशेष । यदा सामान्य इति । चित्रा गावोऽस्येत्येव विग्रहे कृतेऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाऽभिधानाद्विशेषस्याऽनुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहि क्रियते तदानुप्रयोगाऽसिद्धि । नेदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययो युगपत्प्रयोगाऽभावादेकनैवार्थस्य प्रत्यायित शादितरप्रयोगाऽयोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाऽभिधातु समर्थ समासो न

उ.]इति दूषणम् । किं तर्हीति।वाक्यमस्वरे परिनिष्ठितविभक्तावाऽपि समास इति समाधानम् । तत्रश्चेति । तस्य चेत्यर्थ । पर्यायेणेति । प्रयोगभेदेनाऽपि यतनेक-विभक्तित्वमेव तत्र यथा स्यादित्यर्थमिति भाव । तदेव प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेन 'समासार्थेऽन्यस्मिन् विग्रहे यत्नियतविभक्तिक'मित्यर्थमाश्रित्याऽनेकग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् । ज्ञापकत्वेन परिहर्तुमनेकग्रहण सूत्रकृता कृतमिति दिक् । वाक्यमुपस्य

१ क्वचित्र । २ 'पदार्थस्य' । ३ 'चित्रगुणाऽभिहित' । ४ 'यावतेदानीं' । ५ 'सामान्याभिधाने विशे' । ६ 'विशेषवृत्तिस्तदा' । ७ 'स्येति' । ८ 'तथापि' । ९ 'स्यैव' । १० 'तदा न' । ११ 'सामान्येन तदा वृत्ति.' ।

पार्थिना विशेपोऽनुप्रयोक्तव्य —चित्रगु ॥क ? ॥ देवदत्त इति ॥ सामान्यस्यैव नेहानुप्रयोगो न प्राप्नोति–[चित्रगु ।क ?]। चित्रगु तत, चित्रगु किञ्चिद्, चित्रगु सर्वमिति॥सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्।तत्र चित्रग्वित्युक्ते सन्देह स्यात्–सर्वं वाऽविश्व वेति । तत्रावश्य सन्देहनिवृत्त्यर्थं विशेपार्थिना विशेपोऽनुप्रयोक्तव्य –'चित्रगु त'दिति।अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते।एतच्चात्र युक्त यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, तत्र हि सर्वपश्चात्पद वर्ततेऽस्येति॥ ~॥विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्योपचारानुपपत्ति ॥*॥ विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य

प्र]विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्यन विग्रह कार्य इत्यर्थ । सामान्यस्यैव तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाऽभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषाऽन्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणा निवर्तक सद्विशेष एवेत्यर्थ । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुसकेन निर्देश सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितु कृत ।'सर्व वाऽविश्वव' त्यनाऽकारप्रश्लेप कृत । अन्यथा पर्यायप्रयोग स्यात् । तत्रावश्यमिति । चित्रगु सर्व'मित्युक्ते न त्वेकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थ । अथ वेति। कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगाऽसिद्धिर्योदिता परिहृता च। यदा तु विभक्त्यर्थ सब-धादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोगि द्रव्य त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्य । कथ पुनरन्य पदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यत इत्याह—तत्र हीति । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जन प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थ । सर्वपश्चादिति—भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययनाऽपि षष्ठीसमास। अद्रव्यस्येति । असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसख्याभ्या व्यवहारो नोपपद्यत

उ]समासप्रवृत्तस्त्स्यापि बुद्ध्यारूढत्वमस्तीत्यत आह–लौकिके प्रयोगे इति। लोके सर्वथा चित्रगुपदशक्यत्वेन तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विग्रह कार्य इति विशेपवाक्य न बुद्धिस्थमिति 'यदा समास , सामान्येन तदा वृत्ति'रिति भाष्यार्थ इति भाव । सद्विशेप एवेति । इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भाव । अविश्वमित्यस्य असर्वमित्यर्थ । चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेपि न देवदत्त समासशक्य किं तर्हि, विभक्त्यर्थ एवेति भाष्ये पक्षान्तरमाह–अथवा विभक्त्यर्थ इति । तथाचग्रे–कृत्स्नेति । गृह्यत इति स्वनन्त्र सन् समासशक्य इत्यर्थ। प्रकृत्यर्थोपसर्जन प्रत्ययार्थ इति । स च सबन्धरूप । सासर्गिकविषयतानिरूपिता च तत्सत्त्वे प्रकारतेति भाव । अव्ययेनापीति । अन्यथा 'पूरणगुणे'ति निपेध स्यादित्यर्थ । 'अव्यय'शब्देन कृदव्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्त तत्रैव मयेति दिक् । लिङ्गसङ्ख्याभ्यामिति । इदमुपलक्षण चित्रगुर्देवदत्त इति

१ क्वचित्र । २ 'सर्व पश्चा'। ३ 'यस्ये'। 'वर्त्तते विभक्त्यर्थे इति'। ४ 'न ह्यक' ।

लिङ्गसङ्ख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् । बहुयवा । बहुयव बहुयवौ बहुयवा इति ॥ अपर आह-॥*॥ विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्योपचारानुपपत्तिः ॥विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये तास्या विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः । बहुयव । बहुयवा । बहुयव बहुयवौ बहुयवा इति ॥ कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ? ॥ सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥*॥ सिद्धमेतत्॥कथम्?॥'यथा गुणवचनेषु'॥कथं गुणवचनेषु?॥गुणवचनेषूक्तम्॥किमुक्तम्?॥ गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'ति । तद्यथा-शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति॥ यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽ

प्र]इत्यर्थ । अपर इति । अत्रारम्भप्रघोऽत्र व्याख्याने नास्ति । आश्रयत इति । यदा पदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्ला गुणोऽस्यन्ति मतुब्लुकि सामान्यमात्रं पदसंस्क्रियेत इत्येकवचनपुंसकत्वाश्रयणं पदप्रयोगे प्राप्ते 'विशेषणाना चाऽजाते'रिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि । वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि, आश्रयविशेषाश्रयणेव पदसंस्कारात्।तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन सम्बन्धोऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्सम्बन्ध्यभिधीयते।तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य प्रधानत्वात्स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यते इति तद्गते लिङ्गसङ्ख्ये भवतो न तु गवाश्रये। यदि तर्हीति । यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद्गुणी, तथा चित्रगुशब्देन केवलस्यापि सम्बन्धस्याभिधानं प्राप्नोति, सम्बन्धिन एव तु सर्वदेष्यते तत्र

उ]सामानाधिकरण्येन व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम्। न्यायसिद्धानीति। अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । अन्यथा गुणवचनत्वस्य वाचनिकतया समासस्याकडारसूत्रोक्तरीत्या गुणवचनत्वाऽभावेन वचनाऽप्रवृत्तावसङ्गतिः । गुणवचनत्वे तु यथा तथाशब्दासङ्गतिः स्पष्टैव । अभेदोपचारादिति । आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्यर्थ एव चित्रग्वादिपदैरुच्यत इति भावः । सम्बन्ध्यभिधीयत इति । विशेष्यतया आश्रीयते चित्रगुर्देवदत्त इत्यादावित्यर्थः । ननु गवामपि सम्बन्धित्वात्तद्गतलिङ्गसङ्ख्ये किं न स्याता, तत्राह-तत्र द्विष्ठत्वेऽपीति । गवादिरूपस्वनिरूपितसम्बन्धस्यैव बोधनेन स्वामिन एवाश्रयत्वात्तद्गतलिङ्गसङ्ख्ये एव भवत इत्यर्थः । एवं च बहुव्रीहेः सामान्यशब्दत्वमेवेति विशेषणज्ञानायाऽनुप्रयोग आवश्यक इति भावः । ननु बहुव्रीहेः सम्बन्धिपरत्वस्योक्तत्वेन 'यदि तर्ही'ति भाष्यानुत्थानमाशङ्क्याह-२ थेति । एवं च

१ 'लिङ्गसङ्ख्याभ्यां विभक्त्यर्थस्याऽर्थे उपचा'। २ 'थाह'। ३ 'कथमन्यस्य'। ४ क्वचित्र । ५ 'भवति' । ६ 'तत्र बहु' ।

भिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्यश्च?॥ 'अर्थग्रहणसामर्थ्यात्' । इहाऽनेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । [पदं[2] नाम शब्दः] शब्दो ह्येष, शब्दे ह्यसम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेव सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं- 'कृत्स्नः पदार्थो यथा[3]ऽभिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्यश्चे'ति ॥ यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते-लैङ्गाः साङ्ख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति ॥ ॥५॥ उक्तं[4] वा ॥५॥ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ लैङ्गेषु तावदुक्तं 'सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणात्स्वार्थे टाबादय' इति ॥ साङ्ख्येष्वप्युक्तम् ॥ किमुक्तम्[5] ? ॥ 'कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय' इति कृत्वा साङ्ख्या भविष्यन्ति'-इति ॥ प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? ॥ समयाद्भविष्यति । यदि

प्र.]सिध्यतीत्यर्थः ।'कृत्स्न' इत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते-सद्रव्य इति । द्रव्यशब्देन सत्त्वरूपोऽर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहण

लाभादित्यर्थः ।

न भवन्ति, ए

सिद्धं त्विति । स्त्रिया यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च समासेनाऽभिहितेपि स्त्रीत्वे द्योतनाय टाबादयो भवन्तीति दोषाऽभावः । कर्मादीनामिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति-'चित्रगुं पश्य' 'चित्रगुणा कृत'मिति । प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति । परत्वेति नियमार्थमारब्धः-'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न च केवलः प्रत्ययः'

उ] कथमभिहित' इति भाष्यस्य 'सर्वदे'त्यादिर्बोधः । द्रव्यशब्देनेति । तदेव दर्शितं भाष्ये 'सलिङ्ग' इत्यादिना । अर्थस्यैव लाभादिति । स चाऽर्थः प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव ग्रहीष्यत इति भावः । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च सम्बन्धादिर्विभक्त्यर्थ आश्रयाऽभिन्न एव बुध्यत इति तत्त्वम्। एवं च पद्मादिशब्दवन्नियमेन गुणिपर एवाऽयं न कदाचिदपि गुणपर इति भावः । 'यदि तर्ही'त्यादि भाष्यमेकदेशिनः, घटादिशब्देष्विव तदुपपत्तेः पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् । न प्राप्नुवन्तीति । उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः । कर्मादिगतैकत्वेति। साहचर्यादिनिरूपितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्व इत्यर्थः । समासेनेति । प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसङ्ख्यामात्राऽभिधायिनीति तत्सूत्राऽनुक्तेमनभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगत इत्यस्याऽर्थो—नियमेनेति । नियमाऽभावमुपपादयति-प्रतिनियतेनेति । समयो हि सामान्यतो

१ इदं वार्तिकं स्यात् । २ क्वचिन्न । ३ 'येन' । ४ इदं स्यात् । ५ 'कृत्वे' ।

सामयिकी न नियोगत , अन्या कस्मान्न भवन्ति ? ॥ कर्मादीनामभावात् ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति ? ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकर प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुत , द्वयोरप्येकवचनबहुवचने, बहुष्वप्येकवचनद्विवचने ॥ अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥ अथ वा सङ्ख्या नामेय परप्रधाना । सङ्ख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, सङ्ख्येयमविशेषित स्यात्॥अथ वा वक्ष्यत्येतत्त्र[1] वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्' [इति]॥

प्र.]इति । न नियोगत इति । नियमेन । प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्ति तत समयपरिपालनाय द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाऽभावादित्यर्थ । कर्मादीनामभावादिति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येव कर्मादिषु द्वितीयादीना नियत त्वात्तदभावे तासामभाव । षष्ठी तर्हीति । कर्मादीनामभाव शेष , स चाऽत्राऽस्तीति भाव । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थ । एवमपीति । समयात् प्रथमायामिष्यमाणाया वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्ग । अर्थत इति । यथाऽन्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्ति । एव हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चाऽनुसृत । अथवेति । असङ्कर प्रथमाविधान च प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा चित्रगुरित्यकत्वविशिष्ट प्रातिपदिकार्थ प्रतिपिपादयिषितस्तदा विभक्त्या विनाऽसौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचन विधेयम् । एव द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधि । परप्रधानेति ।

उ]विभक्ति बोधयति न प्रतिनियता काचिदिति भाव । यदीति । यत इत्यर्थ । यत प्रतिनियतैव समयान्न भवति तद्धेतुसमयाऽभावादित्यर्थ । द्वितीयादयोपीति । अर्थाऽभावपि नियमपरिपालनाय, 'विभक्तिश्चेत्प्रथमैवे'ति नियमाऽभावादिति भाव । प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थ । व्यतिकरो—व्यत्यास । अर्थाऽभावेपि समयाद्भविष्यती युक्त्वाऽर्थतो व्यवस्थेत्युक्तिरसङ्गतत्यत आह—यथान्यत्रेति । विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमिति भाव । भाष्ये—अथवा सङ्ख्या नामेयमिति । इय—यद्वैशिष्ट्येन प्रातिपदिकार्थ प्रतिपिपादयिषित सा परप्रधाना—इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह—सङ्ख्येयमनया विशेष्यमिति । सङ्ख्येय—द्रव्य प्रातिपदिकार्थ , अनया—सङ्ख्यया, विशेष्य—परिच्छेद्यमनया बोधनीयम् । एव च यावत्सङ्ख्या सङ्ख्येय तावत्सङ्ख्याप्रतिपादिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमन्तरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भाव । यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्करेणेत्यर्थ । तदाह—यदा चित्रगुरिति ।

१ क्वचिन्न ।

एवमपि षष्ठी प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ व्यभिचरत्येव ह्यत्र समासो लिङ्गसङ्ख्ये, षष्ठ्यर्थं[1] पुनर्न व्यभिचरति ॥ अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः[2] सम्पन्नः, तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति प्रथमा भविष्यति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—चित्रगोर्देवदत्तस्येति[3] ? ॥ भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ॥ परिगणनं कर्तव्यम् ॥ ॥ बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥*॥ समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ व्यधिकरणानां मा भूदिति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ॥*॥ अव्ययानां च ॥ ॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः ॥*॥ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्यो[4]

प्र]सङ्ख्याप्रधानेत्यर्थः । एवमपीति । षष्ठ्यर्थस्यात्र भानात् । व्यभिचरतीति । लिङ्गान्तरसङ्ख्यान्तरयोगेऽन्यलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागात् । अभिहित इति । सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः । सर्वं एवात्र सम्बन्धोऽन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थेना गत इति मत्वा पृच्छति—न तर्हीति । भवति बाह्यमिति । गोभिरन्यपदार्थस्य यः सम्बन्धः स एव समासेऽन्तर्भूतो न तु सर्वः । बहुव्रीहिरिति । भाष्यकारेण त्रिकत्तः शेषो गृह्यत इत्ययमर्थः साधितः, वार्तिककारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिक

उ]द्वावित्यादौ यथाऽनुवादकं वचनं नियमेन तथाऽत्रापीति भावः । भाष्ये—अथवा वक्ष्यतीति । एवं चोक्तं तु तेष्वसङ्करणैव सेति भावः । षष्ठ्यर्थस्येति । अयं भावः—प्रथमाया समभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्वार्थबोधनसामर्थ्येऽप्यतथाभूतसम्बन्धबोधने सामर्थ्यं नेति तद्बोधाय सम्बन्धस्योक्तत्वेऽप्यनुवादिका षष्ठ्येव स्यान्न प्रथमा, प्रातिपदिकार्थमात्राऽभावादिति। लिङ्गान्तरेति। एवं च षष्ठ्यर्थस्य चित्रगुरित्येवंरूपे बहुव्रीहावव्यभिचरितत्वेन नियमेन षष्ठ्येव प्राप्नोतीत्यर्थ इति भावः । प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । तत्र चाऽभिहितत्वं हेतुः । एवं च प्रातिपदिकार्थत्वात्तद्बोधिका प्रथमेति भावः । एतद्ध्वनयितुमेवाऽभिहितः सोऽर्थ इत्युक्तम् । तेन च षष्ठ्यप्राप्तिबीजमप्युक्तम्, अनभिहिते शेष एव षष्ठीविधानात् । अत एव घटशब्दान्न षष्ठी अन्यथा घटत्वसम्बन्धस्य नियमेन भानात् षष्ठी स्यात् । 'अन्तर्भूत' इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपन्न इत्यर्थः । ननु षष्ठ्या एवापत्तिः कथं, 'प्राप्तोदकः' इत्यादौ द्वितीयादीनामप्यापत्तेरिति चेन्न । तत्र प्राप्तोदककर्मत्वस्य बोधस्तत्र विशेष्ये तन्निरूपकत्वबाधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेरबोधनतदप्राप्तेः । षष्ठ्यर्थस्य तु षष्ठीप्रयोजकरूपेणैव भानमित्याशयात् । वचनेनेति ।

१ षष्ठ्यर्थं पुनः । २ सम्पन्न इति तत्रापि प्रातिपाद'। ३ क्वचिन्न । ४ 'पूर्वस्योत्तर'।

त्तरपदलोपश्च॥*॥ सप्तमीपूर्वपदस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्य , उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्य ॥ कण्ठेस्थ कालोऽस्य[2] कण्ठकाल । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य[3] उष्ट्रमुख । खरमुख ॥

॥*॥समुदायविकारषष्ठ्याश्च[4]॥*॥समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्य । उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्य । केशाना समाहारश्चूडा अस्य[5] केशचूड ।सुवर्ण[स्य]विकारोऽलङ्कारो यस्य[2] सुवर्णालङ्कार ॥*॥प्रादिभ्यो धातुजस्यवा॥ ॥प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्य ।उत्तरपदस्य च वा[6] लोपो वक्तव्य । प्रपतितपर्ण प्रपर्ण । प्रपतितपलाश प्रपलाश ॥ ॥नञोऽस्त्यर्थाना च[6] ॥*॥ नञोऽस्त्यर्थाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य । उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्य । [अविद्यमान पुत्रोऽस्य] अविद्यमानपुत्र अपुत्र ।अविद्यमानभार्य अभार्य ॥ तत्तर्हीद बहु वक्तव्यम् ? ॥~॥ न वाऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससञ्ज्ञाऽभाव ॥*॥ नवा वक्तव्यम् ॥ असमानाधिकरणाना बहुव्रीहि कस्मान्न भवति–पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ? ॥ अनभिधानात् । तच्चाऽवश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेपि वै[7] परिगणने यत्राभिधान नास्ति न भवति तत्र

प्र]रण्यमिति वचनम् । कण्ठेस्थ इति । 'सुपि स्थ इति क । अमूर्द्धमस्तका दित्यलुक् । समासेऽत्र सिद्ध वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्व उष्ट्रमुखशब्द उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्र ति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च।समुदायविकारषष्ठ्या इति । समुदायावयवसबन्धे,प्रकृतिविकारसबन्धे च या षष्ठी तदन्तायत्पर

उ] समानाधिकरणानाम् 'अप्रथमार्थे'इति वचनाभ्या निवृत्त शेषषष्ठीयोऽर्थ प्रतिपादित इत्यर्थ । शेषग्रहण तु पदनाऽर्थेनो वा शेषबोधक स्यात् , तत्र फलाऽभावो दोषश्चेति वार्त्तिकतात्पर्यम् । अमूर्धेति । 'स्थे च भाषाया मिति तु अनन्तरस्येति न्यायेन 'तत्पुरुषे कृती त्यस्यैव बाधकमिति भाव । उत्तरपदलोपार्थमिति । कण्ठेस्थकालनिवृत्त्यर्थमित्यर्थ । मुखस्यैवोपमानत्वेनोष्ट्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वत्व कथमत आह–अवयवधर्मणेति । मुखगतोपमानत्वेनोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भाव । वैयधिकरण्यमिति । वाक्ये समासे च सादृश्यसम्बन्धनाऽन्वय । इवशब्दस्तथासम्बन्धनान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमान । 'उपमानानी'ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या सामानाधिकरण्यस्येवेत्यत आह—उत्तरपदेति ।

समुदायविकारवचकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योत्तरपदेन समास इत्यर्थभ्रम वारयति—समुदायावयवसबन्ध इति । भाष्य—यथा पञ्चभुक्तवन्तोऽस्येति । अनेन

१ क्वचिन्न । २ कालोऽस्येति'। 'कण्ठेस्था काल अस्य'।३ 'मस्येति'।४'विकारस्य षष्ठ्या'। ५ 'केशसमा'।६ 'लोपो वा व' । ७ 'धिकरणेषु बहु' । ८ 'श्रयणीय' ।

बहुव्रीहि ।तद्यथा पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति॥अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणन क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम् ॥ तत्कथ कर्तव्यम् ? ॥

॥*॥ अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ ॥ अर्थनियमे मत्वर्थग्रहण कर्तव्यम् । 'मत्वर्थे य स बहुव्रीहि'रिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–कष्ट श्रितमनेनेति ॥

॥*॥ तथा चोत्तरस्य वचनार्थं ॥*॥ एव च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति॥ केचित्तावदाहु –'यद्वृत्तिसूत्रे' इति । 'सङ्ख्ययाऽव्ययासन्ना दूराधिकसङ्ख्या सङ्ख्येये' इति ॥ अपर आह—'यद्वार्तिके' इति ॥*॥

॥*॥ कर्मवचनेनाऽप्रथमाया ॥*॥ कर्मवचनेनाऽप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्य । ऊढो रथो येन ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृत पशू रुद्राय उपहृतपशू रुद्र ।

प्र]र्नेदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थ । अथैतस्मिन्निति । अनभिधानमभ्युपगम्याऽपि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणन क्रियते तदाऽर्थपरिगणनमपि कर्तव्यम् । वर्तन वर्त्त –समास स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्त्ती । मत्वर्थग्रहणमिति । षष्ठ्यर्थ सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थ । सङ्ख्ययेति । सङ्ख्येयस्य वाऽर्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थक स्यात् । यदा त्वनेन मत्वर्थे समास तदा सार्थकमित्यर्थ । व्याख्यानान्तरमाह–अपर इति । कर्मवचनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्राऽन्यपदार्थ कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थ ।

उ] त्रिकत शेष ' इत्यर्थेपि शेषग्रहण प्रत्याख्यात तुल्यन्यायादिति बोध्यम्। इदानीमनभिधाने सत्यपि 'समानाधिकरणाना मित्यादिवचनारम्भेऽन्यस्यापि वर्त्तव्यत्वमापादयति भाष्ये–अथैतस्मिन्नित्यादिना । वृत्तिपरिगणन–वृत्त्याश्रयाणा परिगणनम् । कष्ट श्रितमनेनेति । 'गत्यर्थे' ति वा, 'आदिकर्मणी'ति वा भावे क्त । यदि कर्तरि कर्मणि वा क्त स्यात्तदोत्तरवचनाभ्यामत्र समास स्यादेव ऊढरथादाविवेति बोध्यम् ।'मत्वर्थे वर्त्तमानमनेक'मित्युक्ते सामानाधिकरण्यमपि लब्धमेवेति बोध्यम् । 'तथा चोत्तरस्ये'ति वाक्य केनचित्सङ्ख्ययेति सूत्राभिप्रायतया व्याख्यात तन्निषेधानि भाष्ये–केचिदिति । अत्र प्रथमान्तसङ्ख्यापद समानाधिकरणना'मित्युक्तावपि व्यर्थ स्यात् , द्वौ वा त्रयो वेत्यादावेकत्रैव समुदाये द्वित्वत्रित्वविकल्पप्रतीतेर्यथाश्रुतनिःसरत्वात् । एव 'द्विदशा' इत्यत्राप्यूह्यम् । ... पक्षे उत्तरस्य योगस्य यद्वचन करण तस्यार्थ फलमुपपन्नमित्यक्षरार्थ । अस्य करणाभावमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह–यद्वार्तिके इति । तदेव दर्शयति—कर्मवचनेनेति । कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थ ,–प्रथमाभिन्नविभक्त्यर्थे कर्मबोधकेन शब्देन प्रत्य'

१ गणनमपि क्रियते'। २ क्वचित्र । ३ 'आहु' । ४ 'यद्वार्त्तिकसूत्र इति' । ५ 'कर्मप्रवचनेना' । ६ 'बहुव्रीहिरिति' । ७ 'रथोऽनेन' । ८ 'तस्य' ।

उद्धृत ओदन स्थाल्या'–उद्धृतौदना स्थाली॥यदि कर्मवचनेन[1] युच्यते, [अथ] कर्तृवचनेन कथम्–प्राप्तमुदकं ग्राम प्राप्तोदको ग्राम ।आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः ? ॥ -॥ कर्तृवचनेनापि ॥*॥ कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् । अप्रथमाया इति किमर्थम् ? ॥ वृष्टे देवे गत । अथ[2] 'अप्रथमाया.' इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति—वृष्टे देवे गत पश्येति?॥ बहिरङ्गाऽप्यप्रथमा ॥-॥सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्॥*॥ सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥*॥नवाऽव्ययत्वात्॥*॥ नवा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अव्ययत्वात्' । अव्ययमेषोऽस्तिशब्दो, नैषोऽस्तेर्लट् ॥ कथमव्ययत्वम् ? ॥ 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्ती'ति निपातसञ्ज्ञा । 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसञ्ज्ञा ॥

अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽय समास ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्य विग्रह ? ॥ के सब्रह्मचारिणोऽस्येति ॥ यद्येव 'कठ' इति प्रतिवचन नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ॥ एव तर्ह्येव विग्रह करिष्यते–केषां सब्रह्मचारी 'किंसब्रह्मचारी'ति ॥ प्रतिवचन चैव नोपपद्यते, स्वरे च दोषो

प्र.]इदत्र वार्तिकमेवमुपपद्यते यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति,अन्यथाऽनदवक्तव्य स्यात्। आद्यमेव तु युक्त व्याख्यानम् । नहि वार्तिककार स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । ऊढरथ इति । रथशब्द कर्मवचन, ऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात् । बहिरङ्गेति । वर्तिपदार्थनिमित्ताऽन्तरङ्गा, वाक्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न शक्यते असिद्धत्वादित्यर्थ. । उपसर्गविभक्तीति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । वर्तिपदार्था बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता पृथक्स्तनश्चैकसङ्ख्यायुक्तेनाऽन्य-

उ.]मत्यर्थ कर्मवाचकस्य समास इति।तेन व्यधिकरणे न दोष ।अन्यथा– मत्वर्थे' इत्यस्याऽभावे । अवक्तव्यमिति । सूत्रेणैव सिद्धेरिति भाव । 'आद्यमेव वि'त्यादि'रुपन्यस्यती'त्यन्त कैयटग्रन्थस्तु चिन्त्य । अस्याऽन्यवार्तिककारीयत्वात्, 'उक्तार्थानेषु च वचनप्रामाण्या'दिति 'समर्थ'सूत्रस्थवार्तिकस्य 'वार्तिकवचन प्रामाण्या'दिति भाष्ये व्याख्यानाच्च।एव च सर्वथा पञ्चभिर्भुक्तवन्तोऽस्येत्यत्र समास वारणायाऽनभिधानस्यावश्यकतया 'पञ्चभिर्भुक्तमस्य' 'वृष्टे देवे गतमत्र गतं पश्ये'त्यादावप्यनभिधानमाश्रित्य वार्तिकृता, शेषग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव युक्तमिति भाष्याशय । 'अव्ययाना चे'त्यपि न कार्यम्, उच्चैरादीना वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाङ्गीकारेण सूत्रेण सिद्धे । अन्यान्यप्यनिष्टानिष्टशेऽनभिधानमाश्रित्य प्रत्या-

१'कर्मप्रवचनेने'। २ क्वचिन्न । ३ 'त्रिम्'। ४ 'क्षीरैत्युप'। ५ 'निपाता भवन्ती'। ६'किं सब्रह्मचारीति बहुव्रीहिरसौ करवाणि न्यायेन'इति वार्तिक स्यादिति गौडा ।

भवति—किंमब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत, किंमब्रह्मचारीति चेष्यते ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते-क मम ब्रह्मचारी किंमब्रह्मचारीति ॥ भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नम्। स्वरे च दोषो भवति ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते-क. मब्रह्मचारी तव किंमब्रह्मचारी त्वमिति ॥ अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रह —के मब्रह्मचारिणोऽस्येति ॥ ननु चोक्तं—'कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत' इति ॥ नैष दोष.। अग्नीकरवाणिन्यायेन भविष्यति। तद्यथा—कश्चित्कंचिदाह—'अग्नी करवाणी'ति। [स आह] कुर्विति[।]कर्त्रयनुज्ञाते कर्माऽप्यनुज्ञातं भवति ॥ अपर आह—'अग्नी करिष्य' इति। 'क्रियता'मिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताऽप्यनुज्ञातो भवति। यथैव ह्यल्पापि—के मब्रह्मचारिणोऽस्येति, 'कठा' इत्युक्ते सवन्धादेतद्गम्यते—'नूनमयमपि कठ.' इति।

प्र]पदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः। इष्टमसास्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति—एवं तर्हीति। प्रतिवचनमिति। 'कठाना'मिति प्रतिवचनेन भाव्यं, न तु 'कठ' इत्यनेनेत्यर्थः। स्वरे चेति। अन्तोदात्त स्यादाद्युदात्तश्चेष्यत इत्यर्थः। क मब्रह्मचारीति। सुप्सुपेति समासं मन्यते। विशेषणविशेष्यभावाऽभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति। क मब्रह्मचारी तवेति। एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते। अत्रापि पक्षे 'कठ' इति प्रतिवचन व्यधिकरणं प्राप्नोति। 'अहं कठ' इति सामानाधिकरण्य दृश्यत इति विशेषणाऽभाव मत्वाह—अयमेवेति। अग्नी करवाणीन्यायेनेति। 'अग्नी करवाणी'ति यद्वाक्यं तदनुकरणेनेत्। कर्मा

उ]ग्नेदाणीति दिक्। 'अग्नी'ति विभक्त्यन्तेति मत्वा भाष्ये—सुबधिकार इति। अनपेक्ष्येति। सोऽप्रत्ययिक इति तत्त्वम्। एवं च तस्याऽविभक्त्यन्तत्वाप्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भाव। अन्यपदार्थविशेषणेनेति। अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषेऽवस्थाप्यतेऽनेन तादृशेन 'कठ' इति शब्देनोत्तर नोपपद्यते इत्यर्थः। दिगन्तराणि—प्रकारान्तराणि। विशेषणविशेष्यभावाऽभावात्विति। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावो विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमान। वस्तुतो विभक्त्यविशेषणत्वस्यानेव तत्र तद्विशिष्टेति तेनाऽपि समास इति चिन्त्यम्।

व्यधिकरणं प्राप्नोतीति। 'प्रतिवचने'ति शेष।तत्र हेतुमाह—अहं कठ इति। यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यर्थः। विशेषणाभावमिति। प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाराय्यान्य विशेषस्याऽभावमित्यर्थः। अनुकरणमिति। एवं च तद्विषये न्याय इति मध्यमपदलोपी समास। परत्वनुकरणस्य गतित्वाल्लक्षणं इति। तथा इत्यनिन्दिगेण एव तत्प्रवृत्ते। भाष्ये—'अग्नी करवाणी'-त्यस्याऽग्नी हवि' करवाणीत्यर्थं। कर्त्रयनुज्ञात इति। 'कुरु' इत्यत्र कर्तरि-

१ इति क्वचिन्न।२ 'स्वरे तु'।३ क्वचिन्न। 'प्रत्याह'।४ 'इत्युक्तेऽपि'।५ 'नूनं सोऽपि'।

एव 'कठ' इत्युक्ते सबन्धादेतद्गन्तव्य स्यात् 'नूत तेऽपि कठा' इति । न खल्वपि ते समासनें शक्या प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जन हि ते भवन्ति ॥

अथार्द्धतृतीया इति कोऽय समास ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्यो विग्रह ? ॥ अर्द्ध तृतीयमेपामिति ॥ क समासार्थ ?। समासार्थो नोपप द्यते । अन्यपदार्थो हि नाम स भवति, येषा पदाना समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थ ॥ एव तर्ह्येव विग्रह करिष्यते अर्द्ध तृतीयमनयो रिति ॥ एवमपि क पन्यर्थ ?।षष्ठ्यर्था नोपपद्यते । किं हि तयोरर्द्धं भवति?॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रह –अर्द्ध तृतीयमेषामिति ॥ ननु चोक्तम्–'ममासार्थो

म]पीति । सकर्मकत्वात्करोतिक्रियाया । एव कठ इति । नहि तया कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्ति । तथा हि–समाने ब्रह्मणि ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी कथ्यते । ततश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्ष सब्रह्मचारित्वम । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थाना मुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्सब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेपामभिधानाऽभावात्कठा इति बहुवचनान्त प्रतिवचन न कदाचिद्भवतीत्यर्थ । यदा तु के सब्रह्मचारिणोऽस्येति वाक्येन प्रश्न क्रियते न तु समासेन तदा 'कठा' इत्येव प्रतिवचनम् । समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तनाऽन्यपदार्थेन भाव्यम् । इह च बहुलान्यथाऽनुपपत्त्या क्रियाया च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्य पदार्था नोपपद्यते । किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्द्धमिनि द्वाभ्या तस्याव यवावयविभावलक्षण सबन्धो नास्ति, स्वस्वामिसबन्धे चात्राऽनभिधानाद्बहुव्रीहिर्न

ड]लोप् । एव च तात्पर्येन प्रधानस्य कर्त्तुरेवाऽनुज्ञा भवतीति भाव । कर्मापीति । कर्म कारकमित्यर्थ । तदाह–सकर्मकत्वादिति । दृष्टान्तान्तर मप्याह भाष्ये–यथैव खल्वपीति । दार्ष्टान्तिकमाह–एवमिति । नहि तेषा मिति । 'कठ' इत्यस्य कठशाखाध्येतेत्यर्थादिति भाव । चरण–शाखा । तथा च तस्य प्रश्नस्यार्थमिदमुत्तरमिति बोध्यम् । नन्वसमासेन प्रश्न इव समासेन प्रश्नेपि बहुवचनान्तमुत्तर कुतो नेत्यत आह भाष्ये—न खल्वपीति । सब्रह्मचारिण समासेन प्रतिनिर्दिष्टु प्राधान्येन बोधयितुमशक्या, अत समासेन प्रश्न 'कठा' इत्यु त्तर नेत्यर्थ । प्रश्नवाक्ये यत्प्रधान तद्विषय यथास्यचिज्जिज्ञासानवर्त्तकमुत्तर- मिति तात्पर्यम् । तदाह–वर्तिपदेति । 'क समासार्थ' इति वाक्य न कोपीत्यर्था भिप्रायेण भगवान्विवृणोति—समासार्थो नोपपद्यत इति । वर्तिपदार्थस्या प्यन्तर्भावादिति। बहुत्वाऽन्यथानुपपत्त्या क्रियाया वर्तिपदार्थस्याप्यन्वयादित्यर्थ । अन्यपदार्थशब्दस्याऽन्यपदस्यैव योऽर्थो न तु स्वपदस्यापीत्यर्थ इति भाव । अत्र–

१क्वचित्।२'ते शक्या समासेन'।३''अर्द्धतृतीया इति बहुव्रीहि ''इति वार्तिकलुप्तम्।

नोपपद्यते' इति ॥ नैष दोष । ॥*॥अवयवेन विग्रह समुदाय समासार्थ ॥*॥ येंद्यवयवेन विग्रहः समुदाय समासार्थ, 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डव', 'सङ्कर्षणद्वितीयस्य बल कृष्णस्य वर्द्धता'मिति,–द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रह –अर्द्धं तृतीयमनयोरिति ॥ ननु चोक्त–'षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत' इति ॥ नैष दोष । इद तावदय प्रष्टव्य –अथेह देवदत्तस्य भ्राते'ति क षष्ठ्यर्थ इति ?। तत्रैतत्स्यात्–एकस्मात्प्रादुर्भाव इति। एतच्च वार्तम् । तद्यथा–सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परेणाभिसबन्धो भवति । एवजातीयक भ्रातृत्व नाम । अत्र चेद्युक्त षष्ठ्यर्थो दृश्यते, इहापि युक्तो दृश्यताम् ॥ इह तर्हि,–

प्र]भवति । समासस्यानुपपत्तिचोदनान्मूलाऽभावाद्द्विवचनप्रसङ्गो न चोदित । अवयवेनेति । अर्द्धस्य द्वयोश्च य समुदाय स समासार्थ । समुदायावयवानां च कदाचिदभेदविवक्षा, कदाचिद्भेदविवक्षा। यथा–'ब्राह्मणानां सङ्घ' 'सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा' इति । असिद्वितीय इति । द्वयो पूरणो द्वितीय । स च आत्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद्द्विवचन प्रसङ्ग । अथेति । नचात्र स्वस्वामिभावादि सबन्धोऽस्तीति भाव । एतच्च वार्तमिति । असारवाची वार्तशब्द । मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभाव सबन्धो, न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थ । अत्र चेदिति । परस्परोपकाराऽभावेऽपि यदि समानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिक सबन्धस्तदार्द्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्त सबन्धो युक्त इत्यर्थ । इह तर्हीति । अर्द्धं तृतीयमनयोरिति द्वयो

उ]'अर्द्धतृतीया'इत्यत्र।'द्विवचन स्यादि'ति शुनौ नोत्तमत आह–समासस्येति। अवयवेन विग्रह इति । अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थ । वर्तिपदार्थोऽवयव इति यावत् । नन्वर्द्धस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्न, समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्द्धं द्वय च समुदाय इत्येवोचितम्,अवयवेन विग्रह समुदाय समासार्थ इति चाऽयुक्तमत आह–समुदायावयवानां चेति । समुदायश्चाऽन्यपदस्यैवार्था न तु समस्यमानपदस्य। स चावयवेभ्यो भिन्नोऽत्रान्यपदार्थ । अवयवगतबाहुल्यस्य च तत्रारोपाद्बहुवचनमिति भाव । द्विवचनप्रसङ्ग इति । उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात् । तत्र बहुवचनमिवाऽत्रापि द्विवचन स्यादिति भाव । स्वस्वामीति साक्षात्सबन्धोपलक्षणम् । क्वचिद्वार्तशब्दस्य युक्तपर्यायत्वदर्शनादाह–असारेति। अनेकार्थोऽयमिति भाव । अवस्थानादिनिमित्त इति । सर्वत्र सबन्धस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमित्युभयत्रापि काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक

१ क्वचिन्न।भाष्यमित्यन्ये।२भासमहावरेरिय कवितेति श्लीम।३ 'रपररपरसबन्धो'।

अर्द्धतृतीया आनीयन्ता'मित्युक्तेऽर्द्धस्यानयन न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रह –अर्द्धं तृतीयमेषामिति॥ ननु चोक्तम्–'असिद्वितीयोनुससार पाण्डव' 'सङ्कर्षणद्वितीयस्य बल कृष्णस्य वर्द्धता'मिति,–द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोष । अय तीयान्त शब्दोऽस्त्येव पूरणे वर्तते अस्ति सहायवाची । तद्य सहायवाची तस्येद ग्रहणम्–'असिद्वितीय' । असिसहाय इति गम्यते ॥ एवमपि–'अर्द्धतृतीया' इत्येतस्मिन्नेकवचन प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा–शत यूथ[2] वनमिति॥अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रह –अर्द्धं तृतीयमनयोरिति ॥ ननु चोक्तम्–'अर्द्धतृतीया आनीयन्ता मित्युक्तेऽर्द्धस्यानयन न प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोष । भवति बहुव्रीहौ तद्गुण सविज्ञानमपि।तद्यथा–'शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ती'ति तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति[3] ॥ अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रह –अर्द्धं तृतीयमेषामिति॥ ननु चोक्तम्–'एकवचन प्राप्नोती'ति[4] ॥ नैष दोष । सङ्ख्या नामेय परप्रधाना। सङ्ख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्रैकवचन स्यात्सङ्ख्येय

प]रेव समासार्थत्वादानयन स्यान्नाऽर्द्धस्येत्यर्थ ।अस्ति सहायवाचीति । अभ्युपगन्तेत्यर्थ । भवति बहुव्रीहाविति । उपलक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरानयन भविष्यतीत्यर्थ । सयोगसमवायलक्षणे सबन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसविज्ञान भवति–'शुक्लवासा' लम्बकर्ण इति। स्वस्वामिभावादिके तु सबन्ध बहुव्रीहौ तद्गुणसविज्ञानाऽभावो यथा चित्रगुरिति सक्षेपेण विषयभाग ।द्विवचनप्रसङ्गाद्दुष्टोऽय पक्ष इति मत्वाह–अथ वेति। सङ्ख्या नामेयमिति। अयमर्थ –अर्द्धं तृतीयमेषामिति बहुत्व सङ्ख्याविशिष्टोऽन्यपदार्था वाक्य उपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति [5]अन्वय प्रत्याय्य बहुत्वम् । यथा च 'त्रय' इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्त समुदाय प्रती

उ]इति भाव । यद्वा सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषय पुरुषस्य चैतन्यमितिवत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति भाव । नार्द्धस्येति। एव च द्विवचन प्रसङ्गोऽपि नोदित इति बोध्यम् । भाष्ये–अस्ति सहायेति। एव चैकस्यैवाऽन्यपदार्थत्व न तु द्व्यवयवसमुदायस्येति भाव । सयोगसमवायेति। एव च प्रकृते तद्गुणसविज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाल्लोहितोष्णीषमानय इत्यादावुपलक्षणार्थसाहित्यप्रयुक्तवचनाऽदर्शनेन द्विवचनप्रसङ्गाच्च दुष्टोऽय पक्ष इति भाव । अयमर्थ इति। प्राग्व्याख्यात एतद्भाष्याभिप्रायार्थ । एव च विग्रह उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्याऽन्यपदार्थत्वात्तादृश एव समासशक्य इति तत्प्रत्यायनाय बहुवचनमेवाति तात्पर्यम् ।

१ नून भामस्य नाटकेष्वेनद्वाक्य भवेदिति गौडा । २ 'यथा यूथ शत' । ३ 'प्रचरन्तीति' । ४ 'प्राप्नोति' । ५ 'अन्वयप्र' ।

मविशेषितं स्यात्॥इह तर्ह्यर्द्धतृतीया द्रोणा इति । अथ द्रोणशब्द समुदायेप्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते॥नैष दोष ।समुदायेषु हि प्रवृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा-'पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तं,घृतं भुक्तं,शुक्लो नील कपिल इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्द प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्द्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्द्धतृतीया द्रोणा इति॥न कर्तव्यम् । समुदायेष्वपि हि शब्दा प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते ॥केष्ववयवेषु[वर्तन्ते] ?,योऽवयवस्तं समुदाय न व्यभिचरति॥ कश्च समुदायं न व्यभिचरति ?॥ अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्द्धाढकं पुनर्व्यभिचरति ॥

सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये ॥ २।२।२५ ॥

'द्वित्रा ' 'त्रिचतुरा' इति कोऽयं समास ?॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्य विग्रह ?॥ द्वौ वा त्रयो वेति॥ भवेद्यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति॥ तदापि सिद्धम् ॥

प्र]यते भवखदिरपलाशा इति न तथाऽर्द्धतृतीया इत्यपीत्यर्थ । इह तर्हीति । अर्द्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्य समुदाय स समासार्थस्तत्रार्धस्य द्रोणत्वाऽभावाद्द्रोणा इति नोपपद्यत इत्यर्थ । नैष दोष इति । अर्द्धेऽपि द्रोणत्वोपचाराद्द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थ । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरूपोपचारो नान्यदीयेऽवयव इत्यर्थ । अर्द्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनाऽस्याऽभावादित्यर्थ । अर्द्धाढकमिति । चतुराढको द्रोण । ततश्च विनापि द्रोणेनैराढकसद्भावेप्यर्द्धस्य भाव ।

सङ्ख्यया। द्वित्रा इति। बहुव्रीहिनिमित्तस्य डचो दर्शनादात्वाभावाच्चानिर्णिते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्न -कोऽयं समास इति । स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह-कोऽस्येति । यदि तावद्द्वौ त्रय एषामुन्मुखानामिति तदा मत्वर्थत्वात् पूर्वं बहुव्रीहि सिद्ध समासान्तस्तु डज्न सिध्यति, असङ्ख्ययवृत्तित्वाद्बहुव्रीहे । अथ द्वौ वा त्रयो वेति, तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्ग । भवेद्यदेति । विकल्पो वाऽर्थ इति

उ]भाष्ये-कर्तव्यमर्द्धतृतीया इति।प्रयोक्तव्यमित्यर्थ । भाष्ये-योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरतीति।यदवयवबुद्धिस्तद्बुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थ ।अन्यथा द्रोणाऽभाववद्व्यक्तित्वरूपो व्यभिचारोऽर्द्धद्रोणेऽप्यस्त्येवेति तदसङ्गति स्पष्टैव।अर्द्धाढकं पुनर्व्यभिचरतीत्यस्य 'द्रोण मिति शेष । अर्धाढकं कर्त्त । द्रोणेन विनेति । द्रोणबुद्ध्या विनेत्यर्थ । द्रोणेन—द्रोणबुद्ध्या । एकाढकसद्भावे-तद्बुद्धिसद्भावे ।

सङ्ख्यया। आत्वाभावाच्चेति।'द्व्यष्टन' इत्यात्वस्य बहुव्रीहौ निषेधात्सोपि बहु

१ येष्वपि प्र०'। २ क्वचिन्न । ३ 'कृष्ण इति' । ४ 'प्रवृत्तो द्रोणशब्दो' । ५ 'यदा खल्वपि' । ६ 'तदाऽपि सिद्ध्यति' । ७ 'ऽन्यपदार्थे प्रवृत्' ।

कथम् ? ॥ केचित्तावदाहुः—'अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्य'मिति। तद्यथा कति भवतः पुत्राः, कति भवतो भार्या इति?॥ अपर आह-द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते। तत्र पञ्चाधिष्ठाना वाक्त्र युक्तं बहुवचनम् ॥

अथ द्विदशा त्रिदशा इति कोऽयं समासः ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥

प्र]द्वित्रशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित्त्रयाणाम्। अनिर्ज्ञातेऽर्थे इति। केचिद्वचनमेतदित्याहुः। अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते। अयमर्थः—संशयोऽत्र वार्थो न विकल्पः, स चाऽनियतसङ्ख्याविमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनम्। अर्थशब्देनाऽत्र सङ्ख्यैवोच्यते। सङ्ख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः। कति भवत इति। अन्तर्भावितपूर्वसङ्ख्या बहुत्वसङ्ख्या पृच्छ्यत इति बहुवचनम्। द्वौ वेति। विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाकारवस्तुसङ्कलनया पञ्चाधिष्ठा

उ]नाहित्वनिश्चायक इति भावः। कोऽयमिति भाष्यस्य-किंविग्रहकोऽयमित्यर्थ इति तात्पर्यम्। कदाचिद्द्वयोर्वाचक इति। बोधविषयवस्त्वैव विकल्पं वा शब्दो द्योतयतीत्यभिमानः।'बहूनामानयन मित्यस्य बहूनामानयनमानय इत्यर्थ इति तात्पर्यम्।

भाष्य-यदा द्वावानीयते इति। द्वावेवानयत्येवमिति बुध्यते इति भावः। अनिर्ज्ञाते इति। परस्परं प्रतिक्षेपकद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधेऽनिर्णीतसङ्ख्यात्वाद्बहुवचनं भवतीति भावः। तदाह केचिदिति। परस्परप्रतिक्षेपकत्वं हि वाऽर्थः। कदाचिद्द्वयोर्बोधः, कदाचित्त्रयाणामित्यनिर्णीतसङ्ख्यार्थकवाक्यवचनत्वं बहुवचनं साध्यमिति तदाशयः। अन्ये त्विति। संशयोऽत्रेति। अनिर्ज्ञात इत्यस्य-निश्चयेनाऽविज्ञाते इत्यर्थ इति भावः। तथा च संशयविषये इति फलितम्। अर्थशब्देनेति। प्रकरणादिति भावः। अन्तर्भावितेति। सङ्ख्यान्तो बहुव्रीहिः। अत एवैको द्वावित्यप्युत्तरम्। अन्यथा बहुविषयप्रश्ने तदुत्तराऽसङ्गतिरिति भावः। विरुद्धानेकेति। विकल्पार्थ एव वा शब्दः। क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो ननु बोधविषयत्वस्याऽपि स इति भावः। विमर्शः-परस्परप्रतिक्षेपः। विकल्पे इयत्तानिर्धारणं संशये त्वनिर्धारणमिति भेदः। यद्वा संशय एव वाऽर्थः। अनेकविषयत्वात्-अनेकविषयरूपवान्। विमर्शस्य। संशयस्येत्यर्थः। संशयत्वं च विषयनिष्ठमित्यनयत्र निरूपितम्। पञ्चाधिष्ठानमुच्यते इति। 'वाच' इति शेषः। 'द्वित्र'शब्दान्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय इति भावः। भाष्ये-द्विदशा इति। अत्रापि डजभावाऽभावाभ्यां बहुव्रीहित्वस्य निश्चयः। द्वौ दश एषामु मुख्यानामिति विग्रहे डजनुपपत्तिः, सङ्ख्येये समासाऽवर्तनात्। तस्माद्विग्रहविषय एवाऽत्रापि

१ अत्र वार्तिक लुप्तमन्वेष्यम्।

कोऽस्य विग्रह ? ॥ द्विर्दश द्विदशा इति ॥*॥ सङ्ख्यासमासे सुजन्तत्वात्स ङ्ख्याऽप्रसिद्धि ॥ ॥ सङ्ख्यासमासे सुजन्तत्वात्सङ्ख्येत्यप्रसिद्धि । नहि सुज न्ता सङ्ख्याऽस्ति ॥ एव तर्ह्येव विग्रह करिष्यते–द्वौ दशतौ द्विदशा इति। एवमप्यत्कारान्तत्वात्सङ्ख्येत्यप्रसिद्धि । न ह्यत्कारान्ता सङ्ख्याऽस्ति॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रह –द्विर्दश द्विदशा इति ॥ ननु चोक्त 'सङ्ख्यासमासे सुजन्तत्वात्सङ्ख्येत्यप्रसिद्धि' रिति ॥*॥ नवाऽसुजन्तत्वात् [समास] ॥*॥ न वैष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असुजन्तत्वात्' । सुजन्तत्वादि्युच्यते, न चात्र सुजन्त पश्याम ॥ किं पुन कारण वाक्ये सुज्दृश्यते, समासे तु न दृश्यते । ॥*॥ सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥*॥ समासे सुजभाव । किं कारणम् ? ॥ 'अभिहितार्थत्वात्' । अभिहित सुजर्थ समासेनेति कृत्वा

प्र]नत्वमुच्यते । द्विर्दशेति । अय भाव –द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते। तथा हि–द्वित्व दशसङ्ख्याया एकत्वान्नोपपद्यते, नाऽपि सङ्ख्येयाना दशानाम् । तस्माद्द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसङ्ख्या प्रतिपाद्यत इति सुजन्तेन वाक्य क्रियत । अत्र दूषणमाह–सङ्ख्यासमास इति । सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात्सङ्ख्या वाचित्व नास्तीत्यर्थ । द्वौ दशताविति । द्वौ दशानां वर्गावित्यर्थ । न वेति। न हि वाक्योपमर्देनेन समास क्रियते, लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात्। अन्वाख्यानमात्र तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाऽभ्यावृत्ति सङ्ख्याभिधायी द्विशब्द इति सङ्ख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति। वृत्तावित्यर्थ । अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समास सुजर्थं प्रत्यायय

उ]प्रश्न ।तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेनाऽस्वपदविग्रह कस्मादित्यत आह–अय भाव इति । नापि सत्येयानामिति। तेषा बहुत्वात् । दशत्वावृत्तीति । यद्यपि क्रिया भ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् , एव च दशत्वावृत्तीत्यसङ्गतम्, तथाप्यावृत्तिक्रिया जन्मगणनमेवाऽत्रेति बोध्यम् । दशत्वावृत्तीत्यस्य–दशत्वावृत्तिजन्मगतत्यर्थ । यद्यपि सुजन्तोऽयावृत्तिगतसङ्ख्याबोधकस्तथापि सङ्ख्याया सङ्ख्येयस्य वा प्राधा न्येन बोधक सङ्ख्याशब्द उच्यते । नाऽय तथा द्वित्वसङ्ख्यावृत्तिक्वहुत्ववन्त इति प्रतीतेरित्याह–सुजन्तस्येति । शब्दान्तरत्वान्–सङ्ख्यासङ्ख्येयाऽतिरिक्तबोधकत्वात् । वर्गाविति । पञ्चदशतौ वर्गे वे'ति निपातनाद्वर्गगतद्वित्वप्रतिपादकतया द्विशब्द सङ्ख्यावाचीत्यर्थ । अभ्यावृत्तिसङ्ख्याभिधायीति । आवृत्तिजन्मगत सङ्ख्याभिधायीत्यर्थ । आवृत्तिश्च समासशक्त्येति द्विशब्दस्तद्गतसङ्ख्यायामेव वर्तत इति भाव । भाष्ये– सुजन्तत्वादि्युच्यते इति । त्वया 'सुजन्तत्वात्सङ्ख्येत्य

१ 'सङ्ख्येये'। २ 'दशताविति द्विदशा'। ३ 'सङ्ख्येत्यप्र'। ४ क्वचिन्न । ५ 'सुचोऽभाव'।

ममासे सुन भविष्यति ॥ किं च भो 'सुजर्थे' इति समास उच्यते ? ॥ न खलु 'सुजर्थे' इत्युच्यते, गम्यते तु सुजर्थं ॥ कथम् ? ॥ यावता सङ्ख्येयो य सङ्ख्यया सङ्ख्यायते, स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थं, स चोक्त समासेनेति कृत्वा समासे सुन्न भविष्यति । ॥२॥ अशिष्य सङ्ख्योत्तरपद सङ्ख्यर्थाभिधायित्वात् ॥*॥ अशिष्य सङ्ख्योत्तरपदो बहुव्रीहि ॥

प्र.]तीत्यर्थ । इतर कार्यस्य दर्शनमाश्रित्याह–किञ्च भो इति।यथा चार्थे द्वन्द्वस्य विधानाद्द्वन्द्वे 'च'शब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्यय ममास सुजर्थे विधीयेत तदा सुचोऽप्रयोग स्यान्नान्यथेति प्रश्न । न खल्विति । नहि शब्दैरर्थाभिधान वाचनिक, किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थं सङ्ख्येयो, न तु दशसङ्ख्या, नापि तत्सङ्ख्यायुक्त । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तरनवगमात्सुच प्रयोग । ततश्चाऽस्वपदविग्रह क्रियते, द्विर्दश द्विदशा इति । अनेनैव न्यायेन द्वौ दशानावित्यपि विग्रह कार्य । न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद्भाष्यकारेण पुनर्न दर्शित । तदुक्तम्–'शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषा

उ.]प्रसिद्धि'रित्युच्यते न च वृत्तौ सुजन्तमस्ति तस्मात्केवलेनैव समास स चाऽसुजन्त इति सङ्घाति प्रसिद्धिरित्यर्थ । सुजर्थमिति । यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तासुत्पत्तिविशिष्टा क्रियामित्यर्थ । नहि शब्दैरिति । तत्र तत्राऽर्थविशेषोपादानमनुबोधनायाऽन्वाख्याननिमित्तत्वनाश्रीयते, न तु शक्त्याधानाय । स ह्यनावना सर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भाव । भाष्य समासेन तत्प्रतीता बीजमाह–यावता सङ्ख्येयो य सङ्ख्ययेति । सङ्ख्यायत्वयोग्यो य सङ्ख्यया सङ्ख्यायते–गण्यते, सङ्ख्येयश्च पूर्वपदार्थसङ्ख्याया प्रकृतेनोत्तरपदार्थ स च सङ्ख्यारूप सङ्ख्यरूपो वा, उभयथापि न व्यादिसङ्ख्येय, आद्यस्यैकत्वात् द्वितीयस्य दशत्ववत्त्वात् । अत सामर्थ्यात् क्रियातन्महरूप सोऽर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भाव । तद्धनयन्व्याचष्ट–क्रियाभ्यावृत्तीति ।भाष्ये–'स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थं' इति कर्मधारय । सङ्ख्यायश्च क्रियातन्महरूपोऽर्थ इत्यर्थ ।स चोक्त इति । क्रिया तज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थ । अनेन 'पञ्चकृत्व पचती'त्यादौ क्रियोत्पत्ति सुजर्थ इति बोधितम्। अनोक्तत्वादिति वदताऽस्यैकार्थीभावकृतत्व नेति सूचयति। अहृग्रयपस्थितिर्हि स , न लक्षणत्वमस्य । एवमन्यपदार्थादयोऽपि न तत्कृता इति बोध्यम् । नन्वनया युक्त्या वाक्यपि सुच्प्रयोगो न स्यादत आह–वाक्येत्विति । वृत्तौ'दश'शब्दो दशदर्थक, सामर्थ्यात् । उद्भूतावयवभेदो वर्ग एव समासार्थ इति नित्यबहुवचनान्तत्वमिति भाव । अधिकाविंशतियांसामिति । किंचिदधिरा

१ 'सुजर्थ उच्यते' । २ क्वचिन्न । क्वचित्त द्वि पठ्यते । ३ 'यथार्थाभि' । ४ 'विधीयेत' । ५ 'युक्त' । ६ 'सुच्प्र' ।

किं कारणम्?॥ सङ्ख्येयवा[र्था]भिधायित्वात्'।सङ्ख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तत्रा-ऽन्यपदार्थं इत्येव सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति, यत्रै-तद्विचार्यते 'विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वे'ति, इदं तु न सिध्यति–*अधिकदशा इति, यत्र नियोगतः सङ्ख्या सङ्ख्येय एव वर्तते ।*

अथोपदशा इति कोऽयं समासः ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्य विग्रहः ? ॥ दशानां समीपे उपदशा इति ॥ कस्य पुनः सामीप्यमर्थः ? ॥

प्र.]यद्यपि श्रुता।वृत्तिशब्दोऽन्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः॥'इति।सङ्ख्येयमिति।

वान्तुपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य समीपवाचित्वं नास्ति, नापि दशशब्दस्यासमास-

उ.]विंशतिः सङ्ख्या यासामित्यर्थः।भाष्ये—वार्थश्चेति । सुजर्थस्तु न विशेष्य इति स नोक्तः । सङ्ख्यानेति। द्वौ दशतौ विंशतिरिति द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशति-रित्युभयथा तद्व्युत्पत्तेरिति भावः । सङ्ख्येयवाभिधायित्वादिति । 'द्विदशा' इत्यादावपि द्विरावृत्तदशत्वसङ्ख्यावन्त इत्यर्थात्सङ्ख्येयमेवाऽन्यपदार्थ इति भावः । *'द्विता' इत्यत्रापि द्वित्र्यन्यतरा इति बोधाद्वार्थस्य प्राधान्यम् ।'अधिकविंशा'इत्यादौ* 'सर्वनामसङ्ख्ययो'रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति न शङ्क्यं,तत्प्रकरणस्या-ऽनित्यत्वात्।तत्र 'द्विता' इत्यत्र वार्थोऽन्यपदार्थः।'अधिकविंशा' इत्यादौ च सङ्ख्येय-मिति सर्वत्रान्यपदार्थ इत्येवं सिद्धम् । उत्तरपि सङ्ख्येये वर्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थेन सिद्ध । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाश्चेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां सङ्ख्यासङ्ख्येयोभ-यपरतया सिद्धावपि दशादीनां सङ्ख्येयमात्रपरतया 'अधिकदशा'इत्यादि पूर्वेण न सिध्यतीत्याह–**भवेत्सिद्धमित्यादि** । यद्यपि 'बहुषु बहुवचन'मिति सूत्रे एकद्वि-बहुशब्दानां सङ्ख्येयोभयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्रप्रयोगविषयमेव तदिति बोध्यम् । **सप्तम्येति** । तया च सन्तीति क्रियाशेषाद्वे समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते । अन्यथा प्रथमान्तमेव पठेदित्यर्थः।एवं च पूर्वपदार्थप्रधानोऽयमिति पूर्वेण न सिद्धिरिति भावः । समासस्य समीपिप्रधानताया उक्तत्वेन 'कस्य सामीप्यमर्थं' इत्ययुक्तमित्यत आह—**धर्मेणेति** । समीपिशब्दाद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति भावः । आरादुद्धवदि-

१ एव क्वचिन्न। २ वार्तिकं लुप्तम् । ३ 'समीपे दशानामुप' । ४ क्वचिन्न।

उपस्य ॥ यद्येव, नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं सङ्ख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ ॥*॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ॥अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योग ।अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भ ॥॥ ॥क्वभावार्थं वा॥*॥अथ वा क्वभावार्थं इति॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥२।२।२६॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

॥*॥ दिक्समाससहयोगयोश्चान्तराल्प्रधानाभिधानात् ॥*॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाऽशिष्यो बहुव्रीहिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्तरालप्रधानाभिधानात्' । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येवं सिद्धम् ॥ यद्येव-दक्षिणपूर्वा दिक्, समानाधिक

र]स्येति चेत्तदाऽस्त्येवान्यपदार्थ[वृत्तित्वं]मिति प्रश्न । उपस्येति। आरान्छब्दवदने कार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थ । स एवाह-यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवा सार्थ इत्यर्थ । एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितम् । सङ्ख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् 'द्विना' इत्यादौ वाऽर्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह-तत्रेति । इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह-अथवेति । ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्विना इति सिद्धय इत्याह-क्वभावार्थं वेति । शेषाद्विभाषे त्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते, 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते, नोत्तरेषु योगेषु॥[सङ्ख्याया]॥

दिङ्नामान्यन्तराले।तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचार ।दिक्समाससहयोग योरिति । 'अशिष्य' इति पूर्ववार्तिकोक्तमेव्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो

उ]यनेकार्थत्वमाने दृष्टान्त । यत्र निपातस्याप्युपस्य वाचकत्व द्रष्टव्यम्। अतएव तदर्थस्य विशेष्यतया भानम् । वार्थस्येति । सङ्ख्येयस्योपलक्षणमेतत् । 'आ दिक्दशा इत्याद्यर्थेन'दिति भाष्यकृतोक्तम् । इदानीं वार्तिककार आह—मत्वर्थे इति । एव च पदानामसामानाधिकरण्याद्द्विना द्विदशा इत्याद्यसिद्धिरिति भाव । द्विना न्यग्रे' त्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या समासे शेषग्रहणबोधितप्रथमान्तत्वाऽभाव इत्यपि बोध्यम् । क्वभावार्थं वेति । अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षानुक्तसमासान्तत्वरूप शेषत्वस्यात्र भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भाव ।अनेन समासे तु शेषाधिकारस्थसमासाऽभावान्नेति तात्पर्यम् । शेषाधिकारेति । न च 'समानाधिकरणाना'मित्यादिवार्तिक प्रत्याख्यानरीत्या शेषग्रहणमपि प्रत्याख्यातमत्र स्पष्ट चाकडारसूत्रादानुक्त तत्कथमेतदुपलम्भ इति वाच्यम् अनभिधानस्य दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमित्याशयात् । प्रत्याख्यानं च प्रौढ्या । अनभिधानमगतिकगतिरिति तत्सूत्रे उक्तत्वात् ॥ [सङ्ख्याया] ॥

दिङ्नामान्य । 'तत्र तेनेद'मिति मध्यपतितसूत्रमनतिक्रम्य योगद्वयस्य सह विचारे कारणमाह—तुल्यन्यायत्वादिति । भाष्ये-सहयोगयोरिति । सहेन

१ 'कर्तुमशक्य' । २ 'अमत्वर्थोऽय' । ३ 'इत्येव । ४ क्वचिन्न ।५'मत्वर्थे वेति'।

रणलक्षण पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥ अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षण पुंवद्भाव सिद्धो भवति ॥ न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ ॥

ननु च भो[१] दक्षिणशब्द पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते॥समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् , आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ,दक्षिण पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ॥ यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्था

प्र]यदन्तराल दिवसा 'दक्षिणपूर्वे'त्युच्यते, तत्राऽन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्ध समास । 'सपुत्र' इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थ सूत्रद्वयेनेत्यर्थ । अद्य पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थ । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्यायते—अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते। दक्षिणादीना च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वम् । ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामानाधिकरण्यात्पुंवद्भाव सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्वौ शब्दयो स्वार्थ एव वृत्तिरुपगन्तव्या, ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिकरण्येऽपि विशेषणसमास सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं, विभाषा दिक्समासे' इति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या । न सिध्यतीति । नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्ध पुंवद्भाव, किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि । समानाया चाकृतौ यद्भाषितपुंस्क तस्य पुंवद्भाव । भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थं प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽन्यपदार्थोऽभिधेयो न शब्द । दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थ । यदि पुनरिति । ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानाया भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्ति । कथ

उ]योगोऽस्यति विग्रहेण 'सपुत्र' इति समास उच्यते । तत्राऽन्यपदार्थ इत्येवेति । सहशब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वान्पित्रादिस्तु समासार्थ इति भाव । 'सनानाधिकरणेना मित्यस्य 'शेष' इत्यस्य चाऽपरामर्शेनेदम् । अत एव वक्ष्यति-'मत्वर्थे वा पूर्वस्ये'ति । नारब्धव्यमिति । कर्मधारयेणैव पुंवत्त्वमपि सिध्यतीति भाव । बहुव्रीहिसंज्ञैवेति । द्वन्द्ववारणार्थं बहुव्रीहावित्यावश्यकम् । तत्र एतदभावे प्रतिपदोक्तस्याऽभावात् प्रतिपदोक्तलाऽर्थमेव वा इदं कार्यमित्याशय ।

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । भाषित पुमान्यस्मिन्नर्थे इति व्युत्पत्तेरिति भाव । न शब्द इति । तत्र ह्यन्यपदार्थं यत्किंचिदर्थमादाय स्यादेव भाषितपुंस्कत्वमिति भाव । विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थ । यद्वा व्यक्तिमात्रबोधकत्वतो रूढ्यति दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्त

१ क्वचित्र । २ 'शब्द' । ३ 'दक्षिणा' । ४ 'पदार्थो' ।

शब्दाः स्युः ॥ कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि ? ॥ यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति॥ यदि हि यो यो दिशि वर्तते स सर्वो दिक्शब्द,रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति–रमणीया दिक्शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतत्–दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, यो दिशं न व्यभिचरतीति, न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति, पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि ॥*॥ "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्" ॥*॥ एवं च कृत्वाऽस्तु–'दिक्समाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधाना'दित्येव ॥ ननु चोक्तं–'दक्षिणपूर्वा दिक्,–समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतम् ।

प्र.]यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या तदा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः । यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एवैन्द्र्यादयो यौगिकत्वान्न दिक्शब्दाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं 'सर्वनाम्न' इति । तेनैव दक्षिणपूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः । [दिङ्नामान्य] ॥

उ.]तद्भाव एव वा,न तु व्यवस्थाविषयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।व्यवस्थाशब्दा इति भाष्यस्यापि–व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तका इत्यर्थः । नहि स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति। दिक्शब्दानां सर्वनामसमवश्यमेवेष्टव्यमिति तात्पर्यकस्य 'यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्यु'रिति भाष्यस्य 'स्तर्हि भाषितपुंस्कत्व'मिति शेषः ।दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथ्वीमध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृत्तिरिति भावः ।व्यवस्थाश्रुतावपीति। व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थः । ननु रूढ्येति । शब्दानतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षरूढ्येत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षदिग्रूढशब्दत्वं हि तत्त्वमिति भावः । विषयवशादिति । दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः । अस्य–'दिक्शब्दत्व'मित्यनेनान्वयः । भाष्ये–यदा दिश इति । यदा दिग्वृत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यन्तीत्यर्थः । आमासवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्यौपाधिको भेदः । उपाधिश्च पृथिवीमध्यं, तत्प्रान्तस्थाश्च चत्वारः पर्वताः । एवं च तत्रास्तुदयाचलसंनिहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। अवधिस्तु परं पृथ्वीमध्यमेकमेव।एवं च पुंवत्त्वं सिद्धम् । दिक्शब्दत्वं च विशेष्यतया दिग्बोधकशब्दत्वमेवेत्यभिमानः । दिशि दृष्ट इति । दिशि रूढ्या दृष्ट इत्यर्थः । यो दिशमिति । दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततयाऽपि यो

१ 'दिगप'।२'शब्द इति दिशं यो न'।३'प्रसङ्गो न'।४'नाधिकरण पुंव'।५'न.'।

॥मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥*॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽर्थो[1] यमारम्भ ॥*॥ कबभावार्थो[2] वा ॥ ॥ अथ वा कब्मा भूदिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २।२।२७ ॥

॥*॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानादशिष्यो[3] बहुव्रीहि ॥*॥ तृतीया सप्तम्यन्तेषु चाऽशिष्यो बहुव्रीहि । किं कारणम् ? ॥ 'क्रियाभिधानात्[4]'। क्रियाऽभिधीयते । तत्रा ऽन्यपदार्थे' इत्येव सिद्धम् ॥*॥ न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ नवाऽशिष्य ॥ किं कारणम् ? ॥ [एकशेषप्रतिषेधार्थम्']। एकशेषप्रतिषेधार्थमिद वक्तव्यम् ॥*॥ पूर्वदीर्घार्थं च ॥*॥ पूर्वदीर्घार्थं चेद[5] वक्तव्यम् । केशाकेशि[6] ॥ स्यादेत प्रयोजन यदि नियोगतोस्याऽनेनैव[7] दीर्घत्व

प्र] तत्र तेनेदम् । क्रियाभिधानादिति । इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दण्डादण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्ध समास इत्यर्थ । न वेति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वेद युद्ध, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येद युद्धमिति ग्रहणे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैक शेष प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहाऽन्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनया बहुव्रीहिसज्ञया ऽनवकाशया बाध्यते । पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यत बाधितुम् अन्यपदार्थापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात् । पूर्वदीर्घार्थं चेति । 'तत्र तेन आ इद'-मित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घा विधायते । उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन

उ]नाश्रयत इत्यर्थ ।एव च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्तत्या वा समानायामाकृतौ भाषितपुस्कत्वाऽभाव इति भाव । सर्वनामत्व तु भवत्येव, पृथिवीमध्यात्तत्तत्पर्यन्त देशरूपोपाधिविशिष्टदिश एव पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्था विषयत्वाऽक्षतेरिति दिक् । भाष्ये—कबभावार्थो वेति । शेषाधिकारस्थबहुव्रीहावेव तद्विधेरिति भाव । [दिङ्नामान्यन्तराले] ॥

तत्र तेनेदम् । युद्धक्रियायामेवेति । इद च स्वोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायम् । अत एव 'कर्णाकर्णि प्रथितमयश' इत्यादिप्रयोगा सङ्गच्छन्ते। अत एव भाष्ये- क्रियाभिधाना'दित्येवोक्तम् । सिद्ध समास इति । पूर्वसूत्रेण । क्वचित्तु पूर्वेणेति पाठोपि । सरूपत्वादिति । विरूपाणां त्वनभिधानात्समासो नेति भाव । समूहान्यथानुपपत्त्येति । सुप्सुपेत्यधिकारात्तस्या पद-समूहवृत्तित्वादिति भाव । अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । सुबन्तापेक्षत्वादित्यपि बोध्यम् । पूर्वदीर्घार्थं चेति भाष्ये । इतिशब्दादिदमपि लभ्यमित्येके।

१ 'अमत्वर्थोऽय' । २ 'भावार्था वा'। ३ 'अशिष्य इत्यादि क्वचिन्न । ४ 'इत स्यात्' । ५ 'पूर्व दीर्घो'। ६ क्वचिन्न । ७ 'दीर्घ स्यात्' । ८'नामसज्ञा तु' ।

स्यात् । अथेदानीमन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं, न प्रयोजनं भवति ॥ ॥*॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥*॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ॥*॥ कचभावार्थं वा ॥*॥ अथ वा कप्मा भूदिति ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २।२।२९ ॥

चार्थ इत्युच्यते, चश्चाव्ययं, तेन समासस्याऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । पाठेनाऽव्ययसंज्ञा क्रियते । न च [द्वन्द्वं] समासस्तत्र पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकम्–अलिङ्गताऽसङ्ख्यता वा ॥ किं तर्हि ? ॥ स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा–समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्–यत्प्राक्समासाच्चार्थस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वाऽऽश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा–शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति,–यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति

प्र]भाव्यमिति प्रयोजनाऽभावादारम्भाऽभाव । अथेदानीमिति। एवं च 'मुष्टीमुष्टी'-त्यादि भवति । आकारप्रश्लेषे तु 'मुष्टामुष्टी'ति स्यात् । कचभावार्थं वेति । 'इच्कर्मव्यतिहारे' इति कचभावपक्षः सावकाशः । पक्षान्तरे तु परत्वाद्बाधित्वा कप्प्राप्नोति । शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते नतूपयुक्तादन्य ॥ [अत्र सेनेदं]॥

चार्थे द्वन्द्वः ।चार्थ इत्युच्यत इति।यदि तु समाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यते तदा न दोषः स्यात् । प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्ग

उ]पक्षान्तरे त्विति।प्रत्याख्यानपक्षे त्वित्यर्थः । नतूपयुक्तादिति । इत्यभिमान'इति शेषः । 'उपयुक्तादन्यः शेषः' इत्यर्थस्य 'शेषा'दिति सूत्रे भाष्यकृतैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । आवृत्त्या शेषाधिकारस्यादित्यर्थं इति पूर्वसूत्रस्थ कचभावार्थं चे'ति वार्तिकाज्ज्ञायते । तस्मात्कचभावार्थं चेति,–अत्रैकदेश्युक्तिः , वैयधिकरण्यात्पूर्वेण न सिद्ध्यतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि कचभावः सिध्यतीत्याशयेन ॥

[illegible]

१ 'पूर्वयोग' । २ 'शाऽयमा' । ३ 'स्याप्य' । ४ क्वचिन्न । ५ पाठेनाऽव्यय' । ६ 'भविष्यन्ति' । ७ 'वं' । ८ च क्वचिन्न । ९ 'भवन्तीति' ।

समासस्तस्य यल्लिङ्ग वचन च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ अथेह कस्मान्न भवति–याज्ञिकश्चाय वैयाकरणश्च, कठश्चाय बह्वृचश्च, औक्थिकश्चाय मीमासकश्चेति? ॥ शेष इति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति॥ यदि शेष इति वर्तते-

'उपाज्ञात स्थूलसिक्त तूष्णीङ्गङ्ग महाह्रदम् ।
'द्रोण चेदशको गन्तु मा त्वा तौप्ता कृताकृते' ॥

प्र]सङ्ख्ये न स्त । समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्या योग इत्यर्थ । श्रितो भवति समास इति । 'समास'शब्देन समासार्थश्चार्थ

कार्यत्वे चाऽय दोष । एकसज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषमज्ञैव भवतीति दोषाऽभाव। अशेषत्वादिति । 'विशेषण'मित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थ । उपाज्ञातादय पञ्च तीर्थविशेषास्ताश्चेत्त्व गन्तु शक्तवास्तत कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वा मा ताप्ता,न तापयत इत्यर्थ । तीर्थस्नानप्रशसेयम् । कृत क्षीण सतापयत्यकृत त्वनिष्टफलहेतु त्वेन 'कृताकृते' इत्येतदत्रोदाहरणम् । अत 'क्तेन नञ्विशिष्टेनान'मिति समास

उ]पूर्वपक्ष्याह–पाठेनापीति । अपिना पाठेन तस्या कर्तुमशक्यत्व सूचितम् । स्वरादिचार्योराकृतिगणत्वात् । अभिधेयवद्विशेष्यवल्लिङ्गादिक वक्तव्य, विशेष्यस्य चार्थस्य लिङ्गादिराहित्यात्तद्दुकुमशक्यमिति भाव । नेद भाष्य समाहारविषय, तत्र नपुसकतैकवचनयोर्नियतत्वात् , तस्मादितरेतरयोगविषयम् । तच्च तत्र चार्थस्य विशेष्यत्वे सङ्गच्छते नान्यथेति बोध्यम् । समुच्चितद्रव्याश्रये इति । समाहारे तु लिङ्ग वाचनिकम्।वचनमपि 'द्वन्द्वश्चे'त्यादौ एकवचनशब्देन योगत समाहारस्य निर्देशाज्ज्ञापकसिद्धमितीतरेतरयोगविषये एव पूर्वपक्षसिद्धान्ता विति भाव । एव चेतरेतरयोगे समाहारो द्रव्येणाऽभेदमापन्न एवोच्यते इत्याहु । चार्थसद्भावादिति । अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोग , याज्ञिकत्वसमानाधिकरण वैयाकरणत्ववानाज्ञिक इति बोध इति भाव । स च वाक्ये 'च'शब्दबलात्समासे समासबलादिति बोध्यम् । वैयाकरणशब्दस्यैवेति । अभ्यर्हितत्वाऽक्षमाया तु अल्पाच्तरत्वायाज्ञिकशब्दस्यैव स स्यादिति बोध्यम् । विशेषेति । 'चार्थे' इति व्यधिकरणधर्मबोधके रावराशम् । भाष्ये–अशेषत्वादिति। समासघटकपदबोध्य प्रधानार्थस्यैव चार्थसम्बन्धित्वे द्वन्द्व , प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायादित्याशयोऽत्र गूढ । सुकृतदुष्कृते इति । कृताऽकृतशब्दयोस्तयो रूढिरिति भाव । नन्वत्र वैयधिकरण्यात्कथ 'क्तेन न'मित्यस्य प्राप्तिरत आह–कर्मसामान्य चेति । कर्म-

१ 'उपह्नात' । २ तूष्णीगङ्ग' । ३ 'तप्ता' । ४ 'तीरग सन्ता' ।

-इत्येतन्न सिध्यति ॥ नैष दोषः । अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम् ॥*॥ चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसम्प्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥-॥ चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति,-

'अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।
वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥' इति ॥

'इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्यः' इति ॥*॥ सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥-॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात्] । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ॥ ॥*॥ तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥*॥ तत्रैतस्मिँल्लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वीमृद्व्यौ । समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति ॥

प्र]चानादशेषत्वाद्द्वन्द्वाऽप्रसङ्गः ।कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरेकमधिकरणं भवा प्रश्नः । अन्यद्धि कृतमिति । ततश्च वैयधिकरण्यात्तत्पुरुषाऽभावाच्छेषत्वमेव । न ह्यनेककर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि ?, भिन्ने कर्मणी समुच्चिते । चार्थे द्वन्द्ववचन इति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात्तस्य चाऽनिष्टेऽपि विषये सद्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मदीति । दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद्गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोऽस्ति। सिद्धं त्विति-न्यासान्तरेणाऽतिप्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । 'गामश्व'मित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक्प्रत्याय्यन्त इति युगपद्वाचित्वाऽभावाद्द्वन्द्वाऽभावः ।पट्वीमृद्व्याविति। एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधा-

उ]सामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भावः ।भिन्ने-धर्माधर्मलक्षणे। समुच्चिते।मा तामिति क्रियया समुच्चिते । केचित्तु 'कृताऽकृते' इत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृताऽकृते इत्यर्थमाहुः । अतिप्रसङ्ग इति । द्वन्द्वसञ्ज्ञाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'गामश्वं पुरुषं पशु'मिति वाक्येऽपि परस्परसाहित्यरूपे इतरेतरयोगे पदानां वृत्तेर्द्वन्द्वसञ्ज्ञा स्यादिति भावः । दुःखेनेति । क्लेशेनेत्यर्थः । अल्पपानेन मदानुत्पत्तिर्यस्येति फलितम् । सुराया इति शेषषष्ठी । सुरयेत्यर्थः । 'इन्द्रादीना'मिति भाष्ये 'लोकानां पालकाः' इत्यध्याहार्यमिति भावः । धवखदिरयोरिवाऽत्रापि सहविवक्षा स्यादत आह-येऽर्था इति । युगपदनुभवाऽभावादिति । परस्य स्वज्ञानसदृशज्ञानसमर्पणाय शब्दप्रयोग इति भावः । विप्रतिषिद्धत्वादेव, युगपदभिधानानुपपत्तौ

१ 'सुरया' । २ क्वचिन्न । ३ लुप्त । ४ 'करणे द्वन्द्वो'। ५'गम्यमानक्रियायां' ।

॥*॥विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्ति ॥*॥ विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्ति । शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे ॥ किं कारणम्? ॥सुखप्रतिघातेन हि दुःखम्, दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ॥ यत्तावदुच्यते 'तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध' इति । इदं तावदयं प्रष्टव्य –अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति– दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति ? । अथ मतमेतत्–'प्राक्समासात्तत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवती'ति, इहापि न दोषो भवति ॥ यदप्युच्यते 'विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्ति'रिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रति

प्र]नास्तसामानाधिकरण्यमस्ति। विप्रतिषिद्धेषु चेति। येऽर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकेन शब्देनाऽभिधानम्, विरुद्धानां तु सहानवस्थानादयुगपदनुभाऽभावात्सहविवक्षाऽभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थ । आरादुपुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति–किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । पुरादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्तो । दर्शनीया मातेति । वृत्तावेकार्थीभावेन मातुर्वृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यस्य व्यभिचाराऽभावाद्यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्वी मृद्व्यावित्यत्रापि न दोषः । लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते, न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्वी च मृद्वी चेति । विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थ । परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् ।

उ]प्रश्नानुपपत्तिरत आह–आरादिति। तच्च दूरसमीपयोर्वर्तते । पुरेति चिरातीतभविष्यदासन्नयोर्वर्तते । सुखप्रतिघातेनेत्यादिना सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं, दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचितम् । एवं दुःखसुखजनकसामग्र्योर्नियमेन सुखदुःखप्रतिबन्धकत्वादि च सूचितम् । एतेन भारोत्तीर्णे गौणः सुखव्यवहार इत्यपास्तम् । षष्ठीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह–वृत्ताविति । अयं भावः –सामानाधिकरण्यं नाम विशेष्यतयैकद्रव्योपस्थापकत्वम् । तच्चाऽत्रापि पृथक्पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेरिति । न दोष इति । अनयैव रीत्या विरूपाणामपी'त्येकशेषोपि वारणीयः । द्वन्द्वारम्भसामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानार्थत्वस्यैवाश्रयणादिति बोध्यम् । नन्वत्र पक्षे पट्वी चेत्येव वाक्यं समासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह–लौकिकं चेति । स्वातन्त्र्येणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थ । इदं त्वलौकिकवृत्तिसमानार्थकमेवेति भाव ।शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाऽभावादाह–विप्रतिषिद्धार्था इति।तदप्युपपादयन्ति–परस्परेति। भाष्ये–निर्वर्तयतीति । 'वृद्धित' इति शेष । ननु निवृत्तौ

१ पिद्धे चा' । २ क्वचिन्न ३ 'यदुच्यते' । ४ 'आरादादयस्तु'। ५ 'भावान्मा' ।

पिद्वा । इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति, प्लक्षशब्द प्रयुज्यमान प्लक्षार्थं सम्प्रत्याययति, न्यग्रोधार्थं निवर्तयति । न्यग्रोधशब्द प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं सम्प्रत्याययति, प्लक्षार्थं निवर्तयति । अथाऽत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, इहापि युक्ता दृश्यताम्॥ ॥[1]शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम्॥ ॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्यभिधानं प्राप्नोति ॥ अत किम् ? ॥ युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्ति । प्लक्षन्यग्रोधा इति ॥ यथैव हि शब्दाना पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम् ॥*॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चद्विवचनबहुवचनानुपपत्ति ॥*॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्ति । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । प्लक्षशब्द सार्थको निवृत्तो, न्यग्रोधशब्द उपस्थित । एकं एकार्थं, तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥*॥ विग्रहे च युगपद्वचन ज्ञापक युगपद्वच

प्र]न्यग्रोधार्थमिति । एकस्मिन्नर्थेऽवगतेऽर्थादर्थान्तरस्य निवृत्ति । इहापीति । विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात् । तथा हि–यदा जन्ममरणयो विरुद्धयोरप्येकसज्ञा सहसप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्व तयोर्भवत्येव । इदानीं युगपद्वाचिताया असभव प्रतिपादयति–एवमपीति । अभिधानक्रमादभिधेय क्रमोऽवतिष्ठते, यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति । ततश्च शब्दक्रमात्क्रमवदर्थावगमात्सभवत्येकैकेनाऽनेकस्याऽभिधानमित्यर्थ । न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्याऽनवगति स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थवादेकवचन स्यात् । तस्माद्द्विवचनबहुवचनाऽन्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम् । एव युक्त्या युगपद्वाचिता प्रसाध्याऽऽगमेन प्रसाधयति–विग्रहे

उ]तात्पर्यं चेदपोहवाद । अपोहश्च तदितरभेदस्तद्वान्वा । न चेन्निवृत्तिर्दुर्लभत्यत आह– एकस्मिन्निति । विरुद्धानामिति । नहि सहानुभवाऽसभव शब्दास्सहबोधे प्रतिबन्धक इति भाव । एका सञ्ज्ञेति । एको वाचक शब्द इत्यर्थ । ननु वाच क्रमो न वाच्यप्रतीतियौगपद्यविरोधीत्यत आह–अभिधानक्रमेति । अभिधेयक्रम —अभिधेयज्ञानक्रम । क्रमवदर्थावगमादिति । क्रमवतोऽर्थावगमस्य सत्त्वादित्यर्थ । भाष्ये–प्लक्षशब्द सार्थको निवृत्त इति । अर्थेन सह निवृत्त इत्यर्थ । स्वार्थे क । ननु तस्य निवृत्तावपि एतेन शब्देन समासरूपप्रातिपदिकेन द्वौ बोधिताविति द्विवचन भविष्यतीति चेन्न, समासस्य समूहे शक्तावपि प्लक्षादीनामवयवत एव बोधेन एकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयत्वाऽभाव इत्यभिमानात् । तस्मादिति । विनिगमनाविरहादुभयोरप्यनेकार्थत्वमित्याशय । आगमेन–अनाशङ्कनीयप्रमादवेदवाक्येन । एतेन 'द्यावे त्यादावपि द्वि

१ क्वचिन्न । २भाष्यमित्यन्ये । ३'सार्थोनिवृत्तो' । ४ च क्वचिन्न । ५ वाचकक्रमो'।

नस्य ॥ ॥ विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते–'द्यावा ह[1] क्षामा' 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी सन्नमेते[2]' इति ॥ किमेतत् ? ॥ युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम् । विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्, किं पुन समासे ॥*॥ समुदायात्सिद्धम् ॥*॥समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेत समुदायात्सिद्धमिति?॥'द्विवचनबहुवचनै[3]नताप्रसिद्धि'रिति चोदित तस्याय परिहार ॥ ॥*॥ समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वा[4]त्समु[5]दायस्य ॥ ॥ समुदायात्सिद्धमिति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकार्थत्वात्समुदायस्य' । एकार्था हि समु

प्र]चेति। द्यावेति। 'द्यो शब्दो।द्यावापृथिव्योर्वर्तत इति तत परस्य प्रथमाद्विवचनस्य 'सुपा सुलु'गित्याकार 'गोतो णि'दिति गोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वाण्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । एव पृथिवीशब्दो दिवस्पृथि[6]व्यौ वक्तीति प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घ । 'सन्नमेते' इति द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात्पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसञ्ज्ञानिबन्धस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्व्यर्थत्व पृथिवीशब्दस्याऽवसीयते । किमेतदिति । यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति। उपोद्बलकमिति। 'उत्कृष्टबलकमुद्बल्क–'प्रत्यक्ष, तत्समीपमनुमानमुपोद्बलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विग्रहे किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्व यदा दृश्यते तदा समासे वृत्त्यन्तराणा वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसम्भावना न कार्येत्यर्थ । युगपद्वाचित्वाऽभावे द्विवचनबहुवचनाऽसिद्धिदोष परिहर्तुमाह–समुदायादिति । द्वन्द्वेन समुदायरूपो

उ]वचनाऽनुपपत्तेस्तुल्यत्वात्पूर्वस्मात्को विशेष इत्यपास्तम् । भाष्ये–द्यावा हेति । 'द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेने'ति मन्त्रस्थमिद । 'ह' शब्दोऽसमासद्योतक । इतरेतरापेक्षयोभयत्रापि द्विवचनम् । प्रथमे 'ह'शब्देन द्वितीये चिदस्मै'शब्देन व्यवधानात्समासाऽभाव । प्रधाने–द्यावापृथिव्यावित्याद्यमन्त्रार्थ । यथोक्त–सूचित कैमुतिकन्यायम् । उत्कृष्टेति । एव च युगपदधिकरणवचनताया सत्त्वस्येदमनुमानम्–अनुमापकमित्यर्थ । साहचर्यादिति। 'द्यावाहक्षामे तिवाक्ये परस्परसाहचर्यात् 'द्यावाचिदस्मै पृथिवी'त्यत्र साहचर्येण द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पना श्रीयते चेत्किं समासे वक्तव्यमित्यर्थ । द्वन्द्वेनेति । द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेद समूहरूपोऽर्थ प्लक्षादिशब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण बुध्यते, तथापि द्वन्द्वरूपैकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयताया द्वयो सत्त्वेन द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचने मानाऽभाव इति भाव । एव खण्डनवादी स्वमते द्विवचनादिकमुपपाद्य युगपदधिकरणवचनतावाद दूषयितु तन्मतमनुवदति–प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ

१ 'ह' क्वचिन्न । २ 'नमेते' । ३ 'वचनाऽप्र' । ४ 'समुदायत्वात्सिद्ध' । ५ क्वचिन्न । ६ 'दिव पृथि' ।

ृया भवन्ति । तद्यथा—'शंत[1] यूथ वनमिति ॥ ॥ नैकार्थ्यम् ॥*॥ नाऽय-नेकोर्थः[2] ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वयर्थौ बह्वर्थश्च । प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो, न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः—॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचन प्रसङ्गः[3] ॥-॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति ॥ ॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाऽभावात् ॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेतन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहुत्वाऽभावात्' । नात्र बहुत्वं[4]मस्ति ॥ किमुच्यते—'बहुत्वाभावा'दिति, यदेदानीमेवोक्तं—'प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः' इति ? । याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि ॥ यद्येवम् ॥ ॥ अन्यवाचकेनाऽन्यस्य वचनानुपपत्तिः ॥*॥ अन्यवाचकेन शब्देनाऽन्यस्य वचनं नोपपद्यते ॥ [यथा प्लक्षेण न्यग्रोधार्थः] ॥

॥*॥ अन्यवाचकेनाऽन्यस्य[3] वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात्प्लक्षस्य [चै] प्लक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥-॥ अन्यवाचके[न शब्दे]न्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते, तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥

]थाऽभिधायक इति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धि । नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयव-भेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् । याभ्यामेवेति । नाऽत्र चत्वारोऽर्थाः ?, किं तर्हि ? द्वावेवार्थावित्यर्थः । अन्यवाचकेनेति । लौकिक-प्रयोगात्तच्छब्दानामर्थावधारणं, तत्र यथा 'पट'[6]शब्दः पटार्थं न प्रत्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थः । प्लक्षस्येति । प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थे

उ]इति । 'इति तव मत'मिति शेषः । यदि तर्हीति । यद्यत्र स्वीकुरुषे इत्यर्थः । यत्तु लघुविवरणे—"प्लक्ष—प्लक्षशब्दघटितो द्वन्द्वस्य समुदाय इत्यर्थः । द्व्यर्थः—द्विवचनसमुदायार्थः । एवं न्यग्रोधोपीत्यपि व्याख्येय"मिति । तन्न । 'न्यग्रोधोपी'त्यंशस्य वैयर्थ्यापत्ते यदि तर्हीत्यादेरनुत्थानापत्तेश्च । न च प्रागुक्ताशयमविदुषो युगपद्वचनतावादिनोऽयं पूर्वपक्ष इति वाच्यं तत्समाधानकाले पूर्वोक्तस्याशयप्रकट-नेनैव समाधानस्योचितत्वेन 'याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपी'त्यादि तत्स-माधानपरग्रन्थाऽसङ्गते । तद्ग्रन्थस्वारस्येन युगपदधिकरणवचनतावादिन एवैतत्पूर्व-पक्षे सिद्धान्तित्वप्रतीते । ननु प्लक्षन्यग्रोधयोरुभयार्थत्वमिति वदतोऽन्यवाचक-त्वमसिद्धमत आह—लौकिकादिति । नन्वस्याऽन्यरूपत्वाऽभावेन प्लक्षस्य न्यग्रोध-त्वादित्यनुपपन्नमत आह—प्लक्षशब्दस्येति । भाष्ये 'प्लक्ष'शब्दस्य न्यग्रोधार्थत्व

१ 'यूथ वन' । २ 'मेकोऽर्थ' । ३ इद भाष्यमित्यन्ये ।
४ 'बहुवचनम' । ५ क्वचिन्न । ६ 'पट' । 'घट' ।

['प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वात्स्वशब्देनाऽभिधानम्' ।] ॥ प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य [च] प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति। प्लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि प्लक्ष ॥ कथं पुन प्लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि प्लक्ष स्यात्तावता–"कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश ' ?॥ ॥ कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥*॥ कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेदेवं मुच्यते, तत्र । 'तुल्यकारण वात्सिद्धम्' । तुल्य हि कारणम् । यदि तावत्प्र क्षरतीति प्लक्ष स्यान्न्यग्रोधेप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोध प्लक्षेप्येतद्भवति ॥*॥ दर्शनं वै हेतुं ॥*॥ न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते ॥*॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥*॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति, प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यतां [न्यग्रोधेपि प्लक्षशब्द] । तुल्य हि कारणम् ॥ न वै लोके एष सम्प्रत्ययो भवति । न हि 'प्लक्ष आनीयता'मित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते ॥ ॥ तद्विषय च ॥*॥ तद्विषय चैतद्द्रष्टव्य प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम् ॥ किं विषयम् ?॥ द्वन्द्वविषयम्॥ युक्त पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दा स्यु ?॥

प्र]स्वैकाभिधानेन नैरस्यर्थान्तराभिधायित्वम्। लोकप्रसिद्ध्या स्वर्थान्तराभिधायित्व मुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवत । प्लक्षोपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थ । एव न्यग्रोधोऽपि प्लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थ । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोऽत्र 'कारण शब्देन विवक्षित । न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्व प्रतीतम् । इतर शब्दप्रवृत्तिनिमित्त शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह–कारणादिति । प्रक्षरण–विस्तारेणाऽवस्थानम् । न्यग्रोहणम्–अध शाखावस्थापनम् । इतर स्वाभिप्राय प्रकाशयति–दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थ । प्लक्षेऽपीति । लोक व्यवहारे 'प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येता'मित्युभयो क्रियान्वयाद्द्विवचनदर्शनाच्च। तुल्यहीति। तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थ । तद्विषय चेति । द्व द्वावयवानामेवानेकार्थाभिधा यित्व न केवलानामित्यर्थ । युक्त पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थ । बाढमिति ।

उ]कथमिति प्रश्नोपपादक–यावतेति । यत इत्यर्थ । तद्याचष्ट–शब्दार्थावसा येति । शब्दार्थसंबन्धग्रहणेऽर्थ । 'प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यत' इत्युक्त तत्र दर्शनमुपपादयति–लोकव्यवहारे प्लक्षेति । पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणाऽर्थज्ञान क्रमादुभयो क्रियान्वयो द्विवचन च न स्यादित्यभिमान । भाष्ये–तुल्य हि कार णमिति । दर्शनरूप कारणमपि तुल्यमित्यर्थस्तदाह–तुल्यो लोकेति । पुनर्भाष्ये शङ्कते–न वै लोक इति । किं युक्तमेतदिति । युक्त पुनरित्यत्र काक्वा प्रश्नो

१ लुक्‌ स्यात् । २ स्ववाचकेन शब्देना' । ३ 'भवति' । ४ 'एतदु' । ५ 'तीति व्युत्परया' । ६ 'धोऽप्ये' । ७ 'प्लक्षोऽप्ये' । ८ इद भाष्यमित्यन्ये । ९ 'दृश्यते' । १० क्वचिन्न । ११ 'पुनर्नियत' । १२ 'स्वार्थाभिधानान्नास्य' ।

रद युक्तम् ॥ ~॥ अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ ~॥ अन्यत्रापि हि नियत विषया शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति, अश्व शोण इति । समाने च काले वर्णे गौ कृष्ण इति भवति, अश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौ श्वेत इति भवति, अश्व कर्क इति ॥ यदि तर्हि प्लक्षोपि न्यग्रोधो, न्यग्रोधोपि प्लक्ष —॥×॥एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो-ऽनुपपन्न ॥ ॥ एकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्याऽपरस्य प्रयोगो नोपपद्यते, प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग ॥×॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनु क्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग ॥ ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोध प्रयोग ' । अनुक्त प्लक्षेण न्यग्रोधाऽर्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्द प्रयुज्यते ॥ कथमनुक्तो, यावतेदानीमेवोक्त– प्लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि प्लक्ष' इति ?॥ सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतो ॥ किं पुन कारण सहभूता वेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ ? ॥~॥अभिधान पुन स्वाभाविकम् ॥~॥ स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथ वेह कौ चित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ, कौ चेत्क्रियया वा गुणेन वा, प्लक्ष इवायं प्लक्षो न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति ।

र]भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च। अश्व शोण इति । यथाऽश्वादन्यत्र शोणादयो न र्तन्ते तथा विना द्वन्द्वात्प्लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्था न भवन्तीत्यर्थ । यदि तर्हीति । नु 'तद्विषय चे'त्युक्ते कोऽस्य दोषस्याऽवसर ? । एव मन्यते–परस्परसन्निधानेन दा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहित सदाऽन्यतरविगमेपि सामर्थ्यहानाभावो,यथा वह्निसम्पा- तेनपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेऽपि वह्नौ । अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोग- न्तरेणेत्यर्थ । उक्त ह्येतत्–द्वन्द्वावयवानामेवाऽनेकार्थाभिधायित्व न केवलाना, था वह्निसन्निधावेव ताम्र द्रवरूप भवति न तु तद्विनिवृत्तौ । सहभूताविति । ारोपन्तृवत्परस्परशक्त्याविर्भावात् । प्राथमकल्पिकाविति । लोकव्यवहारे पदो रणसामर्थ्यात्तदर्थावसायान्मुख्यावित्यर्थ । कौ चिदिति । तत्सहचरितगुणक्रिया

 ]न्यन्य इति भाव । भिन्नरूपत्वादिति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्यादौ सविभक्तिक, मासे निर्विभक्तिकमित्यर्थ । भिन्नशक्तित्वादिति । तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका क्ति, समासे एकोपस्थितिजनिका सेत्यर्थ । भाष्ये–प्लक्षेण न्यग्रोधप्रयोग ति । प्लक्षशब्देन न्यग्रोधरूपार्थस्योक्तत्वान्न्यग्रोधशब्दप्रयोगो नोपपद्यत इत्यर्थ । भिधानमनुक्तिश्च विरुद्धेत्यत आह–न्यग्रोधशब्देति । भारोद्वाहिति । इतर न्निधाने एव शक्त्याविर्भावो न केवलस्यापीति भाव । 'किमिमौ प्लक्षावेवे'ति

१ क्वचित्त । २ इद भाष्यमित्यन्ये ।

तत्र प्लक्षावियुक्ते सन्देहः स्यात्—किमिमौ प्लक्षावेव [आहोस्विद्वर्थंग्रोधावेव] आहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्राऽसन्देहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते॥ इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च। यच्चाप्यस्या निबन्धनमुक्तं—द्यावा ह क्षामेति, तदपि च्छान्दसम्। तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम्। सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं—'चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसम्प्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः। इह 'चे द्वन्द्व' इतीयता सिद्धम् ॥ कथं पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात्। शब्दो ह्येष ? ॥ शब्दे कार्याऽसम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—एवं यथा विज्ञायेत—चेन कृतोऽर्थश्चार्थ

प्र]दर्शनात्तद्रूपारोपणाद्गौणानित्यर्थः । यथोक्तम्—यदि प्लक्षरतीत्यादि। सन्देहः स्यादिति। उपक्रमे सन्देहो गौणस्याप्यर्थस्य सम्भवमात्रेण। न तु मुख्यार्थसम्भवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कृतः सन्देहः। भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह इयमिति। दुःखेति। प्रतीतावनुपारोहात्। दुरुपपादेति। प्रमाणाऽभावात्। उद्भव्यवहाराद्धि शब्दार्थावसायः। न च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते। न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्। न च प्लक्षन्यग्रोधावियुक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः—यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति। समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्तत्र परयोर्द्विवचनबहुवचनयो रुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनाऽन्यथानुपपत्त्याऽपि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः। लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह—यच्चापीति। एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः। चेन कृतोऽर्थ इति। अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयत इत्य

उ]भाष्यस्य—मुख्यौ प्लक्षानित्यर्थः। तत्कृत इति। तस्मान्न्यग्रोधप्रतीतिरेव न स्या दतो न्यग्रोधशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम्। गौणस्याप्यस्य प्लक्षन्यग्रोधावि त्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वान्मुख्यसमकक्षतया भाष्ये सन्देह उक्त इत्यन्ये। प्रतीताविति। समुदायेन द्वयोरुपस्थितिरित्येवाऽनुभवो न तु प्रत्येकं द्व्यर्थताऽनुभव इत्यर्थः। समासस्य चानेकार्थेति। अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थः। उद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिरुभयोः पर्याप्ता क्रमप्रयोगवद्भिरपि पदैः क्रमे णैव बुद्धिः समूहालम्बनज्ञानवदिति भावः। द्विवचनमित्यर्थ इति। अत एव पृथिवीत्यस्य प्रगृह्यत्वोपपत्तिरिति भावः। द्वितीयबोधस्तु एकत्र क्षामापदेन अप रत्र द्यावापदेन। अत एव 'सन्नमेते' इति द्विवचनोपपत्तिः, 'देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च

१ किमेतौ'। २ क्वचिन्न। ३ 'धावेव'। ४ 'सेयं'। ५ 'एतद्'। ६ अपि क्वचिन्न। ७ 'शब्देऽसं'। 'कार्यस्याऽस'। ८ 'कृतेऽर्थे चार्थे'।

इति ॥ कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः ? ॥ समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोग समाहार इति ॥ समुच्चय.-'प्लक्षश्चे'त्युक्ते गम्यते एतत् [न्यग्रोधश्चेति, तथा 'न्यग्रोधश्चे'त्युक्ते गम्यते एतत्-प्लक्षश्चेति] ॥ अन्वाचय -'प्लक्षश्चे'त्युक्ते गम्यते एतत्-'सापेक्षोयं प्रयुज्यते' इति ॥ इतरेतरयोग -'प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चे'त्युक्ते गम्यते एतत्-'प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो,न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय' इति॥[प्लक्षश्च

प्र]र्थे।ननु चेनार्थस्य कृत्तत्वमुत्पादन वा स्यात् प्रकाशन वा। तत्रोत्पादन तावन्नोपपद्यते, नहि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते। यथोक्त—'नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्य'मिति । अथ प्रकाशन, तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति—क पुनरिति । समुच्चय इति। यदा परस्परनिरपेक्षा पदार्था नियाया समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो यथा-'गामश्व पुरुष'मित्यादौ । वाक्ये परस्परनिरपेक्षा गवादयो नयनक्रियया सबध्यन्ते।तत्र चेन कृतोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते-चेनैव य प्रकाशितोऽर्थस्तत्र द्वन्द्व । 'गामश्व'मित्यत्र तु विनाऽपि चेन समुच्चयावगमात्तासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्ये ह्येकनियाद्वारक दध्योदनादिवत्स्यादिति नानाऽसामर्थ्यात्समासप्रसङ्गपरिहारो वाच्य । प्लक्षश्चेत्युक्त इति। 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रम्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्य तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासबन्धाद्विलक्षणतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाऽभाव । प्रधानाभिधायि पद चार्थे न वर्ततेऽपि त्वप्रधानमेवेति

उ.] तिष्ठत' इतिवत् । परस्परनिरपेक्षा इति । 'न्यग्रोधश्छिद्यता, प्लक्षश्चे'त्युक्ते न्यग्रोधस्य च्छेदनान्वये प्लक्षापेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थ । नन्वेतावतोक्तेऽहरहर्नयमान इत्यादौ कथ समासप्रसक्ती नारितोऽत आह-तत्र चेनेति । चेनाप्यचेनापीति । च विनापीत्यर्थ । क्वचित्तु 'विनापि चेने'त्येव पाठ । ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात्कथं समासप्राप्तिरत आह-सामर्थ्ये हीति । इदं तु चिन्त्यम् । 'कृत सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समासापत्ते । किं च क्रियाद्वारके सामर्थ्ये दध्योदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारभूतक्रियाया पृथक्प्रयोगाऽनापत्ति । किं चैव सति सूत्रस्थचार्थपदविग्रहसुत्वा पुनस्तदर्थप्रश्ने समुच्चयोऽन्वाऽसङ्गति, एवगर्भार्थेन सौत्रेण तदप्रतीते । किं च 'गामश्व पुरुषं पशु'मित्यत्र सर्वत्र नैरपेक्ष्ये समुच्चयोऽपि कथ, समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात् । भाष्ये-प्लक्षश्चेत्युक्ते इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रमौ तु न प्लक्षश्चेति गम्यत इति भाव । न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इत्यर्थ । अन्वाचये सत्त्वोपश्चेत्युक्ते इति पाठ । सापेक्षोयमिति । प्रधानीभूतक्रिययेत्यर्थ ।

१'समुच्चये'।२क्वचिन्न।३'चये'।४ योगे'।५'न्यग्रोधादित्युक्ते'। ६'चेनाऽप्यचेनाऽपि'।

न्यग्रोधश्चेत्युक्ते] समाहारेऽपि क्रियते–प्लक्षन्यग्रोधमिति ॥ तत्रायमप्यर्थे–

प्र]अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाऽभावाद्द्वन्द्वाऽभाव।इतरेतरयोग परस्परापेक्षाणाम नेकेषामेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यते इति तत्र समासो भवति। समाहारेपीति। तत्रापि परस्परसहितताऽवगमात्।

उ]तदाह—यदा त्विति। इतरस्येत्यस्य तदेत्यादि। भिन्नक्षतया–भिन्नक्रिया न्वयितया। तत्रैव सामर्थ्याऽभावे युक्त्यन्तरमाह–अनेकस्य पदस्येति।इद समुच येपि बोध्यम्। एव च समुच्चयेप्यनेकस्य चार्थवृत्तित्वाऽभावात्समासपरिहार इति प्रागुक्तमसङ्गतमेवेति बोध्यम्। परस्परापेक्षाणामिति। एतेन व्यपेक्षासामर्थ्यवादे द्वन्द्वेऽनुपपत्तिरित्यपास्तम्। परस्परान्वयित्वविदितरान्वये परस्परापेक्षत्वस्यापि व्यपेक्षात्वात्। सा च प्रकृतेस्त्येवेति भाव।एतद्विपर्ययश्च समुच्चयादौ दर्शित एव। परस्परापेक्षाणामित्यनेन समुच्चयाद्वैलक्षण्यमुक्तम्। अत एव भाष्ये–'प्लक्षश्चत्युक्त गम्यत एतन्नग्रोधश्चे'ति समुच्चयस्याकार प्रदर्शित। तेन ह्येक परसाहित्यमपे क्षते न पर इतरसाहित्यमित्युक्तम्। अपि चाऽनेन समुच्चये साहित्य विशेषणमित्यु क्तम्। न्यग्रोधसहित प्लक्ष इति हि तदर्थ। अतोऽपि तत्र न समास। चार्थ प्राधान्ये एवैतत्समासप्रवृत्ते। इतरेतरयोगस्य—'प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चत्युक्ते गम्यत एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय' इत्याकार प्रदर्शित। अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेष्यतेति दर्शितम्। एव च समुच्चयान्वाचययो श्चकारो द्योतक, अन्ययोस्तु वाचक, तत्र तदर्थस्य विशेष्यत्वादिति बोध्यम्। तस्माद्ग्रामश्चेत्यादौ न समुच्चय। विनिगमनाविरहेण सर्वेषा परस्परसाहित्याव गते, अहरह शब्देन तथैव प्रतीते। चार्थसाहित्यावगतिसद्भावेन समासप्राप्ति शङ्का। उत्तर तु–चशब्देन साहित्य वाक्ये यत्र प्राधान्येन भासते, वृत्तौ चाऽभावे च समासेन, तत्र समासशास्त्रप्रवृत्ति। चकृतार्थ वर्तमानाऽनेकसुबन्तसत्त्वात्। 'गामश्व'मित्यादौ तु अहरह शब्देन साहित्य गम्यते न तु चेनेति भाष्यार्थ। समुच्चयेऽपि शब्दबोधे एकत्रैव साहित्य बुध्यते एकोत्तर चप्रयोगादित्यनेकसुबन्तस्य प्रधानभूतचार्थे वृत्त्यभावात्समासाऽभाव इत्ययमर्थश्च भगवता समुच्चयान्वाचयस्व रूपनिरूपणेनैव दर्शित। अत एव सन्नियोगशिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति भाष्य तात्पर्यम्। 'इन्द्रस्त्वष्टा वरुण' इत्यादावपि परस्परसाहित्येनैव लोकपालकत्व बुध्यत इति बोध्यम्। तत्रापीति। पर त्वनुद्भूतावयवभेदमिति भाव। भाष्ये–समाहारेऽपीति पृथग्वाक्यम्। अत्र 'प्लक्षोपि न्यग्रोधसहाय'इत्याद्यनुकृष्यते। अनुद्भूतावयवभेदसाहित्यावगतिरिति विशेष। अनुद्भूतावयवभेदमेव साहित्य समाहारशब्देनोच्यते। तदाह–क्रियत इति। 'द्वन्द्व' इति शेष। सूत्रारम्भे

१ क्वचिन्न। २ 'तत्रायमर्थो'। ३ 'सतीति'। ४ 'चयोगा'। ५ 'त्व'।

द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारैकत्वादेव सिद्धम् ॥

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः ? ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः । द्वाविंशतिः ॥*॥ सिद्धं त्वधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्—'अधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया सह समस्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवती'ति । एकाधिका विंशतिः—एकविंशतिः, द्व्यधिका विंशतिः—द्वाविंशतिः ॥ यदि समानाधिकरणः—स्वरो न सिध्यति ॥ यदि तत्—'सङ्ख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवती'ति, 'द्वन्द्वे' इत्येव तत् ॥ किं पुनः कारणं द्वन्द्व इत्येव तत् ? ॥ इह मा भूत्—शतसहस्रमिति ॥ अस्तु तर्हि द्वन्द्वः ॥ ननु चोक्तम्—'एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ यदा

प्र] द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्यात् । एकैकस्यानेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थोऽसौ वक्तव्यः, प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् । दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते । विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारः । दशादिना तु द्वन्द्वे न कश्चिद्दोषः । वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । सिद्धं त्विति । शाकपार्थिवादित्वात् । शतसहस्रमिति षष्ठीसमासः । सर्वो हीति । 'तिष्यपुनर्वस्वो'रित्यत्र बहु

उ] प्रयोजनान्तरमाह—तत्रायमपीति । 'द्वन्द्वैकवद्भाव' इति ग्रन्थेन पक्षान्तरे गौरवं प्रदर्श्यत इत्याह—युगपदिति । न च विषयेति । नियमार्थमित्यर्थः । वस्तुतो 'द्वन्द्वैकव'दित्यस्य सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकव'दिति वचनं न कार्यमित्येतदर्थ इति न दोषः । न कश्चिद्दोष इति । एकादशादीनां नित्यबहुवचनान्तत्वादिति भावः । न केवलं प्रकृतिरिति समयाद्वचनमिष्यत एवात आह—द्विवचनमिति । उभयोः सङ्ख्यापरत्वे द्विवचनं सङ्ख्येयपरत्वे बहुवचनं प्राप्नोति इष्यते त्वेकवचनमिति भावः । षष्ठीसमास इति । सहस्राणां शतमिति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इति शतस्य पूर्वनिपातः । 'तदस्मिन्नधिक'मिति सूत्रभाष्ये ध्वनितमेतत् । भाष्ये—अस्तु तर्हि द्वन्द्व' इत्यस्य—सोऽपीत्यर्थः । पूर्वं सिद्धं त्विति वार्त्तिकोक्तस्तदभावपक्षे मानाऽभावात् । तिष्यपुनर्वस्वोरिति । एकविंशत्यादावितरेतरयोगस्तु न, अनभिधानादिति बोध्यम् । द्वन्द्वतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदस्त्विष्यत एवेति कश्चित् । परे तु

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'दीनां सहदशा' । ३ द्वन्द्वश्च म । ४ क्वचिन्न । ५ 'यदैतत्स्य' । 'यदि हि वा सङ्ख्या' । ६ 'षयैक'।

तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति ॥ लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥*॥ उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्॥*॥उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं'] ॥ परप्रयोगो मा भूदिति ॥ ॥ न वाऽनिष्टादर्शनात् ॥*॥ न वै तत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनिष्टाऽदर्शनात्' । न हि किंचिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चाऽनिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ॥ अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ? ॥*॥ षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥*॥ षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाऽभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति॥ एवं न चेदमकृतं भवति 'उपसर्जनं पूर्वं'मिति, अर्थश्चाऽभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ [उपसर्जनम्पूर्वम्] ॥

प्र]वचनग्रहणेनैतज्ज्ञापितम्।लिङ्गमशिष्यमिति।'सनपुंसक'मितिन कर्तव्यमित्यर्थः। उपसर्जनम् । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसङ्करे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः । इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्भावयति—अथ यत्रेति । राज्ञः पुरुषस्येति । द्वयोरपि 'षष्ठी'ति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपाताऽनियमप्रसङ्गः । अर्थाऽभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञाऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति । पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न चेदमिति । अनुपपत्तिनिराकरणायाऽऽश्रितमेवेत्यर्थः।

उ]तत्पुरुषत्वे स्वरो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽस्तु तर्हि द्वन्द्व इति भाष्योक्ते स्वरभेदो नेष्ट । उपक्रमे-'कोऽयं समासः ? द्वन्द्व'इति सिद्धान्त्युक्तत्वाद् द्वन्द्व एवेत्येयाऽर्थः। सिद्धं त्विति तु सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरित्याहुः । [चार्थे द्वन्द्वः]।

उपसर्जनं पूर्व।विपर्ययप्रयोग इति ।पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः। सूत्रप्रत्याख्याने उत्तरग्रन्थानुत्थानमाशङ्क्याह—इदानीमिति । न भिद्यते इति । वाक्यापेक्षयाऽप्रधानलक्षणभेदवान् भवतीत्यर्थः । तदाह—राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसम्बन्धः । एवं च राजनिरूपितभेदनिबन्धनसम्बन्धवान् भवतीत्यर्थः । विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्ध इतिभावः। परे तु षष्ठी सुबन्तेन समस्यत' इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुबन्तेन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थस्षष्ठ्येव

१ नत्र स्यात । २ 'दृश्यते' ।

अल्पाच्तरम् ॥ २।२।३४ ॥

किमयं तन्त्रं तरनिर्देशः, आहोस्विदतन्त्रम् ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः ॥ तत्र को दोष ? ॥ 'शङ्खदुन्दुभिवीणाना'-मिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥ अथाऽतन्त्रं 'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि' 'प्रासादे धनपतिरामकेशवाना'मित्येतच्च सिध्यति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तन्त्रम् ॥ ननु चोक्तम्-'द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः' इति । तत्र 'शङ्खदुन्दुभिवीणाना'मिति न

प्र] अल्पाच्तरम् । किमयमिति । किं तरवर्थ प्रकर्ष आश्रीयते, अथ स्वार्थेऽन एव नि [illegible]नात्तर. कृत इति प्रश्न । द्वयोरिति । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेव स्याद्न्यग्रोधशब्दस्याऽल्पाच्त्वात्तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात्। बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाऽभावात्तरपोनुत्पत्तिरिति तत्राऽनियमप्रसङ्ग । ततश्च 'शङ्खदुन्दुभिवीणाना'मित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्याऽपि कदाचित्पूर्वनिपात स्यात् । अतन्त्रे तु तरपि दुन्दुभिशब्दापेक्षयाऽल्पाच्त्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति, न तु दुन्दुभिशब्दस्येति दोषाऽभाव ।मृदङ्गशङ्खतूणवा इति।शङ्खशब्दस्या-

उ.]गृह्यते इति तदेव षष्ठ्यन्त प्रथमानिर्दिष्टं,न प्रधानमिति।एव चाऽर्थात्पूरणगुणेति सूत्रस्यसमानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेव । समानाधिकरणेन षष्ठीसमासाऽप्राप्तेः । षष्ठीतिसूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणात् । अर्थाऽभेदादिति भाष्यस्याऽयमर्थ –अर्थस्य–पुरुषस्य, राज्ञा भेदाऽभावात्–राजनिरूपितभेदनिबन्धनसंबन्धवत्त्वाऽभा[illegible]

ये

नि

सत्वाच्च । पूर्वकायाऽसिद्ध्या तयो पर्यायताया अशक्यस्वीकाराच्च ॥

अल्पाच्त । तरप श्रवणाद्विचाराऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह–किमिति । तन्त्रे तरनिर्देशे प्लक्षन्यग्रोधावित्यादिसिद्ध्यर्थं यत्किंचिदपेक्षयाऽल्पाच्त्वम् । अतिशयस्तूपात्तापेक्षया, अतन्त्रे त्वल्पत्वमेवोपात्ताऽपेक्षयेति बोध्यम्।अत एव'शङ्खदुन्दुभिवीणाना'-मित्यस्य सिद्धिस्तत्पक्षे । तत्राऽन्त्यो युक्त । द्वयोरित्यस्याऽविवक्षावदतिशयस्याऽप्यविवक्षौचित्यादित्याहु । भाष्ये–दुन्दुभिशब्दस्यापीति । न चैतत्प्रत्ययभावेपि 'द्वन्द्वे घी'त्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिशब्दस्यैव पूर्वनिपात. प्राप्नोतीत्यपिरसङ्गत इति वाच्यम्,पूर्वयो. पूर्वं द्वन्द्वे ततो वीणाशब्देन द्वन्द्वे तस्य पूर्वनिपाताऽप्राप्त्या तदुक्ते।तद्ध्वनयन्नाह–कदाचिदिति। अथातन्त्रमितिभाष्याशयमाह–अतन्त्रे इति । अल्पा-

१ 'उताहोस्विद' । २ अपि क्वचिन्न । ३ 'अथवा पुनरस्तु तन्त्रं ।
४ 'अस्तु तर्हि तन्त्र' । ५ 'सम्बन्धवा' । ६ 'यत्तु' ।

सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि ॥ अथ वा पुनरस्त्वतन्त्रम् ॥ ननु चोक्त-'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि' 'प्रासादे धनपतिरामकेशवाना'मित्येतन्न सिध्यती'ति ॥*॥ अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासे ॥*॥ अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासं करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवाः, [तेषां] धनपतिरामकेशवानामिति ॥

अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विदविशेषेण ? ॥*॥ अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषे ॥ ॥*॥ अनेकस्य प्राप्तावेकस्य नियमो भवति, शेषष्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदव इति ॥*॥ ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥*॥ ऋतुनक्षत्राणामा

प्र] पान्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति। तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति। यदेतदिति। तन्त्रे दोषप्रसङ्गात्प्रयोजनाऽभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतन्त्रे तु तस्मिंस्तरपः स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् ।

शङ्खतूणवाविति । नियतद्रव्यविवक्षाया जातिपरत्वाऽभावादेकवद्भावाऽभावः । तूर्याङ्गाणामित्यपि न भवति । शङ्खस्याऽतूर्याङ्गत्वादित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे । अथ यत्रेति । यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ व्यक्तिरभस्तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रवर्तनात्सर्वथा निय

उ]च्चेति । परत्वादस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः । 'मृदङ्गशङ्खतूणवा' इति पक्षद्वयेपि भाष्योक्तरीत्यैव साध्यम् । अतन्त्रपक्षे त्वारोपितातिशये तरप्पारायणे द्रष्टार्थः । स्वरितादिति सूत्रेऽनुदात्तानामिति बहुवचननिर्देशवत्। तन्त्रे तरनिर्देशे बहुषु नियमाय भाष्ये उक्तम्-'अल्पाजिति वक्ष्यामी'ति।यत कुतश्चिरसर्वस्याप्यल्पाच्त्वात्सामर्थ्यादतिशयप्रतीतिः । एवं च द्वयोरित्यशाऽभावान्शङ्खदुन्दुभीत्यादिसिद्धिः । एवं च द्वयोरित्यशस्त्यागपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम्। 'मृदङ्गे'त्यादौ त्रयाणां समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति पत्रे।नियतद्रव्येति। जातिप्राधान्ये हि तदाश्रयसर्वव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण नान्तरीयकत्वाद्बोध इति भावः।तदा लक्षणेति।एतदुदाहरणावच्छिन्नघटित्वनात्यवच्छिन्न क्वचित्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वान्, एकस्य युगपदनेकधर्मविषयमत्वाऽसंभवाच्च अन्यस्यावधित्वेप्येकस्य व्यवधानाच्च पुनस्तत्रैवा

१ अपि क्वचिन्न । २ 'वक्ष्यामीति' । ३ 'तरब्नि' । ४ 'सहसमासं' । ५ 'तूणवौ च मृदङ्गश्च' । ६ 'राम केशवौ च धनपतिश्च' । ७ क्वचिन्न । ८ 'नेकस्य प्रा' । ९ 'शेषे' । १० 'अनेकप्रा' ।

नुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः ॥*॥ अभ्यर्हितम् ॥*॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ । श्रद्धामेधे ॥*॥ लघ्वक्षरम् ॥*॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् । शरचापम् ॥ अपर आह–सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति ॥ श्रद्धातपसी दीक्षातपसी ॥*॥ वर्णानामानुपूर्व्येण ॥*॥ वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥*॥ भ्रातुश्च ज्यायसः ॥*॥ भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥*॥ सङ्ख्याया अल्पीयसः ॥*॥ सङ्ख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । एकादश द्वादश ॥*॥ धर्मादिषूभयम् ॥*॥ धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ । कामार्थौ, अर्थकामौ । गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ, अन्तादी ॥ [अल्पान्तरम्] ॥

सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २।२।३५ ॥

॥*॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ बहुव्रीहौ सर्वनाम

प्र]मेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्ज्ञापकाश्रयेण । उदगयनस्थाविति । उत्तरायणस्थौ । लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम् । मातापितराविति । गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताऽभ्यर्हिता । श्रद्धामेधे इति । सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम् । लघ्वक्षरादपीति । पूर्वं विप्रतिषेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं, स्वरूपेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाश्रयेणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम् । अल्पीयस इति । 'अर्थस्य वाचिकाया' इति शेषः । एतच्च द्वन्द्वाऽद्वन्द्वविषयमित्याहुः । 'द्व्येकयो'रिति तु सौत्रो निर्देशः ॥ [अल्पान्तरम्] ॥

सप्तमी । विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम् ।

उ]ऽप्रवृत्तिरिति भावः । व्यक्तिपक्ष इति । एतदुदाहरणावच्छिन्नतद्विलव्यक्तिविषयकलक्षणभेदेन तेषामचरितार्थ्यापुनः पुनः प्रवृत्तिरस्त्येवेति भावः । वस्तुनो वाचनिकमेवेद, जातिपक्षेऽप्यावृत्तिं विनैव तज्जात्याश्रयसर्वविषयकत्वाऽसम्भवात् । उदगयनस्थावित्यस्याऽनुपयोगादाह–लौकिकेति । वेददर्शनेति । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी'दित्यादिवेददर्शनम् । 'अल्पीयस्या' इत्युचितमत आह–अर्थस्येति । एतच्चेति । अत एव तत्पुरुषेऽयेकादशेत्येव । बहुव्रीहौ 'द्वित्रा' इत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

सप्तमी । यदा विश्वस्येति । 'देव' इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वमभवः । विश्वे देवो

१ क्वचिन्न । २ 'शरशीर्य' 'शरणिर्य' । ३ अत्र उदाहरणव्यत्ययः क्वचित् । ४ अल्पीयस्या' ५ 'निपातो वक्तव्य' ।

सङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यान कर्तव्यम् ॥ विश्वदेवे । विश्वयशा । द्विपुत्र । द्विभार्यः॥ अथ यत्र सङ्ख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहि कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम्?॥ परत्वात्सङ्ख्याया ,–द्यन्याय ऱ्यन्याय ॥*॥ वा प्रियस्य ॥*॥ वा प्रियस्य पूर्वं निपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुड गुडप्रिय ॥ ॥ सप्तम्या पूर्वनिपाते गड्वादिभ्य परवचनम् ॥*॥ सप्तम्या पूर्वनिपाते गड्वादिभ्य परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गडुकण्ठ गडुशिरा ॥ [सप्तमा वि] ॥

निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

॥*॥ निष्ठाया पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्य परवचनम् ॥*॥ निष्ठाया पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्य परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजाता । दुःखजाता ॥*॥ न वोत्तरपदस्याऽन्तोदात्तवचन ज्ञापक परभावस्य ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचन ज्ञापक परभावस्य' । यदय जातिकालसुखादिभ्य परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्त्व शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य –'पराऽत्र निष्ठा भवती'ति ॥*॥ प्रतिषेधे [तु] पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठ ॥*॥ प्रतिषेधे तु पूर्वनिपात प्राप्नोति 'अकृतमितप्रतिपन्ना ' इति, तस्माद्राजदन्तादिषु पाठ कर्तव्य ॥ ॥ [नैवा प्रतिषेधवचन ज्ञापक परभावस्य ॥*]॥ न वा कर्तव्य । अत्रापि प्रतिषेध वचन ज्ञापक–'परा निष्ठा भवती ति ॥*॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥*॥ प्रहरणार्थे

प्र]विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्ध पूर्वनिपात ।द्विपुत्र इति। दिक्प्रदर्शनमेतत्।अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्ध सङ्ख्याया पूर्वनिपात । तस्माद्द्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणम् । परत्वात्सङ्ख्याया इति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । एवमर्थमेव च सङ्ख्यायाः सर्वनाम्नो रिति न कृतम् । [सप्तमीविशेषणे] ॥

निष्ठा । प्रतिषेधे त्विति। 'अकृतमितपतिपन्ना' इति कृतादीनामन्तोदात्तत्व प्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज्ज्ञापित परनिपातोपि न स्यादित्यर्थ ।नवेति।उत्तरपदान्तोदात्त्वे प्रसक्त प्रतिषेध क्रियते । यदि च परनिपातस्ततस्तत्प्रसङ्गो नान्यथा॥

उ]स्येति विग्रह न राज्ञाया'मिति क्वचित्प्रतिषेध ।द्विशुक्ल इति।द्वौ शुक्लगुणौ यस्येत्यर्थ । अत्र हि द्वयोर्गुणवाचित्वादनियमो विशेषणस्य । पुत्रभार्याशब्दावपि गुणवचनाविति भाष्याशय । जन्यपुरुषधर्मभोग्यस्त्रीत्वयोर्गुणत्वादित्यन्ये । [सप्तमी] ॥

निष्ठा । यदयमिति–भाष्ये। बहुव्रीहौ आच्छादनभिन्नपात्र्यादिभ्य परमुत्तर पद क्तान्तमन्तोदात्त, कृतादीन्वर्जयित्वेति सूत्रार्थ । [निष्ठा] ।

---

१ देवा '। २ क्वचित्। ३ निपातो वक्तव्य '। ४'भक्षिता'। ५ परास्या '। ६ न च'।

म्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्। अस्युद्यत मुसलोद्यत। असिपाणि दण्डपाणि ॥*॥ द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्त विप्रतिषेधेन ॥*॥ द्वन्द्वे घ्यन्तस्मादजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। 'द्वन्द्वे घि'त्यस्यावकाश — पटुगुप्तौ। 'अजाद्यदन्त'मित्यस्यावकाश — उष्ट्रखरौ। इहोभयं प्राप्नोति— इन्द्राग्नी। 'अजाद्यदन्त'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ उभाभ्यामल्पाच्तरम् ॥*॥ उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। 'द्वन्द्वे घि'त्यस्यावकाश — पटुगुप्तौ। 'अल्पाच्तर'मित्यस्यावकाश — वाग्दृषदौ। इहोभयं प्राप्नोति— वागग्नी। 'अल्पाच्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ 'अजाद्यदन्त'मित्यस्यावकाश — उष्ट्रखरौ। 'अल्पाच्तर'मित्यस्यावकाश — स एव। इहोभयं प्राप्नोति वागिन्द्रौ। 'अल्पाच्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ [निष्ठा] ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ २।२।३८ ॥

॥~॥ कडारादय ॥ ॥ कडारादय इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्–गडुलशाण्डिल्य शाण्डिल्यगडुल। खण्डवात्स्य। वात्स्यखण्ड ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विज्ञास्यते॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥ २।२।२ ॥

अनभिहिते ॥ २।३।१ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहित नाम? ॥ 'उक्त निर्दिष्ट-

प्र.] कडारा। बहुवचननिर्देशादिति। कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देश, यथा छत्रिणो यान्तीति। इत्युपाध्यायजज्जटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। द्वितीय पाद समाप्त। २।२।२॥

अनभिहिते। प्रत्याख्यानवादी स्ववाचोऽनभिहितशब्दार्थमारम्भवादिन सज्ञरूपमिति पृच्छति–किमिदमिति। अभिपूर्वस्यावद्धानिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते। 'अथाभिधानीमादत्त' इत्यत्र बन्धनवृत्ति। 'अभिहित श्लोक'इत्युच्चारण

उ] कडारा कर्म।कडारशब्दस्येति।बहुवचनसामर्थ्यादजहल्लक्षणा छत्रिण इतिवदाश्रयणीयेत्यर्थ। इति श्रीनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्त। २।२।२॥

अनभिहिते। स्ववाचेति। प्रयोक्तकर्त्रेत्यर्थ। करणभूतयेत्यर्थो वा। स्वशब्देनाऽऽरम्भवादी। स्वरूपार्थयो प्रसिद्धत्वेपि तस्याऽनेकार्थत्वान्निर्द्धार्य-

---

१ पूर्वापरव्यत्यय क्वचित्। २ 'द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तमुभाभ्यामल्पाच्तर विप्र'। ३ 'उष्ट्रखर'। ४ 'वाग्दृषदौ'। ५ क्वचिन्न। ६ इद वार्त्तिकमित्यन्ये।

मभिहित'मित्यनर्थान्तरम् । यावद्ब्रूयादनुक्ते, 'अनिर्दिष्टे' इति, तावदन भिहिते इति ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याऽभावादभि हिते ॥१॥ **अनभिहितवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अन्यत्रापि विहि तस्याऽभावादभिहिते'** । अन्यत्राऽप्यभिहिते विहित न भवति॥ क्वान्यत्र ?॥ **चित्रगु , शबलगु ,—बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। गार्ग्या , वत्सा , बिदा , उर्वा ,–यञञ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति। सप्तपर्णोऽष्टापदमिति,–समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचन न भवति ॥**

यत्तावदुच्यते'—चित्रगु शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य

प्र]त्रुति । 'अभिहितोऽर्थ' इति प्रतिपादनश्रुति । हिनोतेरपि गतिव्र्यर्थस्याभिहित मिति भवति,नत्र वक्ष्यमाणाना कर्मादीनामर्थाना बन्धनार्थचतुष्टयाऽसभवात्प्रति पादनवचन एवाऽभिहितशब्द आश्रयणीयस्तत प्रयोजनाऽभावादनर्थक सूत्रमिति भाव । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह–**उक्तमिति** । प्रतिपादितमित्यर्थ । यथा 'उक्तार्थानाम प्रयोग' इति । **यावद्ब्रूयादिति** । यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिन्नार्थत्व प्रति पादयत । **अनभिहितवचनमिति** । अर्थप्रत्यायनाय लोके शब्द प्रयुज्यते, स चाऽर्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाऽभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् । अक्षिनिकोचादिभिरप्यवँगतेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यते, किं पुन शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे । **यञञ्यामिति** । यञन्तनाऽञन्तेन चेत्यर्थ । यञञोस्तु लुप्तत्वादर्थाभिधान न सभवति । **न्याय्योत्पत्तिरिति** । उत्सर्ग पूर्वा चार्यप्रसिद्धया न्याय्य' उच्यते । बहुवचनोदाहरण–गार्ग्यो गार्ग्यायिनि, अत्र यञैव परदेशस्याऽवष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात् । बहुवचने तु यञञोर्लुप्तत्वाद्वि रोधकाऽभावाद्युक्तार्थतयाश्रयेणैवाऽणोऽनुत्पत्ति प्रतिपाद्या । **सप्तपर्ण इति**। वाप्साया विषये द्विर्वचनमुच्यते, अस्ति चेह वीप्सा–सप्त सप्त पर्णा यस्येति । **समासेन तु**

उ]भिमतमर्थं तन्मुखेन वाचयित्वा सूत्र प्रत्याख्यातु प्रश्न इति भाव । **अर्थवत्तु द्यासभवादिति** । तद्विषयत्वाऽसभवादित्यर्थ । भाष्ये–**विहितस्याभावादभिहिते इति** । लौकिके प्रयोगे लाघवनादरेण भवत्येव तथा प्रयोगो, विहितस्य तु नेत्या शयेन तदुक्त । **न सभवतीति** । 'ताभ्या'मिति शेष । कस्यापि तद्धितस्यान्यायेनोत्पत्त्यसभवाद्यर्थं विशेषणमत आह–**उत्सर्ग इति** । **विरोधकाऽभावादिति** । परदेशरोधकाऽभावादित्यर्थ । **अण इति** । इदमुपलक्षणमिञ इति बोध्यम् । सप्तपर्णशब्दे समासे द्वित्वाऽभावात्कथ वीप्सावगतिरित्यत्राह–**समासेन विति** । ननु सर्वथोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारम्भानुपपादनात्किं **यत्तावदिति**

१ 'अष्टापद इति'। २'भवतीति'। ३ वगतार्थे '। ४'पादितार्थे '। ५ विरोधाऽभावा'।

मत्वर्थीयो न भवती'ति ॥ अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते न चात्राऽस्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ यदप्युच्यते-'गार्ग्या वत्सा बिदा उर्वा',-यत्र[1] न्म्य'मुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्यायपोरुत्पत्तिर्न भवती'ति ॥ समर्थाना प्रथमाद्वे'ति वर्त्तते, न चैतत्समर्थाना प्रथमम् ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् ॥ यदप्युच्यते-'सप्तपर्णोऽष्टापदमि'ति,-समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचन न भवती'ति ॥ यदत्र वीप्सायुक्त नाऽद प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति ॥ अस्वद्गुजकस्तु[2] तर्हि । अम्-भिनत्ति छिनत्ति । अमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शप्न भवति ॥

प्र]शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद्द्विर्वचनाऽभाव । आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथासाध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह-यत्तावदिति । न चाऽत्राऽस्तिनेति । वर्त्तिपदयोरन्यपदार्थे उपसङ्क्रान्तत्वादस्त्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात्स्वार्थस्य ससृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याऽभाव । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव । न चैतदिति । 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इत्यधिकारादपत्यवद्वाचिन षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययेन भाव्य, न त्वपत्यवाचिन । यतस्तोऽस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीत्यण्न भवतीत्यर्थ । यदत्रेति । वीप्स्यमानार्थाभिधायिन पदस्य द्विर्वचन विधीयते । पर्वार्थस्य वाक्यायोग, न चाऽत्र पर्वशब्दस्य प्रयोग । अमोक्तत्वादिति । भावकर्मकर्तारो विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रि

उ]मन्येनाऽत्र आह-आरम्भवादीति । तथा च तदर्थासे फलाऽभावेन तदनुपसरणे न मानमित्यभिमान । भाष्ये-नचाऽत्राऽस्तिनेति । वर्त्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन ससृष्टत्वात्पृथक्त्वाऽभावेन वहिर्भूताऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभाव इति भाव । यत्तु कैयटेनाऽस्त्यर्थस्य तत्रैवान्यपदार्थ एवान्तर्भूतत्वादित्युक्त, तदनुपयुक्तम्, बहुव्रीहावस्त्यर्थानन्तर्भावस्य मतुप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । तत्र हि-तद्भिन्नार्थद्विवक्षया पञ्चगुरित्यादौ बहुव्रीहेरन्तरङ्गत्वमुक्त-'विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वाद [illegible] व्रीहि इति कयट । स्वार्थस्य [illegible]र्थो-वर्त्तिपदार्थ । अत्रोपम- 'द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्त'मित्यस्य-तस्यापत्यमिति सूत्रस्थद्वितीयपदवान्यमर्थमित्यर्थ इत्याशयेनाह-समर्थानामिति । नचात्रेति । 'सप्तपर्ण'शब्दस्तु तादृशे वृक्षविशेषे रूढ इति भाव । भाष्ये-पङ्क्तौ पङ्क्ताविति । अष्टापद शारिफल'मित्यमर । पूर्वाचार्येति । स्वमते तु विकरणा द्योतका इत्यभिमान । वस्तुतो बहुजकर्त्तोरपि द्योतकत्वाद्द्योतकत्विपर्येप्यय न्याय । द्योतकविषयेऽपि एकेन द्योतिते उक्तार्थानामिति न्यायेनाऽपरद्योतका

'उर्वा' इति । २ अष्टापद इति । ३ 'पदान्यस्य' । ४ इद वार्त्तिकमित्यन्ये । ५ 'द्विगु' । ६ 'बकर' ।

बहुच्–बहुकृत बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्ते कल्पबादयो न भवन्ति[1] ॥ अकच्–उच्चकै नीचकैरिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीना कादयो न भवन्ति ॥ ननु च अम्बहुजकचोऽपवादास्तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति[2] ॥ ॥*॥ अम्बहुजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गोऽप्रतिषेध ॥*॥ समानदेशैरपवादै रुत्सर्गाणा बाधन भवति[3] । नानादेशत्वाच्च प्राप्नोति ॥ किं पुनरिहाऽकर्तव्यो ऽनभिहिताधिकार क्रियते, आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ? ॥ इहा ऽकर्तव्य क्रियते । एप एव हि न्याय्य[4] पक्षो यदभिहिते विहित न स्यात् ॥ ॥*॥ अनभिहितस्तु[5] विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥*॥ अनभिहितस्तु

प्र]त्यैवमुक्तम्। अनाप्यन्यथासिद्धिमाह–नन्विति। ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताऽभावा दहेतुत्वम् । नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारण न विशेपविधानमेव। वार्तिककारस्य चेद दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाऽभावेपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्राऽवोचत् । तक्रदान च दधिदानस्य विरोधाऽभावेपि लोके बाधक दृश्यते । तदेव अमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य[6] व्यवस्थापितम् । इदानी मारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति–कि पुनरिति । आहोस्विदन्यत्रे ति। 'अपूपौ द्वा वित्यभिहितपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्अमादिभि रभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थ कर्तव्य सन्न क्रियत इत्यर्थ । प्रत्याख्यानवादाह– इहाऽकर्तव्य इति अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते । अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाऽभाव प्रयोजनाऽभावादेव सिद्ध । इदानी मेकत्वादाना विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्र समर्थयितुमाह–अनभिहितस्त्विति। 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैकत्वादीनि

उ]ऽभाव इति बोध्यम् । भाष्यकारस्त्विति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद' इति लक्षणानुसारेण तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधन मिति तद्भाव । तन्मतेऽप्यय न्याय आवश्यक । यथोक्त–'समासेनाभिहित सुजर्थ इति द्विदशा इत्यादौ सुज्न ति । इदानीमिति । दृष्टान्तानामन्यथासिद्ध परिहारे जात इत्यर्थ । अन्यस्य त्विति । शास्त्रविहितस्यैत्यर्थ । लौकिके प्रयोगे लाघवाऽनादरादिति भाव । एवमेव व्यतिलुनीत इत्यत्रापि समावेश । तत्र हि पूर्वमात्मनेपद तत स्पष्ट तत्प्रतीतये व्यतिप्रयोगोपि । अपूपावित्यत्र द्विवचन तु विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेर्न्यायसिद्धत्वात्कृतम्। भाष्ये—विहित न स्या दिति । न भवितुमर्हतीत्यर्थ । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति चादर्हे लिङ् । एकत्वादी नामिति । सख्यावाक्यविभक्तिविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीना विशेष्यत्वमव

१ 'भवन्तीति' । २ 'प्यन्तीति' । ३ 'भविष्यति' । ४ 'न्याय '। ५क्वचिन्न। ६ 'त्वस्य स्यापि' । ७ 'मुक्तार्थत्वस्य' ।

विभक्त्यर्थ ॥ क. पुनर्विभक्त्यर्थः ? ॥ एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । तेष्वनभिहितेषु[1] कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति ॥ 'तस्मादनभिहितवचनम्' ॥ तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ॥ अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्–'एकत्वादयो विभक्त्यर्था' इति ॥८॥ अभिहिते हि

प्र.]विशेषणानि,कर्मादीनि विशेष्याणि,एकत्वस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति,तदा कर्म द्वितीयार्थ संपद्यते । तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति, तदा गतार्थत्वाद्द्वितीया प्राप्तिरेव नास्तीति, नार्थोऽनभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं, कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो विभक्त्यर्था संपद्यन्ते । ते चाऽभिहितेष्वपि कृदादिभि कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योऽनभिहिताधिकार । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति–क पुनरिति । एकत्वादय इति । 'कर्मणि द्विती'येत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्ष –कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति, न स्वाभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति। कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारम्पर्येण कर्मादीनां निमित्त-

उ]त्वम्भवेदित्यर्थ । आदिना द्वित्वादि। तदाह–कर्मणीति । एकस्य यदिति । एकत्वस्याश्रयो यत्कर्मेत्यर्थ । 'द्व्येकयो'रिति षष्ठीति भाव । परेत्विदं चिन्त्य, बहुषु त्वत्र सप्तमीदर्शनेन द्व्येकयोरित्यस्यापि सप्तमीत्वौचित्यात् । तस्मात्प्रातिपदिकार्थेस्यान्वये सति तद्गतकर्मत्ववृत्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थ उचित । अत्र च सङ्ख्यान्तं चतुष्क प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे । त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य,तत कर्मण एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थ सङ्ख्याबोधकस्य । इदमेवाभिप्रायाग्रे एतन्मते 'कर्मण एकत्वे' इत्यादिक्रमेणार्थं दर्शयिष्यति भगवानित्याहु । नार्थ इति । प्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थानुक्तावपि तेन न्यायेनाऽतिप्रसङ्गविरहात्तत्प्रतिबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाचेति भाव । तदभिधानायेति । उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भाव । तेषामेवेति । तथा च सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वसम्भावितमिति भाव । सप्तमीनिर्देश इति । ननु द्वितीयात्रा सूत्रे श्रुतत्वात्तद्देशत्वैव सप्तमी उचिता, न त्वेकत्वापेक्षा,किं च सङ्ख्याया प्राधान्ये विशेषणत्वस्यैव इत्यादेकत्वविशिष्टे कर्मण्येवार्थ उचित इति चेन्न, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानाऽनुपयोगात्तदुद्देश्यनियमार्थत्वापेक्षया एकत्वविशेषणतया विधित्वद्वारा कार्यनियमस्यापि सिद्धिरिति विधित्वात्तथैवान्वय उचित इत्याशयात् । तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा तिङाद्यभिहितेऽपि

1 भिहितेषु सत्सु' । २ 'एकं यत्' ।

प्रथमाऽभाव ॥*॥ यो हि मन्यते—'कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहितेषु[1] सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न[2] भविष्यती'ति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति[3]। क ? ॥ वृक्ष प्लक्ष ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रातिपदिकेनोक्त प्रातिपदिकार्थ इति ॥ न क्वचित्प्रातिपदिकेनाऽनुक्त प्रातिपदिकार्थ, उच्यते च प्रथमा, सा वचनाद्भविष्यति ॥ तवैव तु खल्वेष दोष—यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्था, 'अभिहिते प्रथमाऽभाव' इति प्रथमा ते न प्राप्नोति ॥ क ? ॥ पचत्योदन देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ तिङोक्ता एकत्वादय इति।

प्र]भावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। अभिहित इति। यदा वक्ष्यमाणाना कर्मादीना विभक्त्यर्थत्व तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्य,तस्य च प्रातिपदिके नैवोक्तत्वाद्वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति। एकत्वादीना तु विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तत एवेति दोषाऽभाव। प्रत्याख्यानवाद्याह—न क्वचिदिति। वचनसामर्थ्यात्प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति। द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति। तिङोक्ता इति। अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तत्र विभक्तिविधानम्। पचतीति

उ]स्युरित्यतदर्थं स आवश्यक। 'एकत्वादय' इत्यस्य ते एवेत्यर्थ। एव च 'सङ्ख्यारहित चतुष्क प्रातिपदिकार्थ' इति पक्ष सूत्रमावश्यकमित्युक्त भवति, तदितरपक्षेषु च न कर्तव्यमिति। पञ्चकपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति बहुष्विति सूत्र भाष्य कैयटयो स्पष्टम्। पञ्चकपक्षे सुपा द्योतकत्वाद्वाचकद्योतकयोर्द्योतकयोश्च[4] समुच्चयस्य दृष्टत्वादन्यभिहितेऽपि स्यादत स आवश्यक। वस्तुतस्तु 'एकत्वादयो विभक्त्यर्था'-इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वेन बोधिता इत्यर्थ। एव 'कर्मादयो विभक्त्यर्था' इत्यस्यापि। यद्यपि द्योतकविषये कचिद्द्विर्बद्ध सुबद्धमितिन्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिति न्यायाश्रीयते। परन्त्वय न्याय सूत्रोक्तप्रधानविषय इति भाव। उक्तार्थानामिति न्यायस्य द्योतकविषयेऽपि सञ्चारो दृश्यतेऽविपरी इति सूत्रे भाष्ये। 'अपूपौ द्वा'वित्यादौ व्यभिचारश्च तत्रैवोक्त। ननु प्राधान्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्व न कर्मादीनामत आह—कर्माद्याश्रितानामिति। माभूवन्निति। वाक्यसमाप्ताविति शब्द। भाष्ये—तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति। सामर्थ्यमनोक्तार्थानामप्रयोगरूपम्।स्वपक्षे नाय दोष इत्याह—एकत्वादीना चेति। द्वितीयादिषु वैषम्य दर्शयति—द्वितीयादयस्त्विति। अनभिहितैकत्वाद्यभिधानायेति।प्रातिपदिकार्थसूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वाऽसम्भवेनैकत्वादिविशेषणत्वमिति भाव। कर्तुरेकत्वमिति। येऽपि क्रियायामेव तिङ्वा

१ 'ष्वनभिहि'। २ 'मुत्पत्तिर्भवि'। ३ तस्य प्राप्नो'। ४'वाचकयोर्द्योतक'।

अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि, परिगणनं च ॥ न क्वचित्तिङेकत्वादीनामनभिधानम्, उच्यते च प्रथमा। सा वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चेहानभिधानं-वृक्षः प्लक्ष इति ॥ अत्राप्यभिधानमस्ति ॥ कथम्? ॥ वक्ष्यत्येतत्-'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति। वृक्षः प्लक्षः। 'अस्ती'ति गम्यते। तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः[3] अभिहिते प्रथमाभाव इति,-प्रथमा ते न प्राप्नोति॥ क्व?॥ 'कटं करोति भीष्मं सुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति। कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाऽभिहितं

प्र]च कर्तुरेकत्वं तिङाऽभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः। परिगणनं चेति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्। अत्र च तिङाऽस्त्वेकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः। आरम्भवाद्याह-न क्वचिदिति। सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते। उच्यते चेति। प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः। भवन्तीपर इति। लडर्थ इत्यर्थः। ततश्च 'वृक्ष' इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याऽभिधानादनवकाशत्वात्तिङाऽभिहितेऽप्येकत्वादौ प्रथमा भवति। एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तमुद्भावयति-तवैवेति। भीष्ममिति। भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वं, तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाऽभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोति।आरम्भवादिनस्तु परिगणनारम्भात् कटशब्दात्

उ]द्भारकगतसङ्ख्यामारोप्य तत्रैव तिङर्थसङ्ख्यान्वय इति वदन्ति, तेषामपि आरोपमूलतया सोक्तप्रायैवेति बोध्यम्। अन्यथा तिङर्थाश्रयगताया उक्तत्वेऽपि धेनत्वविशिष्टलक्षणासार्थगताया अनुक्तत्वेन तदसङ्गतिरेव स्यात्। न च केयाया स्वत एकत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य कथमुक्तत्वम्। तस्यापि साधने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके तदनारोपे सत्त्वात्। अन्यथा पचत' इत्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः। मम तु आरोपितयाऽप्युत्तरसङ्ख्यया पूर्वसङ्ख्याया बाधान्न दोषः। आवृत्तिगतसङ्ख्यारोपेण सहस्रदक्षिण इत्यादिवत्। एवं च द्वित्वाद्यभावे द्रौ द्रव्यस्य नि सङ्ख्यत्वाऽभावेन साधने एकत्ववचनमेवेति भाष्याशयात्। ननु नेह सुपो युगपत्प्रवृत्तिं वक्तुं शक्यत्वेन तिङोक्ता' इत्यसङ्गतमत आह भाष्ये-परिगणनं चेति। तथा च तिङ्कृदित्यादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्यालोचनया तिङुत्पत्तिर्नैन्त सुप्प्रनाक्षल इत्यर्थः। 'अस्तिर्भवन्तीपर' इत्यस्य न्यायसद्धत्वमाह—सर्वत्र चेति। द्वयोरिति सूत्रस्याऽन्यत्र सावकाशत्वात् सामर्थ्याऽसिद्धिमाशङ्क्याह प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति।'अभिहिते प्रथमाभाव' इति भाष्यस्याऽभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाऽङ्गीकारादित्यर्थः। भीष्मादीनामपि कर्मत्वान्वय प्रथमाप्रसिरत आह-विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति। प्रधानगतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तदुक्त-

१ 'धिकारं त्वं चकरोपि'। २ क्वचित्। ३ 'दर्शनीयं शोभनं'।

कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि प्राप्नोति ? ॥ प्रथमा ॥ तद्यथा—'कृत कटो भीष्म उदार शोभनो दर्शनीय' इति करोते रुपद्यमानेन क्तेनाऽभिहित कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति॥ का तर्हि ? ॥ प्रथमा भवति ॥ नैष दोष । न हि प्रमोऽनभिहिताधिकारोऽस्ति,नापि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति । अस्ति च सामर्थ्यम् ॥ किम् ? ॥ कर्मविशेषो वक्तव्य ॥ अथ वा कटोपि कर्म,

प्र] त्पद्यया द्वितीययाऽभिहितऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोष। कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसबन्धि कर्मत्व प्रतिपाद्य । तत्र च यथा कट शब्देन भीष्म वादीनामनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । नह्यन्यथा तद्विशिष्टत्व कटस्य प्रत्याययितु शक्यते । अथ वेति। यद्य करोतिनैयपाऽऽप्तुमिष्टतम त सर्व कर्म द्रव्य गुणश्चान ह्यसौ कर्मान्तरम् सतुप्यति। तत्र करोतिक्रियाया पृथक्सर्वेषा कर्मत्वे प्रत्येक द्वितीयोत्पत्ति ,पश्चात्वे

उ] मेव, विशिष्टस्य तदपेक्षयातिरिक्तत्वाऽभावादिति शङ्कितुरभिमान ।

आरम्भे दोषाऽभावमाह—आरम्भवादिनस्त्विति । भाष्ये—सामर्थ्यादिति । भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थ । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूपसामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्ट कर्मत्वयुक्तिव्याघात । तच्च न कटपदोत्तरद्वितीययाऽभिहितमिति भाव । तदाह—तत्र च यथेत्यादिना । विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छायामय प्रयोग, तत्प्रतिपादन च नोभयत्र द्वितीया विनेति भाव । अत्र पक्षे भीष्मपदा त्कर्म वाचनाल्लिङ्गिनशुद्धगुणस्यैवोपस्थितिरितरस्य तद्वैशिष्ट्यप्रतीतौ पश्चाद्विशिष्टस्यै ककर्मत्वशक्तिमत्तयोपस्थिति ।तयोपस्थितौ च भीष्माद्युत्तरद्वितीयाऽपि सहकारिणीति तात्पर्यम् । तदाह—नह्यन्यथेति । 'तद्विशिष्टत्व कटस्ये'त्यनन्तर—'विशिष्टस्य कर्मत्व चे'ति शेष । यथा कट करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्व न प्रतीयते।एव 'भीष्म कट करोती'त्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्विशिष्टाऽप्रतीत्या तत्र प्रतीयत इति भाव । पश्चादिति । तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्व कि तु क्रियाया कर्मत्वेनान्वितयोर्मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके । परे तु साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादित्यम् । एव च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मशक्तिविशिष्टस्यैव बोधन भीष्मपदात् । द्रव्येणाऽभेदान्वयात्तु तस्या शक्यतावच्छेदकार्थबोधे विशिष्याऽग्रह , भीष्मकटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव । 'कारकाणा भावनान्वय' इत्यस्य च साक्षात्स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्यर्थान्न तद्विरोध ।तदेव ध्वनयन्कैयट

१ 'स ममा' ।

भीष्मादयोऽपि, तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम्॥ अथवा कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ अस्ति खल्वपि विशेष —— 'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयं मिति चे,'कृत कगे भीष्म उदार शोभनो दर्शनीय' इति चे करोतेरुपद्यमान कोऽनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते, कटशब्दात्पुनरुपद्यमानया द्वितीयया यः कटस्थं कर्म तच्छक्यमभिधातु

प्र]कवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव । यद्यपि गुणद्रव्यो करोतिना सवन्धस्त थापि तमप् श्रुत्या प्रकर्षस्याश्रितत्वाद्द्रव्यस्येव क्रियान्तर उपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सित तमत्वात्स्यैव कर्मसज्ञा, न गुणस्येति मन्वाह-अथ वे ति । तत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीना स्वयमकर्मत्वपि विशेष्यसवन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलाना च प्रातिपदिकाना परश्चति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । तनो यथेश्वरसुहृद स्वय निर्धना अपि तद्धनेन घनेन तत्फलभाज एव गुणा अपि। चाप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति- अस्ति खल्वपीति । अनवयवेनेति। साकल्येन । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थ । कटस्थमिति । प्रातिपदि

]आह-'क्रियाया पृथक् सर्वेषा कर्मत्वे प्रत्येक द्वितीयोत्पत्ति पश्चात्त्वेकवाक्य तया विशेषणविशेष्यभाव' इति । पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थ । अक्षरस्वारस्यात्। पृथक्सर्वेषा कर्मत्वे' इत्यस्य च साक्षात्परम्परया वे'ति शेष । 'द्रव्यगुणयो करोतिना सबन्ध' इत्यत्रापि स एव शेष पूरणाय । सम्बन्धश्च तदर्थफलाश्रयत्वरूप । एतेनाऽत्र पक्षे प्रथम सर्वेषा भावनान्वय पश्चा त्पार्ष्णिके परस्पर मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति परास्तम्। ज्ञानद्वयकल्पना गौरवाच्चाऽननुभवाच्च एकवाक्यतयेति कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहु । क्रियान्तरे-तद्विशेषे आसनशयनादिरूपे । ईप्सिततमत्वा दिति । साक्षात् क्रियान्वयेव हीप्सिततमम् । एव करणसज्ञाऽपि साधनतमत्वा द्द्रव्यस्यैवेत्यादि बोध्यम् । परन्विद चिन्त्यम्, 'अश्वेन पथा दीपिकया व्रजती'त्यादौ सर्वेषा करणत्वाऽनापत्त्या कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षो न तु स्वकक्षायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । 'गा पयो दोग्धी'त्याकडारसूत्रभाष्याऽसङ्गतेश्चेति दिक् । अथवेति । सामानाधिकरण्य नाम-अनेकस्य पदस्य विशेष्यनयैकार्थबोधकत्व, यदि भिन्न शक्तित्व स्यात्तदा शक्तिभेदेनाऽर्थस्यापि भेदादेकार्थत्व भज्येत। तस्माद्विशेष्यसमान शक्तिकत्व तदभिन्नविशेषणानामिति नियमार्थं समानविभक्तिकत्वमेव। फलाश्रयत्वा दिवत्समानाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति तदुपपादयति—ततो यथेति । यथा मैत्रीभद्रभिया सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवासोऽलङ्कारादीन्

१ 'दर्शनीय शोभन' । २ क्वचिन्न । ३ 'पार्ष्णिक' । ४ 'वेति' ।

न हि कर्मविशेष ॥ तवैव तु खल्वेष दोषो [यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः 'अभिहिते प्रथमाऽभावः' इति प्रथमा ते न प्राप्नोति ॥ क ? ॥ एको द्वौ बहव इति ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ॥ कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः–कर्मण एकत्वे

प्र.]कार्थगताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः। न कर्मविशेष इति। भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः । एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह–तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्यमाण। प्रातिपदिकेनोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तत्र विभक्तिविधानं, तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्ति । आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह–कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता 'बहुषु बहुवचन'मित्यादि 'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनामभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीतः । तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं, कर्मादीनाञ्च विशेष्यत्व, तत्र कस्मात्कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते । नैष दोषः–प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमर्थो विव-

उ.]क्षोति एव सामानाधिकरण्यभङ्गभिया स्वशक्तिं तत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं सम्पादयतीति भावः । नन्वेवमेव 'कृत कट' इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह भाष्ये–अस्ति खल्वपीति। भीष्मादिगुणगतमित्यस्य तद्गुणवैशिष्ट्यगतमित्यर्थः । गुणगत कर्मत्वमिति । भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भाव । अयं भावः–कस्य धातोरत्परत्या प्रकृतिगतकर्मोऽभावादन्वयने तत्राऽभिधानत्वे यत्र प्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमत्त्वसर्वगता साऽभिधीयत इति युक्तम् । द्वितीयाया प्रातिपदिकादुपस्था स्वप्रकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्वस्याभातदेव बोध्यं, नान्यदिति । 'भीष्म कट'मित्यादौ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाऽभावादेव इत्यनुपपन्नमत आह–वक्ष्यमाण इति। तिङभिहिते वचनसामर्थ्याद्दोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोषः, तथाऽनभिहितैकत्वादिके वृक्ष इत्यादौ तस्याश्चारितार्थ्यादित्याह–अनभिहितैकत्वादीति । 'एक पश्ये'त्यादौ द्वितीया तु कर्मणोऽनभिहितत्वादेकत्वे उक्तेपि भविष्यतीति मत्वा प्रथमाऽभावापत्तिरेव कृता । ननु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमनस्तदुपपादयति–यस्यापीति । प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टकर्मशक्तावित्यर्थः । वाचिकेति । बोधिकेत्यर्थः । द्योतकत्वपक्षस्यैवोचितत्वात्, एक-

१ क्वचित्त । २ कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वचित्त। ३'स्याऽर्थगतधर्माभावात्तद्गते तत्रा'।

प्र कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्वे इति । न चैकवादीनामेकत्वादय सन्ति । अथ
। सन्ति, ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ॥ अथ वोभय
। वचना ह्येते द्रव्य चाहुर्गुण च । यस्तथोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति
कृत्वा प्रथमा भविष्यति । अथ वा सङ्ख्या नामेय परप्रधाना, सङ्ख्येयमनया
। विशेष्यम् । यदि चाऽत्र प्रथमा न स्यात् सङ्ख्येयमविशेषित स्यात् । अथ
वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा
स्या दिति। अथ वा समर्थाद्भविष्यति॥यदि सौमविकी, न नियोगत अन्या

प्र]क्षित ।ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्यधर्मेकत्वादीना विशेषणीभूतानामभावा
देक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादित्यर्थ । अथ सन्तीति । व्यतिरिक्तानी
त्यर्थ । तदुक्त हरिणा-'निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते । तद्गतस्तु
यदेकत्व विभक्तिस्तत्र वर्त्तते। इति । यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्त शतसङ्ख्या
ऽन्या,अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसङ्ख्या तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्ति
निमित्तविभक्तिवाच्ये द्व एकत्वे । एव शब्दशक्त्याश्रयणेनैकत्वादिभेदेनैव समा
धायाऽभेदपक्षेपि समाधातुमाह—अथ वेति । गुणोपसर्जन द्रव्य प्रातिपदिकेनाभि
धीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थ । यथा शाक्न्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्या
भिधायिन शुक्लशब्दाद्द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्यय । यस्तथोऽसाविति ।
यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्याऽनुक्ता एकत्वादय प्रायान्यते
ति भाव । सङ्ख्येयमविशेषितमिति । केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाऽभावा
त्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात् । एव युक्त्या प्रथमोपपत्ति प्रतिपाद्य

उ]वादीना विशेषणतयैव भानात् । एव चैकत्वविशिष्ट प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे
तदपेक्षयाऽतिरिक्त यत्रैकत्व वृक्ष इत्यादौ तत्रैव स्यान्न लोक इत्यादाविव्याह–
तत्रश्चेति । 'उक्तार्थाना'मित्यत्र प्रधानाऽर्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेऽपि प्रधानकर्माभि
धानाय द्वितीयादीनामेत मनेऽपि सिद्धिरिति त दसापत्तिर्नाऽकारि।एतद्भाष्य हरिणा
प्येवमेव व्याख्यातमित्याह—तदुक्तमिति । निमित्तम्–प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वे
एकत्वे इति । द्वयोरपि तयोर्ब्राह्मणौ द्वावित्यादाविवैकरूपेणैव भानान्न बोधानुभवानु-
भवविरोधौ । इय च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेणेत्याह—एव शब्देति । अत्रापि पक्षे
प्रातिपदिकेनैकत्वावशिष्टद्रव्याभिधानादोषस्तदवस्थोऽत आह—गुणोपसर्जनमिति ।
द्रव्योपसर्जन इति । गुणगुणिनोरभेदाच्चैव पट इति सामानाधिकरण्यम् । ननु
प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्य विशेषयितु शक्य,किं तत्र विभक्त्ये
त्यत आह—केवलस्येति । अय भाव —वृद्धव्यवहारात्शक्तिग्रह , वृद्धव्यवहारश्च

१ 'समयाद्व'तिवार्त्तिकमत्र लुप्त स्यात् । २ 'यिकी विभक्तिर्न नि'।

कस्माच्च भवन्ति?॥कर्मादीनामभावात्॥षष्ठी तर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति–एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतो, द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतो, बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः ॥ अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥ परिगणनं कर्तव्यम् ॥*॥ तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसङ्ख्यानम् ॥*॥ तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसङ्ख्यानं कर्तव्यम्।

प्र]वचनेन प्रतिपादयितुमाह–अथ वेति। समयादिति । 'परश्च'इत्यस्मात्प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवरूपादित्यर्थः। कर्मादीनामिति । 'कर्मणि द्विती ये'त्येव द्वितीयादीनां नियतत्वात् । षष्ठी तर्हीति । कर्माद्यभावे शेष इति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाऽव्यतिरिक्तस्येह सद्भावात् । अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । 'एक' इत्यत्रैकस्मैवैकत्वं, तच्च प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते । तत्र यथा समयश्च पालितो भवत्येकत्वानुगुणं चाऽन्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति, तथा कर्तव्यमित्यर्थः । तदेव सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम्।

उ] विभक्त्यन्तेनैवेति विभक्तिसमभिव्याहृते गृहीतायाः शक्तेस्तदभावेऽनुद्बोधात्पदार्थानुपस्थित्या सङ्ख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽभिहितेपि विभक्त्युत्पत्तिरिति । लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति वृद्धव्यवहार एव किं मूलमिति न शङ्क्यम् । भाष्ये–न नियोगत इति । न नियमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्याऽशेषत्वात्कथं तत्र षष्ठीत्यत आह–कर्मादीति । तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः । अव्यतिरिक्तस्येति । अतिरिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिन्नस्येत्यक्षरार्थः । एवं च 'कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेष' इति नाऽत्र षष्ठी, तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः । अर्थाऽभावेपि समयपरिपालनाय विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह–सामर्थ्यादिति । तदेवोपपादयति–एक इत्यत्रेति । विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तिर्न्याय्येति भावः। पक्षद्वयेऽपि दोषाऽभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुबर्थ इति दर्शने सूत्रं कार्यं,दर्शनान्तरे नेति स्थितम्। तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह–तदेवमिति।सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति । सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्तिद्योत्यता,कारकं तु तद्विशेषणत्वेन तथेति दर्शनमित्यर्थः ।भाष्ये–तिङ् क्रियते कट इति। न चात्र सङ्ख्याकारकयोरुभयोरप्युक्तं 'सङ्ख्या विभक्त्यर्थ'इति पक्षेपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्ग्रहणं व्यर्थमितिवाच्यम्।सङ्ख्याया क्रियायामेवान्वयेन कारकगतसङ्ख्यायाः शब्देनानभिधानादित्याशयः । एवं च 'पचत्योदनं देवदत्त' इत्यादौ 'तिङोक्ता एकत्वादय' इति प्रथमा

१ अर्थतो व्यवस्था' इति वार्त्तिकमत्र श्रुत मित्यन्ये । २ क्वचिन्न । ३'त्यर्थ ' ।

तिङ्-क्रियते कट । तिङ्[1] ॥ कृत्-कृत कट । कृत् ॥ तद्धित -औपगव । कापटव । तद्धित ॥ समासे-चित्रगु शबलगु । समासे ॥*॥ उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ॥ उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या ॥ क ? ॥ कट करोति भीष्ममुदार दर्शनीय शोभनमिति[2] । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाऽभिहित कर्मेति कृत्वा

प्र]औपगव इति।अपत्यापत्यवत्सम्बन्धस्य तद्धितेनोक्तत्वात्षष्ठी न भवति। चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसम्बन्धस्याऽभिधानात्षष्ठ्यभाव । उत्सर्ग इति । अन-

उ]न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति यथा कथञ्चिद्व्याख्येयमिति सूचितम्। निङ्कृतोरिव तद्धितसमासयो कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थेऽविधानादाह-अपत्यापत्यवदिति। तद्धितोक्तत्वादिति । तद्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थ । नन्वेतयो सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाऽशेषत्वान्न षष्ठीप्राप्ति । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि तत्र शेष । न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शेष इत्याशयेनैते उदाहरणे।यद्वा-सम्बन्धो न प्रातिपदिकार्थ ,प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिन्नत्वादिति वाच्यम् , घटपदाद्घटघटत्वयो सम्बन्धस्य भानेन तत्र षष्ठ्या दुर्वारतापत्ते । तत्र हि नैतदन्यतमेनाभिधानमिति चेत्सत्यम्, वाक्येऽस्य सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्व दृष्ट्वाऽत्राप्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमानात् । किं च 'का तर्हि स्यात् ? शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न समयाच्च द्वितीयैव त्वग्रिमग्रन्थेन 'कट भीष्म'मित्यादावभिहितत्वादप्राप्तद्वितीयासाधनार्थं परिगणनामित्येतत्खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोरुदाहरणत्वाऽभावस्यापि कथनेन तद्धितसमासोदाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि[3] कथनात् । अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे भाष्यप्यनयोरुदाहरणत्व सूचितम् । न च शतेन क्रीत शत्य , प्राप्तमुदक य प्राप्तोदक इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तोदककर्मकत्वादि-प्रकारेणैव बोध । तत्र विशेष्ये तन्निरूपकत्वबाधेन विशेषणमादाय तात्पर्याऽवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादे शब्दात्[4]बोधेन द्वितीयाद्यप्राप्त । एव च विशेषणत्वव्यत्यासोपि न । उपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य च न बाध । 'चित्रगु'रित्यादौ चित्राणा गवामयमित्यादौ यथा तस्य षष्ठीप्रयोजकता तथात्रापि स्यात्,तेनैव रूपेण मानादिति बोध्यम् एव यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थापने, न तेन रूपेण शत्यशब्देनेति न तदर्थे इतरकारकान्वय । इद च कर्तृकर्मणोरित्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तियोग्यता । एवमेव[5] समाप्त-मित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण क्रियाया कारकस्य चोक्तिरिति न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्ति । अतो निपातेनाभिहितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव ।

१ क्वचिन्न । २ 'शोभन दर्शनीयमिति' । ३ 'समासग्रहणमधिक' ।
४ 'बोधेन' । ५ 'एव च सा' ।

भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति॥ का तर्हि स्यात् ?। षष्ठी ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति॥ किं कारणम् ?॥ कर्मादीनामभावात् ॥ समयश्च कृत --'न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या न च केवल प्रत्यय ' इति, न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसम्बन्धमुत्सहन्ते वक्तु मिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥ अथवा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि, तत्र कर्मणी'त्येव सिद्धम् ॥ अथ वा कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्मान्नार्थं परिगणनेन ॥*॥ द्वयो क्रिययो कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्ग ॥*॥ द्वयो क्रिययो कारकेऽन्यत

प्र]भिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थ । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगत कर्मत्वमभिहितमित्यन्यभ्यो द्वितीया न स्यात्। परिगणनमन्तरेणाप्यत दोष परिहर्तुं प्रच्छति-का तर्हीति 'अनभिहित' इति पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावन कर्तुमाह-द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र प्रादिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासादाख्यम् । तत्रान्यतरेण सदिप्रत्ययेन यत्राऽभिहितमित्यभिहिते नेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षऽभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्व नास्तीति न प्राप्नोति। द्रव्य च कारक मन्यते, तद्व्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमाणाऽभावात् । न तावत्प्रत्यक्ष द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूप

उ]'नारद इत्यबोधि स'इत्यत्रापि'नारद इती'त्यनेन श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुवादात्तत्र न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यन्यम् । परिगणनफलमाह भाष्ये-उत्सर्गं इति। तद्व्याचष्ट-सामान्येनेति । एकयोगक्षेमत्वादिति । एकार्थबोधकत्वस्यैव सामानाधिकरण्य पदार्थत्वादिति भाव । भाष्ये-कर्मादीनामभावादिति। अनभिहितकर्मादीनामभावा दित्यर्थ । अन्येति । प्रथमेत्यर्थ । एतमभिसम्बन्ध-सामानाधिकरण्यरूपम् । इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव सामानाधिकरण्यम् । द्वितीया भविष्यतीति । अस्याशय उक्त । तस्मान्नार्थ इति । भीष्मादिभ्यो द्वितीयादे प्रकारान्तरेण वारणाद्व्यावर्त्यान्तरस्याऽभावाच्चेति भाव । यत्तु एतद्बलेन निपातेनाप्यभिधानमिति वदन्ति । तदयुक्तम् , उक्तरीत्या निष्फल च, विभक्त्यर्थे यदव्यय तैः समासविधायकाऽसङ्गतिश्चेति दिक्। तन्निराकरणायेति। न तु परिगणनप्रत्याख्यान मूलकोऽय दोष । घञ कृत्वेन परिगणनेऽपि दोषतादवस्थ्यादिति भाव । नास्तीति अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यर्थ । ननु क्रियाभेदे शक्तिभिन्न त्वात्सदिनिरूपितस्याभिहितत्वेपि आसिनिरूपितस्याऽभिहितत्वाऽसिद्धिरित्यत आह-

१ क्वचिन्न । २ 'एतमभि' । ३ 'उत्सहते' । ४ न्धावच्छिन्न ।

रेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति ॥ क्व ? ॥ प्रासादे आस्ते शयने आस्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति ॥ ॥ न वाऽन्यतरेणाऽनभिधानात् ॥ ॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यतरेणाऽनभिधानात्' । अन्यतरेणाऽत्राऽनभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाऽभिधानम् , आसिप्रत्ययेनाऽनभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चाऽनभिधाने चाऽनभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति, न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ? ॥ ॥*॥ अनभिहिते हि विधानम् ॥ ॥ अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाऽभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्राऽन्या चाऽन्या च क्रिया,यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम्–आसने आस्ते, शयने शेत इति ?। अत्राप्यन्यत्वमस्ति ॥ कुतः ? ॥ कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्रा

प्र]परिच्छेदि समुपजायते।द्रव्यमेवरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भान्।प्रत्यक्षाऽप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्याऽनुमानस्यापि शक्तिमद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्ति । कार्यं च द्रव्यस्वरूपप्रत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावाऽवगम । पर्युदासं शक्तिसाधनपक्षञ्चाश्रित्याह–न वेति। प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह–कुतो नु खल्विति।पर्युदासमाश्रित्याह–अनभिहिते हीति । पर्युदासेपि दूषणमाह–यद्यपि तावदिति । आसन आस्त इत्यत्रैकैवासनक्रिया, तस्याश्चाधिकरण ल्युटाऽभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थ । अत्राप्यन्यत्वमिति । भिन्नपदप्रत्याय्ये भिन्न आसनक्रिये इत्यर्थ । एकपदोपात्त क्रियासाधनसबन्ध अनेन विभक्त्यो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते ।

उ]द्रव्य चेति । तद्व्यतिरेकेणेति।गुणसमूहो द्रव्यमिति भाव ।न(च)तावत्प्रत्यक्षमिति।शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यर्थ । स्वरूपेति। शक्तिस्वरूपेत्यर्थ । अत एव सबन्धस्य दुर्ग्रहत्वात्तत्पूर्वकमनुमानमपि नेत्याह–तत्पूर्वकस्येति । ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कत्वाऽनुपपत्त्या शक्तेरवगम्यते तद्वदिहाप्यस्त्वत आह–कार्यं चेति।द्रव्यस्वरूपेति।ननु तद्व्यतिरिक्तशक्त्यायत्तमित्यर्थ ।शक्तिसाधनपक्षं चेति। एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिव्यपदेश शक्तिं गमयति। एव चैकनिरूपितशक्त्यभिधाने तच्छक्त्यन्तरस्यानुक्तत्वमेवेत्येतदाशय ।पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह–प्रसज्येति। द्रव्य कारकमित्यपि बोध्यम्। एकैवासनक्रियेति ।तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भाव । प्रत्यभिज्ञयैकत्वावगते कथमन्यत्वमत आह–भिन्नपदेति । प्रत्यभिज्ञा तु सामान्यनिबन्धनेति भाव । नन्वमनभिहित इति सूत्रव्यर्थमत आह–एकपदेति । अत एव गोनाय हन्ति, कृत कटमानय भीमाद्भिभेनी-

१ क्वचिन्न । २ धानेनभिहि' । ३ 'धानाश्रया' । ४'साधनभेदात्कालभेदाच्च' ।

सेरासि साधन, सर्वकालश्च प्रत्यय । अपरस्य बाह्य साधन, वर्तमान कालश्च प्रत्यय ॥ किं पुनर्द्रव्य साधनमाहो स्विद्गुण ? ॥ किं चात ? ॥

प्र]आसि साधनमिति । 'आसन'मित्यत्र याऽऽसिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति चेत् । उच्यते—आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि चासनक्रियाऽऽस्ते सन्निधीयते ततस्तदर्थश्च तदासनमुच्यते । एव सामर्थ्यादासेरासि कर्ता भवति । नन्वेव सत्यासनमित्यत्र याऽऽसिक्रिया साऽन्यस्या आसिक्रियाया साधन भवति । न त्वस्या अन्या । एव तदर्थान्तरेऽस्य प्रत्ययस्य ताप र्येम् । तदयमत्र परमार्थ -आसनशयनस्मरणादानसप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रिया योग्य वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते । तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्ति रवश्योपाद्या । ततश्चासि साधनमिति साधनान्तरनिरास क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्राऽऽसिक्रियोपादीयत इत्यर्थ । सर्वकालश्च प्रत्यय इति । कालविशेषानुपा दानेन ल्युटो विधानात् । बाह्यमिति । देवदत्तादिमित्यर्थ । किं पुनरिति । यदि द्रव्य साधन तदा तदेकमेव, तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न सङ्गच्छते ।

उ]त्यादौ चतुर्थ्यादय इति भाव ।तथा च पदभेदकृतभेदमर्थे आरोप्य तन्निष्ठपि शक्तिभेदोऽपीत्यभिप्राय । एकस्येत्यस्याऽर्थमाह–आसनमित्यत्रेति । आसनत्व सिद्ध्यनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनाऽऽसिसाधनत्वमाह आस्यत इति। आस्ते इति स्वो क्तस्य व्याख्यान–सन्निधीयत इति। अस्मिन्निति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टस्तुन आसि क्रियासन्निधानमन्तरेणासनत्वायोगादासिक्रियासाधनत्व कृत्प्रकृत्यर्थस्यासे स्वाधिक रणद्रव्यद्वारेणव्यम् । तदाह–एवमासमर्थ्यादिति । 'कर्ता भवती'त्यस्य कारक साधन भवति, स्वप्रकृतिकल्युडन्तार्थद्वारेत्यर्थ । एकस्यात्रासेरिति भाष्ये–आसि शेतेरप्युपलक्षणम् । नन्वेव ल्युट्प्रकृतिभूताऽऽसिक्रियायास्तिडन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्त न सिद्धमित्याशङ्कते–नन्विति।केचित्तु आसनक्रिया–आस्ते ऽस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्ति । प्रकृतिभूत आस्तिरस्त्यर्थ । तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात् । एव शेतिरपि निष्ठत्यर्थो जलाशय इत्यादौ । उभयत्राप्यासि ग्रहणमुपलक्षणम् । एव च भाष्य समञ्जसमेवेत्याहु । वस्तुमात्रमिति । नाम नादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्बोध , किं त्वासनत्वेनेत्यर्थ । तदेवाह–अनुद्भूतशक्ति कमिति । शब्दव्युत्पत्तये इति । धनुरामादिवद्रूढा एवेत्यर्थ । अत एव पत्र इत्यादौ येनेति कर्त्राकाङ्क्षावदासनमित्युक्ते न तदाकाङ्क्षा। 'अतएव आसि साधन'- मित्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यमुक्तम् । प्रयोजन सद्विचारस्य प्रवृत्ते सङ्गति माह–यदि द्रव्यमिति । अत्र द्रव्यमित्यस्य शक्त्यनाविष्ट द्रव्यमित्यर्थ । ननु द्रव

१ 'नाऽऽसादि' ।

यदि द्रव्यं साधनं, नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं, भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो हि सदिगुणोऽन्यश्चाऽऽसिगुणः ॥ किं पुनः साधनं न्याय्यम् ? ॥ गुण इत्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति–'क देवदत्त' इति । स तस्मायाचष्टे–'असौ वृक्षे' इति ॥ कतरस्मिन् ? ॥ यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म, कर्मैव स्यात्, यत्करणं करणमेव, यदधिकरणमधिकरणमेव ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्याऽनवकाशत्वात् ॥ ॥ अनभिहितवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्'। अनवकाशा प्रथमा, सा वचनाद्भविष्यति ॥ सावकाशा प्रथमा ॥ कोऽवकाशः ? ॥ अकारकम्–वृक्ष इक्ष

प्र]अथ शक्तिः साधनं,तदा तस्या भेदादभिहितत्वाऽनभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः। आश्रितत्वाच्छक्तिरेवाऽत्र गुणशब्देन विवक्षिता ।।स एव पृच्छति–किं पुनरिति। गुण इत्याहेति । अयं भावः–यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाऽबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद्दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः ॥ सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह–अनभिहितवचनमिति । 'क्रियते कटः' 'कृतः कटः' इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायाऽनभिहिताधिकारः क्रियते। यदि चार्थे द्वितीयादयः स्युस्तत्र प्रथमा निरवकाशैव स्यात् । तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः ।वृक्ष इति।क्रियापदमत्र न श्रूयत इति विभक्त्यन्त-

उ]शब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेपि यच्छब्दोपात्तस्य कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन भेदादत आह–अयं भाव इति । शब्दभेदमात्रेणाऽर्थभेदाऽसिद्धिरिति भावः । 'वृक्षे देवदत्तस्तिष्ठति वृक्ष पदये'त्यादौ दोषाच । द्रव्यमिति । शक्तिरहितं शुद्धं द्रव्यमित्यर्थः । तन्निबन्धनेति । एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थः । नानार्थक्रियेति । अर्थक्रियानिरूपितभिन्नकारणत्वनिबन्धन इत्यर्थः । नानाशक्तीति । एवं च प्रसज्यप्रतिषेधेपि न दोष इति ध्वनितम् । अत्र हि पक्षे अभिहितायां शक्तौ नेत्यर्थः । तत्र या शक्तिरभिहिता तस्या मा भूत्प्रत्ययः, या त्वनभिहिता तद्बोधनाय स्यादेव प्रत्यय इति बोध्यम् । सूत्रं प्रत्याख्यातुमिति । 'एकत्वादयो विभक्त्यर्था' इति पक्षेपीत्यर्थः । भाष्ये–अनवकाशत्वादिति । नन्वेवं कृतः कट इत्यादावेव, न कटं करोतीत्यादावित्यत्र किं विनिगमकमिति चेन्न, मानग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः । 'कृतः' इत्यादौ तद्घटकप्रत्ययेनाभिधानेनाधिक्याऽभाव इति भावः ।

१ 'तस्मा आचष्टे' । २ 'नार्थक्रिया'। 'कारणं' । ३ 'च द्वितीं' । ४ 'शुद्धद्रव्यं'।

इति ॥ ॥ अवकाशोऽकारकमिति चेन्नाऽस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति ॥ ॥ अवकाशोऽकारकमिति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ?॥ ['अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमा[3]नोप्यस्ति] ॥ अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते।'वृक्ष ''प्लक्ष '।अस्तीति गम्यते॥ ॥*॥ विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभाव ॥ ॥ अथ वा द्वितीयादय क्रियन्ता, प्रथमा[2] वेति, प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीया[3]दीनामवकाश –'कट करोति भीष्ममुदार शोभन दर्शनीय'मिति । प्रथमाया अवकाश —अकारक–वृक्ष प्लक्ष इति । इहोभय प्राप्नोति–कृत कटो भीष्म उदार शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन॥न सिध्यति । परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ ॥*॥ कृत्प्रयोगे तु पर विधान षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम्॥ ॥ कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति । तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकार कर्तव्य । कर्तव्य कट इति ॥ स कथ कर्तव्य ?[1] ॥ यद्येकत्वादयो

प्र]राऽप्राप्तिं मन्यते। अस्तिर्भवन्तीपर इति। ज्ञात वस्तु पर प्रतिपादयितु शब्द प्रयुज्यते ज्ञान च सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याऽप्रयोगस्तत्रोत्सर्गत सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीतिक्रियापदस्तुप्तत्वात्कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाश प्रथमेत्यर्थ । विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । षष्ठीति । क्रियाकारकसबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाऽभावात् । कर्तव्य कट इति । प्रथमा परत्वाद्बाधित्वा 'कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी प्राप्नोतीति तद्बाधनार्था

उ]अस्तिर्भवन्तीपर इति। प्रथमाया अपि'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसाहचर्येण क्रियायोग एव प्रवृत्तिरिति भाव । ज्ञान च सत इति । बुद्धिसत इत्यर्थ । अनवकाशत्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह–सावकाशत्वमभ्युपगम्येति । 'नीलमिद न तु रक्त'मित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरे वाक्ये सत्ताया अनावश्यकत्वादस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्याऽभावात् । साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभिमान । वैतण्डिकोक्तिरियमिति तात्पर्यम् । अनेन वस्तुनो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम्। उक्तरीत्या तत्रापि सत्ताऽऽक्षेपात्।अत एव 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'ति न्यास सङ्गच्छत इति बोध्यम् । स्पष्ट चेद प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये । अशेषत्वादिति।'अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थ सपन्न' इत्यनेनेमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकव्यतिरिक्तस्वरूपशेषत्वाऽभावादिति भाव । षष्ठी प्राप्नोतीति । न च 'कृत्याना'मिति विभक्तन षष्ठ्यानिषेधात्कथ तत्प्राप्ति । न च नात्रोभयप्राप्ति , तदधिकाराऽभावे उभयप्राप्तेरपि सत्त्वादिति

१ उत स्यात् । २ 'प्रथमेति' । 'प्रथमा चेति' । ३ 'याया अव' ।

विभक्त्यर्था ॥ अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तार्थोऽनभिहिताधिकारेण ।

कर्मणि द्वितीया ॥२।३।२॥

॥*॥ समयानिकषाहायोगेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ समयानिकषाहायोगेषूप सङ्ख्यानं कर्तव्यम्।[समया]समया ग्रामम्।[समया]॥[निकषा]निकषा ग्रामम्।[निकषा]॥हायोगे—हा देवदत्तम्, हा यज्ञदत्तम्॥अपर आह-॥*॥द्वितीयाविधानेऽभितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसङ्ख्यानम्॥*॥द्वितीयाविधानेऽभितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अभितो ग्रामम् । अभितः ॥ परितो ग्रामम् । परितः ॥ समया ग्रामम् । समया ॥ निकषा ग्रामम् । निकषा॥ अध्यधि ग्रामम् । अध्यधि॥ धिग्जाल्मम्। धिग्वृषलम्। धिग् ॥ अपर आह—॥*॥'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

प्र]ऽनभिहिताधिकार ॥ [अनभिहिते] ॥

कर्मणि। समया ग्राममिति । सामीप्यसम्बन्धे षष्ठ्या प्राप्तायां द्वितीयाविधि एव निकषायोगे । हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । अभितो ग्राममिति। 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिलन्तावभितः परितः शब्दावुभयतः सर्वत इत्येतयोरर्थयोर्वर्तेते । तद्योगे षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्त्यनिरूपकोऽभितः शब्दोऽस्ति सोऽपीह गृह्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति । अध्यधि ग्राममिति । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्वचनम् । अधिशब्दोऽत्रोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोति । धिग्जाल्ममिति । धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः । हा तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात्सम्बोधनविभक्तिरेव भवति । उभसर्व-

उ]त्वात्सम्बोधनविभक्तिरेव भवति। उभसर्वतसोः ... [illegible]

[illegible]]वान्यम्, एकसूत्रत्वे दोषात् । योगविभागस्तु भाष्यकृता वक्ष्यते न वार्तिककारेण। यद्येकवाक्य इति।प्राधान्येन विभक्तिशोल्या सङ्ख्यैव कारकं तु तद्विशेषणत्वेन तदेव मत्र कार्यमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । 'उक्तार्थानामि'ति न्यायः शाब्दबोधप्रधानार्थविषय एव कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वे तु व्यर्थम् । ननु तथापि धेनेकमसमावेशस्य दृष्टत्वात् कृत कर्म इत्यादै, क्रियते कर्म इत्यादौ च तद्वारणाय स आवश्यक इति चेन्न । आद्ये विशेष्यत्वेन भानेन तस्य द्योत्यत्वाऽसम्भवात् । अन्त्ये क्रिया प्रति तस्य विशेषणत्वेऽपि कर्मपदार्थे तत्त्वाऽभावेन तदुत्तरद्वितीया-बोधनाया असम्भवाच्चेति दिक् । [अनभिहिते] ॥

कर्मणि।सामीप्यसम्बन्धे इति।समयाशब्दशक्यस्यापि सामीप्यस्य तत्प्रधानार्थनिरूपितसम्बन्धत्वमपि । यथा राज्ञः स्वमित्यत्र स्वत्वस्येति भावः । सामीप्याभन्तर्यादीनां न षष्ठ्यर्थत्वमिति तु समभिव्याहृतपदार्थभिन्नसामीप्यादिपरम्। उपर्यु

१ क्वचिन्न । २ 'याऽभिधाने' ।

द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते[1] ॥*॥

उभ सर्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् ॥धिग्योगे—धिग् जाल्मम् , धिग् वृषलम् ॥ उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो ग्रामम् ॥ 'ततोन्यत्रापि दृश्यते' । न[2] देवदत्त प्रतिभाति किं चित्[3] । बुभुक्षित न प्रति भाति किंचित् ॥ [कर्मणि द्वितीया] ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥२।३।३॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ तृतीया यथा स्यात् ॥ अथ द्वितीया सिद्धा[4]॥

प्र]नयोरिति ।उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमास ।उभयशब्दावयवस्योभशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते, द्विवचनटाब्विषयत्वादुभशब्दस्य तसन्तस्याभावात्। दृश्यत इति,—दृशिग्रहण प्रयोगानुसरणार्थम्। न देवदत्त प्रतीति। षष्ठ्यत्र प्राप्नोति। प्रतिशब्दश्चाऽत्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृत। केनचित्तु सचित्स्मृतमिति दर्शनाऽथाऽनेनस्मृत्युपन्यास ॥ [कर्मणि द्विती] ॥

तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत्सूत्र द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्न । तृतीयेति । देवतोद्देशेनाऽग्नौ हवि प्रक्षेपो जुहोत्यर्थ , तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्तेति तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधी

उ]यत इति। उपरिसामीप्ये वर्तत इत्यर्थ । सबोधनेति।सबोधनविभक्ते पदान्तराऽनपेक्षत्वादित्यर्थ । उभसर्वइत्येताभ्यामिति भाष्यस्य—एतत्प्रकृतिकाभ्यामित्यर्थ । उभशब्दात्तसोऽनुत्पत्त्याऽस्याऽयुक्तत्व परिहरन्नुक्तस्याऽर्थस्य वार्त्तिकाशयलाभस्तथा दर्शयति—उभसर्वयोरिति । ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवाऽयच प्रवृत्तेरुभप्रकृतिकत्व न तस इत्यत आह—उभयेति । उभेति तद्घटितोभयशब्दलाक्षणिकमिति भाव । ननु कर्मप्रेति । अन्यथा 'कर्मप्रवचनीययुक्त' इत्येव सिद्ध स्यादित्यर्थ । [कर्मणि द्वितीया] ॥

तृतीया च । अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हवि परस्तत्र द्वितीया, तत्समानाधिकरणयवागूशब्दादनेन तृतीयाऽपि, विरुद्धविभक्त्यर्थाऽनवरुद्धत्वाच्च सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतम्, भाष्यमत च । 'एव तर्हि तृतीयापि सिद्धे'त्यादेर्भाष्यस्योक्तिप्रत्युक्तक्रमेण पूर्वपक्षयुक्तित्वात् । ननु जुहोते प्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दो हविपर तद्विशेषण यवागूरिति भाव । यद्यपि अग्नौ हविरिति चिन्त्य, पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्माद्धे आधारे प्रक्षेप इत्येव युक्तम्, तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वा कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्तेत्यर्थ । चकारेण द्वितीया

१ 'उभय सर्वे'। २ क्वचिन्न । ३ अस्य स्थाने—'हा देवदत्त' पा०। ४ 'अथ द्वितीया सिद्धा ?'। [सिद्धा] 'कथ सिद्धा' । ५ 'त्यनवद्' ।

सिद्धा ॥ कथम् ? ॥ 'कर्मणी'त्येवं ॥ तृतीयाऽपि सिद्धा ॥ कथम् ? ॥ 'सुपां सुपो भवन्ती'त्येव ॥ असत्येतस्मिन्—'सुपां सुपो भवन्ती'ति तृतीयार्थोऽयमारम्भः। यवागूवाग्निहोत्रं जुहोति॥ एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा॥ कथम् ? ॥ 'कर्तृकरणयो' इत्येव ॥ अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते। तद्यथा—'अग्निहोत्रं प्रज्वलित'मिति ॥ अस्ति हविषि वर्तते। तद्यथा—'अग्निहोत्रं जुहोती'ति ॥ जुहोतिश्चाऽस्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते। अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते ॥ तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया, तदाऽग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते, जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे। तद्यथा-'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति'। अग्निं प्रीणाति॥ यदा यवागूशब्दाद्द्वितीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे। तद्यथा—'यवागूमग्निहोत्रं जुहोति'। यवागू हविरग्नौ प्रक्षिपति ॥ [तृतीया च] ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥२।३।४॥

इह कस्मान्न भवति—किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति?॥

[ ]यनेऽथ तृतीयया मा बाधीति पक्ष चकारेणाभ्युनुज्ञायत इति प्रश्न । अस येतस्मिन्निति । न हि पाणिने सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भाव । अग्निहोत्रमिति। अग्निर्ज्वलित इत्यर्थ। अग्निं प्रीणातीति । अग्निषु हूयमाने'ष्विति प्रीणात्यर्थे जुहोते प्रयोगदर्शनात्। [तृतीया च हो] ॥

अन्तरा। अन्तरेण गतेनेति। अन्तरशब्दोऽत्र विशेषवाची। 'विशेषेण ज्ञानेन

[ ]विधाना प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह–किमर्थसेति।प्रयोजनान्तरसिद्धये तस्यावश्यकत्वात्त्वेनेस्मिन्निसियुक्तमत आह–नहीति । एवं च बुद्धावसति तस्मिन्नुपायान्तरपर [ ]मिति भाव । 'एवं तर्हि तृतीयापी'त्यादि भाष्य पूर्वपक्षुक्ति । अर्थभेदामान [ ]िति स्फुटत्वाद्भाष्ये नोक्तम् । अग्निष्विति बहुवचनेन सामानाधिकरण्यादग्नेर [ ]न्तराऽसम्भवात्प्रीणात्यर्थत्वमित्यर्थ ।यत्तु मीमांसका 'अग्निहोत्र'शब्दस्य कर्मनाम[ ]यत्व तत्प्रख्यन्यायात्, 'स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा'विति दर्श[ ]च । एवं च करणभूते होमे समानाधिकरणत्वाग्निहोत्रस्य करणत्वात्–तृतीयाया [ ]ाया पक्षे द्वितीयार्थमिदम् । यवाग्वा अपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तन्न [ ]ानुगुण, नापि भाष्यानुगुण, 'कर्मणा'त्यनुवृत्ते । पाणिनीयस्मृतेर्वचनरूपत्वेन [ ]मिनीयाया न्यायरूपत्वेन तद्बाधकताया अर्यो रुचितत्वाच्च । एवं च 'यवाग्वा[ ]ग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिवाक्ये नामधेयत्वाऽभाव । अत एव यवागूमग्निहोत्रं [ज]होतीत्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥ [तृतीया च] ॥

[ ]चित्र ।२ 'त्वेव' ।३ 'भवन्तीत्येव तृती' ।४ 'यवाग्वा' । ५'प्रज्वलयतीति' । [ ]अग्नीन्'।७'पणे वर्तते'।८'यथा' क्वचित् । ९'ज्ञानेन' । १० 'अस्या अभ्युचि' ।

'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ अथ वा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टाऽपचारो निपातश्चाऽनिपातश्च । अयं तु खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारो निपात एव। तस्याऽस्यै कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति-अन्यदतो निपातात् । तद्यथा—'अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थ'इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥ ॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम् ॥*॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्त्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वा मां च कमण्डलुरिति, कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति ॥ क पुनरेताभ्या

प्र]किं ते प्रयोजन'मिति वाक्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। तृतीयान्तो लाक्षणिकः, विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारः अनिपातस्याऽपि भावात् । अन्तराशब्द इति। नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपातष्टाबन्तोऽस्ति- अन्तरायां पुरि वसती'ति, तत्कथमसावदृष्टाऽपचारः ? । एवं तर्हि टाबन्तस्य लाक्षणिकत्वात्स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाऽग्रहणं मन्यते। अथ वा परस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं, कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता। क पुनरिति । अन्तरा

उ] अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ अन्तरेणेतितृतीयान्ताऽभिप्रायेण प्रश्न इत्याह—अन्तरेति । गतशब्दो ज्ञातार्थक इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति। अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणाच्चिन्त्यमिदम् । लाक्षणिकत्वेनपरिहारे तेनैवाऽन्तरेणेत्यस्य व्यावृत्तौ भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था पूर्वस्मादविशेषश्चेत्यत आह–अथवेति । साहचर्यमत्र सादृश्यम्। 'कोऽन्यः सहाय' इति भाष्ये। 'प्रयोगे' इति शेषः। यथा कार्ये सदृशस्यैव सहायत्वं तथा प्रयोगेपीति भावः ।

परस्परेति। अन्तरासाहचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तं तत्साहचर्यात्तदगावन्तमेवेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भावः । न च परस्परसाहचर्यादनव्यययोरेव ग्रहणं कुतो नेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यत्तु—अव्ययो स्वरादौ चादौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसम्भवेप्यनव्यययोः पाठाऽभावात्साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति,तन्न, उक्तभाष्येण सादृश्यस्य सहप्रयोगे नियामकताया उक्तत्वात्। वस्तुतस्तु युक्तग्रहणात्सम्बन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षयोरेवैतयोर्ग्रहणम् । न च टाबन्तोन्तराशब्दस्तथा, अनाक्रान्तदेशत्वेन परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्याशयः । अस्य गोर्द्वितीयेनेति । द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाची । 'मध्ये' इत्यर्थकेनाऽन्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि योगात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह्–अन्तरेति । अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्त्यर्थः । ननु कमण्डलोरिति । अभेदस्य सत्त्वेपि तस्य षष्ठीप्रयोजकत्वाऽभावेन तदपकार

१ 'स्यैव ग्रहणमिति'। २ 'न दृष्टापचारको' । ३ 'तस्य को' ।४ 'सहायो द्वितीयो' । ५ 'आबन्तो' । ६ क्वचिन्न ।

कमण्डलोर्योगः ? ॥ यत्तत्वा चे मा चाऽन्तरा तत्कमण्डलो स्थानम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति ? ॥ 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति प्रथमा भविष्यति॥[अन्तरान्तरे]॥

कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २।३।५ ॥

॥*॥ अत्यन्तसंयोगे कर्मवद्भावार्थम् ॥*॥ अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानो

प्र]न्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थयोराधेययोर्योगे न तु कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्न । यत्तदिति । 'मध्ये' इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति, आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलो । अन्तरा तदिति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमानवचनोऽन्तराशब्द प्रयुक्तो, न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्य न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैव प्रयोग । लौकिके तु प्रयोगे मध्य इत्युद्भूताधारशक्तिके मध्येऽन्तराशब्दो वर्तते । उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुषङ्गात्कमण्डलो कर्तृत्वम् । तच्च निराऽभिहितमिति प्रथमा कारकविभक्ति । सा चाऽन्तरङ्गा, क्रियाकारकयो सबन्धस्याऽन्तरङ्गत्वात् । उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारक सबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्ति ।

उ]विभक्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भाव । आधारार्थत्वादिति । आधारपरतन्त्रत्वादित्यर्थ । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समानन्यायेनाधेयपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि योग इति भाव । नत्वाधाररूपेति आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थ । तत्स्थानमिति । अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्य स्यादिति भाव । कमण्डलुयोगेति । अत्यन्तभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थ । उद्भूताधारेति । तस्य चाधेये आधाराधेयभावेनैवान्वये साधुत्वं, न तु येनचिदभेदान्वये इति भाव । 'उपपदविभक्त'रिति न्यायमूलकं, न वाचनिकमित्याह—सा चेति । क्रियाद्वारक इति । सर्वत्र सबन्धस्य यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकत्वात् ,यथा स्वत्व क्रयादिनिबन्धनमिति भाव ।युक्तिरत्र शिथिला,सर्वत्र प्रथमाया एवापत्ते ,युष्मदाद्यर्थेपि सत्ताकर्तृत्वस्याऽव्यभिचारात्।न चैव सूत्राणां वैयर्थ्यं, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः । तस्माद्वचनमेवेदम् । अत एव 'नमस्यति देवा'नित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीया वदति भाष्यकृत् । तत्र हि क्रियाकारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये । न च विशेषणे सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव पञ्चम्यपवादत्वेन सम्बन्धाधिकैव द्वितीयेति वाच्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात् । 'उपपदविभक्ते'रिति वचनात्तु पञ्चम्यपवादत्वमेव न प्रथमाऽपवादत्वमित्युत्तराशय । प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्व, क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्त-कमण्डलो. कर्तृत्व तिङाऽभिहितमिति ।

१ च क्वचिन्न ।

कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'लार्थम्'। लादिभिरभिधानं यथा स्यात्–[लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत्[1]]। आस्यते मास, शय्यते क्रोश ॥अथ वत्करणं किमर्थम्?॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्–आस्यते मासम्, शय्यते क्रोशम्। 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति भावे लो यथा स्यात्। तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्य। प्राकृतमेवैतत्कर्म। यथा कट करोति

प्र] कालाध्वनो। पाणिनीये सूत्रन्यासे सति 'मासमास्ते देवदत्तेने'ति भाव एव लादय स्युर्न तु कर्मणि। ततश्चास्यते मास, आसितो मास, आसितव्यो मास, स्वासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्तिकारम्भ –अत्यन्तसयोग इति। अनत्यन्तसयोगे तु अधिकरणसप्तम्येव भवति–'अमावास्याया यजत' इति। लार्थमिति। आदिशब्देन निष्ठादीना ग्रहणम्। तथा चोदाहृतम्। कर्मातिदेशे नैव च मासमास्ते देवदत्त' इति द्वितीयाया सिद्धत्वान्नाऽर्थ सूत्रेणेति भाव। स्वाश्रयमपीति। यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्य'मिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियन्ते न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते, तद्वदत्रापि कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते। यद्येवमन्तरेणापि वतिं स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति। नैतदस्ति। स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत। प्राकृतमेवेति। सकर्मक

उ] कालाध्वनो। लार्थमित्युत्तरं 'लादिभिरभिधानं यथा स्या'दिति भाष्य पाठमभिप्रत्याह–ननु कर्मणीति। 'अकर्मकधातुभिर्योग' इति तु न विधायकमिति प्रागेव निरूपितम्। लार्थमित्युत्तर भाष्ये पाठान्तर–'लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू'दिति। तदयुक्तम्, प्रकारान्तरेण लप्राप्तेरभवात्। नन्विद वार्तिक सकर्मकाकर्मकविषयम् अकर्मकविषय वा?। नाद्य। 'मास पठति वेद देवदत्त' इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि लाद्यापत्तौ मास पठ्यते वेद देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्ते। नान्त्य। सङ्कोचे मानाऽभावात्। सकर्मकार्थं 'कालाध्वनो'रित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्हीदानीमिद सूत्र कर्त्तव्य'मिति भाष्यविरोधापत्तश्चेति चेत् –उच्यते।सर्वविषयं वार्तिकं, सूत्र च न कार्यमित्येव तात्पर्यम्। न च 'मास पठ्यते वेद देवदत्तेने' त्यस्याप्यापत्ति। उभयसन्निधानेऽन्तरङ्गे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोष। द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च धात्वन्तरार्थानङ्गस्वार्थकर्मत्वेन। वार्तिकप्रामाण्येन 'गौणे कर्मणि दुह्यादे'रित्यादिवद्भाष्यप्रामाण्येनाऽन्राप्येवविधकल्पनाश्रयणाच्च। एवं च 'प्राकृतमेवे'ति पक्षेपि न दोष। अत्र पक्षे 'आस्यते मास' इति कर्मणि ले 'यत्राऽक्रियये'ति वक्ष्यमाणरीत्याऽवश्यकेनाप्यनेन द्वितीया तु न, अत्यन्तसयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात्। यद्येवमिति। अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेण

[1] 'स्यादिति'। २ क्वचिन्न।

शकटं करोतीति । एवं मन्यते—यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते, तत्प्राप्य कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते॥ नैव शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्[1]—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छतीति[2] । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा—कटं करोति, शकटं करोतीति ॥ यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति भावे लो न प्राप्नोति—आस्यते मासं देवदत्तेनेति ? ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणा'मित्युच्यते, न च केचित्कालभावादिभिरकर्मकास्त एव विद्या-

प्र]व्यापनादिधात्वर्थाद्वे आसनादावास्यादीनां वर्तनात्स्वाभाविकमतत्कर्मेत्यर्थः । ततश्च 'मासमास्ते' इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटं आस्त इत्यादौ आसनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तेत इति अतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ।किमर्थं तर्हि वार्त्तिककारेणाऽनिर्देश आरब्ध इत्याह—एवं मन्यत इति यत्र कश्चिदिति । यथा 'काण्डानि लुनाती'त्यादौ । आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रियाऽऽदित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पद्यते । केवलं दर्शनक्रियाऽऽश्रुमिष्टतमत्वादादित्यं कर्म,तद्वन्मासमास्त इति मासोऽपीत्यर्थः ।न च केचिदिति । यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपि सम्भवत्यकर्मकत्वं, तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तथा प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादि

उ]वत्यर्थावगतानिर्देशस्वाभाव्यादेव स्वाश्रयमिद्धारति भाव । तद्रूपासङ्ग इति । कर्मशब्दरूपस्याऽऽसङ्ग —सम्बन्ध ,सञ्ज्ञात्वमित्यर्थ । धात्वर्थाद्वे इति । आसनपूर्वके यापने धातोर्वृत्तिरित्यर्थः । नन्वनया रीत्या 'कटमास्ते' इत्यपि स्यादत आह—नियतत्वाच्चेति । भाष्ये एकदेशी वार्त्तिकाशयमाह एवं मन्यते इत्यादिना । दूषयति—नैव शक्यमिति । पुनर्वार्त्तिकारम्भ आवश्यक एवमपीत्याशङ्कते—यदि तर्हीत्यादिना । तर्हि तद्वक्तव्यं कर्मवदिति यदुक्तं तदित्यर्थः । उत्तरयति सिद्धान्ती—न वक्तव्यमिति । अकर्मकाणामित्युच्यते इति । 'गत्यादिसूत्रे' इति शेषः । तत्र योगविभागेन सजातीयापेक्षनियमेन सिद्धं तत्सूत्रेऽकर्मकग्रहणात्कालादिभिन्नकर्मरहितार्थबोधकानामेव शास्त्रेऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति बोध्यत इति भाव । अकर्मकग्रहणं सामर्थ्यादत्यन्ताऽविद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव स्यादत आह—न चेति। तत्र च तदर्थाऽसम्भव इति भाव । तस्मात्सामर्थ्यान्निषेधप्रतियोगिसमर्पकत्वेनान्देन मासादीनामग्रहणं, तदाह—न एवमित्यादि । क्वचिदिति । कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकत्याख्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थ । इदं गतिसूत्रे निरूपितम् । यद्यपीति । अकर्मकाणा'मित्यस्य—कर्मानन्वय्यर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्यभिप्राय । तथापि

१ 'इहापि न स्यात्' । २ 'गच्छति' । ३ क्वचित्त ।

स्याम –'क्वचिद्ये अकर्मका' इति ॥ अथ वा–येन कर्मणा सकर्मकाश्चाऽकर्मकाश्च भवन्ति तेनाऽकर्मकाणाम्, न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मक ॥अथ वा यत्कर्म भवति, न च भवति, तेनाऽकर्मकाणाम्, न चैतत्कर्म कचिदपि न भवति ॥ न तर्हीदानीमिद सूत्र वक्तव्यम् ॥ वक्तव्य च ॥ कि प्रयोजनम् ॥ यत्राऽक्रियथाऽत्यन्तसयोगस्तदर्थ–क्रोश कुटिला नदी,क्रोश रमणीया वनराजि।

अपवर्गे तृतीया ॥ २।३।६ ॥

॥*॥ क्रियाऽपवर्ग ॥*॥ क्रियाऽपवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गो मा भूत्–मासमधीतोऽनुवाको, न चानेन गृहीत इति ॥ [अपवर्गे] ॥

प्र]सबन्धदर्शनात्तेरकर्मकत्वाऽसभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणाऽकर्मकत्व विज्ञायत इत्यर्थ ।क्वचिदिति।द्रव्य इत्यर्थ । अथ वेति।अन्तरङ्गत्वाद्द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्ष सकर्मकाऽकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्तेत इत्यर्थ ।यत्र त्वन्तरङ्गस्याऽसन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्त सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति । अथवा यत्कर्मेति । सभवव्यभिचाराभ्या विशेषणविशेष्यभावात् । वार्तिक दूषयित्वा सूत्र स्थापयितु पृच्छति— न तर्हीति। क्रोश कुटिलेति।गुणेनात्यन्तसयोगो न तु क्रियेयेति कर्मत्वाऽभाव।

अपवर्ग । अपवर्गो निष्ठा । स कदाचित्फलाऽवाप्तौ सत्या प्रयोजनाऽभावात् क्रियाया भवति कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भ — क्रियापवर्ग इति । यद्यपि साधनापवर्ग क्रियापवर्गोऽस्ति तथापि विशेषणोपादान

उ]धातूनामिति।धातूनामन्यपदार्थत्वात् क्वचित्कर्मस्पर्शाप्यकर्मकव्यवहाने सामर्थ्याद्विद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भाव । अर्थानामन्यपदार्थत्वेऽपि भाष्योपपत्तिरुक्तैवेति चिन्त्यम् । तदर्थानामेनेति । अधिकार्थे वृत्तावपि तदर्थस्याऽत्यागादिदमुक्तम् । द्रव्ये इति विषयसप्तमीयम् । सामर्थ्याद्द्रव्यरूपकर्मरहिता इत्यर्थ इति भाव । शिष्ट भाष्य कैयटश्च गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ । एतद्भाष्यस्य वस्तुतार्थोऽपि तत्रैवोक्त । ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणा सकर्मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्मणि क्तो न स्यादत आह–यत्र त्विति । तत्सन्निधौ तु न तेन व्यवहार इति 'मास पठ्यते वेद'मिति न प्रयोग । तर्ह्येनयैव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सूत्र न कार्यमिति पृच्छति भाष्ये–न तर्हीति।उत्तरयति–यत्राऽक्रियथेति। न च 'मास मास्ते' इत्यादौ प्राकृतकर्मण शेषत्वविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रियेयेति असङ्गतम्। क्रियाकारकभावेन यत्रान्वयाऽभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥

अपवर्गे। निष्ठा–समाप्ति। साधनापवर्गो इति । साधनोपरमकृतक्रियात्यागे-

१ च कश्चिन्न । २ 'भवतीति' । ३ 'तदर्थ वचन' । ४ क्वचिन्न ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २।३।७ ॥

॥*॥ क्रियामध्ये [इति च] ॥ ॥ ॥ क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता, द्व्यहे भोक्ता । 'कारकमध्य' इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्-इहस्थोऽयमिष्वास क्रोशाल्लक्ष्य विध्यति, क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । य च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्मध्य भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नाऽन्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्य चेत्कारकमध्यमपि भवति । तत्र 'कारकमध्ये इत्येव सिद्धम् । [सप्तमीपञ्चम्यौ] ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २।३।८ ॥

॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसङ्ख्यानं सप्तमीपञ्चम्यो प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसङ्ख्यानं कर्त

प्र.] सामर्थ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो, न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थ ॥ [अपवर्गे तृतीया] ॥

सप्तमी । अद्य देवदत्त इति । इन्द्र कारक तत्राऽर्जकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भाव । य चेति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदेशान् । तेनश्च लक्ष्यप्रदेशयो कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भाव । 'शक्ति कारक' मिति पक्षाश्रयेण वार्तिक प्रत्याचष्टे—नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमित्यर्थ । कालभेदभिन्नभुजिक्रियाऽनुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थ ॥

कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन 'कर्मप्रवचनीययुक्त द्वितीये'ति लक्षण क्रियते, तदा 'प्रभ परि विष्णोरनते' इत्यत्र विशेषविहितत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'-रिति पञ्चमी प्राप्नोति । 'साधुर्देवदत्तो मातर प्रती'त्यत्र च 'साधुनिपुणाभ्या मिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति, तत्राऽप्रतेरिति वक्तव्य भवतीति मत्वाह–प्रत्यादिभिश्च

उ.] गीत्यर्थ । क्रियाया एवेति । खन एवेत्यर्थ । म च फलप्राप्तावेव भवतीत्यर्थ । साधने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियाया समाप्ति स क्रियापवर्ग । प्रयोजनाऽलाभेन क्रियाया आवश्यकत्वेपि आलस्यादिना क्रियातो निवृत्ति साधनापवर्ग इति भेद इति भाव । [अपवर्गे तृतीया] ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ । प्रदेशादिति । न चेह इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वन्तथापि वेधक्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यत' इति पञ्चमीति बोध्यम् । 'क्रोशाल्लक्ष्य'मित्यस्येत क्रोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्ष्यमित्यर्थ । तद्व्यनयन्नाह–कर्मापादानयोरिति । भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्ति-

१ क्वचित्र । २ 'इति च' । ३ 'विध्यति तयो' ।

व्यम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, वृक्षं परि [विद्योतते विद्युत्] वृक्षमनु [विद्योतते विद्युत्] । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति।[साधुर्देवदत्तो]मातरं परि। [साधुर्देवदत्तो]मातरमनु॥किं प्रयोजनम्[१]॥ 'सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्' । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमी'ति सप्तमी, 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थः—अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति॥तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्॥ *॥उक्तं वा ॥*॥ किमुक्तम् ?॥ एकत्र तावदुक्तम्–'अप्रते'रिति ॥ इतरत्रापि– यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चाऽवर्जने च, अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव । तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति–अन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा–अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः' ॥ [कर्मप्रवचनीययु] ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥२।३।९॥

कथमिदं विज्ञायते–यस्य चैश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति, आहो स्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति?॥ कश्चात्र विशेषः॥*॥यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्॥*॥यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् ॥ अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः ।

प्र.]लक्षणादिष्विति।ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः।शिष्टं स्पष्टम्।

यस्मादधि।इहाऽधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनो पर्यायेण सप्तमीष्यते,अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते–कथमिति । तत्र यदाऽन्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते।अथ वेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनम्–ऐश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिन सप्तमीत्ययमर्थो भवति।यदा यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते तत्र स्वात् सप्तमीत्युक्तं भवति।कर्तृ-

उ.]रुच्यते इत्याह–शक्तिरिति । शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह–क्रियानुमितशक्तीति ।

कर्मप्र । पुनर्द्वितीयेति । 'वार्तिकेने'ति शेषः। भाष्ये–तावदुक्तमप्रतेरिति । तत्रत्यः प्रतिर्लक्षणेत्थमिति सूत्रस्थप्रतिपर्यनूनामुपलक्षणमित्यर्थः । भाष्ये–वर्जनार्थ एवेति । तत्रैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । [कर्मप्रवच] ॥

यस्मादधिकम् । अन्यतरस्यैवेति । 'अधिरीश्वरे' इति ईश्वरसंबन्धेऽधेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानेन संबन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयोः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेपि 'यस्य चेश्वरवचन'मित्यस्यावृत्तौ मानाऽभावेनाऽन्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः। तात्पर्यग्राहकाऽभावाद्भावप्रधानत्वेऽपरितुष्यन्नाह–अथवेति। प्रवृत्तिनिमित्तेनैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्यमुच्यत इत्यर्थः । यद्गतमैश्वर्यं तद्वाचका-

१ क्वचिन्न । २ 'यमर्थः' ।

आख्यातास्ते तस्मिन्भवन्ति॥ सत्यमेवमेतत्–नित्य परिग्रहीतव्य परिग्रहीत्रधीन भवति ॥*॥प्रथमाऽनुपपत्तिस्तु ॥ ॥ प्रथमा नोपपद्यते॥ कुत ?॥ ॥*॥पष्ठी लेभ्य ॥*॥ का तर्हि स्यात् ? ॥ षष्ठीसप्तम्यौ 'स्वामीश्वराधिपती'ति ॥ न तत्राऽधिशब्द पठ्यते ॥ यद्यपि न पठ्यते, अधिरीश्वरवाची ॥ न तत्र पर्यायवचनाना ग्रहण भवति ॥ कथ ज्ञायते ? ॥ यदय कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति–'अधिपतिदायादे'ति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनी

प्र]निर्देशश्चेदिति।ईशिनाऽत्र कर्तृत्वेनाऽभिमन ,तेन स्वामिन सप्तमीत्युक्त भवति।अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनाऽपीत्यर्थ । आधृता इति । स्वामिन्याधारे पञ्चाल स्थिता इत्यर्थ ।ततश्चाऽधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थ । सप्तमी शौण्डै'रिति विकल्पेन समासविधानादधिब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति । विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति।सत्यमिति,–अधिकरणत्व समन्यते । प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थक प्रथमा च स्यान्न प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यास । अधिरीश्वरवाचीति । स्वामीश्वरे'त्यर्थग्रहणात्पर्यायाणमपि ग्रहण मन्यते । षष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसबन्धसद्भावात् । अदोषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाऽभावात् । द्वितीया तर्हीति । अधिरीश्वर'

उ]त्सप्तमी। तत्रेति। तदेति पाठ उचित । एत सूत्रेति। तदेकदेश– यस्य चेश्वरवचन'मित्येतदित्यर्थ । ब्रह्मदत्ताधीना इति । 'अषडक्षे'त्यादिनाऽध्युत्तरपदलास । अत एव 'परिग्रहीत्रधीन'मिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोपपत्ति । नन्वेवमधिनाऽव्ययीभावो न स्यादत आह–विभक्त्यर्थेति । समन्यत इति । तृतीय उक्तोऽर्थ उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदत इत्यर्थ । अनुमोदनाकारमाह भाष्ये–नित्यमित्यादि।परिग्रहीत्रधीनम् । परिग्रहीत्राधारकमित्यर्थ । प्रथमा चेति । भाष्ये तुशब्दश्चार्थे इति भाव । सूत्रारम्भे तस्य वैयर्थ्यं प्रथमानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति तृतीयो वदतीति तात्पर्यम् । एतत्सूत्रसत्त्वे हि 'अधिरीश्वरे'इति कर्मप्रवचनीयसज्ञाविधायक कार्नम् । तथा चाऽधे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगस्योक्तरीत्या स्ववाचकेऽपि सत्वाद्द्वितीया प्राप्नोतीति दोष । एतत्सूत्राऽभावे तु ऐश्वर्यविषयोऽधे क्रियायोगाऽभावेन गत्यादिसज्ञाबाधरूपफलाऽभावात्कर्मप्रवचनीयसज्ञाया अप्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाऽभावाद्द्वितीयाऽप्राप्तौ प्रथमा सिध्यतीति भाव । भाष्ये 'का तर्हि स्यात्पष्ठीसप्तम्या'वित्यादिरेकदेश्युक्ति । अधिपतिदायादेति । यस्य यो दायाद स तद्धनादिस्वामित्वात्स्वामीति लोके व्यवह्रियत इति ईश्वरपर्यायाविमाविति भाव । व्यतिरेकाऽभावा

१ भाष्यमिदमित्यन्ये। २ 'पतिदायादेति'। ३ क्वचिन्न।४ 'दनप्रकार'।५ 'येऽधे '।

ययुक्ते द्वितीये'ति ॥ सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति ॥ भवे श्चोऽधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसबन्ध स सप्तम्योक्त स्याद्यस्तु स्तवधे पञ्चा लाना चाऽभिसवन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ ॥ स्ववचनात्तु सिद्धम् ॥*॥ अस्तु-'यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता'दिति ॥ एवमप्यन्तरेण वचन सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्त पञ्चालेषु। आयत्त स तेषु भवति ॥ सत्यमे धमेतत्-नित्य परिग्रहीता परिमहीतव्याधीनो भवति ॥ ॥प्रथमोऽनुपपत्तिस्तु ॥*॥ प्रथमा तु नोपपद्यते ॥ कुत ? ॥*॥ ब्रह्मदत्तात् ॥ ॥ का तर्हि स्यात् षष्ठीसप्तम्यौ—'स्वामीश्वराधिपती'ति ॥ न तत्राऽधिशब्द पठ्यते ॥ यद्यपि न पठ्यतेऽधिरीश्वरवाची ॥ न तत्र पर्यायवचनाना ग्रहण [भवति]॥ कथ ज्ञायते ? ॥ यदय कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहण करोति-'अधिपति दायादे'ति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति॥ शेषलक्षणा षष्ठी,अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति-'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्या

प्र]इत्यधे कर्मप्रवचनीयत्वात्,सप्तम्येति।ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधी यमानया सप्तम्योभयगतस्य सबन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद्द्वितीया न भवतीत्यर्थ। भवेदिति। 'अधिरीश्वर' इत्यनेनेश्वरेणेशित-व्यस्याप्याक्षेपादीशितव्यस्याप्यधिना योगो स्तीति भाव ।इदानी द्वितीय वाक्यार्थं दर्शयितुमाह-स्ववचनादिति । 'यस्येश्वरव चन'मित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन वचनात्प्रतिपादनात् । 'स्ववचनात्तु सिद्ध'-

उ]दिति।भेदसबन्धेनेतरान्वयित्वाऽभावादित्यर्थ । ननु ईश्वरत्वयोतक स्येश्वरापेक्षया कर्मप्रवचनीयस्याऽधे कथ पञ्चालसबन्धद्योतकत्व येन ततो द्वितीया स्यादत आह-अधिरीश्वर इत्यधेरिति । ऐश्वर्यविषयाऽर्थद्योतकस्याऽधेरिति तदर्थ इति भाव । एव च परस्परप्रतियोगिकसबन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्यैव तत्प्राप्ति रिति भाव । उभयगतस्य सबन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया षष्ठ्येवेति भाव । भाष्ये-अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । अधिशीयो ब्रह्मदत्तनिष्ठ सबन्ध इत्यर्थ । एवम ग्रेऽपि । वस्तुभयत्राऽपि वाक्यालङ्कारे। ईशितव्यस्येति।ऐश्वर्यविषयाऽधे कर्मप्रव चनीयत्वमिति तदर्थ । षष्ठी तु विशेषणादुत्पन्नाप्युभयगत सबन्ध सामर्थ्याद्बोध यति । परत्र तद्बोधकविभक्त्यविधानात् । अत्र तु परत्राऽपि तद्बोधकविभक्तिप्राप्त्या विशेष्यनिष्ठसबन्धबोधकत्व न विशेषणविभक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापवा दिकाऽपीत्यभिमान । सूत्रे स्वपदानुपादाने कथ स्ववचनात्प्राप्तिरत आह-यस्येति। तत्र 'द्वितीया प्राप्नोती'त्यन्तं भाष्य पूर्ववदेव व्याख्येयम्।अत्र पक्षे द्वितीयावारणा

१ तस्याऽभिसम्बन्धस्य' । २ क्वचिन्न । ३ 'अधेर्यातो' । ४ 'वचना त्सिद्धम्' । ५ इद भाष्यमित्यन्ये । ६ 'पतिदायादेति'। ७ 'वाक्य'।८ 'अधेर्यो' ।

ऽभिसम्बन्धस्य द्वितीया न भविष्यति ॥ भवेद्योऽयं पञ्चालानां चाऽभिसम्बन्धः सं सप्तम्योक्तः स्याद्यस्तु खल्वयं ब्रह्मदत्तस्य चाऽभिसम्बन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि–॥ ॥ स्ववचनात्तु सिद्धम् ॥ ॥ इति। अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति ॥ [कथम् ?] ॥ 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति ॥ 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति प्रथमा भविष्यति ॥ [यस्मादधिकम्] ॥

२]मित्येतदप्यन्यथाव्याख्यातुमाह–एवं तर्हीति। अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीय 'अधिः स्वे' इति वक्तव्यम्। तत्र स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः, तस्मादेवाऽनेन सप्तमी विधीयते। तेन स्वामिनि प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाऽभावात्ततो द्वितीयाया अभावः। तेनाऽधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम्। 'अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम्। अत्र तु दोषमुद्भाव्य परिहरति–एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन। तिष्ठन्ति सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था। यथाऽधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथा ऽधिरीश्वर' इति 'यस्य चेश्वरवचन मिति च न कर्तव्यम्। ऐश्वर्यविषयस्य चाऽधेः क्रियाऽयोगऽभावाद्धेतु पसर्गसंज्ञाबाधनाऽर्थोऽपि संज्ञाविधिर्नाप्युज्यते। [यस्मादधिकम्] ॥

३]याह भाष्ये–एवं तर्हीति। 'स्ववचना दिति' वार्त्तिकमवैतद्दोषवारकमपीति व्याचष्ट इत्याह–अन्यथाव्याख्यातुमिति। भाष्ये–एवमपीति। अधेः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः। ननु संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीया प्रथमां बाधतेऽत आह–कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्विति। तद्योगेऽपवादविधेस्तस्याः सत्त्वाद् द्वितीयाविधावनु पपत्तिमित्यर्थः। 'उपपदविभक्ते रिति न्यायेनैव षष्ठी शेष' इतिसूत्रे वक्ष्यमाणया पुत्रादिप्रधानपदात्षष्ठीवारकयुक्त्याप्यत्र द्वितीया वारयितु शक्येति बोध्यम्। यथाधिकरणत्वमिति। केचित्तु अधिकरणसप्तम्या सत्वात्सूत्राऽभावेन द्वितीयाया प्राप्त्यभावेन सूत्रप्रत्याख्याने तात्पर्ये सति स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं नोपन्यस्येत्। तस्मात्स्वस्वामिभावविवक्षायामाधारत्वाविवक्षायां सप्तम्यर्थं यस्य चेश्वरवचनमधिरीश्वर इति च सूत्रद्वयं कार्यम्। विनिगमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्योभयत्रार्थे तात्पर्यमित्यत्र भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने। 'अधिरीश्वरे' इत्यतदीश्वरत्वे द्योत्ये ईश्वरे द्योत्य इति वा व्याख्येयम्। अन्त्ये स्वं प्रति कर्मवचनीयत्वं लभ्यते। किं चाधिकरणसप्तम्या पञ्चालेषु द्वितीयावारकयुक्त्यैव पञ्चालेषु सप्तम्या ब्रह्मदत्तादपि

१ क्वचित्र। २ 'वचनात्सिद्ध।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१२ ॥

॥*॥ अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥*॥ अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्–पन्थानं गच्छति, वीथिं गच्छतीति ॥ ॥ आस्थितप्रतिषेधश्च ॥*॥ आस्थितप्रतिषेधश्चास्य वक्तव्यः । यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति, 'पथे गच्छती'त्येव तत्र भवितव्यम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ चतुर्थी यथा स्यात् ॥ अथ द्वितीया सिद्धा ?॥सिद्धा [कथं] कर्मणी'त्येव ॥ चतुर्थ्यपि सिद्धा॥कथम् ?॥ 'सम्प्रदाने' इत्येव॥ न सिध्यति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदान'मित्युच्यते

प्र] गत्यर्थ । 'स्वं रूप'मिति वचनात्स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह–अध्वन्यर्थग्रहणमिति । तेनाऽध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीये'ति भवति। आस्थितप्रतिषेध इति।आस्थित आक्रान्त सन् यदा पन्था गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः। यदा तूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी । किमर्थमिति । अन्तरेणाऽप्येतत्सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्यौ सिद्धत्वादिति प्रश्नः । क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्याऽस्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम्।अथवा तत्रत्य न्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम् । तत्र यदा गमनस्य सदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा सदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाऽभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति । यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाऽभावात्काम कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति। भेदाऽभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषये

उ]वारयितुं शक्यत्वेन स्ववचनात्तु सिद्ध'मित्यस्याऽयुक्तत्वे एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः। गत्यर्थ । तर्हीत्यादिभ्यो द्वितीयाऽपि न स्यादत आह—द्वितीयेति। भाष्य–वीथिमिति । 'पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ' इत्यमरः । 'पर्याहारा ध्वभारेषु समौ विवधवीवधौ' इति नानार्थकोशः । भाष्ये–पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यमिति। एवकारो भिन्नक्रमः। इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति। तथा चैतन्मात्रफलसाधकतद्वचनारम्भेणैतद्वचनप्रत्याख्यानं न चमत्कारीति भावः । न्यायस्येति । तत्फलस्याऽन्यथा साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानं न्याय्योऽपूर्वं तत्कर्तव्यं भवतीति भावः। तदेव ध्वनयन्नन्याख्यान्तरमाह—अथवेति। न्यायमेव दर्शयति–तत्र यदेति । भेदे इति । संयोगानुकूलव्यापारायदा भेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः। एतच्च 'कर्तरि कर्मे'ति सूत्रे, सम्प्रदानसंज्ञासूत्रे च निरूपितं तत एवाऽवधार्यम्। संयोगश्च कर्तृनिष्ठ एव फलत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि बोध्यम्। अन्यथा परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादित्याहुः। यदा त्वभेदेति। ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलत्वेनैव यदा

१ क्वचिन्न। २ वीव[illegible] पा०। ३ [illegible] । ४ [illegible] न।

क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति॥ कया क्रियया?॥ गमिक्रियया॥ क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते॥ ॥*॥ चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः ॥*॥ चेष्टायामनध्वनि 'स्त्रियं गच्छति' 'अजां नयती'त्यतिप्रसङ्गो भवति॥*॥ सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात्॥*॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ ['असम्प्राप्तवचनात्']॥ 'असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत' इति वक्तव्यम् ॥*॥ अध्वनश्चार्थग्रहणमपवादः ॥*॥ एवं च कृत्वाऽनध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति। सम्प्राप्तं ह्येतत्कर्माऽध्वानं गच्छतीति ॥ [गत्यर्थकर्मणि]॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २।३।१३ ॥

॥*॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये

प्र.]त्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नाऽस्ति फलभेद।अत एवाऽपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थं 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम्। इदानीं सूत्रस्याऽतिव्याप्त्युद्भावनायाह–चेष्टायामिति। सिद्धं त्विति। असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रेप्स्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः। स्त्री तु सम्प्राप्तेति चतुर्थ्यभावः। 'अजां नयती'त्यत्राऽप्यजाया सम्प्रापणाच्चतुर्थ्यभावः। अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति। प्रणीयते ह्यत्र गतिः, न चासौ नयतेरर्थः, तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः। अध्वनश्चेति।यदा त्वसप्राप्तोऽध्वा भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या,–अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम्। [गत्यर्थकर्मणि]॥

चतुर्थी स। तादर्थ्य इति। तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते। तस्मायिदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते। तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसम्बन्ध उच्यते 'समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधान'मिति वच-

उ.]विवक्षेत्यर्थः।अतएवेति।'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादस्य कर्मणोरितिषष्ठीविषये कृद्योगेऽपि द्वितीयार्थमिति न व्याख्यानीयं, प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादित्यन्वयः। 'अप्रत्याख्यानीय'मिति पाठान्तरे तु 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थमिति न भवति। तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्यानेन सह भिन्नफलत्वादिदं सूत्रमप्रत्याख्यानीयं स्यादिति योजना। एवं च भाष्यमते 'ग्रामस्य गन्ते'त्यादौ षष्ठ्येवेति भावः। अथ वा नयतिरिति। एतच्च गतीत्यत्र निरूपितम्। [गत्यर्थकर्मणि]॥

चतुर्थी। तादर्थ्यशब्दार्थमाह–तच्छब्देनेति। कार्यप्रयोजनमिति बहुव्रीहिः। कार्यप्रयोजकमित्यर्थः। 'ब्राह्मणाय दधी'त्यादौ दध्नो ब्राह्मणकारणत्वाऽभावादुक्तविशिष्टकार्येति। भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तत्राऽपि कार्यमिति भावः। सोऽर्थो

१ क्वचिन्न।२'यामनध्वनीति स्त्रियं'।३ छम।४'ष्टायामन'।५ 'चतुर्थ्या विधाने'।

उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यमिति ॥ किमिद तादर्थ्यमिति ? ॥ तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् ॥ तदर्थं पुन किम् ? ॥ सर्व प्राप्नोऽय चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन सह समास ॥ कथ चाऽत्र चतुर्थी? ॥ अनेनैव ॥ यद्येवमितरेतराश्रय भवति ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ निर्देशोत्तरकाल चतुर्थ्या भवितव्य, चतुर्थ्या च निर्देश , तदेतदितरेतराश्रय भवति, इतरेतराश्रयाणि च [कार्याणि] न प्रकल्पन्ते॥ तत्तर्हि वक्तव्य? ॥ न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थी'ति, यदय 'चतुर्थी तदर्थार्थे'ति चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन सह समास शास्ति ॥ न खल्वप्यवश्य

प्र]नात् ।तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्यात्, राज्ञ पुरुष इति, तथा चतुर्थी–यूपाय दार्विति। हेतावपि तृतीयाऽपि दारुशब्दान्न भवति,हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्। प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानात् , इह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाऽभावात् ।

'तस्मायित्युपकार्ये हि कार्यं प्रत्ययमृश्यते ।
तदर्थशब्दात्सम्बन्धे भावप्रत्यय इष्यते ॥
गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि ।
गुणे कृतास्पदा तस्मात्कारण नावगाहते' ॥

किमिदमिति । तस्मा इदमिति सत्या चतुर्थ्या समास , सति समासे

उ]यस्येति बहुव्रीहिस्तु नोक्त तत्पुरुषस्याऽन्तरङ्गत्वात् । यथा षष्ठीति। विशेषण निष्ठतयैव सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतिरिति भाव । विभक्त्याऽभिधानेपि तिङादिभिरनभिधानाद्धेतौ तृतीया स्यादेवेत्यत आह–प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति। षष्ठीविषये हेतुतृतीयाविधानादिति भाव । प्रातिपदिकार्थेति । हेतुत्वेनेतरान्वये च तृतीया भवति । एतदर्थस्य च क्वचिदर्थे तेनान्वयाऽभावादिति भाव । उक्तमर्थं श्लोकाभ्या सगृह्णाति–तस्मायीति । उपकार्ये हीति । विद्यमानमेव यत्किंचिदुपकारविशिष्ट कार्यमित्यर्थ । तेन 'घटाय दण्ड' इत्यादि नेत्याहु । 'मोक्षाय हरिं भजती'त्यादौ 'स्त्रियया य'मिति सम्प्रदाने चतुर्थी बोध्या । गम्यमानविभक्तित्वादिति । 'चतुर्थी तदर्थे'ति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविभक्तित्वादित्यर्थ । तद्धि ज्ञापक कार्यवाचकचतुर्थ्या सत्यामेव सङ्गच्छते इति भाव । तदनुवादेनेति । तदर्थानुवादेनेत्यर्थ । नित्यशब्दत्वेनाऽन्यत्रोक्तेनाऽत्रापीतरेतराश्रयपरिहार सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्तुमाह–तत्तर्हीति । चतुर्थीविधायकमन्यद्वचनमित्यर्थ । वस्तुत इतरेतराश्रयत्वमेव नेत्याह–न खल्वपीति । यदि

१ इति क्वचिन्न । २ क्वचिन्न । ३ हि क्वचिन्न । ४ 'तस्मा इ' ।

चतुर्थ्यन्तस्यैवाऽर्थशब्देन सह समासो भवति॥ किं तर्हि?॥ षष्ठ्यन्तस्यापि भवति। तद्यथा-गुरोरिदं गुर्वर्थमिति॥ यदि तादर्थ्य उपसङ्ख्यानं क्रियते नाऽर्थः सम्प्रदानग्रहणेन। योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थं स भवति, तत्र तादर्थ्य इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं सम्प्रदानग्रहणं कर्तव्यम्। याऽन्येन लक्षणेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा तदर्थं-'छात्राय रुचितं, छात्राय स्वदित'मिति॥ तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्?॥ न कर्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'भवति हि तादर्थ्ये चतुर्थी'ति यदयं 'चतुर्थी तदर्थे'ति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन शब्देन सह)समासं शास्ति॥

॥*॥ क्लृपि सम्पद्यमाने ॥*॥ क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। मूत्राय

प्र]तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितानरतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः। षष्ठ्यन्तस्यापीति। सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्त्येव। क्लृपीति। सम्पत्तिरभूतप्रादुर्भावः उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी। विकारस्य च प्रकृतिरुपारोपान्माभानाधिकरण्यं। यच्च रूपमुपजायते तनश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति। यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा

उ]चतुर्थीसमासं विनाऽन्यः समासो न स्यात् स्यादेवेनरेतराश्रय। अस्ति चाऽत्र षष्ठीसमास इत्याशय। नन्वत्र षष्ठी कथमित्यत आह-सम्बन्धसामान्येति। तादर्थ्येन बोधे चतुर्थी, सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीति भावः। षष्ठीसमासोऽप्यतद्विषये शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यसमास इत्याशयेनाह भाष्ये-गुरोरिदमिति। भाष्ये-यान्येनेति। 'रुच्यर्थाना'मित्यादिना। 'कर्मणा यमभिप्रैती'ति सञ्ज्ञाविधानं तु 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' इत्यर्थम्, तत्सम्प्रदानकं दानमिति बोधार्थं च। दानकर्मणो गवादेः सम्प्रदानार्थत्वेपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाऽभावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयाऽनापत्तिरिति तदन्वयार्थं चेति दिक्। भाष्ये-यदयमिति। यद्यपि समासः प्रकृतिविकृतिभाव एव, तथापि तज्ज्ञाप्या चतुर्थी सर्वत्रेति भावः। क्लृपि॥ 'सम्पत्ति'शब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यत इत्याह-सम्पत्तिरिति। नन्वेवं प्रकृतिविकृत्यो र्भेदसत्त्वेनाऽभेदान्वयोऽनुभवसिद्धो भज्येतेत्यत आह-विकारस्य चेति। तथा च प्रकृतिवाचकसमानाधिकरणत्वात्प्राप्तप्रथमाविभक्तेरपवादोऽयमिति भावः। विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधिकरण्येनान्वय इति बोध्यम्। ननु सामानाधिकरण्ये प्रकृतेरपि चतुर्थी स्यादत आह-यच्च रूपमिति। अपादानविवक्षेति। अपादानपदेन शक्तिः। क्लृपेरुत्पत्त्यर्थत्वे इदम्। अत्र वदन्ति-कल्पत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः। परिणमश्च रूपान्तरप्राप्तिः। तदेकदेशे रूपान्तरे मूत्रादेर्विकारस्याऽभेदेनान्वयेन ततो द्वितीयाया प्राप्ताया तद्बाधेन चरितार्था चतुर्थी अभेदविवक्षायां परत्वात्प्रथमया बाध्यते। 'यवागूर्मूत्रं कल्पते' इत्येव हि तदा।

१ क्वचिन्न। २ 'सोऽप्युपाध्यायाऽर्थो भवति'। ३ सि क्वचिन्न। ४ 'दानकदान'।

व्यम्। इह मा भूत्–त्वां तृणं मन्य इति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविर चिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २।३।१८ ॥

॥*॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। प्रकृत्याऽभिरूपः। प्रकृत्या दर्शनीयः। प्रायेण याज्ञिकः। प्रायेण वैयाकरणः। माठरोऽस्मि गोत्रेण। गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण। समेन धावति। विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति। साहस्रेणाऽश्वान् क्रीणाति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्येव सिद्धम्। इह

प्र]विभाषाऽप्राणिष्वि'त्यापिशलिरधीते स्म ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।२।३।१।

कर्तृकरणयोः । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदाऽश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्पञ्चमी प्राप्नोति । प्रायेणेति । 'प्राय'शब्दो बह्वर्थवाची । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेणेति । प्रथमा षष्ठी वाऽत्र प्राप्नोति । समेनेति । द्वितीया प्राप्नोति । द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाऽभावः । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । तत्र द्वितीया प्राप्ता । पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकरणम् । सङ्घसङ्घिनोरभेदस्य विवक्षणात् । साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः सङ्घः साहस्रः ।

उ]स्वल्पनौकोच्यते । 'त्वां'शब्दार्थस्तु महती नौः । एवं ह्यनादरो भवतीत्याहुः । एवं 'न त्वाऽन्नं मन्ये यावद्भुङ्क्ते न श्राद्ध'मित्यस्य यत् श्राद्धं श्राद्धीयैर्विप्रैर्न भुक्तमतस्त्वामपूपरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः । प्रकृष्यकुत्सितेति । 'परावरयोगे चे'ति वा । अतिशयविशिष्टकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये इत्यर्थः । तदाह–यद्वा चिन इति । त्वां तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद्वार्तिकारम्भ इति भावः ।' आपिशलि'वाक्यनोपमानवाचकात्ततोपि तिरस्कारे चतुर्थ्युच्यते ।

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् । २।३।१॥

कर्तृकरणयोः । क्रियापदेति । क्रियानध्याहारे विभक्त्यन्तरबाधनाय वार्तिकमिति भावः । अभिरूपादिकं तु गुणो, न क्रियेति तात्पर्यम् । पञ्चमेति । प्रकृतिसम्बन्धी अभिरूप इति बोधादिति भावः । प्रथमा षष्ठी वेति । गोत्राऽभिन्नगर्गापत्यमिति बोधे आद्या, सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन

१ 'न त्वां'। 'तृणं त्वां'। २ क्वचिन्न । ३ 'याज्ञिकः'। ४'वैयाकरणः'। ५'त्वां'।

तावत्प्रकृत्याऽभिरूप, प्रकृत्या दर्शनीय इति,–प्रकृतिकृत तस्याऽऽभिरूप्यम्॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति,–एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण, गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति,–एतेनाऽह सज्ञायते॥ समेन धावति विषमेण धावतीति,–इदमत्र प्रयोक्तव्य सदॆ प्रयुज्यते–समेन पथा धावति, विषमेण पथा धावतीति॥ द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति, त्रिद्रोणेन धान्य क्रीणातीति,–तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम्, द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्य क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति,–अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। पञ्चपश्वर्थं पञ्चक। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति ॥साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति,–सहस्रपरिमाण साहस्र, साहस्रेण हिरण्येनाऽश्वान् क्रीणातीति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २।३।१९ ॥

प्र]'शतमानविंशतिके'त्यण्।पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्ति ।प्रकृतिकृतमिति। गम्यमानाऽपि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्त भवति । यथा 'प्रविश पिण्डी' मित्यत्र । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतरेव करणत्व विवक्षितम्। स्वभावेनाऽस्य कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्करणादिनेत्यर्थ । एष तत्र प्राय इति । बाहुल्यमित्यर्थ । तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वाद्विद्रोणपञ्चकसाहस्रशब्दैस्तत्क्रयार्थे मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात्तृतीयासिद्धि ॥[कर्तृकरणयो]॥

सहयुक्तेऽप्रधाने।किमुदाहरणमिति।सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति।

उ] गोत्रसम्बन्धिव्यापारोऽनेनावगत इति बोधेऽन्वयति भाव । मात्रशब्देनाऽगस्त्याद्यप्रमात्रपर्यन्तम् । अत्रापीति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण द्विद्रोणाऽभिन्नमित्यर्थात्।पञ्चके 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इति कन् । एष तत्र प्राय इति। तत्रोदाहरणे एव प्रायपदार्थो–येन हेतुना तेऽधायत इत्यर्थ । तच्चाध्ययनस्येति । अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भाव । बहुभिरध्ययने ग्रहणधारणयो सौकर्यं भवतीति बाहुल्य तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् । एतेनाह सज्ञायते इति । अह 'माठर' इति गोत्रेण परै सज्ञाये इत्यर्थ । अप्रयोगे हेतुमाह–प्रतीयेति । अत्र केचित्–एव रीत्या करणत्वादिव्युत्पादने हेतावित्ति सूत्रस्येत्थभूतलक्षण इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्ति । यदि तत्र द्रव्याद्यन्वयविवक्षया सार्थक्य तर्ह्यत्रापीति प्रत्याख्यानमत्राऽसिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरेव। सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाच्चेत्याहु । अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यानमित्यन्ये ॥ [कर्तृकरणयो] ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने।ननु साधारणमिव तिलानामपि वापक्रियायेप्सिततमत्वादप्राधान्यम-

---

२ 'करण'। ३ 'तेनाह ज्ञाये'। ४ 'स्यात्र प्रयु'। ५ 'समेन पथेति'। ६ 'अत्रापि तादर्थ्या'। ७ 'क्रीणाति'। ८ क्वचिन्न। ९ 'कश्चित्'।

किमुदाहरणम्?॥ तिलैः सह माषान्वपतीति॥नैतदस्ति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र'करणे इत्येव सिद्धम्॥इद तर्हि–'पुत्रेण सहागतो देवदत्त' इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता केनाऽभिधीयते,यश्चाऽप्रधान सिद्धा तत्र 'कर्तरी'त्येव तृतीया॥इद तर्हि[मैयोजन]–पुत्रेण सहागमन देव

प्र]तिलैः सहेति। अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधान कर्म। तिलास्तु तथायुक्ततया प्रशमूत्रानीवोपरार्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधि । तिलै मिश्रीकृत्येति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिला करणत्वं प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थ । पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवाग्राऽऽगमनक्रियाया शाब्द कर्तृत्व न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते। लादय इति । आदिशब्देन कादीनां ग्रहणम् । तनैकेन शब्देन भिन्नकक्षत्वाद्गुण प्रधानयो कर्त्रोरभिधानाऽसम्भवात्प्रधाने कार्यसप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधान न्याय्यमित्य प्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धत्यर्थ । पुत्रेण सहा गमनमिति । ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वादुभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्–

उ]सिद्धमत आह तथायुक्तत्वेति । वस्तु[*] सहार्थविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोष । ननु वापापेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाऽप्राधान्यात्प्रकार- विरुद्धा तृतीयेत्याशङ्काह–अन्तरङ्गत्वादिति । अन्तरङ्गत्वोपपादनमेव–पूर्वं- मित्यादि । पूर्वं मिश्रणक्रियासम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भाव । ननु पुत्रस्येतीति । तस्य सहार्थबलादनुमीयमान कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्राप्तिरिति भाव । एकेन शब्देन–क्तेन । गुणप्रधानयोरिति । प्रतीयमानोक्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयो कर्त्रोरित्यर्थ । भाष्ये–अप्रधाने इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थ । प्रधानकर्तरीत्यस्योच्चारितशब्दबोध्यक्रियाकर्तरीत्यर्थ । तदेवाह–प्रतीयमानगमी- ति । साहित्यानुपपत्त्येत्यर्थ । 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविभक्ते र्दृष्टत्वादिति भाव । लादयस्तु न तथा, धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एतावयित्वादिसामानाधिकरणसाहित्य हि पुत्रस्याप्युद्गतागमनसम्बन्धज्ञान एव बोद्धुं शक्य न त्वन्यथेति तात्पर्यम् । 'पञ्चन बाधिके'त्युत्तरदर्शनाद्देवदत्त तृतीयार्थं सूत्रमिति भाति, तदनिष्टमित्यत आह–ल्युटेति । भाष्ये–पञ्चत्रेति । एव चोभयोस्तृतीयाप्रसक्त्यभावेन नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति भाव । ननु षष्ठीबाधना र्थमेव तर्हीदमावश्यकमत आह–सा च प्रधानेति । प्रधाने चारितार्थ्यसम्भवा दिति भाव । भवत्येवेति । अत्र वदन्ति–तृतीयापक्षे को विशेषो, यत्तृतीया-

१ 'प्रधान कर्ता' । २ 'लेना । ३ क्वचित्र । ४ 'वस्तुन ।

दत्तस्येति ॥ षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि–पुत्रेण सह स्थूल । पुत्रेण सह पिङ्गल इति ॥ इदं चाप्युदाहरण–'तिलैः सह माषान्वपता'ति॥

ननु चोक्त–'तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्ध'मिति॥ भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा नु खलु कस्य चित्सापत्नीजा ऽत्राप[1] उपस्थितस्तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जित तत्राप्यदपि किंचिदुप्यते–'यदि भवि[2]ष्यति भविष्यती'ति तदा न सिध्यति ॥*॥सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपद विभक्तेः कारकविभक्तिर्बली[3]यस्त्वादन्यत्रापि ॥ ॥ सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वात्' । अन्यत्रापि ['उपपदविभक्तेः] कारकविभक्तिर्बलीयसी [ति प्रथमा] भ[4]वति । [एवमत्रापि[5] 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति प्रथमा भवि[6]ष्यति] ॥ क्वान्यत्र ? ॥ गा स्वामी व्रजतीति ॥ [सहयुक्त] ॥

प्र] अप्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधान' इति।षष्ठ्यत्रेति। कर्तृकर्मणो कृता-त्यनेन । सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणो प्राधान्यादेव स्मर्यते इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं 'भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना'मिति, तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भाव्यमेव। पुत्रेण सह स्थूल इति । गुणसम्बन्धप्रतिपादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात्पुत्रस्य कर्तृत्वाऽभाव । यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाऽभावात्तिलानां करणत्वाऽभावमाह । एक क्षेत्रे च वापासहयोग कालभेदेऽप्यविरुद्ध । सहयुक्त इति । अप्रधानवचन प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते । प्रधानस्य चाऽन्तरङ्गत्वात्कारकविभक्तिर्भविष्यतीति नार्थ स्तन्निवृत्त्यर्थेनाऽप्रधानवचनेनेत्यर्थ । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौ'रित्यत्रापि गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति उपाध्यायात्षष्ठ्यत्र भविष्यति न तृतीया । गा स्वामी व्रज

उ]ऽप्रधाने षष्ठी नेति।एवं च 'पुत्रेण सहागमन'मित्यादौ षष्ठीबाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमवश्यकमिति । अन्ये तु–कृद्योगे षष्ठी कृद्योगश्च तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एवं च शब्दकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनो कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी, न प्रतीयमानतत्सम्बन्धयो रिति भाष्यानुपपत्तिमाहु । क्रियाया अभावादिति । अस्तिक्रियासत्त्वेऽपि साहित्य घटकस्यैवान्यस्यैव पुत्रे प्रतीयते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भाव । कारक-विभक्तिरिति। निष्ठ'नादिक्रियाऽनुपङ्गात्स्थूल इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भाव । सह-योगश्च विशेष्यतया, विशेषणतया वेति तात्पर्यम् । अन्तरङ्गत्वादिति । तदप-वादत्वनारणायेदं वचनमेवेति चिन्त्यम् । गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । एतान्त

१ 'वापकाल उपस्थितस्तदर्थं' । 'उपस्थिते तद'। २ क्वचित्र । ३ 'विभक्तिर्बलीय' । 'विभक्तिर्बली' । ४ 'भविष्यति' । ५ 'यन्यत्राप्यु' । ६ 'भवति' ।

येनाऽङ्गविकार ॥ २।३।२० ॥

इह कस्मान्न भवति–अक्षि काणमस्येति ? ॥ १॥ अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारथे[1] दङ्गिनो वचनम् ॥ २॥ अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या, तेनैव चेद्विकारेणाऽङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्द , 'येने'ति च करणे एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यम् । न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ॥ [येनाऽङ्ग]॥

प्र]तीति। अत्रापि व्रजिक्रियाया गवां कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया स्वामीश्वर'ति प्राप्त उपपदविभक्ती षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते । [सहयुक्तेऽप्रधाने] ॥

येनाङ्गविकार । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्ध । ततो येन गुणेनाऽङ्गस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह—इह कस्मादिति । इहैव कस्मान्नेत्यर्थ । अक्षि काणमिति । 'कण निमीलने' इत्यस्य चौरादिकस्याऽचि घञि वा रूपम् । काणगुणयोगादभेदोपचाराद्गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाऽक्षि काणशब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । काणेन हि गुणेनाऽक्ष्णो विकारो लक्ष्यते । 'अक्ष्णा काण' इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति। अङ्गाद्विकृतादिति। अङ्गवाचिनोऽक्षिपदादेस्तृतीया भवति न तु काणादे र्गुणवचनादित्यर्थ । एतावत्युच्यमानेऽक्षि काणमस्येत्यत्राऽप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोती त्याह–तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाऽङ्गेन विकारवान्प्र काश्यत इत्यर्थ । अङ्गशब्द इति । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोऽ त्राऽङ्गशब्दो निर्दिष्ट । येने'त्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाऽङ्गेना ङ्गिनो विकारो द्योतयितु शक्यते।न चैतेनेति।'अक्षि काणमस्ये'त्यत्र काणशब्देना

उ]पित्वादिसमानाधिकरणाऽसण्डोपाधिरूपसाहित्यस्य सहशब्दार्थतया पूर्वमन्वयि ज्ञानावश्यकत्वादिति भाव । बाधित्वेति । स्वामित्वमपि गोनिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगेऽपि गवामिति भाव । [सहयुक्ते] ॥

येनाऽङ्गविकार । अङ्गशब्दस्याऽर्शआद्यजन्तत्वे शङ्कानुपपत्तेराह–अङ्गशब्द इति ।अप्रसिद्धत्वात्स न गृह्यत इति भाव । अचि घञि वेति । उभावपि भाव इति भाव । एरच्[2] । नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह–काणगुणेति । लुग्विधानाद्वेति । इद चिन्त्यम् । गुणगुण्युभयाभिधान समर्थे एव तत्प्रवृत्त । न ह्यक्ष्ण काणमिति कदाचिद्भवति । कर्मधजन्त काणत्व गुणविशिष्टाऽक्षिवाचीति परे। न प्राप्नोतीति। शब्दतोऽङ्गविकाराऽप्रतीतेरितिभाव । अच्प्रत्ययान्त इति । अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानाद्ग्रहणमिति भाव । विकृत

१ 'द्विकारतश्चे' । २ क्वचिन्न ।

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २।३।२१ ॥

॥ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तस्थे प्रतिषेध ॥ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तस्थे प्रतिषेधो वक्तव्य । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति ॥*॥ न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनाऽपृथग्भावात्॥ ॥ न वा वक्तव्यम्? ॥ किं कारणम् ?॥ 'इत्थंभूतस्य लक्षणेनाऽपृथग्भावात्' । यत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम्, न चेऽत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम्॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गस्यते ?॥ तथा ह्यय प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति–इत्थ-

म]ऽभिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते किं तत्ववयव एवेत्यर्थ । अवयवश्चावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्यादिकारप्रतिपत्ति ॥ [येनाङ्गविकार]॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति वचनम्–इत्थंभूतलक्षणे तस्थ इति । लक्ष्यवाविशब्दस्य इत्यर्थ । कमण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्षणनाऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो, न ङिमगुच्यो रिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न च तृतीयाया लुक्प्राप्नोति समासप्रातिपदिकानवयववत्वात्, तस्या कृते

उ]मङ्गमिति। सामर्थ्यादिति भाव ।नवेत्युपपादयति–नहीति। समुदायोऽङ्गो चोत्यत इति भाष्ये 'विकृत' इत्यादि । तस्यैव–अवयवस्यैव । विकारप्रतिपत्तिरिति । शब्दीति भाव । आर्थी तत्प्रतीतिस्तु न तृतीयानिमित्तमिति ध्येयम् । [येनाङ्ग]॥

इत्थंभूत । इत्थंभूतलक्षणे इति । इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तस्थे लक्ष्यवाचिपदघटितपदस्थे सति लक्षणवाचकात्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ । तदाह–यदा लक्षणवाचीति । लक्ष्यवाचिन शब्दस्य लक्षणवाचिन समासं विना लक्षणवाचिसत्स्थत्व न सम्भवतीत्यत आह–लक्ष्यवाचिसमासेति । लक्ष्यवाचिघटकसमासेत्यर्थ । 'कमण्डलुपाणि'शब्दो बहुव्रीहिणा लक्ष्य-छात्रवाची तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणत्वाऽयोगात्तादेशोत्थाह–कमण्डलुशब्दादिति । इत्थंभूतच्छात्रत्वप्रकारकज्ञानस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भाव । बहुव्रीहौ समुदायस्य सबन्धित्वेन सम्बन्धो बोध्य, तत्र चैनरपदार्थाऽन्वय इति व्यपेक्षावादे शङ्कयम् । तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलोर्ज्ञाप्यत्वेनान्वय सुवच । पाण्यधिकरणक्रकमण्डलुज्ञाप्यछात्रत्वस्यार्थ स्यादिति भाव । ज्ञापकादिति । एतेन नलोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्यपास्तम् । 'तस्थे इत्थंभूतलक्षण' इति वार्तिकस्वारस्यनाऽवयवात्तृतीयापत्ते प्रतीयमानत्वात् । एतेन समुदायात्तृतीयापत्ता तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रातिपदिकानवय वादिति। तन्मध्यपतितन्यायादस्त्ववद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि कपुमादिव

१ क्वचित्।२ 'भूतलक्षणना ।३'पृथग्भूतलक्षण'। ४ 'नचेह'। ५'लक्षण पृथग्भूत'।

भूतस्य लक्षणमित्थभूतलक्षण, तस्मिन्नित्थभूतलक्षण इति॥ [इत्थभूत] ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि ॥ २।३।२२ ॥

॥*॥ सञ्ज्ञ कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन॥*॥ सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणी'त्ये तस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन॥ 'सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या'मित्यस्यावकाश - मातर सजानीते, मात्रा सजानीते । कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाश -इध्मप्रव्रश्चन पलाशशातन । इहोभय प्राप्नोति-मातु सञ्ज्ञाता, पितु सञ्ज्ञातेति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्ति ॥*॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । 'अन्याराादितरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इत्यस्यावकाश -अन्यो देवदत्तात्। 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चे'त्यस्यावकाश -गोषु स्वामी, गवा स्वामी । इहोभय प्राप्नोति

प्र]समास उत्पादनात्। लक्षणेनेति पृथग्विनति तृतीया । तथा छ्यमिति। षष्ठी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । इत्थभूतस्य यल्लक्षण प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभाव तत्र तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमद्राक्षी'दिति । बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वाद्धर्निपदाना नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम्। [इत्थम्भूतलक्षणे]॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्याम् । मात्रा सजानीत इति । 'सप्रतिभ्यामनाध्याने'इत्या

उ]च्छात्रस्य लक्षणावयवत्वाऽबोधनादवयवत्वे मानाऽभावादिति भाव ।पूर्व लक्षणत्वाऽविवक्षया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पश्चाल्लक्षणत्वविवक्षायामत्र तृतीयापादन 'कृतपूर्वी कट'मितिवदिति बोध्यम्। केचित्तु कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्ति । कमण्डलुपाणित्वस्यैव लक्षणत्वात्सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षण भवती'ति 'अनुर्लक्षण इति सूत्रे भाष्यात् । तदेवैतस्य-कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थ । अन्यथा 'स एवे'ति वदेत् । कमण्डलुयुक्तपाणिश्छात्रस्तदवयवीति बोध स्यात् । कमण्डलुयुक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधिकरणो बहुव्रीहि । अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्ग्रहणेऽपि तदवयवत्व नेत्यस्यापातरमणीयत्वेन लुग्दुर्वार एव । अत एवैच एकाचोऽमिति सूत्रे भाष्ये-'नरमन्य' इत्यादौ समासप्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तर जातस्याप्यम सुपो धात्विति लुक-अम्विधिसामर्थ्यान्नेत्युक्तमित्याहु । भाष्ये-अपृथग्भावादिति । एकार्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोरुपस्थित्या तस्य लक्षणत्वेन छात्रेऽन्वयाऽसभव इति भाव । तदेतद्ध्वनयति कैयट -'नास्ति लक्षणस्य प्राधान्य'मिति । विशेषणत्वाऽनाक्रान्तोपस्थितिरित्यर्थ । प्रागुक्ताशयाऽनभिज्ञ शङ्कते-किं वक्तव्यमिति । अत्रार्थे सूत्रारूढामभ्युच्चययुक्तिमप्याहैकदेशी भाष्ये-प्राधान्येनेति ।

सञ्ज्ञोऽन्यत। अन्यपदार्थेन योगे स्वामिन पञ्चमी स्यादत आह-भूतपूर्वेति ।

१ 'षष्ठी भवति विप्र' । २ 'चेदुपपद' ।

अन्यो गोषु स्वामी,अन्यो गवा स्वामीति।'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति भूप्रसूतैश्चे'त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेध । नह्यत्र गावोऽन्ययुक्ता ॥ कस्तर्हि ? ॥ स्वामी ॥ एव तर्हि 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीयान्यतरस्या'मित्यस्यावकाश –तुल्यो देवदत्तस्य। तुल्यो देवदत्तेनेति। 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चे त्यस्यावकाश —स एव । इहोभय प्राप्नोति–तुल्यो गोभि स्वामी,तुल्यो गवा स्वामीति। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीयान्यतरस्या'मि येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ [सङ्गोऽन्य] ॥

हेतौ ॥ २।३।२३ ॥

॥ ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनम् ॥ ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वा [विभक्तय]प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्त वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति ॥ किं कारण वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति॥ को हेतुर्वसति । क हेतु वसति । केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ॥ [हेतौ] ॥

प्र]त्मनेपदम् । अन्यो गवा स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवामिति मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्व तद्वाचिन पञ्चमी। *नचात्र गवापेक्षमन्यत्व स्वामिन प्रतिपाद्य व्यभिचाराऽभावात् किं तर्हि?* पूर्वस्वाम्यपेक्षम् । कस्तर्हि। स्वामीति। भूतपूर्वो य स्वामी सोऽन्ययुक्त इत्यर्थ । तुल्यो गोभि स्वामीति । गवा य स्वामी स गोभिर्नाड्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायामस्ति गवा पदद्वयाऽर्थयोग । [सङ्गोऽन्यतर] ॥

हेतौ । योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतु । निमित्तेति।असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इद पठित,न तु 'सर्वनाम्नस्तृतीया

उ]अन्ययुक्त इति।अन्यत्वप्रतियोगीत्यर्थ । पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवा स्वामी त्युदाहरणार्थ । उभयप्राप्तये गवा तुल्येन च स्वामिन सबन्धमुपपादयति–गवा य इति । [सङ्गोऽन्यतर] ॥

हेतौ। व्यापाराऽनाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतु –'योग्यतामात्रयुक्त' इति । व्यापाराविष्ट क्रियामात्रविषय च करण, व्यापारावेशे च क्रियाविषयत्वमेव फलेऽप्रधानमेवेति ततो भेद इति भाव । न त्विति । वृत्तिकारवदिति भाव ।

---

१ 'धिपतीत्येनद्भव'।२ इति क्वचिन्न ।३'पतीत्यस्या'। ४'भ्यामित्येन'। ५ क्वचिन्न।

अपादाने पञ्चमी ॥ २।३।२८ ॥

॥ १॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥ १॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते-प्रासादात्प्रेक्षते ॥ २॥अधिकरणे च॥ २॥अधिकरणे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥ ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च ॥३॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् ?॥ पाटलिपुत्रात् ॥ ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥४॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥४॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥५॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥५॥ अध्वन

प्र]चेत्यत्र । तत्र प्रायग्रहणात्सर्वनाम्न प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्ति प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते । [हेतौ] ॥

अपादाने । ल्यब्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याऽप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायाः प्राप्तायाः पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । 'ल्यब्लोप' इत्यपेक्षते । सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी । प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते-यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन 'कस्यायमश्वो' 'देवदत्तस्यायमश्व' इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाश्रित्याऽध्वकालौ परिच्छिद्येते तत्र पञ्चमीत्यर्थः । गवीधुमत इति । गवीधुमन्नाम नगरम् । तद्युक्तात्काल इति । काले-विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमीयुक्ताऽर्थात्परे काल इत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अप

उ]अन्येत्विति मतेऽनुग्राहकाऽभावोऽरुचिबीजम् । [हेतौ] ॥

अपादानेपञ्च। ननु ल्यब्लोपविधायकस्याऽत्र शास्त्रेऽदर्शनात्ल्यब्लोप इत्यसङ्गतमत आह-यत्रेति । वाक्यैकदेशन्यायेनेति भावः । ल्यब्ग्रहणं तु उपलक्षणम् । 'आसनात्प्रेक्षते' इत्यस्याऽऽसने स्थित्वेत्यर्थात् ।तत्रेति।ल्यबन्ताऽभावेपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भावः । गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत आह क्रियाया इति । यदाश्रित्येति । यदवधित्वेनाश्रित्येत्यर्थः । तत्रेति । तत्र वर्तमानात्पञ्चम्यादित्यर्थः । तद्युक्तात्कालादित्युचितमत आह-काले विषये इति । युक्तो मासादिरिति । मासकार्तिक्योश्चाऽवध्यवधिमद्भाव सम्बन्धः । आग्रहायण्यास्तु

१ क्वचिन्न ।२'प्रासादात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थः'। ३क्वचिन्न।४ 'तत'। ५ गवीधुमान्-मेंडू इति प्रसिद्धम्। तत्समीपस्थं चेदानीं लुप्तं नगरम् ।६ सांकाश्य 'संकिसगंज' इति सम्प्रति प्रसिद्धम् । ७'मास इति' ।८'त्यर्थ' । ९'त्यामवधिरिति'।

प्रथमा च ॥*॥ अध्वन प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या। गवीधुमत सांकाश्य चत्वारि योजनानि । गवीधुमत सांकाश्य चतुर्षु योजनेषु ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्?॥न वक्तव्यम्।'अपादाने' इत्येव सिद्धम्।इह ताव-त्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते इति,–॥ ॥ अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम्॥ ॥यद्य-पक्रामति किं नाऽत्यन्तायाऽपक्रामति?॥ ॥सततत्वात्॥ ॥अथ वा॥ ॥ अन्यै-प्रादुर्भावात्॥॥अन्यच्चान्यच्च प्रादुर्भवति॥प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति,–इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्र प्रयुज्यते–कुतो भवानागच्छतीति पाटलिपुत्रादागच्छामीति ॥ यतश्चाऽध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति,–इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्र प्रयुज्यते,–गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्य चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति –इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्र प्रयुज्यते–कार्तिक्याः प्रभृत्य

प्र]क्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तत्तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वात्प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह–अथ वाऽन्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्याऽन्यस्य तत्तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्या यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाऽप्रयोग । कार्तिक्याः प्रभृतीति। तत आरभ्ये

उ]न तद्युक्तत्वमिति भाव । अथवा पञ्चमीति।नन्दनन पञ्चमा परामृश्यते ननु कथं तत्प्रकृत्यर्थं, तस्मात्पर पराचन्तर कालेऽभिधर कल्त्वादिन सप्तमीति । आग्रहायण्यर्थ परत्व न शाब्द तत्तु मासस्यैवेति भाव । दर्शनं चक्षुरिति । करणल्युडिति भाव । तेजोरूपमिति । अपक्रमणसामर्थ्यमनेन दर्शितम् । विषयग्राहिणो नयनरश्मय सूर्यरश्मिन प्रासाददेशस्थपुरुषनयनादपक्रम्य यत्रद्विषयदेशं गच्छन्तीत्यर्थः । एव च प्रासादात्प्रेक्षते चक्षु प्रासादादपक्रम्य विषयज्ञानं ते इत्यर्थः । प्रासादस्थपुरुषान्निर्गमन प्रासादादिति व्यवह्रियते इति बोध्यम् । प्रासादनादय

धमाना

। 'परा

चेति।

दर्शनक्रियेत्यर्थ । 'अपक्रामति तस्माद्दर्शनमिति दर्शनपदेन व्यतिरेकाऽभेदना । कैयटोक्तव्याख्याने तु चक्षुर्वृत्तिरिति विशेष्य बोध्यम् । गतिपरत्वेन व्याख्यान चिर ज्ञानानुभवानापत्तिरिति पूर्वपक्ष । तावत्काल स्थिरत्वेन तदुत्तर, द्वितीय तु स्पष्टमेवेति ध्येयम् । सत्यपि द्वित्व विभक्तयन्तस्यैव द्वित्वपक्षे धर्मव्यतिहाराऽभावेन समासवद्भावाऽप्राप्तेरेव दोषेण यथाच द्वन्द्वाऽप्राप्तौ कथमन्यान्येन त्यन ग्रह-भाष्यकारेति । त क्षमाकर्मक र अपि बहुलग्रहणाच्चित्स्वनामवद्भाव

प्रहायणी मास इति ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति,—इदमत्र प्रयोक्तव्य सन्न प्रयुज्यते—कार्तिक्या आग्रहायणी गते मास इति ॥ अध्वन प्रथमा च सप्तमी चेति,—इदमत्र प्रयोक्तव्य सन्न प्रयुज्यते—गवीधुमतो नि सृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति, तत साङ्काश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु तत साङ्काश्यमिति ॥ [अपादाने पञ्चमी] ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २।३।२९ ॥

अञ्चूत्तरपदग्रहण किमर्थ न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम्?॥ पष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्याय पुरस्तादपकर्ष ॥ [अन्यारा] ॥

पष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ २।३।३० ॥

अर्थग्रहण किमर्थ ? ॥ 'पष्ठ्यतस्प्रत्ययेने'त्युच्यमाने इहैव स्यात्—दक्षिणतो ग्रामस्य,उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात्—उपरि ग्रामस्य,उपरिष्टाद्ग्रामस्येति । अर्थग्रहणे पुन क्रियमाणेऽतस्प्रत्ययेन च सिद्ध भवति यश्चान्य

प्र]त्यर्थ । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोग पञ्चमी । गते मास इति। 'ततश्च 'यस्य च भावेने'ति सिद्धा सप्तमी । च वारीति। तत्र प्रातिपदिकार्थस्याऽव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा ॥ [अपादाने] ॥

अन्यारात् । तस्यायमिति । अथ सम्यङ्देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहण कस्मान्न विज्ञायते? । उच्यत -दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहण नान्यस्य । [अन्यारादित] ॥

पष्ठ्यतस। अर्थग्रहणमिति।अतस्शब्द प्रत्ययत्व न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतस्शब्दस्तदर्थोपलक्षण विज्ञास्यत इति प्रश्न । पष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति । अतस्श

उ]इत्यर्थ ।कृतवीप्साद्विर्वचनस्याऽन्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन पष्ठीसमास इति परे। प्रभृतिपदप्रयोगेपि तदर्थयोगेपि वा कथ पञ्चमीत्यत आह—भाष्यकारवचनादिति । 'इदमत्र प्रयोक्तव्य सन्न प्रयुज्यते' इत्यवधिपाप्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भाव ।'न प्रयुज्यते' इत्युक्त्या प्रभृत्यर्थयोग पञ्चमीति सूचितम् । तदप्यवधि मादायेत्येवरूपप्रभृत्यर्थयोग एव प्रवर्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तमादायेत्यर्थ । अधिकरणत्वाऽभावात्कथ सप्तमीत्यत आह—ततश्चेति । कार्तिकी मादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भाव । तत्र प्रातीति। एतदर्थमेव तत साङ्काश्यमिति वाक्यभेद इति भाव । [अपादाने] ।

पष्ठ्यतस।तदर्थोपलक्षणमिति।मध्यमपदलोपिसमासादिति भाव । अतस्शब्द स्यार्थस्येति।व्यधिकरणपष्ठ्योराश्रयणाशक्यत्वे हेतु दर्शयन्नतस्शब्दे प्रत्ययत्वव्यभिचार

१ 'क्या प्रभृत्याग्र' । २ क्वचिन्न । ३ 'दपवाद' । ४ 'ग्रामस्येति' ।

ङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयाऽऽरभ्यते सा यथा स्यात् ॥ कस्यां च नाऽप्राप्तायाम्?॥ अन्ततः षष्ठ्याम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'अपादाने पञ्चमी'ति ॥ ननु चोक्तम्–अनधिकार. स , अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध ' इति ॥ एवं तर्हि सबन्धमनुवर्तिष्यते–'अपादाने पञ्चमी' । अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते पञ्चमी । 'पञ्चतसर्थप्रत्ययेन' । अन्यारादिभि र्योगे पञ्चमी । 'एनपा द्वितीया' । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । 'पृथग्विना नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते, 'अन्यारादिभिर्योगे' इति निवृत्तम् ॥ अथ वा–॥॰॥मण्डूकप्लुतयोऽधिकारा ॥*॥ तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकारा. ॥ अथ वा–॥॰॥ अन्यवचनाचकारा ऽकरणात्प्रकृतस्याऽपवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य॥॰॥ अन्यस्या विभक्ते र्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याऽकरणात्प्रकृताया पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यत. । ['यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य'] । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथ वा वक्ष्यत्येतत्–'अनुवर्तन्ते च नाम विधयो, न चानुवर्तनादेव भवन्ति ॥ किं तर्हि ? ॥ यत्नाद्भवन्तीति ॥ [पृथग्विना]॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २।३।३५ ॥

॥*॥ दूरान्तिकार्थेभ्य पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेध ॥*॥ दूरा-

प्र.]यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञान हि विकल्पेन कार्य न तु यस्य कस्यचिदितिभाव । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थ । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता सशेषत्वात्षष्ठ्या विषय, यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञान विकल्पेन विधीयते । प्राप्त्यभावे भवेत्षष्ठी । सा हि शेषनिब न्धना । सम्बन्धमिति । अन्यादिग्रहणसबद्धमित्यर्थ । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमुत्तरार्थतिहार्थापीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्यामसदिग्धाभ्या बाध्यत इत्यर्थ ।

दूरान्ति । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थैर्युक्त यदपेक्षया दूरान्तिकत्व तद्वा

उ]कार्थत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थ ।आशयानभिज्ञ शङ्कते भाष्ये–अस्यन्यदिति । यद्यपि सबन्धानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धा यामन्यतरस्याङ्ग्रहण चिन्त्यप्रयोजन, षष्ठ्या तु नेष्यते भाष्यकृता, तथापि तद्विना तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्बोधनायैव तद्ग्रहणमिति बोध्य । तद्धृनयन्नेवायत्राप्येत्यादिपक्षद्वय माह। बाध्यते इति । इह तु तृतीया न बाध्यते [इति] चस्थानीयान्यतरस्याङ्ग्रहणा दिति भाव । भाष्ये–यत्नादिति । अत्र चान्यतरस्याङ्ग्रहण यत्नोऽस्तीति भाव ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो । भाष्ये–पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । पञ्चम्यन्तदूरा-

१ क्वचिन्न । २ 'अन्यादिभि' । ३ भाष्यमिदमित्यन्ये । ४ क्वचिन्न ।
५ 'अन्यविभक्ते' । ६ लुप्तं स्यात् । ७ 'प्रवृत्तस्या' ।

न्तिकार्थेभ्य पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्य । दूराद्ग्रामस्य ॥*॥ न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेध ॥ ॥ अनर्थक प्रतिषेधोऽप्रतिषेध । न वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्या प्रतिषेधोऽनर्थक । तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते–'दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेचनम् ॥

दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरो ' ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २।३।३६ ॥

॥ ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ सप्तमीविधने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे । परि

न]न्तिन इत्यर्थ ।दूराद्ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण षष्ठ्यत्र प्रमाद्भवति। दूरादावसथाद्धेति । आवसथस्य दूर इत्यर्थ । पूर्वसूत्रणावसथादे पञ्चम्यापि भवति। [दूरा]॥

सप्तम्यधि । क्तस्येन्विषयस्येति । इन्न तस्येत्यर्थ । अधीतीति । अधीतमननेनेष्टादिभ्य इतीनि । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्नोति, यथा–कृतपूर्वी कट'मिति । ततस्तदपवाद सप्तमी विधीयते । अधिकरणविवक्षाया सिद्धति चेत्, कर्मविवक्षाया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम् । मासमधानी व्याकरणे' इति कालकर्मण। बहिरङ्गत्वादिहाऽग्रहणात्सप्तम्यभाव । साध्वसाधुप्रयोगे चेति । साधुनिपुणाभ्या सप्तम्या सिद्धायामनर्चाऽर्थमत्र प्रातु

]न्तिकार्थैर्युक्तादित्यर्थ । सामान्यतो दूरान्तिकार्थयुक्तात्प्रतिषेध पूर्वसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्ति । अत एवात्र वार्तिक पञ्चमीविधान' इति सार्थक, दूरान्तिकार्थरिति पूर्वसूत्रेण षष्ठीपञ्चम्यो प्राप्ति । पूर्वसूत्रेण–दूरान्तिकार्थै षष्ठी'त्यनेन । षष्ठ्येवेति । ननु पञ्चमी अनेननिषेधादिति भाव । दूरादावसथादित्यनयो सामानाधिकरण्यभ्रम निराकरोति–आवसथस्येति । दूरान्ग्रामस्येत्यादौ त्वनभिधानात्पञ्चमी नेति भाव ॥ [दूरान्तिकार्थै] ।

सप्तम्य । 'इन्विषयस्ये'त्यस्य इनो विषयस्येति समास । प्रकृतित्वेन च स इनो विषयस्तदाह–इन्नन्तस्येति।क्तान्तप्रकृतिकेनन्तस्येत्यर्थ ।अत्रव्याकरणस्येति । पूर्वमविवक्षितकर्मत्वात् भावे क्त पश्चात्कर्मसबन्धन कर्मणाऽनभिहितत्वाद्द्वितीया प्राप्नोति । कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात्तु न इनि अव्यभिचरन्यायात्।एतेन कर्मणि क्तप्रत्यय व्याकरणशब्दान् प्रथमैवेति निरस्तम् । अधिकरणत्वविवक्षायामिति। अस्तीत्याहारेण कर्तृद्वारा व्यापाराश्रयत्वविवक्षायामित्यर्थ । बहिरङ्गत्वादिति । तच्चोपपादित 'कालध्वनो'रित्यत्र । उभयत्राऽनेनैव सप्तम्या सिद्धायामर्चाग्रहण तत्र

---

१ 'पञ्चमीप्रति' । २ 'दर्शनादनर्थक प्रतिषेध ' । ३ क्वचिन्न ।
४ 'असावधीती' । ५ 'क्षया' । ६ 'त्वाद्भाव' ।

इह कस्मान्न भवति—कृष्णा गवां सपन्नक्षीरतमेति ? ॥ विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् ॥ विभक्तमेतत् । गोभ्य कृष्णा विभज्यते ॥ विभक्तमेव यन्नित्य तत्र भवितव्य, न चैतन्नित्य विभक्तम् ॥ किं वक्तव्यमेतत् ?॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गम्यते ? ॥ विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाऽविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । [पञ्चमी वि] ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रते ॥ २।३।४३ ॥

॥४॥ अप्रत्यादिभि ॥*॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—साधुर्देवदत्तो [मातर प्रति] मातर परि । मातरमनु । [साधु] ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २।३।४४ ॥

प्रसित इत्युच्यते क प्रसितो नाम ? ॥ यस्तत्र नित्य प्रतिबद्ध ॥ कुत एतत् ? ॥ सिनोतिरय बध्नात्यर्थे वर्तते—बद्ध इवासौ तत्र भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २।३।४५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अद्य पुष्य अद्य मघा [इति]?॥ अधिकरण इति

प्र]कारत्वम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहण कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इत्यर्थ । [पञ्चमी वि] ॥

साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यनव प्रत्यादय ॥ [साधुनिपु] ॥

प्रसितो। क प्रसित इति । किं प्रकृष्ट शुक्र प्रसित ,उत स्यते सिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्न । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यत । बद्ध इवेति । मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याऽभावात्सादृश्याद्गौणार्थपरिग्रह ।

नक्षत्रे च । अद्य पुष्य इति । पुष्येण युक्त काल इत्यणो लुब्विशेष[1] इति लुप् । ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विज्ञायेतं[2] । अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥ [नक्षत्रे च] ॥

उ]आह—गोमण्डलादिति। पृथक् क्रियते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाश्रीयत इति । 'माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादौ माथुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेपि शब्दोपात्ताऽऽकारापेक्षयाऽनन्तर्भावाद्विभाग एवेति भाव ।

साधुनि । प्रतिपरीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रस्था प्रत्यादय इति भाव ।

प्रसितोत्सु । स्यतेरिति । द्यतिस्यतीत्वे कृतेऽस्य सितमिति । कारक—कर्मकारकम् । व्यतिषङ्गो—रज्ज्वादिभि सम्बन्धनम् । गौणार्थ —तत्परत्वरूप । अत एव पूर्वमुत्सुकसाहचर्यादित्युक्तम् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमर ॥

नक्षत्रे च । एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह—पुष्येण युक्त इति । सर्वेति ।

---

१ क्वचित्र । २ विज्ञायते'।

वर्तते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २।३।२।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २।३।४६ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्?॥ उच्चैर्नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते?॥ पदत्वम् ॥ नैतदस्ति । षष्ठ्याऽत्र पदत्वं भविष्यति ॥

प्र] इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।२।३।२।

प्रातिपदिकार्थ । प्रातिपदिकग्रहणमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्न । उच्चैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात्प्रथमा न स्यात्। 'बहुषु बहुवचन'मित्यादिनाऽस्यैकवाक्यतायां सङ्ख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थे स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्रासङ्ख्यारहितेऽप्यव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति । अथ वा लिङ्गग्रहणात्सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्न । अत एव 'प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थ'मिति क्वचित्पाठ । अलिङ्गेऽप्यव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम्। प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न विचारित । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो नाम्नादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाऽभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाऽभावात्। किं पुनरिति। अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्प्रथमायाः श्रवणाऽभावादिति भाव । पदत्वमिति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते । तन्निबन्धन

उ]नत्वं 'पुष्य प्रनष्ट पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीप' इत्यादिप्रयोगा नसिध्येरन्निति भाव इति सर्वं निर्मलम् ॥ [नक्षत्रे च] ॥

प्रातिपदिकार्थे । तद्ग्रहणमन्तरा तदर्थे प्रथमानियमाऽलाभात् प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह व्याचष्टे इति । अन्तरेणापीति । अर्थे इत्युक्तत्वापि कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यत स्वादिविधिस्तदर्थ इति लाभादिति भाव । तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङ्यन्तार्थे लाभ । नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वात्तेनैव सिद्धमत आह-असत्तीति । यत्राद्विति । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्य सङ्ख्यावचनैरेकवाक्यतायामपि सङ्ख्यार्थाविशेषनियमाश्रयणादर्थनियमाश्रयणाद्वाऽसङ्ख्यादव्ययाद्वचनसिद्धिरिति भाव । अथवेति । लिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थे । सर्वत्र लिङ्गं प्रकल्प्य इति भाव । इदं चिन्त्यं प्रातिपदिकार्थग्रहणाऽभावे लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तौ स्त्री पुमानित्यादावेव स्यान्न तु ' इत्यादौ, जात्यादेरप्यधिकस्य भानात् । तस्मादाद्यव्याख्यैव ज्यायसी। जात्यादिरिति। आदिनाभाष्यः । जातिपदं च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । यस्मिन्नर्थे इति । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा

१ 'प्रातिपदिकार्थे' । २ 'नीचैरिति क्वचित्' । ३ क्वचित् ।

इद तर्हि प्रयोजनम्—ग्रामे[1] उच्चैस्तव स्वम्, ग्रामे[1] उच्चैस्ते स्वम् ॥ 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'त्येष विधिर्यथा स्यात् ॥ अथ लिङ्गग्रहण किमर्थम् ? ॥ 'स्त्री' 'पुमान्' 'नपुसक'मित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष ऐवा[2]ऽत्र प्रातिपदिकार्थे ॥ इद तर्हि 'कुमारी' 'वृक्ष' 'कुण्ड'मिति ॥

तु रुत्वादिकमित्यर्थ । षष्ठ्या त्रेति। यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिता स शेष इति मन्यते । नन्वसङ्ख्य चादव्ययार्थस्य कथ षष्ठी स्यात् ? । नैष दोष । एकत्वाद्यर्थ नियमे पक्षा सङ्ख्यायामनियमात् । प्रत्ययनियमेपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियम-स्यैकत्वादिभि परस्परस्य व्यावर्तनात् । अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभि धायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषा लिङ्गमप्यर्थ इति प्रश्न । मात्रग्रहणात्सबोधने चेति सूत्रारम्भाच्चाऽधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह—स्त्री पुमानिति। द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति । यमर्थं प्रातिपदिक न व्यभिच रति स प्रातिपदिकार्थ । स्त्रीत्वादिना च विना स्यादिशब्दाना प्रयोगाऽभाव ।

कुमारीति। विनापि स्त्रीत्वेन 'कुमारो देवदत्त' इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शना-त्स्त्रीत्व न प्रातिपदिकार्थ । वृक्ष कुण्डमिति। पुनपुसकोपलक्षणमेतत्। तटस्तट

विधानाऽभावात्तद्व्यतिरिक्त शेष इति न लभ्यत इति भाव । नन्वसत्त्वेति। षष्ठीविधायकस्यापि ज्ञ कयोरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति भाव । वस्तुतो द्वितीया दीना विषयाऽभाव शेष प्रातिपदिकार्थरूप प्रथमाया विषय सर्वत्रेति न तद-पेक्ष शेष इत्याशयेनैकदेश्याह—षष्ठ्याऽत्रेति । एव चाद्यव्याख्यानेऽपि नाऽस्य भाष्यस्याऽसङ्गति । पर एकदेश्याह—इद तर्हीति । इद सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुटा[3]भविष्यति । 'उच्चैर्नीचै रित्यप्यकदेश्युक्ति, 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापका सिद्धरिति बोध्यम् । ननु प्रातिपदिकत्वेऽप्यव्ययाना लिङ्गाऽबोधकत्वेन व्यभिचा रान्न तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यत आह—सत्त्वभूतेति । 'प्रातिपदिकार्थ' इत्यस्य दि तत्तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यथा नतु प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थे इति, असभवादिति भाव । अधिकविशेषेति । द्रव्यजातिभ्यामधिकेत्यर्थ । स्त्रीत्वाद्यधिकमिति। स्त्रीत्वादिरमधिक यत्रेत्यर्थ । यमर्थमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्या यस्य प्राति पदिकस्य योऽर्थोऽवधारित प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकव्यावृत्त्यर्थं मात्र ग्रहणमिति भाव । द्रव्यमानाऽपेक्षयाऽधिकव्यावृत्तौ 'घट' इत्यादावपि न स्यादिति तात्पर्यम् । न प्रातिपदिकार्थ इति । कुमारत्वस्यैव नियमेन भानात्तदर्थता न तु लिङ्गस्येति भाव । अत्र स्त्रीत्व न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्त्वम् ।

तटस्तटमिति । अस्य त्रिलिङ्गत्वेन प्रातिपदिकात्मकस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानुप

१ अत्रोदाहरणव्यत्यय क्वचित् । २ 'एव चानास्ति' । ३ स्फुट' ।

अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम्?॥'द्रोण''खारी'आढक'मित्यत्रापि यथा स्यात्॥

प्र]मित्येतत्तूदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाऽभावा-ल्लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता ॥ 'कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जाते वर्तमान पुँल्लिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् , 'कुण्डी'ति च स्त्रियामपि वर्तना त्कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवाऽत्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते । **अथेति** । द्रोणादय परिमाण एव वर्तन्त इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्न । **द्रोण इति**। यदा मानमेयसम्बन्धात्प्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तन्ते

उ]स्तिन्या तस्य प्रातिपदिकार्थलाभाव इति भाव ।**जातिरेवात्रेति**।अत्र-प्रकृतसूत्रे। जातिग्रहण प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । **प्रातिपदिकार्थ**-प्रातिपदिकार्थशब्देन विव क्षित । 'जाति'पदमाश्रयस्याप्युपलक्षणम् । एव च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भाव । अन्तरङ्गत्वाच्च तयोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणम् । लिङ्गादीना तु प्रत्ययेन द्योतकसापेक्षप्रतीतिकतया बहिरङ्गत्वमिति तदाशय । एतदेवाऽभिप्रत्य **प्रातिपदिकार्थ सत्तेति** वृत्तावुक्तम् । उक्तव्याख्याद्वय चिन्त्यमेव । अतक्लिङ्ग त्वेपि 'स्वमोर्नपुंसका'दिति शास्त्रबलेन लिङ्ग प्रातिपदिकवाच्यत्वस्यैव सर्वसम्मतत्वेन तटादिशब्देपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन सिद्धि । अत एव द्वितीयायत्ने लिङ्गबोध । नहि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृक्षादिशब्दवाच्य प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यत,न तटादिवाच्यमित्यत्र 'जातिरेवात्रे'त्युक्तेरितिरिक्त निमित्तमस्ति । एव चाऽलिङ्गाऽव्य यानि, लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तका शब्दा प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि, अन्ये तु लिङ्गाद्याधिक्यस्येति बोध्यम् । येऽपि 'गौर्वाहीक' इत्यादौ गोसदृशे लक्षणा वदन्ति तेषा मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुत्तर'त्व'प्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्ति निमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माक तु शक्यतावच्छेदकारोपेणैव तत्तद्बोधे , पदे एव लक्षणेति वादिना शङ्कैव न । **भाष्ये-अथ परिमाणेति**। द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थवाभिद्धिरिति प्रश्नाशय । उत्तर तु लक्षणया परिमेयवृत्तिना यदा तदर्थमितीत्याह-**यदा मानमेयेति** ।

व्यभिचारादिति।मेयस्यापि द्रोण त्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधेन तद्बोधेपि परिमा-णस्य भानात्स नियत । परिमाणे वृत्तौ नेयार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारी स इति भाव । प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थ । 'परिमाण'शब्दे च कर्मणि ल्युट्, परिमेये इत्यर्थ इति तात्पर्यम् । एवं हि 'सिंहो माणवक' इत्यादौ सा न स्यात् , सिंहसदृशाऽर्थस्य व्यभिचारेणाऽप्रातिपदिकार्थत्वात्। तस्मात् 'द्रोण खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्या'दिति भाष्यस्य-विभक्त्यर्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्य परिच्छेदकभावेन व्रीह्यादौ मेयेऽन्वयो यथा स्यादित्यर्थ ।प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया तु

१ क्वचित्र । २ 'वक्तद्बोधकपदे' । ३ 'तात्पर्यार्थे' ।

उ]नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात्। कैयटादिमतेपि—इत्यत्र मेयवृत्तित्वेपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच । सूत्र भाष्यकृतो 'सिंहो माणवक'इत्यादेरज्ञानकल्पना चाऽविरा । 'यदा यो नियतोपस्थितिक स तदा प्रातिपदिकार्थ' इति स्वीकृत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्व च । मद्याख्याया शाब्दबोधवैलक्षण्याय सूत्रे तद्ग्रहणम् । न च 'परिमाण प्रातिपदिकार्थ' इति तत एव तन्मात्रत्ते प्रथमाविधान व्यर्थं, द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाऽभावात् । न च तत्र मते 'द्रोणो व्रीहिमानये'त्यपि स्यात्। प्रातिपदिकार्थ साहचर्यात्तस्मो सम्बन्धे सम नविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वये एव परिमाणे प्रथमाया न्याय्यत्वबोधकत्वात् । अत एवा ऽभिहिते प्रथमे'त्यादिलक्षणे समञ्जसा । मे-मते हि सिंहो माणवक' इतिवद्द्रोणो व्रीहिरित्यपि लक्षणया साधु, शब्दबोधकृतवैलक्षण्या ऽनादरेणाऽपि तत्र तत्र वार्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनादिति नव्या । प्रवृत्तिनिमित्त मुख्यतदाश्रयश्चेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनाऽत्र विवक्षितावयन्तरङ्गत्वात्। अत परिमाण ग्रहण ल्'यार्थोपलक्षणमिति कैयटाशयमन्ये । अपरे तु 'प्रातिपदिकग्रहण किमर्थं' मित्यस्य ज्ञापकासिद्धिरित्याशय । तदजानान एकदेश्याह—उच्चैरित्यादि । एकदेश्युक्तित्वादेव 'लिङ्गमात्राधिकरणे प्रथमे'ति वार्तिकेन, तद्बाध्येणैतत्सूत्रस्येना ऽव्ययादाविति सूत्रस्थेन ज्ञापकादव्ययेभ्य सर्वा विभक्तय'इत्यादि भाष्येण च न विरोध । तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तर न क व्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एव प्रत्याख्यातप्राय प्रातिपदिकग्रहणम् । ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि मत्त्वेन च तत्प्रयुक्तरूपसिद्धि । लिङ्गमात्राधिकरणे प्रथमैवे'ति च नियमात्र वार्तिक मतेऽपि दोष । 'अथ लिङ्गे'त्यादेरीश कुण्ड'मिनीत्यन्तस्य 'इत्यन्ये नुवत'इति मतेन कैयटोक्त एवाऽर्थ ।एतद्रीत्यैव च द्रोणादिशब्दे न सिध्यति। ते हि द्रोणत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तका अपि व्यवच्छिन्नमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्था, अत परिमाणग्रहणम्। न च तेषा तद्विशिष्टपरिमाणवबोधकत्वे प्रमाणाऽभाव । सूत्रभाष्यप्रामाण्येनाऽनुभवादिना च तदङ्गीकारात् । तच्चोन्मानादीनामप्युपलक्षणम् । तद्भनयनुदाहरति—द्रोण खारी आढकमिति । अत्र कैयटव्याख्याने, नव्यव्याख्याने च भाष्येऽन्वयिव्रीह्यादिपदानुपादानुपादानेन न्यूनता । नव्यव्याख्याने 'द्रोणो व्रीहिमानये'ति प्रयोगापत्तिश्च । अनुमानिकमात्रबोधवचनकल्पने गौरव च । प्रातिपदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्याऽपि प्रातिपदिकार्थत्वौचित्य च । अतएव द्वन्द्वोपपत्ति । कैयटव्याख्याने 'यदा यो नियतोपस्थितिक' इत्याश्रित्य तदकरणाऽऽपत्तिश्च। जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन मेयपरत्वेपि सिद्धिश्च । किं

१ 'कैयटमते' । २ 'तन्मते' ।

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् [1]॥ इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा—गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। स येनास्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि [सर्वाणि] समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात्—द्रोणः खारी आढकमिति। इह न स्यात्—कुमारी वृक्षः कुण्डमिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—उक्तेष्वप्येकत्वादिषु

प्र]नदा व्यभिचाराभावादस्ति मयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम्। अथ वचनग्रहणमिति। अर्थे कार्याऽसम्भवात् प्रातिपदिकार्थादिवचने प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः। इहेति। प्रथमा विधीयमानत्वात्प्रधानम्। न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतन्मय समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणं तु प्रत्येकं सम्बध्यमाने वाक्यभेदेन सप्रयत इति न दोषो भवति। प्रत्येकमिति। प्रथमा सिद्धैव केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः सम्बन्धो विधीयते, स च सम्बन्धिभेदाद्भिन्नः। अथ वा न्यायद्वयसम्भवे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पुनः इहाश्रयिष्यते इति भावः। उक्तेष्वपीति। अनभिहिताधिकाराद्धुत् बहुवचनमिन्द्रा

उ]च—'यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्या'दित्यनुपपन्नम् [illegible]। नस्य हि यत्र—स्वार्थिविशुद्धये एतानि—समुदितानि वा [illegible] भवन्ति तत्रैव स्यादित्यर्थाऽभावस्यास्य [illegible]। पदस्यैव लक्षणमिति सिद्धान्त [illegible] न हि रि[illegible]स्य कैयटमत्याऽनुदाहरणत्वाच्च। न च द्रोणादिशब्दानामियत्ताविशेषावच्छिन्न[illegible]दिपरिमितव्रीह्यादिपरि[illegible]द्रोणवदवद्विशेषणत्वात्[illegible] प्रातिपदिकत्व एव [illegible]लाभात्तत्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। [illegible] समन[illegible]धिकरणद्रोणवदेरखण्डोपाधिरूपस्य [illegible]स्यैव वा प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। ननु भ[illegible]लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव। '[illegible] परिमाणे'ति तु द्रोण[illegible] कार्थत्वानिर्णयाय, द्वौ ब्राह्मणाविति[illegible]। ननु [illegible] कार्यसिद्ध्यर्थं वचनग्रहणमत आह—अर्थे इति। प्रातिपदिकार्थादिवचनादिति। सूत्रे तु प्रकृतेरधिकरणत्वविवक्षया सप्तमीति भावः। '[illegible] भिन्नवचनत्व[illegible]दा[illegible]नाऽस्तु [illegible]मुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः प्रकृते कथमत [illegible]ह—प्रथमेति।

प्रथमा सिद्धैवेति। [illegible]ऽविधायकत्व[illegible] प्राधान्याऽसिद्धा पूर्वन्यायाऽनव[illegible]नेन भावः। नियमायेति। कर्मण्येव द्वितीये[illegible]नियमेऽनियतकर्मादिषु [illegible] प्रथम[illegible]वारणाय प्रातिपदिकार्थमात्रेण[illegible]र्थ। ननु प्राधान्या[illegible] नि[illegible]तुनराक्ये विधीयमानस्योद्देश्यार्थ[illegible] वक्तुं [illegible]। [illegible]

१ क्वचित्र।

प्रथमा यथा स्यात्–एको द्वौ बहव इति ॥ अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् ? ॥ एतेन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् कर्मादिविशिष्टे मा भूदि'ति–कं करोति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। कर्मादिषु द्वितीयाद्यो विभक्तयस्ता कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवती'ति यदय सबोधने प्रथमा शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्तह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ 'सामन्त्रितमिति वक्ष्यामी'ति॥

प्र.]दिनाऽस्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दै रेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यान उक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात्। वचनग्रहणात्तु भवति। वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याश्रयेण सङ्ख्यावाचित्वात्तेनाऽभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः सपद्यते। कर्मादिविशिष्ट इति। 'कर्मण्येव द्वितीये'ति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात्। मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थान्न भवति। तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे। द्वितीयाद्या इति। 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थनियम आश्रयिष्यत इति भावः। अथवेति। प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः। यदयमिति। यदि

उ.]यागोद्देशेन विधीयमाना अपि व्रीह्यादयो गुणत्वेन व्यवह्रियन्तेऽत आह–अथवेति। नन्वनभिहिताधिकारेऽपि सङ्ख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाऽभावोऽत आह–बह्वादिवति। इह्वाऽधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य प्रातिपदिकेनाऽभिहितत्वात् सङ्ख्यैव विशेष्यत इति भावः। ननु परिगणनान्न दोष इत्यत आह–परिगणनस्य चेति। वचनग्रहणादिति। एवं चात्र सूत्रेऽनभिहित इत्यस्याऽसम्बन्ध एवेति भावः। मात्रग्रहणादिति। 'मात्र'ग्रहणं कुर्वत सूत्रकृत प्रत्ययनियम एवाभिप्रेतः। न च प्रत्ययनियमेऽपि 'प्रातिपदिकार्थ एवे'ति नियमेन कर्मादिषु तद्वारणसभवात्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, यथा 'कर्मण्येव द्वितीये'ति नियमेन कर्मत्वाऽभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थाऽन्तरस्य। अत एव 'गां दोग्धि पयः' इत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेऽपि द्वितीया भवति। एवं च 'कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे' इत्येव नियमाकारः। तथा 'प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा, न तु तदसत्त्वे' इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात्। न चैवं सङ्ख्याधिक्येऽपि प्रथमा न स्यात्, द्व्येकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यतया तदाधिक्ये प्रवृत्तेः।

अर्थनियम इति। अत्र पक्षे तु तुल्यन्यायात्सम्बोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणमनभिहित इति सूत्रे समयाद्वेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् ॥

१ 'एवमात्र एव'। २ 'विशिष्टेषु'। ३ क्वचिन्न। ४ 'अस्त्यन्य'। ५ 'यादय'।

यत्तर्हि योगविभागं करोति॥ इतरथा हि 'सम्बोधने आमन्त्रित'[1] मित्येव ब्रूयात्॥

इदं तर्हि उक्तेष्वप्येकवचनादिषु प्रथमा यथा स्यात्-एको द्वौ बहव इति ॥ वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तमन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥ ॥प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य उपसङ्ख्यानमधिकत्वात् ॥*॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुष[2] इति॥ किं पुनः[3] कारणं न सिध्यति ?॥ 'अधिकत्वात्' ॥ व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति ॥ कथं व्यतिरिक्तः ?॥ पुरुषे वीरत्वम् ॥ ॥ न वा वाक्या

प्र]प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयणादधिकार्थसद्भावेऽपि प्रथमा स्यान्नहि सम्बोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकं स्यात्। उक्तेष्वपीति। 'मात्र'शब्दः सामान्यवचन आश्रीयते। यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति। एवं प्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेऽपि एकत्वादौ प्रथमा भवति। अन्ये त्वाहु:-गीयते जनयति माता,-सङ्ख्योच्यते। समाहारद्वन्द्वं नपुंसकवाचं ह्रस्वत्वं कृतम्[3]। तेनाऽभिहितायामपि सङ्ख्यायां प्रथमा भवति। प्रातिपदिकार्थेति। अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात्सम्बोधने चेति ज्ञापकाद्वाऽधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम्। अस्ति च 'वीरः पुरुष' इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याऽधिकस्य प्रतीतिः। न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गम्, द्वितीयाद्यन्तानामपि 'वीरं पुरुषमानये'त्यादौ समानसद्भावात्।

न वेति। वाक्ये प्रातिपदिकादनवच्छिन्नशब्दान्तरार्थसंसर्गापहितविशेषणभावा स्वार्थमात्रनिष्ठा प्रथमा विधीयते। एवं पुरुषशब्दादपि। पश्चात्त्वाकाङ्क्षादिवशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्स

उ]सामानाधिकरण्यमिति। तयोः पदयोरेकार्थवृत्तित्वात्प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकत्रान्वयात्त्वर्थः। विशेषणविशेष्यभावस्य-विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य। भाष्ये-व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति। अतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। भाष्ये-वीरत्वमिति। वीरशब्दादर्श आद्यजन्तात्त्व। वीरत्वम्-वीरसम्बन्धः। तन्निरूपितविशेष्यतेति यावत्। यतो वीरत्वम्—वीरनिरूपितविशेष्यत्वं पुरुषेऽधिकं भासतेऽतः पुरुषार्थोऽधिकार्थविशिष्ट इत्यर्थः। एवं वीरे पुरुषनिरूपितविशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम्। तथा 'वीरत्वं पुरुषे' इत्युक्त्या स्ववृत्तित्वेन वीरत्वपुरुषयोः साहित्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्वनियामकः सम्बन्ध उक्तः, सोऽपि वाक्यार्थ एव। एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं 'चार्थे द्वन्द्व' इति सूत्रे भाष्ये कृतम्। एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरः पुरुष इति बोधः। अनपेक्षित

१ 'सम्बोधनमात्र'। २ 'वीरः पुरुषो वीरः पुरुष इति'। ३ क्वचित्।

र्थवात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वाक्यार्थत्वात्' । यद त्राधिक्य वाक्यार्थ स ॥ अथ वा 'अभिहिते प्रथमे'त्येतल्लक्षण करिष्यते ॥ ॥*॥अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधि ॥*॥अभिहितलक्षणायामनभिहिते [हि तर्हि]प्रथमा विधेया ? वृक्ष प्लक्ष इति ॥*॥उक्त वा ॥*॥ किमुक्तम्?॥ 'अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति [गम्यते] । वृक्ष प्लक्ष । 'अस्ती'ति गम्यते इति ॥*॥ अभिहितानभिहिते हि[2] प्रथमाभाव ॥*॥ अभिहितानभिहिते हि प्रथमा प्राप्नोति॥ क ?॥ प्रासादे आस्ते शयन आस्ते इति। सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति॥ एव तर्हि 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'त्येतल्लक्षण करिष्यते॥*॥तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधि ॥ ॥तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया। वृक्ष प्लक्ष ॥*॥ उक्त पूर्वण ॥ ॥ किमुक्तम् ? ॥ अस्तिर्भवन्तीपर प्रथम

प्र]हित । अभिहित इति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थ । ततश्च 'वार पुरुष' इत्यत्राऽर्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति ।

अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह—अभिहितानभिहित इति। प्रासादे आस्त इति। सदिक्रियाऽऽसिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्या शक्तेरभिहितत्वा त्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थ । एव तर्हीति । यथा देवदत्त पचतीति । 'प्रासादे आस्ते' इत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभाव ।

तिङोऽप्रयोग इति।न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भाव।

उ]शब्दान्तगति । अनपेक्षित शब्दान्तरार्थससर्गेणोपहित प्रापितो विशेषणभाव स्वार्थो येन तस्मादित्यर्थ ।पुरुषससर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निरूपितविशेषणतेति भाव। एवमिति । पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थससर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थ । मात्रपदेना ऽन्तरङ्गार्थकृतमवाधिक्य व्यावर्त्यते न तु बहिरङ्गकृतमिति भाव ।भाष्ये—आधिक्य मिति । स्वार्थे ष्यञ् । वाक्यार्थ —वाक्यशक्य । विषयतानामपि शक्यत्व मञ्जूषाया मुपपादितम् । ननु विभक्त्यर्थोऽभिहितेऽपि सुन्दर कन्येत्यादौ प्रथमा स्यादत आह—तिङ्ङिति । 'अभिहिते' इत्यत्र चाऽर्थनियम एवाश्रीयत इति 'उच्चै रित्यादौ न दोष । प्रथमा प्राप्नोतीति । परत्वादिति भाव । न च 'शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते' इति न्यायेनाऽय दोषो वारयितु शक्य इति वाच्यम्। क्रिययोरत्र गुणप्रधानभावाऽभावादित्याहु । भाष्ये—तिङ्समानाधिकर इति । न चोच्चैरित्यादौ प्रथमाऽनापत्ति ,'तिङ्समानाधिकरण प्रथमैव त्वर्थनियममात्राश्रयणनाऽदोषात्। उक्त पूर्वेणति । पूर्वग्रन्थेनेत्यर्थ । पूर्वणाचार्येणति कथित । अनेनाऽनभिहितसूत्रोक्त

१८ वार्तिक। भाष्यमित्यन्ये।२क्वचिन।३ सदयासिक्रिया ।४'शक्वित'।५'नभावादि'।

पुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्ष । 'अस्तीति गम्यत' इति ॥

॥~॥ शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥~॥ शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभाव ॥ क ? ॥ पचत्योदनं देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तयोरपवादत्वात्' । शतृशानचौ तिङपवादौ । तावत्र बाधकौ । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते

प्र.] उक्तं पूर्वेणेति। आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति। शतृशानचोश्चेति। देवदत्त पच्-ल् इति स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्गामानाधिकरण्याऽभावात् 'प्रथमेति' नियमाऽभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिता सर्वे स्वादय स्थिता इति लट स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो, न तु तिङ. । तेषा तु लडादिरवकाश । तद्विषय एव च प्रथमाया अपि । 'कर्मणि द्वितीयेति'त्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सद्भाव इति मन्यते। निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासमानाधिकरण्यम् । पूर्वं ह्यपवादा इति । इह दर्शनद्वयम्–सर्वविशेषस्वीकारेण वोत्सर्गस्य प्रवृत्ति , कतिपयविशेषावगाहनेन वा । तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने–उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवाद प्रवर्तते, पश्चात्तद्विमुक्ते विषये

उ.] 'विप्रतिषेधाद्वे'ति वार्त्तिक प्रौढ्येति सूचितम्। भिन्नमानाधिकरणे प्रथमाया अप्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचोर्विधानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह–देवदत्तेति । ननु 'एकवाक्यतया विधान'मिति पक्षे भिन्नमानाधिकरण्याऽभावात् प्रथमाया इव कर्मादिभावाद्भिन्नीयादीनामप्यभावेन द्वितीयादिसामानाधिकरण्ये विधीयमानशत्रादेरप्राप्तौ तिङ्क्षु जातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह–यावत्तिङ इति । भिन्नवाक्यतयाऽविशेषेणो पक्षानामर्थनियम इति भाव । सर्वे स्वादयः स्थिता इति । विनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहालम्बनबुद्धिविषयतया स्थिता इत्यर्थः ।

द्वितीयाद्यन्तेति। 'अप्रथमे'ति पर्युदासेन 'प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तसमानाधिकरणे' इत्यर्थकेन शत्रादेर्विधानमिति भाव । नन्वेवमपि 'कर्मणो द्वितीये'त्यादिनियमा त्कथं द्वितीयादीना स्थितिरत आह–कर्मणीति । वार्त्तिककारस्याऽर्थनियम एव सम्मत इति भाव । नन्वपवादेनोत्सर्गस्य बाधाऽविशयात्पक्षद्वयोरन्याम विमर्शोऽत आह–इहेति। उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिर्द्विधप्रकारविषयमिति भाव ।द्वयमिति। लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शनं लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शनं चेत्यर्थ । तदेवाह–सर्वविषयस्वीकारेणेति । स ह्येवं मन्यते,–शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषयनिर्देशेऽपवादेन निवृत्तिरिति।

कतिपयेति। लक्ष्यैकचक्षुष्को हि लक्ष्यदर्शनात्प्रागेवोत्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तं विषयं निर्णयति । विषयविभागायेति । किंविषये निश्चिता प्रवृत्ति , किंविषये

१ क्वचित्र । २ 'तौ चात्र' । ३ 'नवाऽप' । ४ 'बाधप्रवृ' ।

पश्चादुत्सर्गा । 'प्रकल्प्य चा[1]ऽपवादविषयन्तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'। न ताव[2] यत्र कदाचित्तिङादेशो भवति,अपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ॥ पाक्षिक एष दोष । कतरस्मिन्पक्षे शतृशानचोर्द्वैत भवति–अप्रथमा वा विधिनाश्री यते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति ? ॥ विभक्तिनियमे चापि द्वैत भवति–विभक्ति नियमो वा स्यादर्थनियमो वेति?। तद्यदा तावदर्थनियमोऽप्रथमा च विधिना

प्र]उत्सर्ग ।द्वितीये तु दर्शने–अपवादविषय प्रकल्प्योत्सर्ग प्रवर्तते।एव पर्युदासा र्थनियमपक्षाश्रयेण चोदित[3]।प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थस्य[4] नियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्यय नियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह–पाक्षिक इति । अप्रथमा वा विधिनेति । 'अप्र थमे' ति पर्युदासेन द्वितीयादीना यदा ग्रहणमित्यर्थ । प्रथमा चेति । प्रसज्यप्रति षेध आश्रीयेतेत्यर्थ । तद्यदेति । 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनाम नियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोष । प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेध प्रवर्तत इत्यर्थनियम पक्षे[ऽपि] न दोष । शतृशानचोरभावात्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति

उ]बाधकबाध्ययोर्हि विषयविभागाग्रत्यर्थ । पूर्व ह्यपवादा इति । अपवादशास्त्राणा त्यर्थ । 'अभिनिविशन्ते' इत्यस्य–बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थ । ततस्तद्विषयत्वा ऽभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गा बुद्धिविषय सँल्लक्ष्य सस्करोतीति भाव । द्वितीये त्वपवादशास्त्रविषय स्वयमेव त्यक्त्वोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयभिन्न लक्ष्य सस्करोति । 'शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्मे' इत्यस्मादेव ज्ञायते इति बोध्यम् । भाष्ये- प्रतीक्षत इति । अपवादविषयत्व ज्ञात्वा तत्र तिङ्बुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थ । पाक्षिक इति । पक्षे भव इत्यथऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् । 'कतरस्मिन्पक्षे' इति भाष्ये 'स दोष' इति शेष । विभक्तिनियमे चापीति । अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्ति विषयो नियमो भवत्येव,नियमस्याऽनेकाश्रितत्वादिति भाव ।विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्ध निवर्तको–विभक्तिनियम । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तकोऽर्थनियम इति भेद । तत्र पक्षचतुष्टय,–पर्युदासेऽर्थनियमौ, पर्युदासे विभक्तिनियमौ, प्रसज्य- प्रतिषेधार्थनियमौ, प्रसज्यप्रतिषेधविभक्तिनियमौ चेति । तत्राद्ये एव दोषोद्भावन- मिति भाव । पक्षद्वयेऽपि–पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि । प्रसज्यप्रति षेधे त्विति । यदि 'प्रथमासमानाधिकरणभिन्ने' इति पर्युदास आश्रीयते तदाऽपि न दोष । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तत्त्वाव- च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाऽभावादित्यपि बोध्यम्। नन्वर्थनियमे शतृशानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह–शतृशानचोरिति । अनियततयाश्रवेति । 'यदा

१ 'वाऽप'। २ 'तत्र तावदत्र'। ३ नोदित'। ४'त्वर्थनि'। ५ 'यते'।६ 'पक्षे न'।

श्रीयते तदैव दोषो भवति ॥ यदा हि विभक्तिनियम, [तदा] यद्येवा प्रथमा विधिनाश्रीयते, अथापि प्रथमा प्रतिषेधेन, तदा न दोषो भवति ॥ [प्रातिपादिकार्थे] ॥

पष्ठी शेषे ॥ २।३।५० ॥

शेष इत्युच्यते क शेषो नाम ?॥ कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्था स शेष ॥

नियमेन द्वितीयादाना व्यावर्तनात्। यदा हीति। 'कर्मण्यव द्वितीये'त्यव द्वितीया दीना कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे तासामप्राऽभावादनियतायाश्च प्रथमाया सनिधा नापर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शत्रृशानचोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थ ।[प्रातिप०]॥

पष्ठी शेपे । क शेप इति । किमप्रधान शेप, उतोपयुक्तादन्य । पूर्वस्मि न्पक्षे सर्वेषा कारकाणा क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि पष्ठीप्रसङ्ग । सर्वत्र कर्मा दीना सद्भावादुत्तरोऽपि शेपार्थो न प्ररूपत इति प्रश्न। कर्मादिभ्य इति। कर्मा द्यनन्तर शेपशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति । येऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामिभावादय सबन्धा इत्यर्थ । तदुक्तम्—'सबन्ध कारकेभ्योऽन्य क्रिया कारकपूर्वक । श्रुतायामश्रुताया वा क्रियया सोऽभिधीयते ॥ इति । तत्रा- ऽश्रुताया क्रियाया राज्ञ पुरुष'इत्यादौ क्रियाकारकसबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामि

हि विभक्ता'त्यस्य भाष्यस्य यथास्थितसूत्रन्यासे इत्यर्थ । प्रत्ययनियमस्यैव सूत्र सम्मतत्वात्तत्र च प्रथमाया अर्थविशेषपुरस्कारेणाऽनियताया प्रातिपदिकार्थमात्र- प्रतिबद्धाया सनिधानमस्त्येवेति भाव। ननु वार्तिकन्यासेऽय ग्रन्थ, तन्न्यासे एत न्नियमस्वीकारे प्रथमावाक्येप्येवमेव नियमापत्तौ'देवदत्त पर् ल्'इत्यवस्थाया विभक्ति- सामान्याऽभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाऽभावेन शत्रादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याऽभावेन निषेधाऽप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न, वार्त्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिषेध एव, प्रथमाविधावर्थनियम एवेति न दोष । सूत्रमते तूभयथापि न क्षतिरिति तात्पर्यात् । [प्रातिपदिकार्थे] ॥

पष्ठी शेषे । किमप्रधानमिति । 'शिष्लृ विशेषणे' इत्यतो घञि, 'शिष असर्वोपयोगे' इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थ । तत्रापि पष्ठीप्रसङ्ग इति । न चैतस्य कर्मत्वाद्यविवक्षाया चारितार्थ्येन क्रियाकारकभावेनाऽन्वये तत्तद्विधिभि- र्बाधान्न पष्ठ्यापत्ति, अभिहितविषयेऽपि प्रथमया बाधादिति वाच्य,'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनाऽन्वयेपि परत्वात्पष्ठी- प्रसङ्ग इति तदर्थान्न दोष। शेषशब्दोऽन्यवाची, तस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायामुपस्थित- कर्मादय एव प्रकरणाद्गृह्यन्त इत्याह—कर्माद्यनन्तरमिति । ननु कर्मादिव्यतिरिक्त

१ 'यत' । २ क्वचिन्न । ३ 'यद्येवम' । ४ 'न तदा' ।

यद्येव शेषो न प्रक्लृप्तते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्था सन्ति ॥ इह तावत्- 'राज्ञ पुरुष' इति,-राजा कर्ता,पुरुष सम्प्रदानम्। 'वृक्षस्य शाखे'ति,-वृक्ष शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्व नाम चतुर्भिरत प्रकारैर्भवति-क्रयणादपहरणाद्याच्ञायां विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादय सन्ति ॥

एव तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष ॥ कथ पुन सतो नामाऽविवक्षा स्यात्?॥सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा-अलोमिकैडका, अनुदरा कन्येति॥ असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा—समुद्र कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितक

प्र]भावादिक सबन्ध प्रतीयते। मातु स्मरती'त्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वा विशेषणभाव एव स्मरण प्रति मातु प्रतिपाद्यते-'मातृसबन्धि स्मरण'मिति । अविदिताऽभिप्राय पर आह-यद्येवमिति। क्रियामन्तरेण सबन्धाऽभावात्सर्वत्र तस्या अवश्य भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भाव । राजा कर्तेति । 'राजा पुरुषाय ददाती'त्यर्थसंप्रत्ययात् । वृक्ष इति । लोकप्रसिद्ध्यैतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवोऽवयविनोऽधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थ ।एव तर्हीति । क्रियाकारकसबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽस्ति, तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि। तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षाया सत्यपि क्रियाकारकसबन्धो न विवक्ष्यत । अलोमिकेति । लोमकार्याऽकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा । अनुदरेति । सदप्युदर महत्त्वाऽभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थ । समुद्र कुण्डिकेति । कुण्डिकाया बहुपानीयसभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । 'वर्धितक'शब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्म विशिष्टसस्थान

उ]ऽर्थासभव इत्यत आह-स्वस्वामीति। क्रियाकारकेति । स्वत्वहेतुदानादिक्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थ । यत एवविधोऽत कारकेभ्योऽन्य इत्यर्थ । विशेषणभाव एव स्मरण प्रति मातुरिति। क्रियाकर्मत्वमूलकविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थ। एतेन क्रियाकारकभाव एव सम्बन्धत्वेन विवक्षित इत्यपास्तम्। षष्ठ्यर्थे च सासर्गिक्येव विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकार -'राज्ञ पुरुष इत्यत्र राजा विशेषण पुरुषो विशेष्य इति । सबन्धाभावादिति । दानादिना स्वीकरणातिरिक्तसबन्धाऽभावादित्यर्थ । 'सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरवश्यभावा'दित्यन्वय । ननु 'राज्ञ पुरुष' इत्यत्र राजा पुरुषस्य किंचिद्ददातीति राजा कर्ता, पुरुष सम्प्रदान भवतु नाम, 'राज्ञो वस्त्रम्', 'विप्रस्य गौ', 'विप्रस्य निष्क' इत्यादौ तु तदसभवान्नेयत्व भविष्यतीत्यत आह भाष्ये-एतदस्य नामेति ।

१ 'याच्ञया' । २ 'नाम विवक्षा' । ३ क्वचिन्न । ४ 'इत्यन्याय्य'।

मिति ॥ किमर्थं पुन शेषग्रहणम् ? ॥ ॥५॥प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम्॥*॥ प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहण कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता , अर्था अनियता स्तत्र षष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहण कर्तव्य षष्ठीनियमार्थं—'शेष एव षष्ठी भवति, नान्यत्रे'ति ॥ ॥६॥ अर्थावधारणाद्वा ॥ ७॥ अथ वाऽर्था नियता , प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहण कर्तव्य शेषनियमार्थं—'शेषे षष्ठ्येव भवति नान्ये'ति ॥ अर्थनियमे शेषग्रहण शक्यमकर्तुम्॥ कथम् ?॥ अर्था नियता , प्रत्यया अनियता । ततो वक्ष्यामि—'षष्ठी भवती'-ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति षष्ठ्येव तत्र भवती'ति ॥ ॥८॥ षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेध ॥ ९॥ षष्ठी शेष इति

प्र]युक्त भक्तमुच्यते।तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विच्छेदसमसदारोप्यते । अर्थनियम पक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचार क्रियते—किमर्थमिति । तन्नियमार्थ-मिति । यथा 'समे देश यजेते'ति समविषमयो पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने सम-विधिर्विषमनिवारणफलवानिति सम्पद्यते, तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफल । षष्ठी शेष इति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोष , सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात्प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्ग । व्याकरणान्तरे तु 'गुण षष्ठी'ति वचनान्नास्ति दोष । प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्या प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानाया प्रथमाया सम्बन्धस्याऽधिकस्य भावाद

उ]तत्र यान्ताशब्देन तत्पूर्वक प्रतिग्रहो लक्ष्यते।अपहरणादिति।यथा युद्धे क्षत्रियादीनाम् । क्रयविनिमययोर्भेदमाह—परिवर्त्तनादिति। न विवक्ष्यत इति । न हि यद्यद्वस्तुस्थित्याऽस्ति तत्तदभिधातव्य, यदेव विवक्षित तदेव कार्यकृदिति भाव । वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधाराधेयभावमूलकोऽवयवावयविभाव इति बोध्यम् । असतो विवक्षाया प्रकृत न सङ्गतिरत आह—दृष्टान्तेति । भाष्ये—तत्र षष्ठी प्राप्नोतीति । पर्यायेणेति भाव । परत्वाति नियमेन यौगपद्याऽसम्भवात् । ननु स्वादिवाक्येन षष्ठ्यामपि पर्यायेण प्राप्ताया पुन षष्ठीविधानमप्राप्तौ विध्यर्थं न तु नियमार्थमित्यत आह—समे इति । एव च सामान्यमनसिद्धोऽय नियम इति भाव । व्याकरणे तु परिसङ्ख्यापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमेऽपि उत्तरार्थं शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् । 'शक्यमकर्तु'मित्यस्याऽवाऽकर्तुं शक्यमित्यर्थ । ननु शेषग्रहणाऽभावेऽपि दोषसत्त्वेन न्यासान्तरस्य चाऽदर्शनेन 'इति चे'दित्यनुपपन्नमत आह—व्याकरणान्तरे त्विति । भाष्ये—'व्यतिरिक्त' इत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्तया तत्तन्निरूपित विशेष्यतया सहित इत्यर्थ । यत्तु षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्याऽनेनोभयनिष्ठत्वा प्रतीत्यनेन प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहित इत्यर्थ इति । तन्न । 'पुरुष स्वामिना स्वत्ववानपि

१ 'भविष्यतीति' । २ 'तत्र षष्ठ्येव' ।

चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । राज्ञ पुरुष इत्यत्र राजा विशेषण, पुरुषो विशेष्य ।तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति। तत्र षष्ठी स्यात्तस्या प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ ॥*॥ तत्र प्रथमाविधि ॥*॥ तत्र षष्ठी प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया।राज्ञ पुरुष इति॥ ॥ ॥ उक्त पूर्वेण॥*॥ किमुक्तम्?॥ 'न वा वाक्यार्थत्वा'दिति । यदत्राधिक्य वाक्यार्थ स ॥कुतो नु खल्वेतत्—'पुरुषे यदाधिक्य स वाक्यार्थं इति, न पुना राजनि यदाधिक्य स वाक्यार्थ स्यात्' ॥ अन्तरेणापि पुरुषशब्दे[३]प्रयोग राजनि सोऽर्थो गम्यते, न पुनरन्तरेण राजशब्दे[३]प्रयोग पुरुषे सोऽर्थो गम्यते॥ अस्ति कारण येनैतदेव भवति॥किं कारणम्?॥राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति। अङ्ग[१] हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गम्यते सोर्थ ॥ ननु च नैतेनैव भवितव्यम् । न हि

प्र]प्रसङ्ग इति मत्वाह—तत्र प्रथमेति। यदत्रेति। 'राज्ञ' इत्येतत्पदसनिधाने पुरुषस्य सबन्धित्व प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिक तु स्वार्थमात्रे वर्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थ । कुतो न्विति । पुरुषपदसनिधान एव राज्ञ सबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग । अन्तरेणेति । 'राज्ञ' इति केवलेऽपि पदे उच्चार्यमाणे सबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यत । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन । ननु च नैतनेति । नहि शब्दस्य भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियते।किं तर्हि?।अर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाऽकरणाभ्य

उ] षष्ठ्याभिहित मिति पुरुषशब्दात्षष्ठी नेत्यग्रिमभाष्येण तस्य षष्ठ्यर्थत्वोक्त्या वाक्यार्थत्वै[४]कथनानुपपत्ते । भाष्ये—षष्ठी स्यादिति। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वात्षष्ठ्येव स्यादित्यर्थ । सबन्धस्य—विशेष्यविशेषणभावस्य।भाष्ये—यदत्राधिक्यमिति भाष्ये।उक्तरूपम्।पदान्तरसनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वम्।सम्बन्धित्वम्—उक्तमवच्छिन्न राजनिरूपित विशेष्यत्वम् । राज्ञ सबन्धित्वावगम सम्बन्धकृतो विशेषणत्वाऽवगम । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तन्नियामकसबन्धोऽपि वाक्यार्थ एवाऽस्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थ । सबन्धित्व—विशेषणत्वम् । अनियतप्रतियोगीति । अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थ । तदाह—राजा परोपकारित्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थ । न स्वनिष्ठत्वेन—न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । भाष्ये—पुरुषे सोऽर्थ इति । किंचिदन्यपदार्थनिरूपित विशेष्यत्वम् । शब्दार्थयोर्नित्यत्वाच्छब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह—किं तर्ह्यर्थस्येति । अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्देऽर्थकृतत्वमिवाऽर्थे शब्दकृतत्व नेति भाव । प्रतिपिपादयिषयेत्यस्य 'विषयीकरणाऽकरणाभ्या'मित्यनेनाऽन्वय ।

१ क्वचिन्न । २ प्रातिपदिकार्थ सूत्रे उक्तम् । ३'शब्दस्य प्र' । ४ 'र्थत्व' ।

शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥

तदेतदेवं दृश्यताम्—अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ स्वामित्वम् ॥ किं कृतं पुनस्तत् ? ॥ स्वकृतम् ॥ तद्यथा—प्रातिपदिकार्थाना क्रियाकृता

प्र]शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणो भावाऽभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात्षष्ठी भवति, पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा । तदुक्तं हरिणा–'द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते' । इति । स्वामित्वमिति । स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः । 'समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानं'मिति वचनात् । स्वकृतमिति । तत्राश्वाऽनियत स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी उत्पाद्यते । पुरुषशब्दसन्निधौ तु स्ववि

उ]राजनि सोऽर्थ इति। विशेषणत्व सम्बन्धश्चेत्यर्थः । तदाह–तत्रेति। परोपकारित्वेन–विशेषणत्वेन। षष्ठी भवतीति । तस्य विशेषणानियामकसंबन्धबोधिका तद्गतविशेषणताबोधिका च षष्ठी भवतीत्यर्थः । पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । 'अविवक्षितत्वेने'ति शेषः । राजादिपदाऽसन्निधाने तस्योपकार्यतयाऽन्यनिरूपितविशेष्यतयाऽविवक्षितत्वेन, स्वनिष्ठतया–स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वान्स्वरूपत्वात्प्रथमेत्यर्थः । द्विष्ठ इति । असौ–संबन्धः । परार्थत्वात्–परं विशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वात्–विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः ।भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वाऽसम्भवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते–उद्भूततया प्रतीयत इति तत्रैव षष्ठीत्यर्थः । विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः । तत्र–विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमानः प्रधानेऽप्युपयुज्यते । तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यतायाः राजादिपदसन्निधाने प्रतीयमानायाः उपकारको भवतीत्यर्थः । किं पुनस्तदिति भाष्ये 'सोऽर्थ' इत्यत्र तच्छब्दार्थः क ? किं विशेषणत्वमेवातोऽन्योऽपीति प्रश्नः । उत्तरम्—स्वामित्वमिति । स्वामित्वं, तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः । स्वस्वामिसंबन्ध इति । तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यम् । स्वस्वामिनो संबन्धः–स्वत्वस्वामित्वोभयरूपः, स चैकदेशेन स्वनिष्ठः स्वामिनिष्ठश्चेति बोध्यम् । समासेति । स्वशब्दादैश्वर्ये आमिनचि स्वामिन्शब्द इति भावः । भाष्ये—किं कृतमिति । स्वत्वबोधकपदानुपादानादिति भावः ।

उत्तरयति—स्वकृतमिति । सामान्यतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषशब्दोपादानं व्यर्थमत आह—पुरुषेति । ननु स्वामित्वप्रतिपिपादयिषया 'राजा स्वामी'ति प्रयुज्यतां किमिति षष्ठप्रयोगः ?, प्रयोगाऽप्रयोगयोर्विषयविभागश्च

१ 'शब्दस्य प्रयोग'। २ 'प्रातिपदिकाना'। ३ 'परविशे' । ४ 'स्वमात्रा' ।

विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्या प्रादुर्भवन्ति–कर्म करणमपादान सम्प्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न॥कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते?॥

प्र]शेषप्रतिपत्तिरित्यर्थ । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थ । क्वचित्तु 'प्रातिपदिकार्थाना'मित्येव पाठ । क्रियाकृता इति। क्रिया[फलो]पेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थ । तत्कृताश्चेति ।शक्तिनिमित्ता सज्ञा इत्यर्थ । कदाचिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति–'दात्रेण लुनाती'ति। कदाचिन्नेति। यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति 'दात्र लवने करण'मिति । व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशाविवक्षया शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थेना शक्त्यो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थ । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थ । तदेव 'दात्रेणे'ति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा 'राज्ञ' इति स्वापेक्षया । यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण 'दात्र करण'मिति भवति तथा 'राजा स्वामी'त्युक्त भवति । आख्याभूता इति । ता शक्तय सज्ञामेव प्राप्ता, न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थ । तदुक्तम्–'स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकार प्रतीयते'। इति । पुरुषेपीति । सबन्धस्य द्विष्ठत्वादुभाभ्या षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थ । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रिया

उ]रु[1] । सामान्यनिरूपित स्वामित्व च कथम् ?, इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति भाष्ये–तद्यथेति।क्रियाकृता –क्रियासामान्यनिरूपिता । उपजायन्ते–विवक्ष्यन्ते । तदेवाह–आश्रीयन्त इति। यदेत्यादि । उभयत्रापि 'भवती'त्यस्य 'तदे'ति शेष। शक्तिलक्षणार्थातिरेक इति । अयं भाव –सर्वे पदार्था सर्वशक्तिमन्त । शक्तिभिश्च धर्मिणा भेदाऽभेदौ । तत्र भेदविवक्षाया विभक्तय । अभेदविवक्षाया तु करणादिशब्दैरभिधानम् । भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेनाऽन्वयविवक्षायामेव भवतीति । इयमेव च क्रिया प्रति व्यापारावेशविवक्षा, यत्तस्या विशेषणत्वविवक्षा।प्रातिपदिकार्थता–विभक्तिसमभिव्याहार विनापि तदर्थता। अपरोपकारित्वेनेति । इतराऽविशेषणत्वनेत्यर्थ । स्वनिष्ठतया–स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति–तदेवमिति । एवं च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणताऽपि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् । सज्ञामेवेति । सज्ञाव्यवहार –करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यर्थ । विभक्त्यभावेन शास्त्रीयसज्ञाया अनुपयोगात् । स धर्म –शक्तिरूप । नाभिधीयते–सामान्यतो विशेषतो वा पृथङ्नाभिधीयते । फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भाव । उपकार –स्वप्रकृत्यर्थस्येतरविशेषणता

१ क्वचिन्न । २ 'त्वेन नोपा'। ३ 'विवक्षया प्रातिपदिकार्थता'। ४शेषणभावोऽपि'।

यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति, आख्याभूता एव तदा भवन्ति—कर्म करणमपादानं सम्प्रदानमधिकरणमिति ॥

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवत्येव पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति ॥ राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—पुरुषस्य राजेति [1]॥ भवति । राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिदं

प्र]स्येति विशेष । राजशब्दादिति । गुणप्रधानभावेनाऽर्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र सम्बन्धो गुणे पदे न्यस्य द्विष्ठत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते । पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति—न तर्हीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो राजस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भव

उ]नियामक । कर्मादिपदेन सम्बन्धपदेन चोक्तस्य [3] न शक्तिरूपता नापि सम्बन्धरूपता । अत्र 'कर्मादिशब्दैर्नाभिधीयते' इत्युक्त्या कृदन्ते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते । न हि कृत्कर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेष उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययात् । विभक्त्यादिभिरित्यत्राऽऽदिशब्द आश्रयवाचीति बोध्यम् । उक्तमाशयमनन्तरानो 'यस्मादधिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः' इत्यत्रापि पञ्चालशब्दाद् द्वितीयेव प्रकृते पुरुषशब्दात्षष्ठी प्राप्नोतीति शङ्कते भाष्ये—यथैव तर्हीति । ननु षष्ठ्या उभयत्रापत्तिवद् द्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्तिः कुतो न कृतेत्यत आह—शक्तिस्त्विति । सम्बन्धस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयवृत्तित्वमिति भावः । यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसम्बन्धोऽपि द्विष्ठ एव तथापि 'कर्मणी'त्यादिशास्त्रसत्त्वादिह स्वामित्वस्येव तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वान्न दोषः । क्रियावाचकस्याऽप्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यम् । षष्ठ्याभिहित इति—भाष्ये । अयं भावः—कर्म भीष्ममित्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीयासाधनात्परिगणनमनावश्यकम् । राजपदोत्तरषष्ठ्या स्वामित्वे स्वोचितेऽपि पुरुषे स्वत्वं विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाऽप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमर्थादायातमिति । नन्वर्थलभ्येऽपि स्वामित्वे 'राज्ञः स्व'मित्यादौ षष्ठी दृश्यते । किं च वार्तिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यत पूर्वमुक्तमभिप्रायं स्मारयति—गुणप्रधानभावेनेति । रूपान्तर—विशेषणतानियामकसम्बन्धवत्त्वम् । पदान्तराऽसमभिव्याहारेऽपीति भावः । प्रधानं त्विति । 'पदान्तराऽसमभिव्याहारे' इति शेषः । रूपान्तरम्—अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसम्बन्धम् । तस्या एवाऽभावोऽनेनेति भावः । अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद्द्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यम् । तदा पुरुषस्य

१ 'षष्ठ्येव पुरुषेऽपि' । २ तु क्वचिन्न । ३ 'वोक्तस्य' ।

भवति—राज्ञ पुरुषस्येति ? ॥ भवति वाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य ॥ [षष्ठी] ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥२।३।५२॥

॥*॥कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥*॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अकर्मकाणा भावे लो भवती'ति भावे लो यथा स्यात्–मातु स्मर्यते, पितु स्मर्यते [इति] ॥ अथ वत्करण किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्–माता स्मर्यते, पिता स्मर्यत इति ॥ ॥*॥ कर्माभिधाने

प्र]त्यैवेत्यर्थ ।भवति बाह्यमिति। एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयौ गुणप्रधानभावौ न विरुध्यते । [षष्ठी शेषे] ॥

अधीगर्थ । मातु स्मरतीति,–मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्त सबन्ध इति केचिदाहु । अन्ये तु स्मरणस्य क्रियाफलत्वात् क्रियान्तरमन्तरमन्तरेणैव द्रव्येण सबन्धोपपत्तिमाहु । यथा द्वयो काष्ठयोर्जतुकृत सश्लेषो, जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव, न जत्वन्तरकृत । कर्मादिष्विति । आदिशब्दोऽन्याश्रयवाची । यथा–'विष्णुरादि पृथासूनोर्भीष्मादिश्च सुयोधन । ते जयन्ति रणे शत्रून् येषा विष्णु समाश्रय '। इति । तेन कर्माश्रया द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ता सकर्मका अधीगर्थादय प्रेष्यब्रूपर्यन्ता कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति । तेन 'मातु स्मर्यते' इति भावे लकृत्यक्तखलर्था भवन्ति, कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मण षष्ठ्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति– माता स्मर्यते' इति । वत्करण किमर्थमिति । विनापि वतिनाऽतिदेश सिध्यति, परार्थे शब्दप्रयोगात् । स्वाश्रयमपीति। नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोऽतिदेशस्तद्बाधेत। कर्मा

उ]राजेति । पुरुषसबन्धी राजेति तदा बोध इति भाव । [षष्ठी शेषे] ॥

अधीगर्थ । 'एषा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी'ति सिद्धान्ते सूत्रार्थ । कर्मादीनामविवक्षा च शेष इति बोध्यम् । ननु मातु कर्मत्वाऽविवक्षया किंनिमित्तेन सम्बन्धेन मात्रादे स्मरणेऽन्वय इत्यत आह–मातुरिति । अवस्थाने–विषयत्वभवने माता कर्त्री स्मरणमधिकरण, तन्निमित्तक विषयत्व सम्बन्ध इत्यर्थ । अन्येत्विति । स्वकर्मत्वकृतो विषयविषयिभाव एव सबन्ध इति भाव । कर्मव्यतिरिक्तस्याऽभावादादिशब्दवैफल्यमत आह–आदिशब्द इति । द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति। द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थ । दिवृविषये विभाषोपसर्ग' 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्येनाऽत्र प्रकरणे शपग्रहणानुवृत्तेर्नैति वार्तिकारम्भ । यदा भावे लस्तदैवाऽनभिहितत्वात्षष्ठी । यदा कर्मणि तदाऽभिहितत्वात्प्रथमैव। तदाह–कर्मणि त्विति । विनापीति । अब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्त

१ 'वाह्यमर्थमपेक्ष्यति' । २ इति क्वचिन्न । ३ क्वचिन्न ।

ई लिङ्गवचनानुपपत्ति॰ ॥ ॥ कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरनुपपत्ति स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मातॄणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ॥ ॥४॥ षष्ठीप्रसङ्गश्च ॥४॥ षष्ठी च प्राप्नोति ॥ कुत ? ॥ 'स्मृतशब्दात्' मातुः । सामानाधिकरण्यात्षष्ठी प्राप्नोति ॥ अपर आह–॥ ॥षष्ठीप्रसङ्गश्च॥ ॥ षष्ठी च प्रसङ्क्तव्या॥ कुत ?॥ मातृशब्दात्' । स्मृतशब्देनाभिहित कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमान गस्यते ? ॥ शेष इति वर्तते॥ शेषश्च कः ? ॥ कर्मादीनामविवक्षा शेष । यदा च कर्म विवक्षित भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा–'स्मराम्यहं मातर', 'स्मराम्यह पितर'मिति॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे ॥२।३।५४॥

प्र.]भिधाने हीति।यत्रकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभि कर्मैवाऽभिधातव्य, न भाव॰, ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् स्मृतादीनां तदीयलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग –यथा 'माता स्मृते'ति । भावे तूत्पत्तौ क्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति । षष्ठी प्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि क्तो विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद्व्यवस्थापेक्षया यथा मातृशब्दात् षष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्या दित्येके व्याचक्षते।अन्ये त्वाहु–अनभिहिताधिकारानपेक्षणेन यथा मातृशब्दात्कर्मणि षष्ठी भवत्येव स्मृतशब्दादपि स्यादिति।ननु क्रियमाणोऽप्यनभिहिताऽधिकार कथं नापेक्ष्यते इत्याशङ्क्याह–अपर आहेति । प्रसङ्क्तव्येति । प्रापणीयेत्यर्थ । शेष इतीति । प्रकरण चेद समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यानम् । तेन 'मातुः स्मृत'मिति षष्ठीसमासो न भवति । उक्त च हरिणा–'साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन । प्रोक्ता प्रतिपद षष्ठी समासस्य निवृत्तये'। इति।

उ.]शब्दप्रयोग इवेत्यर्थ॰।तत्प्रभावेऽसिद्धिमुपपादयति–नाप्राप्त इति।वस्तुतस्तु 'अयं श्नतियो ब्राह्मण' इत्यादौ लोके वर्ति विनाप्यतिदेशविषये स्वाश्रयाऽतिगुणिदर्शनादिदं चिन्त्यम् । किं तु तत्प्रभावेऽकर्मकसंज्ञैव स्यात् । तथा च स्वाश्रयं न स्यादिति भाष्यतात्पर्यम् । भाष्येऽकर्मकवद्भावस्यै फलान्तरमाह–कर्माभिधाने हीति । हिश्चार्थे । इत्येके इति । तत्रेष्टापत्तिरित्यस्वारस्ये ।भाष्ये–अविवक्षिते कर्मणीति। एव चाऽविवक्षितकर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वाद्भावे ल्यदय सिद्धा इति भाव । नन्वेव शेषत्वेनैव सिद्धे प्रकरणमिद व्यर्थमत आह–प्रकरणञ्चेति। मण्डूकानुवृत्त्योत्तरसूत्रेऽपि 'शेष' इत्यस्य सम्बन्धो बोध्य । साधनैरिति । करणकर्मकारकैर्व्यपदिष्टे–विगतोपदेशे विगतव्यवहारे, शेषत्वेन विवक्षित इति यावत् । श्रूयमाणक्रिये

१ क्वचित्त । २ 'मातृशब्दात्पितृशब्दात्'। ३ 'भवतीति'।४ 'सिद्धि'।५ 'कर्मवद्भा'।

॥ ॥ अज्वरिसन्ताप्यो ॥*॥ अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–चौरं सन्तापयति, वृषलं सन्तापयति ॥ अथ किमर्थं 'भाव वचनानामित्युच्यते । यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति ? ॥ भाव कर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूत्–नदी कूलानि रुजतीति॥ [रुजार्थानाम्]॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २।३।६० ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ गां घ्नन्ति । गां प्रदीव्यन्ति । गां सभासद

प्र] रुजार्थानाम् । यावतेति । धातूना भाववाचित्वाऽव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावकर्तृकधात्वर्थस्य चौरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति ? । उच्यते–भावशब्देन घञादिवाच्य सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते, न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वाऽसम्भवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः कर्ता विवक्षित, कर्तरि ल्युटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते । तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचना –भावकर्तृका इत्यर्थः सम्पद्यते।अन्ये त्वाहु–भावं वचनं येषां ते भाववचना । सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम्। भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदी कूलानीति । 'रुजा'शब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम्।रुजाशब्दनिर्देशे तु 'श्लेष्मा पुरुषं रुजती'ति प्रत्युदाहार्यमित्याहु।

द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सोपस

उ]इति स्वरूपकथनम् । न च शेषत्वाऽविवक्षाया कृद्योगषष्ठ्या समासस्य दुर्वारत्वेनेदं व्यर्थम्, आदिकर्मणि कर्तरि क्तप्रत्ययान्तस्मृतादिभिः समासवारणार्थत्वात् । न हि तत्र कृयोगलक्षणा षष्ठी 'न लोके'ति निषेधादिति बोध्यम् । [अधीग] ॥

रुजार्थानाम् । कर्मणि पञ्चमीविधानेन 'भावकर्तृका'दित्यनुपपन्नमत आह–ल्यब्लोप इति । तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह–अथ वेति । कर्तृत्वासम्भवादिति । असत्त्वभूतस्य भवत्यर्थातिरिक्तं कर्तृत्वाऽसम्भवादिति भाव । कर्तरीति । बहुलवचनादित्यर्थ । अन्ये त्विति । बाहुलकाद्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं वरमित्यभिमान । रुजाशब्द इति। अन्यथा 'रुजार्थाना'मिति निर्देशोऽनुपपन्न इति भाव । धातुमात्रेति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थ । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपत्तिरिति भाव । तिङन्तं प्रत्युदाहरणं वार्तिकमते, शपग्रहणाऽनुवृत्तेस्तन्मतेऽभावात् ।

द्वितीया ब्राह्मणे । भाष्ये–पूर्वेणापीति । 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेनेत्यर्थः ।

१ क्वचिन्न । २ 'चौरं' । ३ 'निघ्नन्ति' । ४ 'विवक्षिता' ।

उपहरन्ति ॥ नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि—ग्रामस्य तदह सभायां दीव्येयुः ॥ [द्वितीया ब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥२।३।६१॥

॥१॥ हविषोऽप्रस्थितस्य ॥१॥ हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् ।

प्र.]ग्रस्य दीव्यते कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति 'गा प्रदीव्यन्ती'त्यादाविति प्रश्न । ग्रामस्येति । अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्य षष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानुवर्तत इति पृथक्सूत्रारम्भात्पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते । [द्वितीयाब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यब्रुवो. । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा

उ.]'दिव' इति सूत्रे शेषग्रहणाऽनुवृत्त्या शेषषष्ठी,तस्याऽविभाषया द्वितीयनीदमपि सिद्धमत आह–अत्र च शेष इति । 'दिवस्तदर्थस्ये'ति सूत्रे इत्यर्थ । अत्र 'शेष' इत्यस्य सबन्धे 'विभाषोपसर्गे'इति सूत्र समासविकल्पफलक वाच्यम् । तथा च 'नोपसर्गे' इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहण व्यर्थं स्यात्। 'विभाषोपसर्गे' इत्यत्र 'शेष' इत्यस्याऽसबन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयाया सोपसर्गे सिद्धत्वेन आपाद्यम्पाऽभावेन निरपसर्गेऽपि कर्मत्वविवक्षाया 'दिव' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या 'कर्मणि द्वितीये'त्यैव सिद्धतया 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्ति । कृति खिद न प्रवर्तत इति पुनर्विधान समासाऽभावायेत्यपि न वाच्यमिति भाव ।परे तु 'दिव' इति सूत्रे 'शेष' इत्यस्य निवृत्ति व्याख्यानादेव । 'नोपसर्गे' इत्यत्र 'विभाषोपसर्गे' इत्यत्र पदलाघवाऽभावापत्तिश्चेत्ते रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । कृति तु 'प्रतिपदविधाने'ति निषेधात्समासाऽभाव एव । अत एव तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यानमित्याहु ।

परे तु दिव' इति सूत्रे शेष इति सबध्यत एव।'कर्मादिष्वकर्मत्ववद्वचन'मिति वार्तिकरीत्या 'शतस्य दीव्यते' इति भावे इष्ट प्रयोग सिध्यति । अत एव 'सकर्मेश्च अधीगर्थादय प्रेष्यब्रूपर्यन्ता कर्मादिशब्देनोच्यन्' इति कैयट । 'शेष' इत्यनुवृत्त्या वार्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् । 'अत्र चे'ति कैयटस्यापि–अत्र प्रकरणे इत्यर्थ । एव चाऽनत्र भाष्य वार्तिकरीत्या। एव च 'ज्ञोऽविदर्थस्य' 'कृत्वोर्थे'ति सूत्रे च न शेषपदसबन्धो, मानाऽभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्ति । अत एव 'यदा कर्म विवक्षित'मित्येवोक्तम् । अन्यथा 'कर्मादि विवक्षित'मिति वदेदित्याहु । [द्वितीया ब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यब्रुवो । हविष प्रस्थानाऽभवादाह–यदेति । [प्रेष्यब्रुवो] ॥

१ 'ग्रामस्य' । २ क्वचिन्न ।

इन्द्राग्निभ्यां छाग हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥ [प्रेष्यब्रुवोर्हविषो] ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २।३।६२ ॥

॥ ॥पष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम्॥*॥पष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या।या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रोरात्रीरिति। 'तस्या' इति प्राप्ते। यां मलवद्वाससं संभवन्ति। यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो,या स्नाति तस्या अप्सुमारुको,याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा,या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी, याऽङ्क्ते तस्यै काणो. या दतो धावते तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी,या कृणत्ति तस्यै क्लीबो,या रज्जु सृजति तस्या उद्बन्धुको,या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते।अहल्यायै जार। मनोय्यै तन्तु "॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम्॥ ॥'चतुर्थी' । तत. 'अर्थे बहुलं छन्दसि' [इति] ॥ [चतुर्थ्यै] ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५ ॥

कृद्ग्रहण किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्त इति ॥ ॥*॥ कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥*॥ कर्तृकर्मणो षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम्?॥ 'लप्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यते

प्र]षष्ठी न भवतीत्यर्थ ॥ [प्रेष्यब्रुवोर्हविषो] ॥

चतुर्थ्यर्थे। या खर्वेणेति।रजस्वलाया सर्वपानादिनिषेधार्थोऽयमर्थवाद । चतुर्थीति।षष्ठीप्रकरणात्षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थ.।'चतुर्थ्यर्थे षष्ठी'ति द्वितीय

उ.]चतुर्थ्यर्थे । खर्वेण–अभिदग्धशरावेण । अञ्जलिरपक्वशरावो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वा–वामन । रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुतौ–'न सहासीत नाऽस्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्ण प्रतिमुच्यास्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्य'दित्युपक्रम्य 'यां मलवद्वासस'मित्यादि । मलवद्वाससं–रजस्वलां, संभवन्ति–गर्भाधानार्थमुपगच्छन्ति । ततो जातोऽभिशस्त मिथ्यारोपितपातक. । अरण्ये इति । 'संभवती'त्यनुवर्त्तते । स्तेनः–चौर । पराचीं–लज्जादिना पराग्वलितवदनामन्यचित्तां वा । तस्या ह्रीतमुखी–लज्जावनतवदन, तस्यैव व्याख्या–अपगल्भः । अप्रगल्भ इत्यर्थ । मारुको–मरणशील । अभ्यङ्क्ते । तैलादिने'ति शेष· । दुश्चर्मा–कुष्ठी । प्रलिखते–चित्रादि लिखति । खलतिः–अकेशशिरा । अपमारी–अपमृत्युयुक्त । अञ्जनं–नेत्रयो कज्जलदानम् । श्यावदन्–मलिनदन्त । या कृणत्ति–औषध्यादीन् छिनत्ति ।

१कचित्न।२अस्य स्थाने"–खर्वो जायते यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो"पा०। ३'या अरण्ये अटति तस्यै'।४ 'उन्मादुको'। ५ 'मनार्यै' । 'मनाय्यै' । ६'कृत.' ।

ऽत्र षष्ठी 'ल्प्रयोगे नें'ति ॥ तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते,–तिङश्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ॥ न ब्रूम –इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ उत्तरार्थम्–'अव्ययप्रयोगेने'ति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति, स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्–उच्चैः कृगता स्खेनेति॥ ॥५॥तस्य कर्म

प्र] कर्तृकर्मणो । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः । नैतदस्तीति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति । पश्चादुत्तरत्राऽनुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते । क्रियाया हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाऽऽह–धातोर्हीति। तदेव व्यावर्त्याऽसंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति–न ब्रूम इति । न लोकाव्यये'त्यत्रान्यत्र कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात्कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणो षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः

उ]उद्बन्धुक –गले रज्जुं बद्ध्वा मरणशील । उन्मादुक –उन्मत्तशील । एतदग्रे श्रुतौ–'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिलो रात्रीर्व्रतं चरेत्, अञ्जलिना वा पिबेत् खर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथायाऽहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुरिति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्'। अहल्याया जारेत्यर्थेऽहल्यायै जारेत्यादि । [चतुर्थ्यर्थ] ॥

कर्तृकर्मणो । यथोक्तेति । 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मित्यस्याऽर्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं निरस्यतीति भाव । ननु कर्तृकर्मत्वं क्रियापेक्षं न धात्वपेक्षं इति 'धातो'रित्ययुक्तमत आह–इहेति । वाचकं धातुमिति । न च स्ववाचकाक्षेपेऽपि धात्वाक्षेपे मानाऽभाव , 'पचनता'त्याद्यर्थे जायमानानां तद्धितानामपि क्रियोपसर्जनं द्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात् । तदर्थात्प्रत्ययादिष्वपि कर्तृत्वादिप्रयुक्तकार्यदर्शनाच्च । अयमेव 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मिति वक्तुराशय इति ध्वानम् , एतद्भाष्यप्रामाण्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्धितादिवाच्येति निर्णयनाऽदोषात्। एवं च 'देवदत्तेन गन्तोऽश्व' 'आग्निको भूमि'त्यादयोऽपप्रयोगा एव । अत एव हिरुगादियोगे न द्वितीयादय । न चा ऽधिका खारी द्रोणेने'त्यनापत्ति । तत्र प्रकृत्यादित्वादेतौ वा तृतीयाया सत्त्वेनाऽदोषादिति पञ्चमे निरूपयिष्याम । भाष्ये–अकृतोऽव्ययस्य ये इति । अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किंचित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थ । सूत्रस्यापि'अव्ययप्रयोगे नेत्येवा'र्थ । तदन्तकर्मकर्तृत्वा-

1 'अव्ययप्रयोगे'। २ 'मा भूदिति'। ३'इदन्वय' । ४ नेति क्वचिन्न । ५'मनाय्यै'।

कर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तदन्तस्यैवकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥*॥ कृत एते कर्तृकर्मणी नाऽव्ययस्य, अधिकरणमत्राव्ययम्॥ इद तर्हि प्रयोजनम्–उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्या प्रतिषेध वक्ष्यति, स कृतो ये कर्तृकर्मणो तत्र यथा स्यात्कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति। आश्चर्य मिद वृत्तम् ,–ओदनस्य च नाम पाको, ब्राह्मणाना च प्रादुर्भाव इति ॥ अथ क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? ॥ 'उभयप्राप्ता'विति नैव विज्ञायते–उभयो प्राप्तिरुभयप्राप्ति, उभयप्राप्ताविति ॥ कथ तर्हि ? ॥ उभयो प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्ति कृत् , उभयप्राप्ताविति॥अथ वा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति।कृतपूर्वी कट,भुक्तपूर्वी ओदनमिति

प्र]स्टाना सष्टति । प्रतिषेध इति । 'न लोकाव्यय'ति सूत्रे अव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते–'अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी न भवती ति । न च कृदन्तादव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणीसभवत इति सामर्थ्यलभ्य तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थ । कृत इति । 'स्रष्ट'स्यस्य । नाव्ययस्येति । नोच्चै शब्दस्येत्यर्थ तस्याऽक्रियानौचित्यात् । तदेवाह–अधिकरणमिति । उच्चै स्थाने स्थिताना कटान स्रष्टेत्यर्थ । कृतो ये इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयो कृतोरित्यर्थ । कृद्ग्रहणे हि क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्तत्पुरुष स्यात् । अथेति । 'कृती'त्येकत्वस्याऽविवक्षा जातिविवक्षा वा तत्पुरुष च मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयत इति परिहार । तेनाऽऽश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव नियम प्रवर्तते । यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहण कर्तव्यम् ,अथ वा व्याख्यानाद्बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह अथ वेति । कृतपूर्वीति कृत पूर्वमनेनेति 'सुप्सुपे'ति समास । 'पूर्वादिनि' 'सपूर्वाच्चे'तीनिप्रत्यय । कर्तोऽत्र तद्धितेनोक्त इति तत षष्ठीप्रसङ्गाऽभाव । कटारकर्मण षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थ । द्वितीययेति । तस्याश्चाऽप्राप्तौ तदपवाद षष्ठ्यपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभि

उ.]दिति। कृदन्तकर्तृत्वकर्मत्वमेवैतयोर्न त्वव्ययकर्तृत्वकर्मत्वमेन्योरित्यर्थ ।तदुपपादयति–न लोकेति। अन्यथेति । सन्देहे तत्पुरुषस्यैव न्याय्यत्वम् । कृत्पदोपादाने तु अन्यपदार्थस्य स्पष्टत्वाद्बहुव्रीहिरेवेति भाव । भाष्ये— प्रतिषेध'शब्द नियमशास्त्राणा निषेधे पर्यवसानमभिप्रत्येत्याहु । एकत्वस्याविवक्षायामिति उद्देश्यनिमित्तगतत्वादिति भाव । भाष्ये–कृतो ये इति । कृदन्तशक्तिग्रहसहकारेणोपस्थिताया क्रियाया ये इत्यर्थं । तद्धितस्येति। तद्धितान्तशक्तिग्रहसहकारेणैवोपस्थित क्रियाया ये इत्यर्थ । एतद्वाक्यभवनाऽभावे हेतुमाह–तत्र द्विती

ननु च वाक्येनैवाऽनेन न भवितव्यम्॥ननं द्वितीयया तावद्भवितव्यम्॥ किं कारणम्?॥ अनभिहित कर्मेति कृत्वा॥

इनिप्रत्ययेन चापि नोपपत्तव्यम्॥ किं कारणम्?॥ असामर्थ्यात्॥ कथमसामर्थ्यम्?॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति॥

यत्तावदुच्यते—'द्वितीयया तावद् भवितव्यम्। किं कारणम्?। अनभिहित कर्मेति कृत्वे'ति। योऽसौ कृतकटयोरभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते। अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति॥ यदप्युच्यते–'इनिप्रत्ययेन चापि नोपपत्तव्यम्। किं कारणम्?। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्?। सापेक्षमसमर्थं भवतीति'। नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च। यदा वाक्यं, न तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषेऽनुप्रयोक्तव्यः—कृतपूर्वी॥ किम्?॥ कटमिति। भुक्तपूर्वी॥ किम्?॥ ओदनमिति॥ अथ वा

प्र.]हिताधिकारात्। सापेक्षमिति। कृत पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात्तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः॥

योऽसाविति। कृत कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम्। अस्ति भावार्थविशेषे न भाव्यं तस्या, तस्या सामान्यविषयत्वात्। तस्याः कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते। तत्र कृत पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते, तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः सम्पद्यते। तत्र करोतिना क्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्। तथाह हरि—'विशेषकर्मसम्बन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतादिभिः।

उ.]यथेति। कटापेक्ष वादिति। 'कृत' इत्यस्य विशेषणतया कटसापेक्षत्वादित्यर्थः। अन्यथा क्रियाया कारकाणां नित्यसापेक्षतयाऽसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम्। नित्यसापेक्षस्थलेऽपि क्वचिदेव समासो न सर्वत्रेत्याशयमन्ये। भाष्ये–योऽसौ कृतकटयोरिति। यः कृतकटयो सामानाधिकरण्यरूपः सम्बन्धो वाक्ये दृष्ट,स उत्पन्ने प्रत्यये दृष्ट प्रत्यये इनौ निवर्त्तते–'निवृत्त' इति बुद्धिविषयो भवति भावविषयत्नात्सन्देह प्रतिगत्वात्तन्नाद्यार्थदर्शनात्तद्धितार्थेनैवार्थाभूतस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धाऽभावा दितिभावः।ननु विशेषातिरिक्तसामान्यसद्भावे मानाऽभावात्कथमेतदर्थ इत्यत आह अनभिहित इति शानशाले तदर्थफलेऽन्वितस्य कटस्यानभिहिततया प्राप्तमत आह 'कर्मसामान्ये' इत्यसङ्गमत आह–भावे वेति। आक्षिप्तकर्मतया अकर्मकत्वम्। फलादौ प्रागाधयविशेषान्वयाऽविवक्षैवाऽस्य कर्माऽविवक्षेत्याहुः। कृत पूर्वमनेनेति। अर्थप्रदर्शनमात्रमेतन्नत्वयं प्रयोगः साधुः। प्रत्ययोत्तरयान्तरं भावे सामानाधिकरण्यनिरत्युक्तत्वाद्वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्यैव साधुतात्।

१ क्वचित्। २ 'तदाऽवश्यं'। ३ 'कटम्'। ४ सम्बन्धो'।

इद प्रयोजनम्-कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् ,-भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति । [कर्तृकर्मणो] ॥

प्र] विशेषनिरपेक्षोऽन्य कृतशब्द प्रवर्तते ॥
अकर्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि ।
तत क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि ।
क्रिया सबध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता' । इति ।

कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृदिति कर्ताऽभिधीयते, तत्र कर्तरि पुन षष्ठीविधानाद्गुणभूतेऽपि भवति । एव तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। **भेदिके**ति । भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच् । अत्र प्रयोजक कर्ता ण्यर्थस्य प्रधान्यात् प्रधानम्। प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम्। तत्र प्रधाना ऽप्रधानसनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्यान्नाऽप्रधानात्, कृद्ग्रहणात्तु भवति । अथ 'कर्तृभूतपूर्वा'दिति कथमुच्यते ? न हि प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमपैति। गत्यादिसूत्रनियमात्कर्मत्वाऽभावात्कर्तृत्वस्यैवाऽवस्थानात् । एव तर्हि प्राधान्य

उ]कर्मत्वमिति । अस्त्यनभिहित कस्य कर्मत्वमित्यर्थ । **विशेषकर्मे**ति । कृत कटोऽनेनेत्यस्यामवस्थाया कृतशब्देन विशेषकर्मकटादिसम्बन्धे निर्भुक्तेऽपि-अनु भूतेऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरहात्-**विशेषनिरपेक्षो** भाववचनोऽन्य एव कृतशब्द **प्रवर्तते**-वृत्तिं लभत इत्यर्थ । तदेवोपपादयन्नविवक्षितकर्मकतया भावे क्त इत्याह-**अकर्मकत्वे इति** । एव-विशेषनिरपेक्षत्वे विशेषरहितसामान्य स्याऽभावादित्यर्थ । अत्र 'क्तान्त भावाभिधायि त'दिति क्वचित्पाठ स युक्ततर। सप्तम्यन्तपाठे-**भावाभिधायिनि** । 'सति समासे तद्धितोत्पत्ति'रिति शेष । एव सति तद्धितोत्पत्तौ यथाऽसामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति-**तत क्रियावते**ति। **कर्मणा**-कटादीना क्रियावत्कर्त्रर्थकेनिना तदन्तोपस्थाप्यक्रियया योगो भवतीत्यर्थ। तत्रोपपत्तिमाह-**अविग्रहे**ति।विशिष्य प्राधान्येन ग्रहो ग्रहण, तद्रहिता-अप्राधान्येन गृह्यमाणाऽपीत्यर्थ । गुणभूतक्रियाऽपि कारकाणा सम्बन्धदर्शनादिति भाव । तदुक्त भाष्ये-अस्ति च करोते कटेन सामर्थ्यमिति।सामान्येन तदा वृत्तिरिति। अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावक्तान्तेनेत्यर्थ ।**विशेषार्थिने**ति। कर्मविशेष जिज्ञासानिवर्त्तकयत्नवतेत्यर्थ । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्क्वचिदेव । तत्र 'घट क्रियते' 'घट कृत'मित्यादि नापादनीयम्।कृद्ग्रहणे कृते तु न दोष ।कर्मण कृदन्त

१ 'यत्वात्सत्ये' । २ 'प्रयोजककर्त्ता' । ३ 'कर्मतया' । ४ 'कत्वादिति' ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६ ॥

॥*॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्या प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः ॥*॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम्, चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य॥

अपर आह–॥*॥ अकाऽकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं शेषे विभाषा ॥*॥ शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य कृतिरिति ॥ [उभयप्राप्तौ] ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ २।३।६७ ॥

॥*॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ क्तस्य च वर्त

प्र.]स्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम् । प्रधानचरा कर्तुरित्यर्थः । एतच्च विरोधापेक्षया प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठीत्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाऽप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाऽभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव ॥ [कर्तृकर्मणोः] ॥

उभयप्राप्तौ । षष्ठ्याः प्रतिषेध इति । नियमेनाऽनेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रायेणेदमुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ ण्वुच् । शेषे विभाषेति । अत्रा ऽकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्यय एव नाऽन्यस्मिन्निति केचिदाहुः । अपरे तु प्रत्ययमात्रे ऽकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति,–'शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य,आचार्येणे'ति वा ।

उ]मात्रोपस्थाप्यक्रियान्वयाऽभावात्। स चाऽस्योक्तरीत्या न क्वापि पृथक्प्रयोग इति तेन्नात्रस्य शक्तिग्रहाऽभावात्।अत एव 'तण्डुलानां पाचकपुत्रः' 'पाचकतरः' इत्यादौ न दोषः।निषेधसूत्रेऽपि लादिसाहचर्याल्लिटःशेऽपि तथार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः।'कटं कृतवत्पुत्र' इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिः । अत एव भाष्ये–'करोतेः कटेन सामर्थ्य'-मित्युक्तं न तु 'कृतशब्दस्य कटेने'त्युक्तम् । एवं च सकर्मकधातोरीदृशविवक्षाभावे क्तप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव नान्यत्रेति भाष्यस्वरसाल्लभ्यते। 'श्रान्तं देश'-मित्यादौ तु 'गत्यर्थाकर्मके'ति भावे क्तो बोध्यः । एतच्च विरोधापेक्षायामिति । अत्रैव प्रधानन्यायो न तृतीयादिविधाविति विरोधापेक्षायामित्यर्थः । विरोधाऽभावे हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाऽभावः । तदुपपादकं–भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादीति बोध्यम् ।

उभयप्राप्तौ।नियमेनानेति।नियमशास्त्राणां निषेधे तात्पर्यात्,अन्यथानुवादवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । स्त्रीप्रत्यय एवेति । भाष्ये अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति, कृतिरिति च स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणदानादिति तदाशयः । अपरे त्विति। नोदाहरण-

१ 'देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वा काष्ठानाम्' । २ क्वचित्त । व्याख्याऽस्य वार्तिकस्योक्ता ।

माने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । छात्रस्य हसितम्, नटस्य भुक्तम् मयूरस्य नृत्तम्, कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥ [तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्त व्यम्]॥*॥ शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥ शेपलक्षणाऽत्र षष्ठी भविष्यति ॥ शेष इत्युच्यते कश्च शेप ?॥ कर्मादीनामविवक्षा शेप ॥ कथं पुन सतो नामा ऽविवक्षा स्यात्, यदा छात्रो हसति, नटो भुङ्क्ते, मयूरो नृत्यति, कोकिलो व्याहरति ? ॥ सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा–अलोमिकैडका, 'अनु दरा कन्ये'ति।असतश्च विवक्षा–'समुद्र कुण्डिका' 'विन्ध्यो वर्द्धितक'मिति॥ यद्येवमुत्तरत्र चातु शब्द्य प्राप्नोति–इदमहे सर्प्तम्, इहाहिना सर्प्तम्, इहाहि सृप्तं, इहाहे सृप्त ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति ॥

इष्यत एव चातु शब्द्यम् ॥ [क्तस्य च] ॥

प्र] क्तस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिति नपुसके भावे क्त । तत्र च्छात्रस्य कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति । कर्तृत्वसद्भावान्नाऽस्ति शेपत्वमिति प्रश्न । कर्मादीनामिति । सदपि च्छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षयाऽपाक्रियते । सबन्धित्वमात्र त्वत्र विवक्षितम् । छात्रस्य सबन्धि हसितमित्यर्थं । उत्तरत्रेति । 'अधिकरणवाचिनश्चे'त्यत्र । इदमिति । अत्राधि करणे क्त । तेनाऽभिहितमधिकरणमिति इदशब्दात्प्रथमा कृता, अहिशब्दात्त्वधिक रणवाचिनश्चेति षष्ठी । इहाहिना सृप्तमिति । अत्र भावे क्त । इहाहि सृप्त इति । अत्र कर्तरि क्त । इहाहे सृप्तमिति । भाव एव क्त । तत्र शेषविव क्षाया षष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवेति–परिहार । 'ग्रामस्य पार्श्व' इति

उ]मादरणीयमिति तद्भाव । [उभयप्राप्तौ] ॥

क्तस्य च । नपुसके भावइति । इद वार्तिक 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया कालोदासीन–'नपुसके भावे क्त' इतिसूत्रविहितक्तयोग एव । तेन भूते भावे क्तेन योगे तृतीयैवेति वार्तिकमतम् । यद्यपि शेपत्वविवक्षयाऽपि सिद्ध तथाऽपि कर्तृत्व प्रकारके बोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति वार्तिकाशय । भाष्यकारस्तु तादृश एवार्थे साधु त्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचख्यौ । भाष्ये–यद्येवमिति । एव—शेपत्वविवक्षया षष्ठ्यङ्गी कारे । अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्रेति । एत सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थे इत्यर्थ । तत्र हि 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगती'ति विशेषविधानान्नपुसके भावे क्त इत्यस्याऽ प्रवृत्तिरेवेति वार्तिकमते वार्तिकेन षष्ठी न प्राप्नोति। शेपत्वविवक्षायाश्च भावविषये- ऽभाव एवेति वार्तिकमते शैशब्द्यम्।प्रत्याख्यातृमते च शेष षष्ठी स्यादिति चातु- शब्द्यमित्यर्थ । तदेवाह–तत्र शेपेति । कर्माऽविवक्षयाऽकर्मकत्वे इमानि चत्वारि

१ क्वचिन्न । २ 'क शेप '। शेषश्च क '। ३ 'किं पुन '।
४ 'छात्र '। '' ।५ त्व विवक्षया ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ २।३।६९ ॥

॥*॥ लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम्॥*॥ लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। सल्लिङ्गे प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'किकिनोः प्रतिषेधार्थम्'। किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात्—पपिः सोमम्, ददिर्गाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥-॥ तयोरलादेशत्वात् ॥*॥ न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः ? ॥ बाढं स्यात्। लादेशौ तर्हि भविष्यतः ॥ तत्कथम्? ॥ 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' इति। 'लिड्व'दिति वक्ष्यामि ॥ स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो, नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते॥ अन्तरेणाऽपि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा— एष ब्रह्मदत्तः'। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, ते मन्यामहे—'ब्रह्मदत्तवदयं भवती'ति। एवमि

प्र.] सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः, किं तर्हि भाव इति दर्शयति।

न लोका। लादेश इति। लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्यते। लिङ्ग्रहणेन च कानच्क्वसू, लिट्स्थानविधानात्किकिनौ च। लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद्ग्रहणाऽप्रसङ्गः। अथ ताविति। लिड्वन्निर्देशात् लादेशतुल्यावित्यथा विवक्षितः। परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवाऽनयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाऽऽह—बाढं स्यादिति। वक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनाऽनेन चोदित इति मत्वाह—स तर्हीति। विशेषाऽतिदेशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव, विशेषस्य सामान्याऽव्यभिचारात्। तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते तदत्र लिट्संज्ञा किकिनो

उ.] रूपाणि, सकर्मकत्वे तु अहिना सुप्तो ग्राम इति पञ्चममपि बोध्यमिति केचित्। सप्तमीप्रयोगेणेति। इहेति सप्तमीप्रयोगेणैव दर्शितम्। इहपदार्थस्यैव चेद् विवरणं भाष्ये इति बोध्यम्। किं तर्हि भाव इति। 'इहनिदाऽहि सुप्त' इत्युदाहरणे कर्त्रीत्यस्योपलक्षणम्। [क्तस्य च वर्तमाने] ॥

न लोकाव्यय। अपनीयेति। सल्लिङ्ग्रहणे तस्य फलाऽभावादित्यर्थः। लग्रहणेनैव सत्त्वानच्क्वसूनां सिद्धत्वात्किं सल्लिङ्ग्रहणेनेत्यत आह—किकिनौ चेति। 'ले'त्यस्य लादेशयोग इत्येवार्थः। लयोग इति तु न शक्यम्। आदेशे लत्वस्याऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽयोगात्। लिट्कार्यातिदेशादिति। द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशाल्लिडादेशतुल्याविन्यर्थ इति भावः। व्याख्यास्यामीति। संज्ञा न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थः। ननु लिड्वन्निर्देशोऽपि कथं लमात्राश्रयषष्ठीनिषेधोऽत आह—विशेषेति। सामान्यकरणाऽभावादिति मन्तव्यम्।

---

१ क्वचिन्न। २ 'तेन'। ३ 'शक्यम्'।

हाप्यलिटं लिडिलाह, लिङ्वदिति विज्ञास्यते॥*॥ उकारप्रयोगे न॥*॥ उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम्। कटं चिकीर्षुः, ओदनं बुभुक्षुः॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते॥ कथम्?॥ प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्–उ-उक–ऊक, ल–ऊक–लोकेति॥*॥ उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः॥*॥ उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। दास्याः कामुकः, वृषल्याः कामुकः॥*॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः॥*॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा वत्सानामपाकर्तोः। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्॥*॥ शानन्श्चानश्शतॄणामुपसङ्ख्यानम्॥*॥ शानन्चानश्शतॄणामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। सोमं पवमानः। नडमाघ्नानः। अधीयन् पारायणम्। 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ मा भूदेवं, 'तृ'न्नित्येव भविष्यति॥ कथम्?॥ 'तृ'न्निति नेदं प्रत्ययग्रहणम्॥ किं तर्हि?॥ 'प्रत्याहारग्रहणम्'॥ क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः?॥ 'लटश्शतृ'इत्यत प्रभृत्याऽऽतृनो नकारात्॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं 'चौरस्य द्विषन्' 'वृषलस्य द्विषन्'–अत्रापि प्राप्नोति॥*॥द्विषः शतुर्वावचनम्॥*॥ द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्॥ तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ २।३।७०॥

॥*॥ अकस्य भविष्यति॥ ॥ अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यवा-

प्र.]विधीयत इति मत्वा वार्त्तिकारम्भः। कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम्। उकारप्रयोग इति। उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः। उप्र यणोऽपि चान्तवद्भावाद्भवति। उकारोऽपीति। उश्चोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते, ततोऽन्येषाम्। अन्यथा 'ल्वुके'ति स्यात्। लप्रयोगे नेति। एतेषां चाऽलादेशत्वात्। [न लोकाव्यय]॥

अकेनो.। यथासङ्ख्यापवादार्थं वचनम्–अकस्येति।स्वरितत्वाऽऽप्रतिज्ञानाद्यथा

उ.]भाष्ये–उकारेति। कारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितम्। तत्फलमाह–उकारान्तेति। शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः। स च प्रत्यय एव, साहचर्यादिति भावः। तेन 'कन्यामलङ्करिष्णु'रित्यादि सिद्धम्। 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति तु वर्णग्रहणे न प्रवर्तत इति बोध्यम्। एतेषां चेति। पूज्यजो: शानन्नित्यादीनामित्यर्थः। भाष्ये–प्रतिषेधार्थमिति। पक्षे सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकं वार्त्तिकमिति भावः। तदेव विध्यर्थमिति। नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठीविध्यर्थमित्यर्थः।

---

१ 'विज्ञायते'। २ लुसं स्यात्। ३ 'नटमा'। ४'तृन्निति प्रत्याहारग्रहण'मिति वार्तिकं भवेत्। ५ क्वचिन्न। ६ 'प्रत्याहारग्रहणे'।७ 'प्रत्ययग्रहणे'।८ 'सति तदेव'।

हविको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति॥ सक्तून्पायको व्रजति ॥ ॥*॥इन आधमर्ण्ये च॥ ॥इन इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम्॥शतं दायी सहस्रं दायी । ग्रामं गमी॥[किं प्रयोजनं॥सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति] ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २।३।७१ ॥

कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? ॥ कर्मणि भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति–॥ ॥ भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम्॥ ॥ भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं। 'गेयो माणवकः साम्नाम्'।भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते॥किमुच्यते–'भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं'मिति,नेहाऽप्यनभिहितं भवति–'आक्रष्टव्या ग्रामं शाखे'ति?॥ एव

[ ]सङ्ख्याऽभावव्याख्यानं चेदमित्याहु ।धमर्णस्य त्वाधमर्ण्यं नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम्। शतं दायीति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि'-रिति णिनि । ग्रामगमीति । 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनि । 'गत्यर्थकर्मणि'त्यत्र चतुर्थी चेत्यत्र पक्षे द्वितीयाया सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थं।'ग्रामं गन्ते'ति यत्कश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामङ्गमा युदाहरणोपपत्ति । [अकेनोर्भवि] ॥

कृत्यानाङ्कर्त्ति। नेहापीति । वाक्ये नव्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः ।आक्रष्टव्येति । द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणि कृत्येनाऽभिधानं, न त्वप्रधानकर्मणि इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं तर्हीति । 'कृत्यानां' मित्येतावत्सूत्रं क्रियते।तत्र चो 'भयप्रता'विति 'ने'ति च वर्तते। तेन कर्तृकर्मणो-

उ.] अकेनो । स्वरितत्वेति । 'यथासङ्ख्य'सूत्रे 'स्वरितेने'त्यनुगमेरिति भावः । भविष्यदधिकारेति । इद च 'तुमुन्ण्वुल'वित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । भविष्यदर्थक स्यापि ग्रहणमिति पश्चान्तरमपि तत्र स्पष्टम् । [अकेनो] ॥

कृत्यानाम् । भाष्ये–भावकर्मणोरिति । तत्र भावेऽकर्मकाद्विधानेन कर्मणोऽ भाव एव, कर्मणि तु सकर्मकाद्विधानेऽपि तस्याऽभिधानमेवेति भावः । न च 'कर्त्रव्यपूर्वी कट'मित्यादावविवक्षितकर्मतया भावे तव्ये पश्चात्कर्मसन्निधाने भावेऽपि सम्भव इति वाच्यम्। भाष्यप्रमाण्येन कृत्यविधेः तथा विवक्षाया अभावादित्याहुः । भव्यादीनामिति । तत्र हि कर्त्तरि कृत्यः, 'गेयो माणवक साम्ना-' मित्यत्र कर्मणि विकल्पाऽभावायेत्यर्थः । तन्निवृत्त्यर्थमपीति। 'कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तर्येव षष्ठी न कर्मणि,सा च वे'ति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यर्थः ।यद्यपैवं व्याख्याने-

१ क्वचित्र । २ 'व्ययोरिति' ।

तर्हि योगविभागः करिष्यते–'कृत्यानाम्'। कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति॥ किमुदाहरणम् ? ॥ ग्राममाकष्टव्या शाखा ॥ ततः–'कर्तरि वे'ति ॥ इहापि तर्हि [निषेधं] प्राप्नोति,–गेयो माणवकः साम्नामिति ॥ 'उभयप्राप्ता'विति वर्तते ॥ ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा । गेयो माणवकः साम्नामिति च, गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति ॥ उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः।अत्र च यदा कर्मणि, न तदा कर्तरि, यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति [भवति]॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः ॥२।३।३

द्विगुरेकवचनम् ॥ २।४।१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥*॥ प्रत्ययविकरण वचनोत्पत्तेः सङ्ख्यासामाना-

प्र]र्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यत । उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाश्रयणायत्र कृत्ये युगपदुभयो प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः । इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पादे तृतीयमाह्निकम् । समाप्तश्चाय तृतीय पाद ।

द्विगुरेकवचनम् किमर्थमिति । इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्टं।समाहरण

उ.]'गेयो माणवकः साम्ना'मिति न सिध्यति, तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्य तत्र दोषाऽभाव इति भाव । अत्र पक्ष विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये 'भवत कट कर्त्तव्यो' 'भवता कट कर्त्तव्य' इत्यादावसिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये उक्तम्–एवतर्हीति । कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति । विकल्पस्त्वनुभयप्राप्तिविषय , 'आस्रष्टव्या ग्राम शाखा देवदत्तने'त्यस्यैवेष्टेरित्याशय । वृत्तिस्वरसोप्येवमेव । भाष्ये 'ग्राममाकष्टव्ये'त्यस्य 'देवदत्तेने'ति शेष । 'उभयप्राप्ता'वित्यस्य सम्बन्धाऽज्ञानेन वा तन्मात्रमुदाहृतम् । 'देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्त्तव्य'मिति 'कर्त्तरि वे'त्यस्योदाहरणम् । ननु चोभयप्राप्तिरिति । उभयप्राप्ताविति तत्पुरुष इति भाव । बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । पर्यायेणेति । कर्त्तरि भव्यादीना विकल्पेन विधानादित्यर्थ ।बहुव्रीहीति।कदाचित्कर्त्तरि कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेकत्र कृत्ये युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति भाव ।अनेन भाष्येण यत्रोभयो प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम् । इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनाश्रीनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निक। पादश्च समाप्त ।

द्विगुरे । 'तद्धितार्थे'त्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरेव ग्रहणे

१क्वचिन्न । २'भवतीति वक्तव्यम्'।३'शाखा इति'।४इनि. क्वचिन्न।५ 'प्राप्तिरेषा'। ६ 'भयोर्युगपत्प्रयोग'। ७ क्वचिन्न । 'भवतीति' । ८ 'तत्रेदमु' । ९ 'चेत्य' ।

धिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् ॥ ॥ प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्तिर्भवति ॥ किमिदं 'प्रत्यधिकरण'मिति ? ॥ अधिकरणमधिकरण प्रति—प्रत्यधिकरणम् ॥ 'सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्च'। सङ्ख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम् । 'प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्ते सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्च 'बहुषु-बहुवचन'मिति बहुवचन प्राप्नोति। इष्यते चैकवचन स्यादिति । तचान्तरेण यत्न न सिध्यतीति 'द्विगोरेकवचनविधानम्' । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतन्॥ किं तर्हीति॥ ॥*॥तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनभावोऽद्विगुत्वात्॥*॥ तत्रानुप्रयोगस्यैकवचन न प्राप्नोति 'पञ्चपूलीय'मिति॥ किं कारणम्?॥'अद्विगुत्वात्'। द्विगोरेकवचन'मित्युच्यते न चात्रोऽनुप्रयोगो द्विगुसञ्ज्ञ ॥*॥ सिद्ध तु द्विगर्थस्यैकवद्वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [द्विगर्थस्यैकवद्वचनात्'] । द्विगर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् , एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥*॥ एकशेष

प्र]समाहार , स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्न । प्रत्यधिकरणमिति । समाह्रियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् ,तदाऽनेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचन विधीयत इत्यर्थ । अधिकरण शब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्सङ्ख्याद्रव्याभिधान तत्सङ्ख्याश्रय वचनमुत्पद्यत इत्यर्थ । पञ्चपूलीशब्देनाऽत्र पञ्च पूला समाह्रियमाणा उच्यन्ते। ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधानम् । सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्व समाहारशब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्य-पञ्चाना पूलाना समाहार इति । सङ्ख्याशब्देनाऽत्र सङ्ख्यावाचा शब्द उच्यते।सङ्ख्यया बह्वर्थयेति।एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन यद्यपि गृह्यते सङ्ख्या-द्विग्रामीति। तत्रानुप्रयोगस्येति। द्विगु समास एकवचनं प्रत्यय प्रतिपद्यते इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यास । उच्यते वचनमिति । 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति कर्मणि ल्युट् । एकस्यार्थस्येति । वाच्य-

उ]मानाऽभाव ,तन्मात्रग्रहणेऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्राप्तवक्ष्यमाणमद्राल्या भावसाधनत्वेऽपि तत्प्राप्ते प्रश्नानुपपत्तिरत आह—इहेति।कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् । द्रव्यमिति । गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थ ।

एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वादाह—सङ्ख्याशब्देनेति । उच्यते इति । अत एव द्विगुपदेन सामानाधिकरण्य, पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी स्यादिति भाव । 'वचन'मिति च सामान्ये नपुसक बोध्यम् ।

१ 'भविष्यति'।२इति क्वचिन्न।३ च क्वचिन्न ।४'अनेनेति' क्वचिन्न।५ लुप्त स्यात्।

प्रतिषेधश्च ॥*॥ एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः ॥४॥ न वाऽन्यस्याऽनेकत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यं ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यस्यानेकत्वात्' । नैतद्विगोरनेकत्वम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ द्विग्वर्थसमुदायस्य ॥५॥ समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्' । तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति,—पञ्चकपालो पञ्चकपाला इति ॥ किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते, आहोस्वित्समुदाये वर्तते ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते, पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ॥

प्र.]वाचकसबन्धे षष्ठी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगु समास उच्चार्यत इत्यर्थ । तत्र सामर्थ्यादयमतिदेश संपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचक. स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्याऽद्विगोरप्येकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषयएकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्त. । पञ्चपूल्य इति । अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भाव. प्राप्त प्रतिषिध्यते । नवेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसङ्ख्यायुक्तस्याऽनेनैकवद्भाव कृत । तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याऽद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्च प्रथमं क्लिप्तेऽन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थ. । पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितस्याऽणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् सस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेष. क्रियते तदा 'पञ्चपूल्य' इत्यनेन 'पञ्चकपाला' इति समानम् । अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु सस्कृता इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वात् समाहाररूपताऽस्तीति नियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न

उ.]द्विग्वर्थस्येति।एव चाऽनुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भाव ।षष्ठीसमासेऽर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—एकशेषविषय इति । 'एकशेषे चे'ति भाष्ये विषयसप्तमी । भाष्यस्वारस्यात्तु विषयसप्तम्यन्तेन 'सुप्सुपे'ति समास इति लभ्यते । भाष्ये—नैतद्विगोरिति । द्विग्वर्थस्येत्यर्थ । समुदायस्येति । उद्भूतावयवभेदस्येत्यर्थ. । यद्यपि 'शिष्यमाण लुप्यमानार्थाभिधायी'त्ययमपि द्विग्वर्थ एव, तथापि न दोष इत्याह—बहिरङ्गत्वाच्चेति। बहुवचनसमभिव्याहारेणैवाऽस्य प्रतीत्या जातसस्कारानिवृत्तिरित्याशयमन्ये। पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ तद्धितार्थे द्विगुत्वाऽनपायात्किं विचारेणेत्यत आह—यदि तावदिति।समानमिति। अयमेव'पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं चे'ति भाष्यस्यार्थ ।समाह्रियमाणत्वादिति।समुदायरूपत्वादित्यर्थ ।

१ 'शेषे च प्र' । ३ 'वक्तव्य' । २ 'माभूत्' । ४ 'तद्धितप्रति' । ५ 'उपपद्य' ।

अथ समुदाये वर्तते ॥ ॥ न वा समाहारैकत्वात् ॥ ॥ न वैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति ॥ एवं तर्हि—प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ पुरस्तादेव चादितं परिहृतं च ॥ अपर आह ॥ ॥ न वा समाहारैकत्वात् ॥२॥ न वा योगार-

प्र]सिध्यतीत्यर्थ । एवन्तर्हीति । नहि द्वयोर्बहूना वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कार क्रियते, अपि तु प्रत्येकमिति भाव । अपर आहेति । 'न वा समाहारैकत्वा' दित्यनद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतदाचष्टे । अय भाव—तिरोहितावयवभेद समूहरूप समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनयूथादिवत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थ सूत्रेण । तस्मिंश्चाऽसति समाहारग्रहण न कर्तव्यम् । क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहण तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहण भवति । यस्तु तद्धितार्थ तस्यै न भवति । तेन पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चगव पट इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकत्वाद्भावाऽभाव । यदा बहूना पटाना पञ्चगुत्व न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्याऽयमविषय । एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्व व्याख्यानेऽसमाश्वसता प्रत्याख्यानपरत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्याऽर्थान्तरे गुणभावादस्वार्थत्वात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे तत्र प्रत्ययानुपादादेकवद्भावातिदेश प्रयोजनाऽभावान्न प्रवर्तते ॥ [द्विगुरेकवचनम्] ॥

उ]समुदायसमाहारौ च पर्यायाविति भाव । निवृत्तिर्न सिध्यतीति । समाहारानुवादे नैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाष्याक्षरार्थ । प्रत्येकमेव समाप्ति रित्यत्र विनिगमकमाह—नहीति । एवं च न वा समाहारैकत्वा दिति निष्फलम् । किं च समासे सङ्ख्याविशेषाऽनवगमे समुदायमादाय बहुवचनोपपत्तिरपि नेति भाष्याशय । तिरोहितेति । लक्ष्यानुरोधादिति भाव । अत्र पक्षे द्रव्यानयनं तु नान्तरीयकत्वात् द्रव्याकृत्योरभेदन्यायेन वा । अवश्यं च भावसाधन एव समाहारशब्दस्तत्राश्रयणीय, अन्यथा 'पञ्चखट्वी'त्यादावनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । एवं च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेद सूत्रमिति बोध्यम् । समुदाये शब्दसमाप्तौ 'पञ्चगव पट' इत्यादौ तद्धितार्थेऽपि समाहारसम्भवात्कथ तेनाऽपि तद्व्यावृत्तिरत आह—समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्धितार्थद्विगोश्च तस्यऽभावादिति भाव । 'पञ्चपूल्य' इत्यनेन नेदं तुल्यमित्याह—यदा बहूनामिति । असमाश्वसतेति । वस्तुत समासेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थसङ्ख्यानवगमेन सर्वत्र समासादेकत्वापेक्षैव बहुवचनादीति भाष्याशय । अत एवैव तर्हीत्यादि परिहृतं चेत्यन्तं भाष्यसङ्गच्छते । अन्यथा तदसङ्गतिरित्यन्ये । उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारग्रहणस्य व्यावर्त्य इत्याह—उत्तरपदत्वे त्विति । सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । तत्रैव

१ इदं वार्त्तिकं क्वचिन्न । २ 'न तस्य' ।

म्भेणैवार्थः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समाहारैकत्वात्' । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यतीति ॥ [द्विगुरेक] ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २।४।२ ॥

॥*॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥*॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति[3] वक्तव्यम् । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ ॥*॥योगविभागात्सिद्धम्॥*॥[योगविभागात्सिद्धम्]॥योगविभागः करिष्यते- 'द्वन्द्वश्च प्राण्यङ्गानाम्' । ततः 'तूर्याङ्गानाम्'। ततः 'सेनाङ्गाना'मिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः?॥ न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥

प्र.] द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो, नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । 'पाणिमार्दङ्गिकमश्वारोहा' इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति । बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः । पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य संबन्धः । स त्वन्यथा—प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति । नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा । तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनाऽस्माद्ग्रहणकवाक्यात्रयसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपलभ्यत इति व्यतिकरो न भवति ॥

उ.]सत्यपि स्वगतसङ्ख्याद्यभावान्न तत्र प्रत्यय इति भावः । 'पञ्चगवप्रिय' इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाऽभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्यपिना सूचितम्॥[द्विगुरेकवचनम्]॥

द्वन्द्वश्च प्रा॥पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे युक्तिमाह—नहीति।एवं च पूर्वपक्षसिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह—तस्मादन्यथेति । 'अङ्गाना'मित्येवंरूपबहुवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्राण्यङ्गस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनव्यक्त्या व्यतिकरः शङ्कितः । सिद्धान्ते तु प्राण्यङ्गानामित्यादिबहुवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकवाक्यत्रयलाभात् प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव समासे एकवद्भाव इति विशेष इति भावः । केवलप्रातिपदिकस्य पदान्तरेणाऽन्वयाऽयोगाद्विभक्त्यन्तस्यैवाऽन्वयो वाच्यः, तथा च श्रूयमाणविभक्तिं त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरकल्पने गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवाऽङ्गशब्दस्यान्वय इति तात्पर्यम् । वाक्यत्रयमिति । बहुवचनान्ताऽङ्गशब्दघटितमित्यर्थः । अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका एव गृह्यन्ते, 'मृदङ्गशङ्ख-

१ 'कारण ? । समाहारैकत्वादेकवचन' । २ 'भविष्यतीति'। ३ क्वचिन्न । ४ 'व्यतिकराऽभावार्थ'मिति वार्त्तिकखण्ड लुप्तं स्यात् ५ लुप्तं। ६ 'बहुवचनान्तस्य'।

अनुवादे चरणानाम् ॥ २।४।३ ॥

इह कस्मान्न भवति–नन्दन्तु कठकालापाः, वर्द्धन्तां कठकौथुमाः ? ॥ ॥*॥ स्थेणोः ॥*॥ स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि 'तिष्ठन्तु कठकालापाः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥*॥ अद्यतन्यां च॥*॥अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगा-त्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । उदगान्मौदपैप्पलादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ २।४।७ ॥

॥*॥ग्रा[3]मप्रतिषेधे नगरप्रतिषेध ॥*॥[ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः]। अग्रामा इत्यत्राऽनगराणामिति वक्तव्यम्।इह मा भूत्–मथुरापाटलिपुत्रमिति। ॥*॥उभयतश्च ग्रामाणा[6]म्॥*॥उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः।शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के क्षुद्रजन्तवः ? ॥ क्षोत्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः ॥ यद्येव यूकालिक्षं कीटपिपीलि[कं दशमशं]कमिति न सिध्यति॥

म] अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपादयते तदाऽनुवादो भवति ॥ [अनुवादे] ॥

विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्राम । 'ग्रामे नाध्येयम्' । 'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट' इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्–अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसम्बन्ध्येव प्रतिषेधो वक्तव्य । शौर्यं— नगरम् । केतवता–ग्राम । जाम्बव—नगरम् । शालूकिनी—ग्राम ॥

क्षुद्रजन्तव । स्मृतीनां विरुद्धार्थानां दर्शनात्प्रश्न –के क्षुद्रजन्तव इति । क्षोत्तव्या इति । अर्थाश्च कृत्य । ये क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलौक

उ] ...[वृगश]' इत्यल्पाच्तरमिति सूत्रे भाष्यप्रयोगात्।तत्साहचर्याच्च सेनाशब्देन रथा-श्वादीनामेव ग्रहणम् । 'सङ्ग्राम हस्त्यश्वरथपदाति भि'रिति 'यत्र त्रिवि'रिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च । 'फलसेने'त्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथादय एवेत्याहु ॥

अनुवादे च । प्रतिपत्ता–श्रोता। अद्यतन्यामिति। अद्यतनीति लुङ सञ्ज्ञा ।

विशिष्टलि। जनपदविशेष इति । जनवासस्थानविशेष इत्यर्थ । ग्रामप्रति-षेध इति । 'ग्राम'ग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नेत्यर्थ । भाष्ये–उभयतश्चेति । यो ग्रामाणां प्रतिषेध,–स उभयत ग्रामसर्वावयवस्य ग्रामान्यनगरावयवकस्य चेत्यर्थ । नगरसर्वावयवके चाऽनगराणामिति प्रतिषेध इति भाव ।तदाह–ग्रामनगरेत्यादि।

क्षुद्रज । अर्हार्थ इति । अनेन क्षुद्रशब्दे ण्यपि अर्हार्थे तेन जन्तुशब्दस्य

---

१ क्वचित्त । २ 'कौमोद'।'कैमोद'।३ 'अनगरप्रति'।४ लुप स्यात् । ५ 'मथुरा'। ६ वार्तिकमिद । भाष्यमित्यन्ये।'ग्रामाण'मिति क्वचित्त । ७ 'कैतव'। ८ 'शालु'।

एव तर्हनस्थिका क्षुद्रजन्तव ॥ अथ वा येषा स्व शोणित नास्ति ते क्षुद्र जन्तव ॥ अथ वा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तव ॥ अथ वा येषा गोचर्ममात्र राशिं हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तव ॥ अथ वा नकुलपर्यन्ता क्षुद्रजन्तव ॥ [॥*॥क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादथवा क्षुद्र एव य । शत वा प्रसृतौ येषा केचिदानकुलादपि ॥*॥] ॥

येषा च विरोधः शाश्वतिक ॥ २।४।९ ॥

किमर्थश्चकार ?॥ ॥ एवकारार्थश्चकार ॥*॥येषा विरोध शाश्वतिक स्तेषा द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ?॥ ['विभाषा वृक्षमृगेति । तत्र] 'पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिना पूर्वविप्रतिषिद्ध'मित्युक्त स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

'अनिरवसितानां'मित्युच्यते कुतोऽनिरवसितानाम् ? ॥ आर्यावर्ता दनिरवसितानाम् ॥ क पुनरार्यावर्त ?॥ "प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम्"॥यद्येव किष्किन्धगन्धिक शकयवन शौर्यं क्रौञ्चमिति न सिध्यति ॥ एव तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम् ॥ क पुन रार्यनिवास ? ॥ ग्रामो घोषो नगर सवाह इति॥एवमपि य एते महान्त

प्र]प्रभृतय । ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वाद्छोदनार्हा । नकुलपर्यन्ता इति एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वाद्गृह्यते । अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम् ।

येषा च । यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्व महिष शाश्वतिकमिति नित्य एकवद्भावो भवति । [येषाञ्च विरोध] ॥

शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्त । तत्राऽयधिप्रश्न –कुत इति प्रागादर्शादिति । आदर्शादय –पर्वतविशेषा । दक्षिणेनेति । एनबन्त 'एनपा द्वितीया' । प्रागादिभ्य प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्य प्रत्ययो विहित । एव पर्वतचतुष्टयमध्य आर्यावर्तो देश इत्यर्थ । शौर्यमिति । एतेषामार्यावर्ताद्बा

उ]कर्मधारय इति ध्वनितम्। स्व शोणित नास्तीति। यथा जलौक प्रभृतीनाम्

येषा च । चलेनेति । पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थ [येषाञ्च विरो] ॥

शूद्राणाम् । प्रत्यय इति । 'दिक्शब्देभ्य' इत्यादिनाऽस्ताति , तस्य

---

१ 'न पतति ते'। २ इद श्लोकवार्तिकमिति केचित् । इद भाष्यमित्यन्ये भाष्ये क्वचिदपि नेद दृश्यते । ३ क्वचिन्न । ४ 'युक्त तत्र वक्तव्य'। ५'कालवना ६ आदर्श ('नारनौल' पटियाला प्रान्ते) ढोसीति प्रसिद्ध पर्वत ?।७'किष्किन्धगन्दिक' । ८ 'शौर्य' । ९ इद कैश्चित्पूरित ।

सस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र 'चण्डालमृतपा' इति न सिध्यति ॥ एव तर्हि याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् ॥ एवमपि 'तक्षायस्कार' 'रजकतन्तुवाय'मिति न सिध्यति॥ एव तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्र सस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिता । यैर्भुक्ते पात्र सस्कारेणाऽपि न शुध्यति ते निरवसिता इति ॥ [शूद्राणामनिर] ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २।४।११ ॥

॥ ॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तम् ॥*॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्त द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ २।४।१२ ॥

॥*॥ बहुप्रकृति फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥~॥

प्र] त्वादिति भाव । ग्राम इति । एतेष्वाया निवसन्तीति भाव । तत्र ग्राम – प्रसिद्ध । घोषो–गोमहिष्यादिनिवास । सवाहो–वणिक्प्रधान । सस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थ । मृतपा –डोम्बा इत्याहु । याज्ञादिति । शूद्राणा पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोऽस्तीति भाव । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीना यज्ञेऽधिकाराऽभावादिति भाव। सस्कारेणेति । य सस्कार स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठित स्तेनैव न तद्विवेकेनेत्यर्थ । [शूद्राणामनिरवसितानाम्] ॥

गवाश्व । यथोच्चारितमिति। गणे यादृशा कृताऽवह पठिता द्वन्द्वास्तेषा शानामेवेद कार्यमेकवद्भावलक्षण भवतीत्यर्थ । यदा त्वनद्वास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति,–गोऽश्व गोऽश्वा इति। एतेन गणपाठरूप विवक्षितमित्युक्त भवति । [गवाश्वप्रभृतीनि] ॥

उ]तुरिति भाव । डोम्बा इति । श्मशाननिकटे ये वसन्ति मृतवस्त्रचितिकाष्ठादिसङ्ग्राहकाश्चण्डालभटशान्ते 'डोम्बा' इत्युच्यन्ते । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त' इति श्रुते शूद्राणा यज्ञकर्मणोऽबहिष्कृतत्व विरुद्धमित्यत आह–शूद्राणामिति। पूर्वोक्त श्रुतिस्त्वभिहोत्रादिविषयेति भाव । तक्षादीनामिति । तेषा प्रतिलोमत्वादिति भाव । शूद्रशब्दोऽत्र सूत्रे त्रैवर्णिकेतरपर इति बोध्यम् । स्मृतिकारैरिति । 'भस्मना शुध्यते कास्य'मित्यादि । [शूद्राणामनि] ॥

गवाश्व । भाष्ये–यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति । द्वन्द्वप्रयुक्तमिद रूप गणे यथोच्चारितशब्दविषयमित्यर्थ । तत्फलितमाह–गणे इति । 'यथोच्चारित'मित्यस्य फलमाह–यदा त्विति । [गवाऽश्वप्रभृतीनि च] ॥

१ 'यज्ञात्' । २ 'यैर्भुक्ते सस्कारेण पात्र' । ३ 'गवैडक' ।

'फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति बहुप्रकृति'रिति वक्तव्यम्॥ फल—बदरामलकम्। बदरामलकानि॥ सेना—हस्त्यश्वम्। हस्त्यश्वा ॥ वनस्पति—प्लक्षन्यग्रोधम्। प्लक्षन्यग्रोधा ॥ मृग—

प्र] विभाषा वृक्ष । बहुप्रकृतिरिति । बहवो-बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतय —कारणानि यस्य स बहुप्रकृति । बदरामलकमिति । 'जातिरप्राणिना'-मित्येकवद्भाव । क्वचित्तु 'बदरामलकानी'त्यपि पठ्यते । तत्रैव व्याचक्षते-नित्य एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन वचनेन क्रियते। अन्ये तु 'बदरामलकानी'त्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयत इत्याहु ।

हस्त्यश्वमिति । सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति ।

उ] विभाषा वृक्ष। द्वन्द्वप्रकृति —वर्तिपदानि, तेषां बहुत्वे त्रिप्रभृतिष्वेव स्यादत आह-बहव इति । पदार्थास्तादृशपदार्थप्रतिपादका शब्दा , तदर्थानां बहुत्वगम कथं कवद्भाव एव । यद्वा बदरत्वेनैवाऽनेकेषां भानमेकवद्भावबलादिति नैकार्थीभाव-विरोध । एतत्सूत्रानुपात्तफलद्वन्द्वस्येहोपादानं बहुप्रकृतित्वनियमायेत्याह-जाति-रिति । न च-जातिप्राधान्य एव 'जाति'रित्यस्य प्राप्ति । तत्र च न बहुवचनम्, तस्या एकत्वात् । अत एव 'क्षीरोदके सम्पृक्ते' इत्यन्तादिवच्चेति सूत्रस्थभाष्य-प्रयोग- सङ्गच्छते,'जात्याख्याया'मितिसूत्र च भगवता प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् , जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिद्वारकपरम्परया सङ्ख्यान्वये तत्सम्भवात् । तदेव जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वारकपरम्परया सङ्ख्यान्वये 'बदरामलक'मित्येव । पाठान्तरे व्याख्याया 'बदरामलकानी'त्यपि । व्यक्तिप्राधान्ये तु 'बदरामलकानी'त्यपि । जातौ साक्षात्सङ्ख्यान्वये 'बदरामलके' इत्येव । व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तेरेकत्वविवक्षा या 'बदरामलके' 'बदरामलक'मित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् । व्याचक्षत इति । अन्यत्रत्यस्येह पाठसामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतित्व चानेन विधीयत इति तदाशय । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये 'विभाषे'त्युक्तम् । अन्येत्विति । वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाचनिक , किं तु 'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रप्राप्ति विषयाऽनुवादक । तस्मादेषा य एकवद्भवति यश्च विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यमिति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थ । एवमेव 'यूकालिक्षा'-इत्यपि भाष्य व्याख्येयम् । अतएवाग्रे 'बहुप्रकृतिरेव यत्तत्रै यथा स्या'दित्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु फल्गुद्रजन्त्वशे विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशय । अन्यव्याख्यैव युक्ता । भाष्यकारेण फल्गुद्रजन्त्वोर्विभाषाप्रकरणे पाठ

१ 'मधुनिक्षुद्र' । २ क्वचित्त । ३ 'सयुक्ते' । ४ 'प्राधान्ये तु बदरामलके इत्येव । व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्ते' । ५ 'अन्यत्र तस्येह' ।—अपपाठ । ६ 'यत्तत्र' ।

रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः ॥ शकु[1]न्त-हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः ॥ क्षुद्रजन्तु-यूकालिक्षम् । यूकालिक्षाः ॥ धान्य-व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । माषतिलम् । माषतिलाः ॥ तृण-कुशकाशम् । कुशकाशाः । शीरशीर्षम् । शीरशीर्षाः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र[3] यथा स्यात् ॥ क मा भूत् ?॥ बदरामलके तिष्ठतः ॥ किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, आहो स्विदविशेषेण ? ॥ किञ्चातः ? ॥ यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, प्लक्षन्यग्रोधौ,—'जातिरप्राणिना'मिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति ॥ अथाऽविशेषेण[4], न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु॥*॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम्[5] ॥*॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां[6] 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः—महाजोरभ्रम्। महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः ॥ 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'इत्यस्यावकाशः—श्रमणब्राह्मणम् ॥ इहोभयं प्राप्नोति—काकोलूकं श्वशृगालमिति । 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः । ॥[-ऽङ्कः*]॥ उक्तं तत्र[6] चकारकरणस्य प्रयोजनं—'येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति ॥*॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम्॥*॥अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः—विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंस-

प्र.]किं पुनरिति।अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यतेऽथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषां सूत्रान्तरेणाऽनेन च प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषय । यथा न

उ.]कर्तव्य इत्युच्यते,अतो न वार्तिकप्रयोजनकथनभाष्यविरोधः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद्वैवमेव युक्तमित्याहुः। सेनाङ्गत्वेऽपीति । इदं चिन्त्यं, तत्र सेनाशब्देन हस्त्यश्वारोहादीनामेव ग्रहणात् । अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वादीनां ग्रहणं, भाष्यप्रामाण्यात् । अत एव 'सङ्ग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभि'रिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । बहुप्रकृतित्वाऽभावान्नैकवदिति तु न युक्तं, बहुभिरेव तैः सङ्ग्रामस्य निष्पादत्वात् । 'वनस्पति'शब्देन वार्तिके वृक्षग्रहणम् । एतत्सूत्रानुपात्तानामपि पाठस्यकरणविषयत्वनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत आह—येषामिति । एतत्सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भावः । भाष्ये—नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति ।

१ 'शकुनि' । २ 'शार्य'। 'गिर्य' 'शीर्य'। ३ 'यत्तत्र'। ४ 'अथत्वाऽविशे' । ५ 'षेधं' । ६ क्वचिन्न । ७ लुप्तं स्यात् । ८ 'भवति विप्र' । ९ 'इत्याव'।

कम् ,–यदा न पशुद्वन्द्वे[1]नपुंसकं सोऽवकाशः –अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः –अन्ये पशुद्वन्द्वाः –महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः । पशुद्वन्द्वे[1]नपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति 'अश्ववडवम्' ['पशु[2]वडवम्'] पशुद्वन्द्वे[3]नपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । ॥*॥ प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥*॥ [प्रतिप[4]दविधानात्सिद्धम्] । प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते–'अश्ववडवपूर्वापरे'ति ॥

॥*॥एकवचनमे[5]नर्थकं समाहारै[5]कत्वात्॥*॥ एकवद्भावोऽनर्थकः ॥ किं कारणम्?॥'समाहारैकत्वात्' । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—ए[6]तज्ज्ञास्यामि—'इह नित्यो विधिरिह विभाषे'ति॥नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'सर्वो द्वन्द्वो विभा

प्र]दोष इति । व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः । अश्ववडवयोरिति । पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः । तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति, 'पूर्ववदश्ववडवौ' वित्यतिदेशात्पुंस्त्वमपि । तत्र परत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते । प्रतिपदविधानादिति । नाऽत्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन,तत्र प्रतिपदविधानात्स नपुंसकमित्येतद्भवति।तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते।ततश्च यथैकवद्भावोऽत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः । समाहारैकत्वादिति । तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः, स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः । इह नित्य इति । 'द्वन्द्वश्चे'त्यारभ्याऽस्मायोगा

उ]अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।अविशेषेणेति।एष्वेकवचनद्वन्द्वविषयं यदाच्छास्त्रं प्राप्नोति तद्बहुप्रकृतेरेवेत्यर्थ इति भावः । एतेन 'बदरामलके' इत्यत्र 'जाति'रित्यस्याऽप्रवृत्तावपि 'चार्थे' इति विभाषा स्यादित्यपास्तम्।पशुत्वेनैव सिद्धेऽश्ववडग्रहणं न कार्यमित्याशयेन वार्त्तिकमित्याह–पशुत्वादिति । नात्रेति । पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवग्रहणमेव न्याय्यमित्याशयः । नपुंसकत्वस्य प्रतिपदविधित्वं समर्थयते–तच्छब्देनेति। भाष्ये–'ज्ञास्यामी'त्यन्तर्भावितण्यर्थम्। ज्ञापयिष्यामीत्यर्थः । इह नित्य इति । विनिगमनाविरहात्प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारस्तेषां समाहार एवेत्येव द्विविधोऽपि नियम इति भावः । अन्यथा एतत्प्रयोजनखण्डनपरभाष्येणैषामेव समाहार इति नियमस्यैव लाभादेतद्विषय इतरेतरयोगाऽव्यावृत्त्या 'द्वन्द्वश्च'त्यारभ्यैतत्पर्यन्तं 'नित्यो विधि'रित्यादिकैयटाऽसङ्गतिः स्यात्। भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनखण्डनपरम् । भाष्ये–यद्यमिति । एवं चैकवद्भावप्रकरणं व्यर्थमिति भावः । 'सर्व'शब्दोऽसकृत्प्रवृत्तिरित्यभिमानः । लिङ्गमशिष्यमिति । शास्त्रोक्तलिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भावः । एवं चान्यतर

१ 'द्वन्द्वे नपुंसकं' । २ क्वचिन्न । ३ 'द्वन्द्व' । ४ इदं स्यात् ।
५ 'एकवद्वचनं' । ६ एवं विज्ञास्यामि' । 'एवं ज्ञा' ।

पैकवद्भवती'ति यदय 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्य'-मित्याह ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्-'स नपुंसकमिति वक्ष्यामी'ति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनम्।'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य'॥न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्?॥ वक्तव्यञ्च॥ किं प्रयोजनम् ?॥ पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थम्-'विभाषा वृक्षमृगे'ति ॥

विभाषा समीपे ॥ २।४।१६ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ 'उपदशं पाणिपादम्' 'उपदशाः पाणिपादाः' ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते, तत्र क्व प्रसङ्गो यदनु

प्र] प्राग् नित्यो विधि, अनेन योगद्वयेन विभाषेत्यर्थ। यदयमिति । यद्यप्रक्रकरणेऽगतानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरनाऽपठितत्वादेकवद्भावस्याऽभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थ । पूर्वत्रेति । 'प्राग्पशूनां समाहार एवे'त्येवमर्थमित्यर्थ । उत्तरत्रेति।'अविशातिरप्राणिनामिति प्राप्त विभाषा। मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥ [विभाषा वृक्षमृग] ॥

विभाषा स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्न -किमुदाहरणमिति । क्व प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति। नैतदस्ति । यदि ताव

उ]नियमस्य ज्ञापकत्वेऽसिमेऽन्यतर एव स्थित इत्याशयेनाह-प्राण्यङ्गादीनामिति। 'सर्वो द्वन्द्व' इत्यत्र सर्वशब्द एतत्प्रकरणस्थसूत्रानुपातविषय इति भाव । भाष्ये-उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थ । स च क्वचिदेकवद्भावाऽभावेन,क्वचिन्नित्यत्वाऽभावेन। एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरेतरयोग एव, उत्तरसूत्रविषये अधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तु 'यो विभाषा एकवचनी द्वन्द्व स मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र ने'ति वचनव्यत्ययेनान्वयः विशेष्यभूतैकवचनद्वन्द्वस्यैव निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात्।एवं 'विप्रतिषिद्धं चे'त्यत्रापि य एकवचनो विभाषा द्वन्द्व स यदि विरुद्धार्थानां चेदद्रव्यवाचिनामेवेति वचनव्यत्ययेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव फलते । [विभाषा वृक्षमृग] ॥

विभाषा स । समाहारविषय 'उपदशं पाणिपाद'मित्येव, इतरेतरे तु 'उपदशाः पाणिपादा' इत्येवेष्यते, निवर्तनमपि प्रश्नोत्तीत्याशयेन प्रश्न इत्याह-अनुप्रयोगे इति । भाष्ये-नैतदस्तीति । सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगाऽनियमस्तदवस्थ एवेति नेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थ । प्रश्ने 'उदाहरण'शब्दोऽपि प्रयोजनपर एवेति भाव । नन्वर्थस्येति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽव्ययीभावस्य बहुव्रीहेर्वाऽनुप्रयोगेऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकत्वादुपदशमित्येव भविष्यतीति भाव ।

१ 'विभाषैक'। २ क्वचिद ।३ 'स्येति'। ४'वचन द्वन्द्वस्यैवानिष'। ५ 'फलति'।

प्रयोगस्य स्यात् ?॥ एव तर्ह्येनयस्य सङ्ख्ययाऽव्ययीभावोऽप्यारभ्यते, बहुव्रीहिरपि, तद्यदा तावदेकवचन तदाऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचन तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते—बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय. ॥ २।४।१९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ 'सञ्ज्ञाया कन्थोशीनरेषु' इति वक्ष्यति तत्र तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य, कर्मधारयस्य वा मा भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि सञ्ज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समास ,कर्मधारयो वाऽस्ति॥

प्र]दव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याऽव्ययत्वाद्बहुत्वाऽभावाद्बहुवचन न स्यात्। सत्यपि वा तस्मिन्नभावे कृते 'उपदशा' इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवाऽनुप्रयुज्यते तदोपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् , उपदशमिति चेष्यते । एतदेव मनसिकृत्याह–एव तर्हीति । अव्ययीभाव –अव्यय विभक्ती ति विहित । बहुव्रीहिस्तु 'सङ्ख्ययाव्यये'ति।तद्यदेति।अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वादसङ्ख्यत्वात्।एकवचनस्य तूत्सर्गत्वादिति भाव । एकार्थ इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहु । यदेति । बहुव्रीहे सर्वेषामपिप्रधानत्वाद्बह्वर्थत्वमिति भाव । [विभाषा समीपे] ॥

तत्पुरुषो । उत्तरेषु केषु चिद्योगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति–किमर्थमिति। शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पश्चात्त्वनन्यथासिद्ध दर्शयिष्यति । नहीति । अनादिरत्र सञ्ज्ञा गृह्यते न लिदानीन्तनीति भाव । नहीति ।

उ]अव्ययत्वादिति।अव्ययत्वेनाऽसङ्ख्यत्वादित्यर्थ ।सत्यपि वेति। 'नाव्ययीभावात्' 'तृतीयासप्तम्यो'रित्याद्यारम्भादसङ्ख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताऽव्ययविषयमिति भाव । अथेति।अर्थस्यैकत्वाश्रित्यबहुवचनान्तस्याप्युपदशशब्दस्यैकवचनान्तत्वसम्भवादपि पाणिपादस्येति षष्ठ्यन्तसमभिव्याहारे उपदशस्येति अम्भावमनापन्ना षष्ठी श्रूयेतेति भाव । वस्तुतो नियमे मानाऽभावेनोभयत्राप्युभयानुप्रयोग स्यात् । तथा चैतरेतरयोगे 'उपदश पाणिपादा'इत्यपि स्यादिति भाष्यार्थ ।एकवचनस्य त्विति। तावतैव 'नाव्ययीभावा दित्याद्युपपन्न न सङ्ख्यासम्बन्धज्ञापकमिति भाव । पञ्चमी तृतीयासप्तमीग्रहण तु स्पष्टार्थमेव । पूर्वाचार्यानुरोधाद्वा । तदनुरोधफल च तेषा प्रमादबोधन क्वचित् , स्वकृते आमोत्याऽवबोधन क्वचिदिति बोध्यम्। नन्वव्ययार्थे सङ्ख्याया अभावादेकार्थ इत्यनुपपन्नमत आह–अभेदैकत्वेति । तथा च भेदसहचरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थ्यं समीपप्रधानाऽव्ययीभावस्येत्यर्थ । एतेन समासे विशेष्यांशेऽपि अन्तर्वर्तिसङ्ख्याया अभाव सूचितम्।बहुवचनादि त्वेकशेषेणेति बोध्यम्॥

तत्पुरुषोऽनञ् । इदानीन्तनसञ्ज्ञायामत पुरुषादेरपि सम्भवादाह—अनादि

१ 'प्रयोगे' । २ 'व्ययाना' । ३ 'दसङ्ख्यत्वाद्बहुवचन'। ४ 'तत्र' । ५'माप्यवो'।

'उत्तरार्थं तर्हि। 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासाया'मिति वक्ष्यति, तदत्तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । 'छाया बाहुल्ये' इति वक्ष्यति,तदत्तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि च्छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । 'सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा' 'अशाला चे'ति वक्ष्यति, तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नहि सभान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति॥ इदं तर्हि 'विभाषा सेनासुरे'ति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् ?॥ दृढसेनो राजा ॥ अनञिति किमर्थम् ?॥ असेना ॥ अकर्मधारय इति किमर्थम् ?॥ परमसेना॥ [उत्तमसेना]॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २।४।२६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य

प्र.]षष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वाऽसम्भवः। नहि च्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् , न च षष्ठीतत्पुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते । नहि सभान्त इति । अशालेति वचनात्सङ्घातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो, न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाऽधिकारः कृतः ॥ [तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः] ॥

परवत् । द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थम् , आहोस्विन्नियमार्थम् । तथा-किं षष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गाऽतिदेशः, अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति सशयानः पृच्छति-किमर्थमिति । द्वन्द्वोऽयमिति । षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः ।

उ.]रिति। अत्रेति। शास्त्रेऽशास्त्रस्याऽनादिस्त्वादिति भावः। न च समूहिभिरिति। तदशे नित्यसापेक्षत्वादिति भावः ॥ [तत्पुरुषोऽनञ्] ॥

परवल्लिङ्ग । तत्पुरुषे विधित्वेन चारितार्थ्यसम्भवादाह-द्वन्द्वेति । विध्यर्थमिति । 'अवयवार्थातिरिक्तः समुदायोऽलिङ्गो वा'निति पक्षे इदम् । नियमार्थमिति । 'उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । स चावयवार्थलिङ्गैरेव लिङ्गवा'निति पक्षे इदम् । इद पक्षद्वयं षष्ठ्यन्तत्वपक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु विध्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् । इदं द्वन्द्वांशे न समाहारविषयं, तस्य विशिष्य नपुंसकत्वविधानात् । किन्तु इतरेतरयोगविषयम् । षष्ठीति। 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रित्यत्राऽयं सन्देहः । तत्र

---

१ वार्त्तिकमिदं भाष्यमित्यन्ये। २ 'नैतदस्तिप्रयो'।३'कर्मधा'।४'दायोऽलिङ्गदि'।

यल्लिङ्ग तत्समासस्याऽपि स्यात्, कदाचिदुत्तरपदस्य, इष्यते च परस्य यल्लिङ्ग तत्समासस्य यथा स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति । एवमर्थमिदमुच्यते॥ तत्पुरुषश्चापि कं प्रयोजयति ?॥ य पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास –अर्द्धंपिप्पलीति ॥ यो ह्युत्तरपदार्थप्रधान , दैवकृत तस्य परवल्लिङ्गम् ॥१॥ परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेध ॥२॥ परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ [प्राप्त] प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविक । [आपन्न] आपन्नो जीविकामापन्नजीविक ॥ अलंपूर्व–अलं जीविकायै अलंजीविक ॥ गतिसमासे—निष्कौशाम्बि निर्वाराणसि ॥ ॥३॥पूर्वपदस्य च॥४॥पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । मयूरीकुक्कुटो॥ यदि

प्र]तत्राऽवयवार्थव्यतिरिक्त समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शित भवति। तत्र यदाऽपेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गावयवार्थावेव समुदायार्थस्तदा पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिद सपद्यते । यद्येव परस्यैव सबन्धि लिङ्ग क्रियते इति सादृश्याऽभावाद्वतिनिर्देशो नोपपद्यते । नैष दोष । केवलाऽकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देश कृत ।

तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्व दर्शयितुमाह–तत्पुरुषश्चापीति।दैवकृतमिति।अयत्न सिद्धमित्यर्थ ।पूर्वपदस्य चेति । सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो भवति– द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्पर तद्वल्लिङ्ग भवति'। तत्र कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य सबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्त पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति। तत्र मयूरीकुक्कुटा' विति पूर्वपदस्य पुस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्ग । कुक्कुटमयूर्याविलत्र स्त्री

उ]पष्ठीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य समासार्थत्वादवयवभेदकृतवचनवत्तन्निमित्ताने कलिङ्गप्राप्तौ नियमोऽयमित्याह–नियमश्चेतीति।समुदायार्थो नास्तीति । उद्भूतावयवभेदस्य तस्य द्वन्द्वार्थतया नाऽवयवार्थादत्यन्तातिरिक्त स इत्यर्थ ।'अपेक्षित परस्परा'वित्यनेन समूहरूपता समासार्थस्योक्ता, विरुद्धलिङ्गावयवार्था'वित्यनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता। स चावयववत्संख्यावदवयवलिङ्गग्राहीति मते नियमार्थत्वमुक्तम् । पर्यायेणेति । विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थ । यद्येवमिति । परस्यैव लिङ्ग न पूर्वस्येत्यर्थाद्वतिर्नोपपद्यत इति भाव । केवलाऽकेवलेति । समस्ताऽसमस्तेत्यर्थ । भाष्ये–दैवकृतमिति । उपमितसमास समानलिङ्गपदयोरेवेति तत्रापि न दोष इति भाव । सप्तमीति । अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । अतिदेशविरुद्धत्वात्स्वाश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यर्थ । अतिदिश्यमानधर्मप्रयुक्त

१'परस्य लिङ्ग'। २ 'स्यापि'।३ कचित्र । ४ लुप्त स्यात् । ५ सेषु ।६'तदाऽपि'।

पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदिति दिश्यते ॥

॥*॥समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम्॥*॥समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ॥ ॥निपातनात्सिद्धम्॥*॥ निपातनात्सिद्धमेतत् ॥ किं निपातनम् ?॥ 'अश्ववडवपूर्वापरे'ति ॥*॥ उपसर्जनह्रस्वत्वं वा[1] ॥*॥ अथ वोपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति 'कुक्कुटमयूर्यौ विति'[3] ॥ अस्तु ॥*॥परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ

प्र]प्रत्ययप्रसङ्ग । तथाऽर्द्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते। पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव कार्यमित्र सपद्यते । यदि पुनरिति । षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शन चाश्रीयत । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भाव । समासादन्यदिति । समासार्थलिङ्गमुपचारात्समासशब्देनोच्यते । तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृश समासार्थस्य स्वलिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यत इत्युक्त भवति । अश्ववडवाविति । परवल्लिङ्गे प्राप्त 'पूर्ववदश्ववडवा विति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृश पुँल्लिङ्ग समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्याऽनिवर्त्तनाट्टाप श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्य । निपातनादिति । टानिवृत्त्या रूपमेतादृश्यम् । पूर्ववदश्ववडवा'विति निपातनमाश्रयितु न युज्यते वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशाऽप्रमादाश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छति—किं निपातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । 'अश्ववडवापूर्वापर ति वक्तव्ये टापोऽनुच्चारण निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टानिवर्त्यते।उपसर्जनह्रस्वत्वमिति।'अनेक'मिति प्रथमानिर्दिष्टत्वा समुदायार्थे चोऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भाव ।इहापीति।ततश्च 'कुक्कुटमयूरी' इति प्राप्नोति।

उ]कार्यविशेषमप्याह—कुक्कुटेति । न चैव सूत्रवैयर्थ्यमत आह—पूर्वपदप्रतिषेधे चेति। व्यतिरिक्तसमुदायेति। तथा च परपदार्थलिङ्गसदृश लिङ्ग समुदायरूपार्थस्येत्यर्थादसुपपत्तिरिति भाव । समासात्तत एव लिङ्गस्याऽन्यत्वाच्चार्थं विशेषण समासस्यातिदिश्यत इति च वक्तु युक्तमत आह—समासार्थेति । स्वलिङ्गबाधनायेति। स्वलिङ्ग च नपुंसकमित्यभिमान । यदि तु वन सेना सङ्घ इतिवत्तस्यानेकलिङ्गत्व तदाऽत्रापि पक्षे नियमार्थत्वमेवेति बोध्यम् । वचनान्तरे इति । द्विवचनविषयमेव निपातन स्यात् , तत्र ह्युभयोर्लिङ्गातिदेशापि तत्रैव स्यादित्यभिमान । समुदायार्थे चेति। इतरेतरयोगेऽपि उद्भूतावयवभेद समुदाय एव समासार्थ इति भाव । कुक्कुटमयूरी इति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते दीर्घादिनिनिपातनात्तादृपूर्वमवर्णदीर्घापत्तिरिति भाव । 'द्वन्द्वे ने'ति निषेध त्वश्ववडवेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् । तस्यानुपसर्जनत्वादिति । समुदायात्तस्याऽनिर्देशादित्यर्थ ।

१ क्वचिन्न । २ 'भवति'।२इति क्वचिन्न । ३ 'विप्रतिषेधेन निपातनस्य तत्साह्' ।

॥ ॥'परवल्लिङ्ग'मिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवण भविष्यति ॥ इद तर्हि—दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ ष्यडौ[2] द्वौ ष्फौ च प्राप्नुत ॥ स्ताम् । पुवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति ॥ इद तर्हि दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुत ॥ तस्मान्नैतच्छक्य[3] वक्तु 'शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते' इति ॥ ननु चोक्त 'समासादन्यल्लिङ्गमिति चेद् श्वन्डवयोष्टाब्लुग्वचन मिति ॥ परिहृतमेतत् 'निपातनात्सिद्ध'मिति ॥

अथ वा नैव विज्ञायते परस्यैव[4] परवदिति ॥ कथ तर्हि ? ॥ परस्येव[5]

प्र]शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यत इत्यर्थ । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्याऽनुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाऽप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वत्वाऽभावात्। द्वो ष्यडाविति। तत्र 'यस्येति चे'त्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । 'हलो यमा'मिति विकल्पितो लोप । यद्यपि 'यणो मय' इति द्विर्वचनेनाऽत्र भाव्य तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्ग ।पुवद्भावेनेति। 'भस्याढे तद्धित' इत्यनेनेति भाव । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वान्नास्ति पुवद्भाव । *तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्व तु न भवति, अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानाद*प्रधानस्योपसर्जनसञ्ज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य। व्यतिरिक्तसमुदाय रूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽप्यवयवाना कार्यसबन्धात् फलत प्राधान्यमेव । अथ वेति । नाय नियम , किं तु विधिरित्यर्थ । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियम निषेधाय दर्शयति, न त्विवार्थे वतिर्विहित । यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्राणि दर्शनानि—अवयवावेवाऽपेक्षितपरस्परौ

उ]अत एव तदन्तस्याऽप्रातिपदिकत्वमपि बोध्यम्। अय हेतुर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा सत्त्वाचिन्त्य । यकारत्रयश्रवणेति । न च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्द्वित्वाऽप्रवृत्तेरिति भाव । भस्याढ इति । ष्यङ्ष्फञो स्तद्धितत्वादिति भाव । अन्वर्थेति । अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसञ्ज्ञा-विधानादित्यर्थ । अवयवाना कार्यसम्बन्धादिति । व्यक्त्याकृत्योरिव समाहार समाहारिणोरभेदेनेति भाव । अन्वर्थत्वाऽनङ्गीकारे तु ह्रस्वविधायके 'द्वन्द्व ने' तिवचनकरणान्न दोष इति भाव । ननु तद्व्यतिरिक्त इति । अत्यन्त व्यतिरिक्त। व्यतिरिक्त एवेत्यर्थ । अत एवाऽपेक्षितपरस्पराविति तद्गच्छते । तेन समूहरूपताऽवयवयो सूच्यते । अतएव पक्षत्रये बोधाऽविशेष । अन्यथा फलभेद स्यात्। एतेनाऽस्य कैयट –साहित्यमितरेतरयोग विशेषणमित्येव पर इति

१'वतिदिश्यते २ 'ष्यडौ च द्वौ'।३ तस्मान्नैव शक्य'।४ 'परस्येव'। ५ 'परस्येव'।

परवदिति । यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ॥

अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते, प्राप्तादिषु कथम् ? ॥

॥वा॥ प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्॥ ५॥ [प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्]॥द्वन्द्वैकदेशिनो रिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । एकदेशिसमासो नारभ्यते॥कथमर्द्धपिप्पलीति?॥ समानाधिकरणसमासो भविष्यति–अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति ॥ न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति ॥ अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाण

प्र]द्वन्द्वार्थो,न तु व्यतिरिक्तः समुदायोऽस्ति।अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थं । यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थः स चाऽलिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम् । अथ पूर्वपदस्येति । अत्र पूर्वपदस्येत्यर्थ । एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं पक्षाश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि । मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो वति । एकदेशिसमासो नारभ्यत इति । 'पूर्वापराधरे'ति योगत्रयं नारभ्यते । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्ये'त्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः । अर्द्धं च सा पिप्पली चेति । अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्य। तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थ । परत्वादिति । अयमर्थः–'नर्ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलङ्घन'मिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानम् । ततश्च षष्ठी समास एव

उ]वदन्त्य परास्ता । नियमार्थमिति । पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भाव । अत्र यवार्थव्यतिरिक्तो वेति । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थं । स चावयवलिङ्गेनेति । अवयवसङ्ख्यया सङ्ख्यावानित्यपि बोध्यम् । स चालिङ्ग इति । उद्भूतावयवभेदत्वेऽपि तल्लिङ्गत्वे मानाऽभाव इति भाव । 'नपुंसकलिङ्ग' इति वक्तुमुचितम् । 'अथवे'

[illegible]

पदकर्तव्यतापरता, 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति पदाऽऽवृत्तिपरता वा 'अथवे'त्यादेश्च तद्व्याख्यानपरतेति वदन्ति। अत पूर्वपदस्येति । अप्राप्तेरित्यर्थ । आश्रयभेदादिति।समुदायस्यास्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यर्थं । एषु द्वन्द्वविषयदर्शनत्रयेषु आद्य 'उभयपदार्थप्रधान ' इति भाष्यसम्मत एव । विधित्वपरभाष्यसम्मतोऽन्त्योऽपि । मध्ये तु पक्षे भाष्यानुग्रहश्चिन्त्य । एकदेशिसमासानारम्भेऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थोऽत आह–द्वन्द्वस्येत्येतावदिति । भेदविवक्षया षष्ठीसमा

१ द्वन्द्व स्यात् ।२ 'नारप्स्यते' । ३ 'विकरणे भवि' । ४ 'व्याचक्षाणस्तो' ।५ क्वचिन्न।

षष्ठीसमासं बाधते ॥ इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा 'अपूपार्द्धं मया भक्षितं' 'ग्रामार्द्धं मया लब्ध'मिति । एवं पिप्पल्यर्द्धमित्यपि भवितव्यम् ॥ कथमर्द्धपिप्पलीति ? ॥ समानाधिकरणो भविष्यति ॥ [परवल्लिङ्गम्] ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २।४।२९ ॥

॥*॥ अनुवाकादयः पुंसि ॥*॥ अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥ [रात्राह्नाहाः] ।

अपथं नपुंसकम् ॥ २।४।३० ॥

॥ ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो [नपुंसकत्वम्]॥*॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥*॥ पथः सङ्ख्याव्ययादेः ॥*॥

प्र]प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम्।समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरम् , अधिकलक्ष्यदर्शित्वात् । [परवल्लिङ्ग] ॥

रात्रा । अनुवाक इति। अनूच्यत इत्यनुवाकः । तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते पुंल्लिङ्गविधिः । [रात्राह्नाहाः] ॥

अपथम् । पुण्याहमिति । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति प्राप्ते वचनम् । सुदिनाहमिति । सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाची । तेन दिनाऽह्नःशब्दयोर्युगपद्विरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः -'सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वीत विशेषन्न स्वयं चे'ति । चतुष्पथमिति षष्ठीतत्पुरुषः । समाहारद्विगौ

उ]सत्य अभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह-अयमर्थ इति । एवञ्च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थ इति भावः । एवमादीति । भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीदृशप्रयोगसिद्ध्यर्थमेवोपचाराश्रयणमिति भावः । मुनिद्वयाच्चेति । एवं च सूत्रत्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वं, कर्मधारयस्य चेति भावः । 'पिप्पल्यर्द्ध'मित्यतीत्यपिना सूत्रत्रयोदाहरणसङ्ग्रहो बोध्यः ।

रात्राह्ना । अनुवाकादय इति । 'अनुवाको वाक्य'मिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह-तत्र विशिष्टमिति । [रात्राह्नाहाः] ॥

अपथ नपुंसकम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवल्लिङ्गत्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमत आह-रात्राह्नाहा इति । 'पथः सङ्ख्ये'ति वार्तिके कृतसमासान्तपथशब्दस्यैव ग्रहणं, साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनाऽतिपन्था इत्यादौ न दोषः । 'सत्पथ'इत्यादौ तु 'स्वतिभ्यामेवे'ति नियमात्समासान्तोऽस्त्येव । तदेव 'सङ्ख्याव्ययादे'रित्यस्य व्यावर्त्यमित्याहुः । पूर्वकालत्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः।

१ क्वचिन्न। २ 'पथ सङ्ख्या'।३ इदं वार्तिकं क्वचिन्न। ४'प्राप्ते वचनं'।५'पथिन्दा'।

पर्थ सङ्ख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् ॥ द्विपथ त्रिपथ चतुष्पथम्। उत्पथ विपथम् ॥*॥ द्विगुश्च ॥*॥ द्विगुश्च समासो नपुसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम्। पञ्चगव दशगवम् ॥ ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियाम् ॥ ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चपूली दशपूली ॥*॥ वाऽऽबन्त ॥*॥ वाऽऽबन्त स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चखट्वी पञ्च खट्वम्। दशखट्वी दशखट्वम् ॥ ॥ अनो नलोपश्च ॥*॥ अनो नलोपश्च वा च स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चतक्षम्। पञ्चतक्षी दशतक्ष दशतक्षी।

प्र]तु 'द्विगुश्चे'ति सिद्धमेव नपुसकत्वम्। उत्पथमिति। 'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुष। अन्यथादित्वादपथशब्दस्य नपुसकत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेन् पूर्वकालत्वा त्सूत्रस्य नाय दोष। द्विगुश्च समास इति। 'स नपुसक'मित्यस्यानन्तरप्रसक्तो द्वन्द्व एव 'स' इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्त नपुसकत्वमिति वचनम्। यथा 'सामन्त्रित'मित्यत्र सबोधनप्रथमैव परामृश्यते। समाहारद्विगोश्चेह ग्रहण, न तु तद्धितार्थद्विगो। पञ्चगवमिति। यदा पञ्च गाव समाहृता इत्यनार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीय लिङ्ग प्राप्नोति। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्य वन सेना सद्ध इत्यादिवदनियतलिङ्गत्व प्राप्नोति वचनम्। पञ्चखट्वीति। टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप्। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्व सिध्यति न तु समाह्रियमाणेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम्। 'पञ्चखट्व' मित्यत्राऽऽस्त्युपसर्जनत्वे नपुसकह्रस्वत्व सिध्यति। उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रय ह्रस्वत्वम्। अनो नलोपश्चेति। चशब्देन वा स्त्रिया भाष्यते' इति समुच्चीयते। नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते। उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाऽभावान्नलोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। पात्रादिभ्य इति। तादर्थ्ये

उ]द्विगोरप्राप्तमिति। वस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदम्। सम्बोधनप्रथमैवेति। न प्रथमामात्रमित्यर्थ। समाहारद्विगोश्चेति। समूहसमूहिनोरत्यन्तभेदाऽभावात्स्वपदार्थप्रधानतेनान्तरङ्गत्वाद्व्याख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भाव।

यदा पञ्च गाव इति। अथ पक्षस्तु तत्रैव भाष्ये दूषित। चाऽर्थबोधक समाहारपदेऽपि कर्मसाधनतापत्तौ बहुपक्ष इति चिन्त्यमेतत्कृते इति। अन्यथा ऽदन्तत्वाऽभावान्न स्यादिति भाव। न तु समाह्रियमाण इति। एव च कर्मसाधनव्युत्पत्तिरसङ्गतेति सामवष्टभ्य स्त्रिया 'पञ्चखट्व'त्यपि रूपमिति न वाच्यमिति बोध्यम्। परत्वादिति। यौगपद्याऽसमवत्पविरोधाऽभावाच्चिन्त्यमिदम्। सति योगादित्वे 'पञ्चतक्ष'मित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह—चशब्देनेति। 'नलोप प्रति-

१ क्वचिन्न दृश्यते। २ 'नपुसक भवतीति'। ३उदाहरणयो पूर्वापरत्वव्यत्यय क्वचित्। ४ 'स्पत्र त्वसत्यु'। ५ 'तदाश्रय परत्वात्'।

॥*॥ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥ पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । पञ्चपात्र द्विपात्रम् ॥ [अपथ नपुसकम्] ॥

अर्द्धर्चा पुंसि च ॥ २।४।३१ ॥

॥*॥ अर्द्धर्चादय ॥*॥ अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्द्धर्चम् । अर्द्धर्च कार्षापणम् । कार्षापण । कर्षैग कषायें । गोमय गोमय । सैरक सरकें । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥*॥ बहुवचननिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥ [अर्द्धर्चा] ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २।४।३२ ॥

॥*॥ अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम् ॥*॥ अन्वादेश समानाधिकरणग्रहण कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥*॥ देवदत्त भोजयेम चेत्य प्रसङ्गार्थम् ॥*॥ इह मा भूत्—देवदत्त भोजयेम च यज्ञदत्त भोजयेति । ॥*॥ अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् ॥*॥ अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्र द्रष्टव्यम् । तद्धेय्य विजानीयादिदमा कथितमिदमेव यदाऽनुकथ्यत इति । तदाचार्य सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे—अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रन्द्रष्टव्यमिति॥ अथ किमर्थमशादेश क्रियते, न 'तृतीयादिषु' इत्येवोच्येत । तत्र टायामोसि चैनेन भवितव्यम्, अन्या सर्वा हलादयो विभक्तय,

प्र]चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च पात्रादि । [अपथ नपुसकम्] ॥

अर्द्धर्चा । कार्षापणदिसङ्ग्रहायाह—अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति । साहचर्यादर्द्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात् । [अर्द्धर्चा]॥

इदमो । पश्चात्कथनमात्रम वादेश प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह—अन्वादेशे इति । इम चेति । एनादेश प्राप्तो निवार्यते । अन्वादेशश्चेति। प्रत्यासत्त्येदमैव कथित यदाऽनुकथ्यते तेनैव तदाऽन्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवार

उ]पदिक ति नल्लोपसिद्धिमाशङ्क्याह—उत्तरेति। तादर्थ्ये इति। पात्रान्तादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमत्यर्थ । अत एव वृद्धिसूत्रे सूत्रशब्दस्य पात्रादित्वे कैयटसमतऽपि न 'त्रिसूत्री स्यादिप्रयोगविरोध इति बोध्यम् । [अपथ नपुसकम्] ॥

इदमोऽन्वा । कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्तिकानुत्थानादाह—पश्चादिति। तृतीयादौ विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसक्तेराह —एनादेश इति । सूत्रनयस्याप्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थ । एव च समानाधिकरणग्रहणेन कथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते । एवं चोत्तरवार्तिक व्यर्थमत आह—प्रत्यासत्त्येति । तदे-

१ 'न पात्रादिभ्य '।२ इद क्वचिन्न । ३ 'सारक सारक '। 'सार' सार '।४'तर्त्तर्हि तथा निर्देश कर्त्तव्य ? न वर्त्तव्य ' । ५ 'नुकथन' । ६ 'यदत्तु' । 'मैवाऽनु' ।

तत्रेद्रूप[1]लोपे कृते केवलमिदमोऽनुदात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति– ॥*॥ अशादेशवचनं[2] साकच्कार्थम् ॥*॥ अशादेशवचनं[3] साकच्कार्थं क्रियते । साकच्कस्या[4]पीदम आदेशो यथा स्यात्–इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ॥

अथ किमर्थं शित्करणम् ? ॥*॥ शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥ शित्करणं[5] क्रियते । [किं प्रयोजनं[6] ? ॥] ॥ 'सर्वादेशार्थम्' । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति। अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥ ॥*॥ न वाऽन्त्यस्य विकार[7]वचनानर्थक्यात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्' । अकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणाऽपि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥*॥ अर्थवत्त्वादेश[8] प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ अर्थवत्त्वे[9]कारस्याऽकारवचनम्॥ कोऽर्थः ?॥ 'आदेशप्रतिषेधार्थम्' । येऽन्येऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा–'मो राजि सम क्वौ'विति मकारस्य मकार[10]वचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽनुस्वारादयो बाध्यन्ते ॥*॥ तस्माच्छि[11]त्करणम् ॥*॥ तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्–'अ–अ' इति । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो

प्र]ण्यं वार्त्तिकम्।तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणदमा वा कथितं यदाऽनुकथ्यते तेनैव तदाऽन्वादेशो भवति।द्रूप्यमिति।विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः ।साकच्कार्थमिति । साकच्कस्येद्रूपलोपो नास्त्यत्र इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूपलोपेनाऽऽभ्यामिति सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः । अ अ इति । समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततोऽकारस्याऽपदान्तत्वादतो गुण इति पररूप

उ]त्वाऽऽह भाष्ये–तद्रूप्यमिति।तथा च स्वनात्परं वार्त्तिककृता वार्त्तिकान्तरेण व्याख्यातमिति भावः । कथितमित्यस्याऽज्ञातं सत्कथितमित्यर्थः । तत्तैनमानमित्यादौ नादेश इति बोध्यम् । नापि चेति । अभ्युपेत्यवादेनेदम् । भाष्ये–रात्रिरधीतेति । द्रव्यकर्मणोऽविवक्षितत्वात्कालकर्मणि क्तः । सम्बन्धस्याऽविवक्षणादत्यन्तसंयोगाऽविवक्षणाद्वा षष्ठ्यपवादः कालाध्वनोरिति द्वितीया न कृता । मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिरित्याह–त्यदादित्वादिति । परवाऽस्यदात्वं मन्यते । भाष्ये–येऽन्ये इति । दीर्घत्वादयः पररूपं चेत्यर्थः । भाष्ये–अनुस्वारादय इति।'प्रशाम्यत्वलभता'त्यादौ 'मो नो धातो'रिति नत्वाऽभाव आदिशब्दार्थः ।

१ 'द्रूपस्य'। २'दात्तत्व' । ३ 'आदेशवच'। ४ 'स्यायमादेशो'।५ क्वचिन्न । ६ लुप्तं स्यात् । ७ 'नवाऽन्त्यवि' । ८ 'अर्थवदादेश' । ९ तु क्वचिन्न । १० 'वचनप्रयो' । ११ 'मित्यादि' ।

भविष्यति ॥ अथ वा विचित्रास्तद्धितवृत्तय । नान्वादेशोऽकृर्जुत्परस्यते ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ २।४।३३ ॥

किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते ? ॥ उदात्तौ मा भूतामिति ॥ नैत दस्ति प्रयोजनम् । लित्स्वरे [कृते] निघाते एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् ॥इद मिह सम्प्रधार्यम्–अनुदात्तत्व क्रियता लित्स्वर इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाल्लित्स्वर ॥ नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लित्स्वरे प्राप्नोति, अकृतेपि ।

प्र]क्रियते।तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदाय – अ-अ' इति प्रवर्तते।तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूप प्रवर्तते । अथवेति—आदेशस्यैव प्रत्याख्यान क्रियते । अनुदात्तत्व मात्रमेव विधेयमित्यर्थं । नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषा विज्ञानात्। किंचाऽर्चि कृतेऽनेन चाऽशादेशे कृतेऽज्ञाताद्यर्थगति प्रकरणाद्यधीना, तद्वरमनुत्पत्तिरेवाक्योऽस्तु। एव ह्यादेशो न विधातव्यो भवति । [इदमोऽन्वा]॥

एतद । अत्राऽत इत्यत्र त्रल्तसिलो कृतयो प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघा तेन प्रत्ययाऽनुदात्तत्वे सत्यशनुदात्त करिष्यते।तत्रैतदस्त्रतसोरित्येतावत्सूत्रं कर्तव्य मिति प्रश्न –**किमर्थमिति** । **उदात्ताविति** । **प्रत्ययस्वरेण** । **नित्यमिति**। लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्तते अनुदात्तविधानसामर्थ्यात् । एतच्चोत्सर्ग

उ]अअ इति निर्देशे विपरीत गौरवमत आह–**समुदायादिति**।तस्या 'सुपा सुलु' गिति लुक् । वस्तुत सौत्रत्वाद्विभक्त्यनुपत्तिरेव वक्तुमुचिता । कृतैकादेशासा-देशत्वे विवक्षिताऽसिद्धिरत आह–**तत्रेति** । कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भाव। अत्र'न कर्तव्य'इत्यादिरेकदेश्युक्ति व्याख्यानसापेक्षत्वा प्रक्रियागौरवाच्च शकारस्यैव लघुत्वात् । **व्यवस्थितेति** । अयमेव भाष्ये वैचित्र्यशब्दार्थ इति भाव । वस्तुतो 'अभिधानलक्षणा कृत्तद्धितसमासा' इत्यकर्तरि चेति सूत्रभाष्योक्तेरनभिधानाद कज्जेत्यव भाष्यार्थ । **किंचेति** । निष्फलमप्यन्वादेशेऽकज्विधानमिति भाव । 'किंचे'त्याद्यपि चिन्त्य तदर्थे कुत्सितपदघटितस्याऽकच्घटितस्य वा साधुत्वेन तदु त्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अनभिधाने तु नास्ति दोष , कुत्सिताभ्यामा भ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशन्यायेन बोधादित्याहु । [इदमोऽन्वादेशे] ॥

एतदस्त्रतसो । तद्विनाऽपि सर्वानुदात्तत्वसिद्धिं दर्शयति–**अत्रेति**।अनेन भाष्ये ऽग्रे–'लित्स्वरे'इत्यस्य 'प्रकृते प्रत्ययनिमित्तके'इत्यादि ,'निघाते' इत्यस्य 'प्रत्यय स्ये'त्यादि ,'एतदोऽनुदात्तत्वेने'त्यत्र 'एत'दित्यस्या'ऽश इति शेषं' इति दर्शयति। अन्यथैतद आदेशेनापहारात्तस्यानुदात्तत्वाऽसम्भव इति बोध्यम् । 'एतदनुदात्त त्वेने ति क्वचित्पाठ । तदाऽशानुदात्तत्वेनेत्यर्थ । येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽशनुदात्त

१'जुपद्यत'। २ क्वचिन्न। ३ 'एतदनु'। ४'ऽसिद्धेरत'। ५'दुपपत्ति'।६ शेष दर्श'।

त्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्यथा—'गोष्पदप्रं वृष्टो देवः'—इस्यूलोपे कृते पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ [एतद्] ।

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ २।४।३४ ॥

कस्याऽयमेनो विधीयते । एतद्. प्राप्नोति। इदमोऽपि विष्यते। तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादा'विति॥ यदि तदनुवर्तते, 'एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ'विती'दमश्चे'तीदमोपि प्राप्नोति॥ नैष दोष। सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ'। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावश् भवति । ततो'द्वितीयाटौस्स्वेन.'। इदमः

प्र.]प्रवादभावमनपेक्ष्योक्तम्। लिति पूर्वं इति।थोपश्लेषिकाधिकरणविवक्षाया सप्तमी। 'उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभाव । प्रत्ययस्वर. प्रसज्येतेति । अपवादाऽप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्य प्रवर्तनात् । गोष्पदप्रमिति । 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्या'मितिर्णमुलूलोपौ सह विधीयेते, ततो लित्स्वराऽभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाऽन्तोदात्त पद भवति ।

द्वितीया । उभयोरादेशस्यैष्टत्वादेतद एवानन्तर्यात्त प्रसङ्गाग्रच्छति—कस्येति । 'न कर्तव्य'मित्युत्तरम् । इदमोपीति । इदंशब्दात्त्र त्रलो ह्प्रत्ययेन बाधित-

उ.]त्वस्य लित्स्वरापवादत्वान्नित्यत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—एतच्चेति। भाष्ये—उदात्तभावी नास्तीति । अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भाव । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्ते कथ प्रत्ययस्वरोऽत आह—अपवादाप्रवृत्ताविति । णमुलूलोपाविति । 'पूरे'रिति नेष । [एतदस्त्रतसो.] ॥

द्वितीयाटौ । ननु 'इदमोऽपि विष्यत' इत्यनेन 'तदुपाय· क.' इति प्रश्नस्य प्रतीयमानत्वात्तदुत्तरं वाच्यं,न तु 'इदमो ग्रहणं कर्तव्य' न कर्तव्य'मिति विप्रतिपत्तिरचिना, अग्रे विधिनिषेधयोरभावादत आह—न कर्तव्यमित्युत्तरमिति । एवंच नेयं विप्रतिपत्ति , अपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमान प्रश्न 'तदिदमो ग्रहण कर्तव्य'मिति विशेषाकारेण कृत्वा तस्योत्तरमाहेत्यर्थ । इदशब्दादिति । एतेनेदमस्त्रलोऽभावादेतद इत्यत्र तत्सम्बन्धाऽभाव इत्यपास्तम् । हप्रत्ययेन—'इदमो ह' इति विहितेन । तथा तसिल्विषयेऽपि इदम इशं बाधित्वाऽशमेव स्यात् । एकं ग्रहणकेति। इदमस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोश्चाऽशनुदात्तौ भवतीत्येवंरूपनिर्यय·।

१ 'पूर्वम्'। २ इतो क्वचिन्न । ३ क्वचिन्न । ४ 'स्यूलोपणमुलौ'। ५ 'मत्रतसो'।

एतदश्च । 'तृतीयादा'विति निवृत्तम् ॥ अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकारा । तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकारा ॥ अथ वैकयोग करिष्यते 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ'। ततो 'द्वितीयाटौस्स्वेन'। इदम एतदश्च। [तृतीयादाविति निवृत्तम्]॥ अथ वोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥ ॥ एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ ॥ एनदिति नपुसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्, परिवर्तयैनत्॥ यद्ये नक्रियते एनो न वक्तव्य ॥ का रूपसिद्धिः–[अथो एनम्]अथो एने अथो एनानीति ? ॥ त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् ॥ यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति, एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति ॥ "यथालक्षणमप्रयुक्ते" ॥ [द्वितीयाटौ]॥

प्र]त्यादशविधानमेव सत्ताऽनुमानं स्यात्। मण्डूकगतय इति। इह केवलस्यादश स्योपादानादवस्याक्षेप्य स्थानी, न तु पूर्वत्र, साक्षात्स्थानिनो निर्देशादिति भाव।

अथवक्योग इति । एक ग्रहणकवाक्यमित्यर्थ । तदपेक्षिष्यामह इति । लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीय । अपेक्षा च एत्ववश त्समुदायविषयवेति भाव ।एनदिति।यद्यनादेश क्रियत तदाऽतोमित्यम्भावे सत्येन मिति प्राप्नोति एनदिति चेष्यते इति वार्तिकारम्भ ।एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति। 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत' इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते। लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाऽभाव इति भाव ।यथालक्षणमिति।यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम्। तत्र यदा 'न लुमताङ्गस्ये'त्यत्रा ऽङ्गाधिकारो निर्दिश्यत तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम्।अथाऽनङ्गाधिकार विहितमपि अङ्गकार्य निषिध्यते तदाऽऽदेशाऽभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहु।

उ]एनो न वक्तव्य इति–भाष्य। तथा च सूत्र एवैनद्वक्तव्य तकारोच्चारणसाम र्थ्याच्च नपुसके लुग्विषयेऽपि भविष्यति । तकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्वबाधा ऽपेक्षया ङ्गसंबन्धस्य न लुमते ति निषेधस्य बाध एवोचित इति भाव। नचैनद स्त्यदाद्यत्वापवादत्वात्तत्र कृते त्यदाद्यत्व दुर्लभम्, 'द्वितीय'त्यादिसप्तम्या आर्द्ध धातुक' इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यैवाऽभावात्। वस्तुतो यद्यन'दि त्यादि पूर्वप युक्तिरिति विषयसप्तम्या मानाऽभावेनैनादश कार्य एवनि बोध्यम्

इत्याहुरिति। अत्राऽरुचिबीज तु नपुंसकलुग्भावाऽप्राप्ति लुकि सामर्थ्यादन दादेशप्रवृत्तिरङ्गाधिकाराऽनिर्देशेऽपि भविष्यतीति भाष्याशय । बहिरङ्गत्व तु लुग्विषय दुर्बलत्वानियामकमिति दिक । वस्तुनोऽप्रयुक्तत्वाक्षणस्याऽयगविषय इति भाष्यार्थ इति बोध्यम् । [द्वितीयाटौ] ॥

१इद वार्त्तिक स्यात्। २'गधिकारा भवन्ति।३ क्वचित्। ४ 'वक्तव्य'। 'वक्तव्य'।

आर्द्धधातुके ॥ २।४।३५ ॥

॥*॥ जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥*॥ जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्द्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥ किमतो यत्सति भवितव्यम् ? ॥*॥ तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेध ॥*॥ तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । भव्य प्रवेयम् आख्येयमिति[1]। ण्यत्यत्रस्थितेऽनिष्टे प्रत्यय आदेश स्यात्[2]। ण्यत श्रवण प्रसज्येत॥ नैष दोष ।
॥*॥सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय ॥ ॥ सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो नाश्रितो भवति । तत्रार्द्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिष्वादेशेषु[3] कृतेषु यो यत प्रत्यय प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥*॥सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाऽकारान्तेभ्यो ण्यद्विप्रसङ्ग ॥*॥सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाऽकारान्तेभ्यो ण्यत् प्राप्नोति। लव्य पव्यमिति।आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृते[4] यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे 'हलन्ता'दिति ण्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्य धित्स्यम् । आर्द्धधातुकसामान्येऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति ण्यत् प्राप्नोति ॥*॥ पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्येनाऽनुपपत्ति ॥*॥ पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्ति । नहि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति ॥

प्र] आर्द्ध । जग्ध्यादिष्विति । व्यक्तौ पदार्थ परसप्तम्या सत्या परस्मिन्व्यवस्थिते आर्द्धधातुके आदेशेन भाव्यम्।तत्र विशिष्टार्द्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाऽभावस्तथापि भूवीरयादिषु दोष ।तत्रेति।उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित ,आदेशेनाऽपवादेन बाध्यमानत्वात् । सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम्।जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह–उवर्णाकारान्तेभ्य इति । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयणस्याऽसम्भवमाह–पौर्वापर्याऽभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृत पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् ।

उ]आर्द्धधातुके। व्यक्ताविति।परसप्तम्या उपस्थितया तत्प्रत्ययस्यैवाश्रयणमुचितमिति भाव । तथापि भूवीति।अत एव जग्ध्यादिष्वित्युक्तेऽपि 'भव्य'मित्याद्येव भाष्य उदाहृतम् ।वचेरप्युपलक्षणमेतत्। ण्यतो यदुत्पत्त्याऽभावादाह–उत्सर्गशब्देनेति। भाष्ये–ण्यत श्रवणमिति। ण्यत्त्रोऽस्य वृद्ध्यादेरित्यर्थ ।आकृतीति।एव चार्द्धधातुकत्वजातिविषये आदेशा,नतु प्रत्यये परे इति व्यायादेशादिषु कृतेषु पश्चाद्यदेव भविष्यतीति भाव । जातिपक्षस्येति।सर्वेषा निमित्तवाचकशब्दाना जातिपरत्व स्यादित्यभिप्रायेण दोषदर्शनमिति भाव । दित्स्यधित्स्ययोर्यतीति 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्त्वम्, ण्यतीति स्वरित'मिति स्वरितत्वमिति भेद ।व्यापकत्वादिति। सर्वदेशव्याप्तत्वान्नित्यत्वादेति भाव ।तत्र व्यापकत्वाद्देशकृत, नित्यत्वात्कालकृतमिति विभाग ।सप्तम्या

---

१ क्वचित्त । २ इद भाष्यमित्यन्ये । ३ 'जग्ध्यादिषु यो यत ' । ४ 'ऽपि ।

॥*॥ सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['सार्वधातुके प्रतिषेधात्'] । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा 'सार्वधातुकेने'-ति प्रतिषेधं वक्ष्यामि ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यास-मेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधान'-मिति ॥ परिहृतमेतत्—'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्याऽनाश्रय'इति ॥ ननु चोक्त'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्याऽनाश्रय इति चेदुवर्णाऽकारान्तेभ्यो ण्यद्विधि-प्रसङ्ग'इति ॥ नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राऽज्ग्रहणस्य प्रयोजनम्–'अजन्तभूत पूर्वमात्रादपि यथा स्या'दिति॥ यदप्युच्यते–'पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्येना नुपपत्ति'रिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते–'आर्द्धधातुके विषये' इति। तत्रोऽऽर्द्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यत प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥ अथ वा आर्द्धधातुकास्विति वक्ष्यामि ॥ कास्वार्द्धधातुकासु ? ॥

प्र]तस्माद्व्यक्तिपक्षः परलोपपत्तय आश्रयणीयः । तत्र च भव्यादयसिद्धिः । वक्ष्यति तत्रेति । हलन्तेण्ण्यतो विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेऽज्ग्रहण भूतपूर्वस्याऽप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति। एवं प्रयोजनसपत्ति रित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्थ इत्यर्थः । अभिव्यङ्क्ष्यते यत्राऽऽर्द्धधातुकत्वमि-त्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः । अथ वेति । व्यक्तिपक्षाश्रयणेपि न दोष इत्युक्त भवति । नित्याना भव्यादीना शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्द्धधा तुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्द्धधातुकावयवा शब्दसहतय आर्द्धधातुकशब्दे नार्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते । उक्तिविति । उच्यन्ते उच्चार्यन्त इत्युक्तयस्ता

उ]स्वेहेति। तस्मिन्निति शास्त्रबलादत्र शास्त्रे विषयविषयसप्तम्यभाव मन्यते। भूत पूर्वस्येति। अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाऽङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्य-तया 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणे'त्यादिपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्येण अतो लोपादीना स्थानिवत्वपरभाष्यविरोधेन चाऽस्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वमिति केचित्। वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्व वक्तुं शक्यमिति न दोषः । अङ्गसञ्ज्ञासूत्रेऽपि यस्मादयस्य प्रत्ययस्य विधान तस्मिन्विवक्षित एवाऽङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याशय । भाष्ये–असति पौर्वापय इति । न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यम्, अतएव 'हलन्ताच्चे'ति सूत्रे व्यक्तिद्वारकं सामीप्य कैयटेनोक्तम् , अत कथ मिदं भाष्यमिति वाच्यम् , तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधि त्वात् । परम्परासम्बन्धस्याऽसम्बन्धतया 'अनकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये उक्ते । आर्द्धधातुकावयवा इति। अत एवैषां यङ्लुगन्ते प्रयोगा नेत्याहु । लुकि

१ लुग् स्यात् । २ 'वक्ष्यामीति' । ३ 'नास्तीति' । ४ 'आर्द्धधातुकविषये'। 'कविषय एव तत्र' । ५ 'ण्यद्विधा' ।

उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु ॥ [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २।४।३६ ॥

ल्यब्ग्रहणं किमर्थं न 'ति किती'त्येव सिद्धम् ? ॥ ल्यपि कृते न प्राप्नोति॥ इदमिह सम्प्रधार्यं–ल्यप् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाल्ल्यप् ॥ अन्तरङ्ग आदेशः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति वक्ष्यति, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

''जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति किती'ति विधानात् ॥

प्र]एव शब्दैः संहतयः ।अन्ये तु 'उच समवाये' इत्यस्य क्तिन्।युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्तिष्विति । अर्थेन सम्बद्धास्वित्यर्थः । रूढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः ।प्रतीतिष्विति।अनेन नित्यत्वेऽपि व्यवहाराऽनित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति–श्रुतिष्विति । एवं भूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । संज्ञास्विति । बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः । तत्रश्च 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी । 'आर्द्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्यादीनां भ्वादय आदेशा' इत्युक्तं भवति । [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धि। अन्तरङ्ग आदेश इति। तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्। ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः । अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रस्थाय इत्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब्यथा स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोतीत्याह–बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । अयमेवाऽर्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह–जग्धिविधिरिति । अकस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमि

उ]आर्द्धधातुकावयवत्वाऽभावात्।प्रतीतिष्विति।प्रयुज्यमानास्वित्यर्थः ।'न केवले'ति सङ्केतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवं च तस्य व्यावहारिकत्वाद नित्यत्वं सम्पन्नमित्याह–व्यवहारेति । [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धि । तकारादिप्रत्ययमात्रेति । सूत्रे विपर्ययासम्भवात्तिं युक्तं वक्तुम् । भाष्ये–उपदेशिवद्वचनमिति । उपदेशी–क्त्वा, तद्वत् ल्यपो वचनं कार्यमित्यर्थः । भावित्वेन समासे क्त्वो ल्यबादेश इति भावः । अनादिष्टार्थम् । हित्वाद्यादेशाभावार्थमित्यर्थः । प्रधायेत्यादि । हित्वेत्यादिष्वनादिष्टेषु अकृतेषु यथा स्यादित्येषोऽनादिष्टार्थमित्यस्याऽर्थ इति भावः । हित्वादिष्विति । आदिना दित्वदत्त्वेत्व-दीर्घत्वानि गृह्यन्ते । वार्तिके यदिति सामान्ये नपुंसकम् । 'जग्धि'रिति

१ 'पदर्थं ल्यब्ग्र'। २ समासेऽनञिति ७।१।३७ सूत्रे वक्ष्यति।
३ 'कर्तव्यं'। ४ शब्देति क्वचित । ५ 'यत्त'दिति केचित्पठन्ति ।

हिमभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृत तद्‌ विद्धि" ॥ १ ॥
एष एवार्थ —
'नवधौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ॥
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणा ल्यपा भवति बाधनम्" ॥ १ ॥

लुङ्सनोर्घस्ल ॥ २।४।३७ ।

॥ ॥ घस्लभावेऽच्युपसङ्ख्यानम् ॥ *॥ घस्लभावेऽच्युपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । प्रात्तीति प्रघस [इति] ॥ [लुङ्सनो]

हनो वध लिङि ॥ २।४।४२ ॥ लुङि च ॥ २।४।४३ ॥

किमय वधिर्व्यञ्जनान्त , आहोस्विददन्त ?॥ किं चात ?॥यदि व्यञ्जनान्त ॥ ॥ वधौ व्यञ्जनान्ते उक्तम्॥ ॥[वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'वध्यदेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चे ति । अथाऽदन्तो न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥ [हनो वध] ॥

प्र]त्यर्थ । ज्ञापनार्थं ल्यपि अनिर्विधानमित्याह–हिमभृतीनिति । ल्यब्भरतीति ल्यबादेशो हरति–अपनयति । बाधत इत्यर्थ । तद्‌ इति । 'उ'शब्दो निपातोऽवधारणार्थ । तद्विध्यवत्यर्थ । [अदो जग्धिर्ल्यप्ति] ॥

हनो वध । किमयमिति । किं कार्यार्थोऽकारोऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्न । वृद्धितत्वप्रतिषेध इति। 'अवधी'दित्यत्राऽतो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धि प्राप्नोति। 'वधक' इति ण्वुलि वधादेशो औपसङ्ख्यानिक कृतेऽत उपधाया इति वृद्धि प्राप्नोति, सा 'जनिवध्योश्चे'ति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात् तत्व प्राप्तम्। इड्विधिश्चेति । अवधी'दित्यादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेध प्राप्नोतीतीड्विधेय । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धि वाऽभाव । तत्व त्वलोन्त्यस्य क्रियते । तत्राऽकारो लुप्तत्वात्स्थानी न भवति,धकारोपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्त्यो न भवतीति तत्वेऽभाव । उपदेशेऽनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाऽभावादिड्विधि । [हनोवध] ॥

उ]श स इत्यर्थ । अकस्मात्। न कस्माच्चित्प्रयोजनादित्यर्थ ।अनर्थक इति भाव । कुतस्तत्राह–सिद्धमिति। 'अद' इति सामान्ये नपुसकम्। 'यतोऽत' इति च शेष । एष एवार्थ इति । अन्येन निबद्ध' इति शेष । मया निबध्यत इति वा ।

हनो वध । हलन्तलक्षणेति । हलन्तलक्षणाया प्रतिप्रसवभूतेत्यर्थ । औपसङ्ख्यानिके इति । बहुल तणी'त्यनेनेति भाव । स्थानिवद्भावादिति । स्थानिवदादेश' इत्यनेन । अल्लोपस्येति । 'अच परस्मि'न्नित्यनेन । एवञ्च 'जनिवध्योश्च' ति सूत्रे वधिग्रहण न कार्यमिति भाव । स्वतन्त्रो वधधातुस्तु नाऽस्त्येव अत एव व्यञ्जनान्तेऽरधादित्वदो 'वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति सव

१ क्वचित् । २ 'भयमदन्त आहोस्विद्व्यञ्जनान्त'। ३ तत्र स्यात् । ४ 'वधादेशे'।

इणो गा लुङि ॥ २।४।४५ ॥

॥ ॥ इण्वदिक ॥ ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-अध्यगात् । अध्यागाताम् । अध्यगु ॥ [इणो गा] ॥

णौ गमिरबोधने ॥ २।४।४६ ॥

'इण्वदिक' इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयत । अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २।४।४७ ॥

'इण्वदिक' इत्येव । अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषत । अधिजिगमिषन्ति ॥ [सनि च] ॥

गाङ्लिटि ॥ २।४।४९ ॥

ङित्करण किमर्थम् ? ॥ ॥ गाङ्यनुबन्धकरण विशेषणार्थम् ॥ ॥ गाङ्यनुबन्धकरण क्रियते॥[किं प्रयोजन ?] ॥ विशेषणार्थम्' ॥ क विशेषणार्थेनार्थ ?॥ 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्'इति। 'गाकुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्'इतीयत्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत ॥ ॥ज्ञापक वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याऽभावस्य॥*॥ अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्य -'सानुबन्धकस्यादेशो इत्कार्यं न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ ॥प्रयोजन चक्षिङ् ख्यान् ॥ ॥ [चक्षिङ ख्यान्प्रयोजनम्-चरसौ ख्यास्यतीति] ।'ङित'इत्यात्मनेपद 'नित्य

म] गाङ्लिटि । स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपद मन्वाह-ङित्करणमिति । इणादेशस्यापीति । तनथाऽगासाता ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्ग । गाङ्कुटादिभ्य इति तुल्यमानेऽस्यैव ग्रहण भवति,न तु गाङ्लटावित्यस्य। एतत्ङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनाऽन्यार्थङकारेण तुल्यताऽभावात् ज्ञापक वेति। सानुबन्धकस्य यत्कार्यं तत्तदाकृत्यायामेवतत्सञ्ज्ञायामादश प्रवर्तते, कृतायां चेत्सञ्ज्ञाया तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थ ।

ऊ]ष्टते । अन्यथा तस्य उदुदुर्धारत्वेन तदसदिति । लुमन्वात्तत्स्थानी न भवतीति । अतिदेशेनाऽऽहार्यबुद्धिसत्त्वेऽपि पर्यर्थस्योच्चारणस्य प्रमङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उपदेश इति । वध्युपदेशे इत्यर्थ । उपदेशावाव उदन्तत्वस्य विवक्षणादिति भाव । [हनो वध] ॥

गाङ् लिटि । ङित्वादीवेति। घुमास्थेत्यननति भाव । इण परस्मैपदित्वन लुङि 'गातिस्थे'ति सिचो लोपादातिदेशिकङित्वभाजोऽभावा कर्मणि चिण्वदिड भावपक्षे उदाहृतम् । न तु गाङ्लटाविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहण धर्मिनि वदेन्नतु विशेषणार्थमितीति भाव । तुल्यताभावादिति । वस्तुतो भाष्य

१ क्वचिन्न । २ 'शेषणार्थ । ३ लुम स्यात् । ४ 'गादिभ्य इति'।
५ दिति शून्य' । ६ स्यादि । ७ 'इति नि क्रमान्नते' ।

न भवेति ॥*॥ लँट शतृशानचौ॥*॥ लट शतृशानचौ प्रयोजम । पचमानो यजमान इति।'टित' इत्येत्व न भवति॥*॥ युँवोरनाकौ ॥*॥ युवोरनाकौ च प्रयोजनम्।नन्दन कारक।नन्दना कारिकेति।उगिल्लक्षणौ ङीब्नुमौ न भवत॥ ॥*॥ मेश्वानतुबन्धकस्याऽम्वचनम्॥*॥मेश्वानतुबन्धकस्याऽवक्तव्य । अचिनवम् । अकरवम् । असुनवम् । अत्यल्पमिदमुच्यते-'मे'रिति।'तिप्सिम्मिपा'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-वेद वेत्थ ॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषा । सन्ति प्रयोजनानि। सैमा दोषा भूयासो वा । तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन ॥ कथ यानि प्रयोजनानि ? ॥ नैतानि सन्ति । इह तावत् 'चक्षिङ ख्या'ञिति । ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषाऽऽत्मनेपद भविष्यति ॥ 'लट शतृ

प्र] शतृशानचाविति। सूत्रे शहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम्।शानजेव त्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति। भुग्युशयूर्णायुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायाऽनुनासिकोरानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ । तन्नादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्योऽप्रवृत्तिरिति ङीम्नुमोरभाव । ज्ञापकस्याऽतिव्याप्तिं दृष्ट्वाह-मेश्चेति। 'तस्थस्थमिपा'मित्यत्र मिब्ग्रहणमपनीय मिग्रहण कर्तव्यमित्यर्थ । तेन सानुबन्ध स्थानी न भवतीति पित्कार्य प्रवर्तते । अचिनवमिति । पित्वाङ्घित्वाऽभावाद्गुणो भवति । 'मा हि स्म चिनव'मिति चानुदात्तत्वम्। वार्तिककारस्याऽव्याप्तिमुद्भावयन्नाह-अत्यल्पमिति । णलादिविधौ तु तिप्सिपो सानुबन्धकयोरनुपादानान्नाऽस्ति दोष इति चिन्त्यमेतत् । भूयासो वेति । दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह । तस्मादिति । विशेषणार्थ तु ङित्करण स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले

उ]प्रामाण्येन व्याख्यानादेवास्याऽग्रहणम्।अतएव घटायोन्मीलिन'मिति न्यायविरोधो न। सानुबन्धादिति । 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यत्र व्याख्यानादिङादेशस्यैव ग्रहण भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकोपन्यास । कृतार्थाश्चेति । 'अनन्विधा'विति प्रतिषेधस्तु स्थान्यलाश्रये कार्ये । अनुबन्धश्च लुप्तत्वात्स्थानिनि न सनिधीयत इत्यर्थ । भाष्ये-नन्दनेति । 'ल्यु कर्त्तरि पुसी त्यमरस्य प्रमाद । इति चाऽनुदात्तत्वमिति । पित्वादित्यर्थ । अणिनवेत्यत्र माङ् लँडर्थ -स्म , निघातप्रतिषेधाय-हि । चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतस्तु 'परस्मैपदाना णलतुर्विदोल्मौ वे'त्यादौ यथासङ्ख्यनिर्वाहाय परस्मैपदाना क्रमेणोपस्थितये 'तिप्त'सित्यादिसूत्रस्थक्रमेणोपस्थितौ सानुबन्धकयोरेवोपस्थितिरिति भाष्याशय । निन्दामाहेति। अन्यथा दोषाणामाधिक्याऽभावा प्रकर्षप्रयोगोऽनुपपन्न इति भाव । 'स्वरितञित' इत्यत्र विकल्पवाचिनोऽनुपादानादाह-कर्त्रभाति । अनुनासिकयोरिति । युवोरिति

१ 'भवतीति' । २ क्वचित्त । ३ 'मेरितीति' । ४ 'दोषा रामा' । ५ 'मत्वा' । ६ 'या वेति' । ७ 'लुङर्थे' ।

शानचा'विति। वक्ष्यत्येतत्–'प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्वं भवती'ति॥'युवो रनाका'विति । वक्ष्यत्येतत्–'सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वा'दिति ॥ [णत्] ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ २।४।५४ ॥

किमयं करोति ... ॥ चक्षिङः ख्शाञ्ख्याञौ ॥*॥

॥*॥ख्शादिर्वा ॥*॥ अथ वा

र्यति?॥ चर्त्वेन ॥ अथ ख्यादि कथम् ?॥*॥ असिद्धे शस्य यवचने विभाषा ॥ ॥ असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ प्रयोजनं सौप्रख्येऽवुग्विधि ॥ ॥ सौप्रख्ये' इति योपधलक्षणो वुग्विधिर्न भवति॥ सौप्रख्यीय[इति] । 'वृद्धाच्छ'

प्र]आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति।'लिप्सस्ते'त्यत्र यान्यात्मनेपदान्युक्तानि तेषामित्यर्थः । सिद्धं त्विति । अनुनासिकयणादेशौ नान्ययोरित्यर्थः । ततश्च स्थानिवद्भावेनोगित्त्वं नास्तीति नुमस्तदादेशयोरुगित्त्वाप्रसङ्ग ? ॥

चक्षिङ । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतराऽसिद्धिप्रसङ्गाद्द्वयमुच्चारितमिति। असिद्ध इति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्राऽसिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च प्रवर्तते। चर्त्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाऽभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति । सौप्रख्ये वुग्विधिरिति । अकारप्रश्लेषात्सौप्रख्यशब्दे वुग्विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । यत्वस्याऽसिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुञभावाः ष्यञ्भवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति 'धन्वयोपधाद्वु'ञिति

उ]विधेयम् । उगित्त्वं नास्तीति । उकारविशिष्टस्य स्थानिवत्त्वाभावादिति भावः ॥

चक्षिङः ख्या । रूपद्वयेति । चक्शा चख्यावितीत्यर्थः । भाष्ये–ख्यादिरिति । खकारयकारादिरित्यर्थः । एवं 'क्शादि' 'ख्शादि'रित्यपि ककारशकारादि, खकारशकारादिरित्यर्थकम् । अकारप्रश्लेषादिति । वस्तुतस्तु न विनापि 'सभाया धूमप्रयोजन'मित्यादेरिव वुग्विधिर्निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमिति वार्तिकार्थः । अस्मिन्वार्तिकानामेवमेव व्याख्येयत्वात् । अस्य वार्तिकस्य भाष्येऽनुक्तत्वात्, योग्यतया सभाप्याऽऽह–ष्यञ्भवतीति। 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वु'ञिति प्राप्तवुञोऽभावे

१ 'ङाना मेत्व' । २ 'क्शा'। ३ 'ख्या' । ४ 'ख्यात्क्शा' । 'क्शा' । ५ 'चक्षिङ ख्या क्शादि ख्यादिश्च' । 'चक्षिङ ख्यानिति क्शादि ख्यादि' । ६'क्शादि '। ७ 'क्शा' । 'ख्या' । 'ख्शा'। ८ 'भवति' । ९ यत्वं भवति' । १० क्वचिन्न । ११ 'सौप्रख्येय' । १२ 'सौप्रख्येर इति' ।

इति च्छे भवति ॥ ॥ निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ॥ आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति ॥ ॥ रुविधि पुंख्याने ॥ ॥ पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति ॥*॥ णत्वं पर्याख्याने ॥*॥ 'पर्याख्यान'मिति णत्वं न भवति ॥ ॥ सख्यानत्वं नम ख्याने ॥ ॥नमः ख्यात्र इति सख्यानत्वं न भवति॥ ॥वर्जने प्रतिषेधः ॥ ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्या । परिसंचक्ष्या ॥ ॥असनयोश्च॥*॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ॥

॥*॥ बहुलं तणि ॥ ॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम्॥ किमिदं तणीति ? ॥ [तणीति] संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ॥ अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥ ॥ अन्न—अन्नम् ॥ वधक—वधकम् ॥ गात्र—गात्रं पश्य ॥ विचक्षण—विचक्षण ॥ अजिर—अजिरे तिष्ठति । [चक्षिङः] ॥

प्र.]नुनभावे ङ्द्धाच्छो भवति। निष्ठानत्वमिति। 'न ध्याख्ये'ति तुप्रतिषेध 'ख्या प्रकथन' इत्यस्यैव, प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वं न भवति, यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाऽभावात्। णत्वमिति । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्मादपि परस्य 'कृत्यचः' इति णत्वं न भवति, 'ख्या प्रख्याना'दिति निपातनाण्णत्वाऽभाव । सख्यानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा।शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति।नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगश्छान्दस । भाषाया तु नृचक्षो रक्ष इति भवति। विचक्षण इति। 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रिति युच्।बहुलमिति।सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते। 'अन्न'शब्दे अभ्यभाव ।वधकमिति । ण्वुलि वधादेश । गात्रमिति । इण औणादिके ष्ट्रनि गादेश । विचक्षणे ख्यान

उ]ब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति भाव ।लाक्षणिकत्वादिति। अस्य तत्राऽग्रहणे'आख्यान'मित्यपि स्यादिति तद्वारणाय खशादित्वमिति भाव । वस्तुत स्वतन्त्रख्याधातो गार्द्धधातुके प्रयोगाऽभाव एवेष्टव्य । अन्यथा तमादाय सौप्रख्यादौ वुनादि दुर्वारमेव स्यादित्यस्य खशादित्ववैयर्थ्यापत्ते । न च पाक्षिकष्यञादिसिद्धिरेव फलम्, 'सख्यानत्व नम ख्याने' इति भाष्यस्य सर्वथाऽसङ्गते । जिह्वामूलीयस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वाच्च । एवं च 'न ध्याख्ये'त्यत्र तद्ग्रहणे फलाऽभावात्तदपि न कर्त्तव्यमेवेति भाष्याशय । 'ख्याधातुरपि खशादि'रिति मिश्रोक्तं तु न युक्तं, भाष्यस्वारस्येनादेशस्यैव यत्वमिति लाभात् । निपातनादिति । सौत्रप्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेश्चिन्त्यमेतत् । णत्वेति । 'कृत्यच' इति प्राप्ति । इय-'जिह्वामूलीयत्व'मित्येषा । 'नृचक्षा' इति प्रयोगे रक्षोविशेषणत्वे नपुंसकत्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह–छान्दस इति।नन्वत्र विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोग न पश्याम

१'भवतीति'।ङ्द्धाच्छो भव'।२ 'ख्यानम्'।३क्वचिन्न। ४ लुप्तं स्यात्।५'सख्यानत्व'।

अजेर्व्यघञपोः ॥ २।४।५६ ॥

॥०॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–समजन समज्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । अपीत्येवं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥ अपोऽकारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात् ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नार्थ उपसङ्ख्यानेन, नापि घञपो प्रतिषेधेन । इदमस्ति 'चक्षिङ्. ख्याञ्'वा लिटी'ति । ततो वक्ष्यामि['अजेर्वी']। अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति–प्रवेता,प्रवेतुं,प्रवीतो रथ ,संवीतिरिति।इह च न भविष्यति–समाज उदाज समजः उदज , समजनम् ,उदजनं समज्येति। तत्रायमप्यर्थः–इदमपि सिद्धं भवति–प्राजितेति ॥ किंच भो इष्यत एतद्रूपम् ? ॥ बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह–'कोऽस्य रथस्य प्रवेते'ति ॥ सूत आह–'आयुष्मन्नहम् [अस्य रथस्य] प्राजिते'ति ॥ वैयाकरण आह–'अपशब्द' इति॥सूत आह–प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियो, न त्विष्टिज्ञः, इष्यत एतद्रूप'मिति ॥ वैयाकरण आह 'अहो नु खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहे' इति॥सूत आह–'न खलु वेञः सूत ,

प्र.]भाव । अजिरे–वीभावाऽभाव । अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम्॥

अजेर्वी । इदमपीति । वलादावार्धधातुके विकल्प मिष्यतीति भाव । सूत आहेति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति । प्राप्तिज्ञ इति । सौत्रीमेव प्राप्तिं भवाञ्जानाति न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थ । देवानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणाञ्च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेन प्रतिपाद्यते । पराजितत्वादमर्षेणाह–अहो नु खल्विति। वेञ उत इति यद्रूपं साऽस्य सञ्ज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह–दुरुतेनेति । सूत आहेति । पू प्रेरण इत्यस्माद्बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्त । रथवाहस्य रथप्रेरणात्सूत इति सञ्ज्ञा ।

उ.]इत्यत आह–सर्वप्रकरणेति।अनपेक्ष्येति।तेषां सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भाव ।

अजेर्व्य । क्यप उपसङ्ख्यानमिति–भाष्ये । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षाया षष्ठी । वलादाविति । यद्यपि भाष्ये सूत्रेणैव विकल्पो लभ्यते, तथापि 'पादस्य पदाज्याती'ति निर्देशेन'इह च न भविष्यति समाज' इत्यादि भाष्यस्योपलक्षणतया

१ 'घञपो क्यप' । २ 'त्येव' । ३ 'नाप्यघञो' । ४ क्वचिन्न । ५ 'वेति'। ६'भवति'।७'समाजः समज उदाजः उदज' पा०।८अ'मायुष्मन्'।९'अहो'।

सुवतेरेव सूत । यदि सुवते कुत्सा प्रयोक्तव्या,—दु सूतेनेति वक्तव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिद 'वा या'विति वक्तव्यम् ॥ वक्तव्य च ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ नेय विभाषा॥ किं तर्हि ?॥ आदेशोऽय विधीयते। वेत्ययमादेशो भवत्यजेर्यौं परत । वायुरिति ॥ [अजेर्व्य] ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ २।४।५८ ॥

॥*॥ अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । बौधि पिता,बौधि पुत्र । औदुम्बरि पिता, ओदुम्बरि पुत्र ॥ अपर आह ॥[*॥ अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*]॥ अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान कर्तव्यमिति । जाबालि पिता, जावालि पुत्र ॥ अपर आह-॥*॥ अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ [अब्राह्मणगोत्रमाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान कर्तव्यमिति]॥ किं प्रयोजनम् ?॥ इदमपि सिद्ध भवति भाण्डिजङ्घि पिता, भाण्डिजङ्घि पुत्र । कार्णखरकि पिता, कार्णखैरकि पुत्र ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थ पादे प्रथममाह्निकम् ॥२।४।१॥

प्र] वायुरिति । यजिमनीति बाहुलकाद्युचि रूपम् । [अजेर्व्यघञपो] ॥

ण्यक्षत्रिया। तद्राजादिति। 'ते तद्राजा' इति तद्रानसञ्ज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थ । बौधिरिति । बुधोदुम्बरशब्दाभ्या माल्वावयवलक्षण इञ् । तदन्ताद्यूनि 'यञिञोश्च'ति फक्। तस्य लुक्। जाबालिरिति। जबालस्यापत्यम्। 'अत इञ्'। स च तद्राजो न भवतीति द्वितीय वचनमारब्धम् । तेनेनन्तात्फको लुक् ।

अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति । व्यापकत्वाचेदमेव वचन प्रमाणम् । भण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ]आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव,तृत्यादिप्रामाण्यादिति भाव ।वर्त्तमाने क्त इति।तेन 'रथ सूत' इति न भवति । न तर्हीदानीं वायाविति वक्तव्यमिति । व्यवस्थित विभाषयैव यौ वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भाव । वायुरिति । यदि वातेरुणि वायु प्रकारान्तरेण सिध्यति, तर्हि घनप्यब्ग्रहणवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित्।

ण्यक्षत्रियार्षे । अन्त्यवार्तिकानि अनणिञर्थानीत्याहु । पैलादिदर्शनादिमानि सिद्धानीति वृत्ति ।इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्।

तद्राजस्य। ननु बहुत्ववदर्थप्रतिपादकतद्राजस्याऽनेन लुग्विधानात् 'प्रियाङ्ग'

१ 'इद वक्तव्य वायाविति' । २ क्वचिन्न । ३ 'खारि' ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ॥ २।४।६२ ॥

॥*॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥*॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आङ्ग एषां त इमे प्रियाङ्गाः । प्रियो वाङ्ग एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति॥ किमुच्यते 'समासबहुत्वे प्रतिषेध'इति, यदा 'तेनैव चेत्कृतं बहुत्व'मित्युच्यते, न चाऽत्र तेनैव कृतं बहुत्वम् ? ॥ भवति वै किंचित्—आचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्यम्—तेनैवे

प्र] तद्राज । इह 'तेनैव ग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते । सज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते । यथा 'भीमसेनो' 'भीम' इति । अर्थग्रहणे तु 'तेनैवे'ति न वक्तव्य, 'प्रियवाङ्गा' इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य वृत्त्यभावाल्लुक्प्रसङ्गाऽभावात् । बहुवचने तु 'पर'मिति लुक्प्रसङ्गे तन्निवृत्तये 'तेनैव'ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

——————भाष्योक्तमुपपन्न । 'आङ्गः प्रियः' इत्यादौ अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तौ दर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय

विचारः क्रियते । तत्र पूर्व प्रत्ययपक्षः ।–५।– तद्राजादीना'मित्यादिशब्देन वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते । समासबहुत्व इति । समासार्थबहुत्वे इत्यर्थः ।

न चात्रेति । अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य । भवति वै किंचिदिति । एतावदेकं वाक्यम् । एवविधं किंचिद्भवतीत्यर्थः । किं तदित्याह–आचार्या इति । सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् । प्रत्यय

उ]इत्यादावस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह–इहेति।बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे सङ्केतितत्तया बहुशब्देन तत्प्रतीति कथमत आह–सज्ञानां चेति । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपः' इति वचनादिति भावः । प्रत्ययग्रहणपक्षे तद्राजाऽर्थेनैव कृतं यद्बहुत्वं तत्प्रतिपादके बहुवचने परत इत्यर्थः । तत्पदेन तद्राजपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यत इति बोध्यम्। अर्थग्रहणपक्षे बहुषु वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः ।प्रत्ययग्रहणपक्षस्य 'तेनैवे'ति लिङ्गमुक्त्वा अर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह–अस्त्रियामिति। तत्र पूर्वमिति । निषेध्यत्वादिति भावः । 'प्रियवाङ्गा' इति समासस्यैकत्वादाह–समासार्थेति । तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति भाष्ये । तन्मात्रार्थगतबहुत्वार्थके वचने परत इत्यर्थः । अन्येति । अन्यपदार्थश्च न तद्राजार्थः समासार्थः, किन्तु समुदायार्थ इति भावः । एकवाक्यत्वाऽसम्भवादाह–एतावदिति । प्रश्नरूपार्थानुपपत्तेश्चेदे क्रियमाने लक्षणैकशरणेनाह–कुर्वन्तीत्यर्थ इति । सर्वथा वचनेनैवेति । अत्र पक्षे 'तेनैवे'त्यवश्यं कार्यमिति वार्तिकतात्पर्यमित्यर्थः । 'समबहुत्वे'

१ 'तत्रैतत्कृतमिति' । २ 'वक्तव्य' ।

चेद्बहुत्वमिति, समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो [वक्तव्य][1] इति॥ ॥अबहुत्वे लुग्वचनम् ॥ ॥ अबहुत्वे च[2] लुग्वक्तव्य । अतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग इति । बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येव च[3] कृत्वा चोद्यते ॥ अथ किमर्थं पुनरिदं, न बहुवचन इत्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते, न चात्र बहुवचन पश्याम ॥ प्रत्ययलक्षणेन भविष्यतीति ॥ 'न लुमता तस्मि न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेध ॥ 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति वक्ष्यामि ॥ नैव शक्यम् । इह हि दोष स्यात्–पञ्चभिर्गार्गीभि क्रीत पट पञ्चगार्ग्य ,दश

प्र]पक्षे दोषोद्भावनेनाऽर्थग्रहण स्थापयति–अबहुत्व इति।समासार्थस्याऽबहुत्वाद्बहुवचनपरत्वाऽभावेऽपि लुग्वक्तव्य । प्रत्ययश्चेद्बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थ । न बहुवचन इत्येवेति । शसमेवाश्रित्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्करिष्यत इति भाव ।

न चात्रेति । अन्तरङ्गानपि विधी'न्सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्यत्र लुक्'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति ज्ञापकादस्यैवाऽत्र सम्भवाद्बाधत इति भाव । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति । यथास्थितमेव न्यासमेव व्याख्यास्यामि,–'लुमता लुप्ते य प्रत्ययस्तस्मिन्यदङ्ग तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति'। लुक् च प्रत्ययस्य कार्यम्, न समस्तस्याऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । पञ्चभिरिति । क्रीतार्थस्याऽऽर्हीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन भिसमाश्रित्य यञ्ञोश्चेति लुक् प्राप्नोति । न हि यञ्लुक् अङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्गा इति स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थ ।

उ]इत्यस्य बहुवचनपरत्वाऽभावे इत्यर्थ इत्याह–समासेति।सोर्बहुवचनत्वाऽभावादसङ्गतिमाशङ्क्याह––शसमेवेति । भाष्ये––न चात्रेति । लुका लुप्तत्वादिति भाव । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति तात्पर्यम् । नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनाऽस्यापि लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह––अस्यैवात्रेति । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भाव । वस्तुतश्चिन्त्यमेतत् । एन्हस्वात्सम्बुद्ध'रित्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति स्पष्ट शब्देन्दुशेखरे । अनेनाऽपि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाशकलुक एतदपेक्षया प्राबल्य बोध्यते, तत एव ज्ञापकादिति नाय लुक्–सुब्लुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशय । यथास्थितमेवेति । एवञ्चाऽनङ्गाधिकारविहितकार्ये प्रतिषधाय वार्तिककृता न्यासान्तरमारब्धम्, तस्याऽर्थस्य सूत्रेणैव लाभे वार्तिक न कार्यम्। सूत्रस्य च न प्राप्ति, अङ्गोद्देश्यककार्याऽभावादिति भाव । न समस्तस्येति । न सम्पूर्णस्येत्यर्थ ।इति चेष्यत इति।तस्मादङ्गस्य तदवयवस्य वा कार्ये निषेध इत्यर्थ । अस्त्रियामिति चात्रेति । एतदर्थमेवाऽस्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भाव । न च ङीलुक स्थानिवत्वाद्बहुवचनपरत्वाऽभाव । लुकि तन्निषेधाऽभावात् । गार्ग्यश्चेति । युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वादेकवचनान्तेन विग्रह । अबहु

१ क्वचिन्न । २ च क्वचिन्न । ३ इति क्वचिन्न ।

गार्ग्य इति ॥ ५॥ द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ॥द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्य. । गार्ग-वत्सवाजा इति । इह च लुग्वक्तव्य –गार्गोभ्य आगत गार्गरूप्य,गार्गमयमिति। इह च-'अत्रय' इति–उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति॥ ॥सिद्ध तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥['प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात्']। प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्य.॥यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते, 'अस्त्रियामिति वक्तव्यम्।इह मा भूत्–आङ्ग्य स्त्रिय.,वाङ्ग्य स्त्रिय इति॥यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति॥यस्यापि तु बहुवचने परतो लुगुच्यते, तेनापि 'अस्त्रिया'मिति इति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्या स्त्रिय , सौवीर्या स्त्रिय इत्येवमर्थम् ॥ अत्रापि चापा व्यवधानम् ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्॥ 'एकादेश पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावा

प्र.]'अस्त्रिया'मिति चात्र प्रतिषेधो न भवति,अर्थान्तरे पुसि सञ्जान्तलाद्दर्पिपदार्थ त्वेत्याह् । 'द्वन्द्वेऽबहुष्वि'त्यनाऽस्यारम्भस्य ।गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्व । अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्व नास्ति, यच्च समासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव पर न सर्वेभ्य । प्रत्ययनिर्देशपक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट' इति परिभाषोपस्थानाद्यव-हितस्य लुकोऽप्रसङ्ग । गार्गरूप्यमिति । प्रत्ययेन केवल वाक्य क्रियते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाऽभावाल्लुङ् प्राप्नोति । अत्रय इति । अत्रेरपत्यानि इतश्चाऽनिञ' इति ढक्।'कित' इत्यन्तो दात्तत्वम् । तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदा 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त लोप' इति जस उदात्तत्वप्रसङ्ग । अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह–सिद्ध त्विति । लुग्वचनात्। लुग्व्याख्यानादित्यर्थ । आम्बष्ठ्या इति। आम्बष्ठस्याऽपत्यानि वह्वय स्त्रिय इति 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्य'डिति ञ्यङ्। यङश्चाविति चाप् । एकादेश । म चान्तवद्भावान्न व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्ग प्रत्ययपक्षवादिनाऽप्यस्त्रियामिति प्रति पेधो वक्तव्य इत्यर्थ । एकादेश इति । 'अच परस्मिन्नि'ति स्थानिवद्भाव ।

उ.]रिवति भाष्यस्य न विद्यत बहुवचन पर येभ्यस्तेषु वर्तिष्वर्थेष्वित्यर्थ ।सुबन्ता-त्तद्धिते बहुवचनपरत्वसत्त्वादाह–प्रातिपदिकादेवेति । नलुमतेति निषेधात्प्रत्यय लक्षणाऽभावेन लुकि न सिध्येदित्येव भाष्याशय इत्यपि कश्चित्,तत्तु 'नामस्यं च सुबन्तेन'त्युत्तरभाष्यविरुद्धम् । जसि परत इति । उदात्तलोपश्चैन चोदात्त घटितलोप उच्यत इति भाव । अपूर्ववचनशङ्का वारयति–व्याख्यानादिति । अम्बष्ठस्येति । क्षत्रियनामेदम्, अतो 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धत्वम् । 'आम्ब ष्ठस्ये'ति पाठे तु सम्यगेव । अच परस्मिन्निति । यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्त-

१ इति क्वचित् । २ क्वचित् । ३ लुप्तम् ।

व्यवधानमेव ॥ ॥ द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् ॥*॥ द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्य । गर्गवत्सवाजा इति ॥*॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥*॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य । बिदानामपत्य माणवको बैद । बैदौ ॥ किमर्थमिद नाऽचीत्येवाऽलुक्सिद्ध [1]॥ 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽजादि पश्याम ॥ प्रत्ययलक्षणेन॥ 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ॥ ॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥*॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य। बैदस्यापत्य बहवो माणवका—बिदा । बैदयोर्वा बिदा । अन्यो बहुषु

प्र]तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवाऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नर्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्या बहुत्वाऽभावात् । प्रत्ययपक्षे लन्त्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते। अर्थपक्ष एव दोषमाह—गोत्रस्येति । अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवाऽपत्यविवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्टे वा सङ्क्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वा लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्य । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाऽभावाल्लुङ् भवति । द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्ती उपात्तौ । अन्यथा बहुवचन स्यात् । बैद इति। बिदस्याऽपत्यानि बहूनि—इत्यञ्प्रत्यय । तदन्ताद्यून्यत इञितीञ्। तस्य 'ण्यक्ष

उ]त्रिय विधिरिति न पूर्वविधित्व,तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वादेश्यविधावित्यर्थादस्त्येव । यद्यपि 'य'शब्दोऽपि स्थान्येव, स कथ तत्त पूर्वस्तथापि यत्किञ्चित्स्थानिभूतपूर्वत्वमस्त्येव । स्थानिभूतादच पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यते इत्यत्र न मान, स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक एकादेशोऽप्यभावातिदेशो बोध्य । एतेन चावन्तस्य कथ चापा व्यवधानमित्यपास्तम् । तदेवमिति ।'अस्त्रिया'मित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति भाव । नन्वत्र दोषो बहुवचनग्रहणेऽपीति कथ परं प्रत्ययस्योपन्यासोऽत आह—अन्त्यस्य तावदिति । एवञ्चार्थपक्षे त्रयाणामपि लुग्वान्य ,प्रत्ययपक्षे त्वनन्त्ययोरेवति भाव । बहुष्वर्थेषूत्पन्न इति। यदा विशेष्याशेऽपि न सङ्क्रामान तदैकशेषेण बहुष्वर्थेषु स्थित इत्यर्थो बोध्य । तस्य—गोत्रप्रत्ययस्य । बहुवचनपरत्वाऽभावादिति । प्रत्ययलक्षण तु 'न लुमते'ति निषिद्धमिति भाव । नन्वस्त्रियामित्यस्य यथाऽर्थान्तरानुपसङ्क्रान्तस्त्रीविषयता तथा बहुष्वित्यस्यार्थान्तरानुपसङ्क्रान्तबहुत्वविषयकत्वान्नाऽत्र दोष , द्व्येकयोस्तस्योपसङ्क्रान्तत्वादिति चेन्न , बहुष्विति बहुवचनेन सर्वस्यापि बहुत्वस्य ग्रहादित्याशय अतएवाऽत्यङ्ग इत्यादिसिद्धि । इदमेव ध्वनयितु सूत्रकृताऽस्त्रियामिति विभिन्नविभक्तिनिर्देश कृत । प्रकृतसूत्रे वार्त्तिककरणादेतदुदाहरणाऽविषयीभूतमङ्गानामपत्य माणवक 'आङ्ग' इत्यप्युदाहरण बोध्यम् । 'गोत्रेऽलुगची'ति समाधानमा

[1] इचिअ ।

यन्यो बहुष्विल्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम् , 'अजन्त यद्बहुषु यजन्त यद्बहुष्वि'त्येव भविष्यतीति॥नैव शक्यम्। इह हि दोष स्यात्–काश्यप प्रतिकृतय –काश्यपा इति ॥ ततोऽयमाह– यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहार ॥ ॥न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात्॥*॥ न चैष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि ॥ कथम् ? ॥ युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति ॥ ततोऽयमाह–यस्य बहुवचने परतो लुक् , यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहम

प्र]नियार्थनित इति लुक् । नाचीयेवेति। 'गोत्रऽलुगची'त्यनेन। अजन्तमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्व ।म्थत बहुष्विति विशेषण तदन्तस्यैवेति मन्यते । काश्यपा इति। कश्यपस्यापत्य गोत्रमिति विदादित्वादञ्। तत काश्यपा इव तस्य प्रतिकृतय इत्यत्रार्थे इवे प्रतिकृता विति कन्प्रत्यय। तस्य जीविकार्थ चापण्य इति वा 'देवपथादिभ्यश्चा'सु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजादि वि ति पाठाद्वा लुप । एतदजन्त बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्ग । अप्रत्ययस्वैकस्मिन्नऽपत्य उपन्न इत्यतो बहुष्विति विज्ञायमाने नास्ति लुक्प्राप्ति । तस्मात्तदन्तविधिरभ्युपगन्तव्य । प्रत्यया ऽदर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यभाक्त्वाद्बहुष्विलनेन विशेष्यन्ते ।

इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते–ततोऽयमिति । नवेति । पक्षैक

उ]साधारणमेव, एव सूत्रविहितस्यापि तेनाऽलुग्विधानात् । यत्तु तत्र लक्षणप्रति पदोक्तपरिभाषया यस्मादञो गोत्र इत्येतत्प्रकरणस्थस्यैवाऽलुगिति, अस्य नाऽलुगिति, तन्न अस्यापि तत्प्रकरणस्थत्वात् । अत एव तत्र बहुष्वित्यादानामनु वृत्त श्रोतृवक्तृबुद्धिस्थतया एव प्रकरणत्वात् । अत एव गोत्रेऽलुगची ति । सूत्रे 'भृग्वत्रि प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति भगवता वक्ष्यत । उत्तरसूत्रोदाहरणं तु 'उत्तरसूत्रविषयेऽप्यय विचारस्तुल्य इति बोधयितुम् । अत एवोपजाते 'तद्राजादाना'मित्युक्तम् । भाष्ये–नचाप्रत्ययादिमिति । यस्मिन्विधि रिति परिभाषालभ्येनेत्त् । वर्णाश्रये इति । अनादिप्रत्ययादीनामितिस्य इत्यत्र ऽपि तुक् विषयस्याऽपहारादोष एवेति बोध्यम् । भाष्योच्चारणमेव हि विषय । अतिव्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव प्रऽव्याप्तिमाह भाष्ये–एकेति । बहुषु लोपी यस्तद्धित न्तदन्तप्रकृतिकैकवचनाद्यन्तस्य युवबहुत्वविषयकप्रत्ययविषय प्रकृतिवत्त प्रकृतौ मा ना तदवयवस्य तद्धितस्य लुग्वक्तव्य इत्यर्थ । इति पाठ्येति । अत्र चाभि युक्ताना पाठे, न स्वेनाविता इदमर्पमिति बोध्यम् । अनन्त यद्बहुष्वि लये न्याय विरोधमप्याह–प्रत्ययाऽदर्शनस्यैवेति। ततोऽयमाहेति। 'प्रत्ययार्थबहुत्व लुगि ति यस्य मत सोऽत्र स्वपक्षदोषमपनेतुमाहेत्यन्वय । किमाह ? । द्वन्द्व बहुषु

१ नवेति' । २ 'भवता ति । ३ 'पक्षाऽदोष' ।

पीदमचोद्यं चोद्यते-'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति, ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं-परं भवति ॥ लुकि कृते न प्राप्नोति ॥ प्रत्ययलक्षणेन [भविष्यतीति] ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति वक्ष्यामि ॥ ननु चोक्तम्-'नैवं शक्यम्, इह हि दोष स्यात्—पञ्चभिर्गार्ग्यैभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य' इति ॥ इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम्-पञ्चगर्गो

प्र]प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुग्सिध्यतीत्यर्थ ।यश्च तदन्तपक्षे दोष 'काश्यपा' इति, स उत्तरत्र परिहरिष्यते । अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनार्हं वस्तु त्वयाऽहं चोद्य इत्यर्थ । चुदि पृच्छत्यर्थत्वाद्दुहियाचीत्यत्राऽर्थग्रहणाद्द्विकर्मकत्व । लुकि-कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति भाव । पञ्चगर्ग

उ.]लुग्वचन'मित्यस्य परिहारोऽयमित्याहेत्यर्थ ।पदाना बह्वर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य बह्वर्थत्वाऽभावादाह-प्रत्ययान्तमिति । स उत्तरत्रेति । ननु गोत्रग्रहणाऽनुवृत्त्या तत्र दोषं परिहरिष्यति । एवमप्याङ्गस्य प्रतिकृतय आङ्गा इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक्प्राप्नोति । नह्यत्रापि गोत्र इति वर्त्तत इति चेन्न, अत्रापि सूत्रे गोत्र-त्यपकर्षणेनाऽदोषात्। तद्राजस्याऽपत्यत्वादारोपितगोत्रत्वमस्त्येव । यत्तु हरदत्तेनै-तदर्थं 'तेनैवेत्यवश्यं कर्त्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपी'त्युक्तम्, तदेतेन परास्तं, भाष्य-विरुद्धं च।वस्तुत. 'सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानी'ति भाष्यस्यायमर्थ —आश्रयतया बहुत्व-वदर्थप्रतिपादकानीति । द्वन्द्वे हि अन्यसङ्ख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तर-विभक्त्या ते तेऽर्था वस्तुनो बहुत्ववन्त एवोपस्थाप्यन्ते।पर्याप्त्या बहुत्ववदर्थप्रतिपा-दकत्वनिवेशे न किंचिन्मानम्।'युगपदधिकरणविवक्षाया'मित्यस्यापि—युगपद्व्या-णामेकत्राऽन्वयविवक्षाया द्वन्द्व इत्येवार्थ । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित एवेति न तमादायाऽस्य ग्रन्थस्य व्याख्योचिता। अपरस्तु युगपदधिकरणव-चनतापक्षोऽनेनावलम्बित इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाऽभाव इत्याह भाष्ये-ततो-ऽयमाह यस्य बहुवचने इति। अर्थग्रहणादिकृताऽव्याप्तिपरिहारानन्तरमित्यर्थ ।चुदि[2]: पृच्छ्यर्थत्वादिति। व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्त्तुरित्यत्र द्विकर्मकत्वं सिद्धमित्यत्र प्रयासो व्यर्थेति वस्तुतत्त्वम्। न लुमताङ्गस्येति। तथा चाऽङ्गोद्देश्यककार्ये एव निषेध इति नाऽत्र निषेधप्रवृत्तिरिति भाव । 'न लुमता तस्मि'न्निति वार्त्तिककारोऽपि प्रत्यया-क्षिप्तप्रकृत्युद्देश्यककार्ये एव निषेधो न तु तदवयवोद्देश्यक इति तात्पर्यम्।विषयसप्तमी-पक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाऽभाव इति न दोष ।एवं चाऽस्याङ्ग इत्यपि सिद्धम्। अत्रेदं बोध्यं—युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात् प्रत्ययपक्षेऽयं दोष. स्थित एवेति।भाष्ये—पञ्चगर्गं इति । 'अस्त्रिया'मिति निषेधस्त्वर्थान्तरानुपसङ्क्रान्तस्त्रीविषय

१ क्वचिन्न । २ 'चोदि' ।

दुरागां इत्येव भवितव्यम् ॥ तथेदमपरमचोद्यं चोद्यं-गार्गरूप्य गर्गमयम्-अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन ॥ यतोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यतेऽहमपीदमचोद्यं चोद्ये-'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलु'गिति ॥ कथम् ? ॥ यस्यापि बहुवचने परतो लुक् नाप्यर्थोऽलुग्वक्तव्य । तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति ॥ न वक्तव्य । अचीत्येवाऽलुक् सिद्धः ॥ अचीत्युच्यते न चात्राऽजादिं पश्याम ॥ प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति ॥ यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥ अथ वाऽविशेषेणाऽलुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि ॥ यद्यविशेषणाऽलुकमुक्त्वा 'हलि ने'त्युच्यते,-बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदा -अत्राप्यलुक् प्राप्नोति ॥ अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति ॥ पुनरलुक्

प्र]इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक्प्रवर्तेत इत्यर्थ । समर्थादिति । समर्थानां प्रथमाद्'वेत्यधिकारादिति भाव । सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति । सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य सम्बन्धवत्त्व पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकान्निरस्तु [illegible] द्विविशेषणार्थं । अहमिति । यो ह्युभयोदोषो न तमेकश्चोद । तस्यापि ह्यत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन । अचीत्येवेति । अत्र च द्वयोरपि साधारण परिहार । यदि वेति । यथैवेत्यर्थ । यथाऽनृणेडितोमागम । अत्र भाव -यत्कार्यं वर्णरूपाश्रय न प्रत्ययत्वाश्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति । यथा गौहितमित्यादावित्यादय । [illegible] [illegible] मित्सर्वधातुकाश्रयत्वात्प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते । एवं गोत्रेऽलुगचि [illegible] प्रत्ययाश्रयत्वादलुक्प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते । हलि नेति । यथा [illegible] । पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्याऽपत्यस्य [illegible] [illegible] युवबहुत्वे 'यञोऽश्चे'ति लुग्भविष्यतीत्यर्थ । पुनरिति । [illegible]

उ]रलुकम् । सुबन्तेनेति । [illegible] इति नेर्ष्या न दोष इति भाव । लुकशक्तित्वदलुकशक्तत्वयोरिति । [illegible] निकारवद्विभूतचेन लौकिकोऽनन्तरैव [illegible] भाव । ननु [illegible] न्यायेन पुनरप्रवृत्ति । किंच 'यूनि लु'गित्युत्तरत्र [illegible] [illegible] स्यैव [illegible] [illegible] कथं लुक् । [illegible] वर्तमानस्य [illegible]

१ [illegible] । २ 'तदन्ते' । ३ [illegible] । ४ [illegible] ।

स्मान्न भवति ? ॥ **समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुगुच्यते, नचै तत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपस ङ्क्रान्तम् ॥ अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्—अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम् ॥[*॥ गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्॥*]॥गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति-'एत**

प्र]स्यापि प्रवृत्तव्याघातादिति भाव । **समर्थानामिति।** प्रतियोग'समर्थानां प्रथ मा'दित्यस्यानुवृत्ति । तत्राऽयमर्थ —समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽलुग्भवती ति । प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य प्राथम्य । यथा 'गार्गीया इति । *अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षण द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तोऽजन्त* शब्द इति प्राथम्याऽभाव । **अत्रिभरद्वाजिकेति** । अत्रेरपत्यानानि-'इतश्चानि ञ' इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यञ् । तत उभाभ्यां युवबहुत्वेऽ इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् । ढकोऽत्रिभृग्विति । अञो यञञोश्चेति भाव । ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुञिति वुन् । तस्याऽकादेश । यदि द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रेऽलुगचीति यथान्यासेऽप्यलुग न प्रसज्येतेत्यर्थ । **वसिष्ठकश्यपिकेति** । वसिष्ठशब्दादृष्यण् । कश्यपादञ् । पूर्वव द्यून्यत **इञ्** । तस्य लुक् । ततोऽण्ञोर्लुक् । वुन् । **भृग्वङ्गिरसिकेति** । ऋष्यण् । यून्यत इञ् , तस्य लुक्।अणो लुक्। वुन् । **कुत्सकुशिकिकेति**।कुत्सादृष्यण्। कुशि कादञ् । अन्यत्पूर्ववत् । **गर्गभार्गविकेति** । गर्गशब्दाद्यञ् । तस्य लुक् । भृगुशब्दादृष्यण् । तदन्ताद्यून्यत इञ् । तस्य लुक् । गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन् । अत्राऽत्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते।यदि च द्वितीयमर्थमु पसङ्क्रान्तस्याप्यलुक्स्याद्गोपवनादिषु न पठ्यत, पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थ ।

उ]दया लाभात् । न चास्यामवस्थायां यूनि उपसङ्क्रान्तात् कश्चिद्विवक्षितोऽस्तीति चेन्न, अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनाऽन्यो युवाति रिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याऽप्यभाव । अत एव न तृतीयाऽपि । **समर्थानां प्रथमस्येति।** अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूच नमेव फलम्। प्रकृतोपयोगि तु 'प्रथमा'दित्येव। तस्य चाऽनुवृत्तस्यार्थवशाद्विभक्ति विपरिणाम इति भाव ।'अवश्यं चैत'दित्यस्याऽर्थमाह-यथा न्यासेऽपीति। ततोऽ णञोरिति । 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चे'त्यनेनाऽण् , 'यञञोश्चे'त्यञ इत्यर्थ । **ज्ञापनायेति** । 'प्रथमा'दित्येतत्सम्बन्धज्ञापनायेत्यर्थ । भाष्ये-'नियमार्थ' मित्यस्य तत्संबन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थ । पूर्वं व्याख्यानात्तत्सम्बन्ध । इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेद । भाष्ये-अनन्तं यद्बहुष्विति । बहु

१ 'कश्यपिका' । २ क्वचिन्न । ३ अत्र पाठे शिवदत्तो भ्रान्त । ४ 'तर्सवा'।

स्यैव द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्ये'ति ॥ यदप्युच्यते—'एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य' इति ॥ मा भूदेवम्—अज्यौ बहुषु यज्यो बहुष्विति, अजन्त यद्बहुषु यञन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति ॥ ननु चोक्त 'नैव शक्यमिह हि दोष स्यात्—काश्यपप्रतिकृतय काश्यपा'—इति ॥ नैष दोष । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहण,न चैत लौकिक गोत्रम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्, समासबहुत्वे तेन [नेति] प्रतिषेधो वक्तव्य, तेनैव चेत्कृत बहुत्वमिति वा वक्तव्यम्॥ यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनाऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्तस्यायमधिको दोष—'अत्रेय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति'।तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एवं पक्षो ज्यायान्॥अथेह कथ भवितव्य—गार्गी च वात्स्यश्च वात्स्यश्चेति?॥यदि तावदस्त्री विधिनाश्रीयते अस्त्यत्राऽस्त्रीति कृत्वा भवितव्य लुका। अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्य प्रतिषेधेन ॥

किं पुनरत्रोऽर्थसतत्त्वम् ?॥ देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति॥अथ यो लोपलोपिना

प्र]त्यर्थनिर्देशवादी परिहारमाह—यदपीति। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थ । प्रतिकृतिबहुत्वेऽयमनन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थ । न चेतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रय परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ।

इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह—यस्येति।तस्मादिति। अर्थपक्षे लुकोऽपरनिमित्तत्वादनय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्रसङ्ग । 'अस्त्रिया'मित्येतत्तु कृतमव । गार्गी चेति। एकैक शब्दरूप स्त्रीपुसात्मकसमुदायाभिधायि। तत्र पर्युदासे सर्वेषा लुका भाव्यम्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति सदेहात्प्रश्न । देवा इति । दिव्यदृशो देवा इति पण्डिता इत्यर्थ । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवाद्व्या

उ]प्तिस्यस्याऽव्याप्त्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वलाभेन तदन्तविशेषणानि भाव । 'तस्यायमधिको दोष' इति युगपदधिकरणवचनताया दूषित्वा'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति दोषोऽस्त्येवेति तस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणता विनाऽपि तद्दोषोद्धार उक्त । एकेकमिति । द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुसात्मकसमुदाये शक्तौ समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भव । यद्वा 'समुदायाभिधायी'त्यस्य समुदायगतबहुत्वाश्रयाभिधायीत्यर्थ । भाष्ये—अर्थसतत्त्वमिति। तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ । पण्डितत्रैयप्रकार दर्शयति—तत्रेति । अन्वेषा मत तु न युक्त, न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वपुस्त्व वद्धौ गार्ग्य उच्यन्ते । 'गार्गी चे'त्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणात्समासे सङ्ख्याविशेषानव

१ क्वचिन्न।२ 'अन्वय'।३'लुकाभाव्य'। ४'अर्थनत्त्वम्'।'अर्थस्य तत्त्वम्'। 'सतत्त्व'।

समासस्तत्र कथं भवितव्यम्?॥ उभयं हि दृश्यते 'शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु'। 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवाना'मिति॥ [तद्राजस्य]॥

यञञोश्च ॥ २।४।६४ ॥

॥ ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं, गार्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं, गार्गकुलं वा । बैदस्य कुलं बैदकुलं, बिदकुलं वा । बैदयोः कुलं बैदकुलं, बिदकुलं वा ॥

यञादीनामिति किमर्थम् ? ॥ आङ्गस्य कुलम् आङ्गकुलम् । आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम् ॥ एकद्वयोरिति किमर्थम् ? ॥ गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् ? ॥ गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्या इति किमर्थम् ? ॥ शोभनगार्ग्यः । परमगार्ग्यः ॥ [यञञोश्च] ॥

प्र]च्यत्वमिति कश्चिदाहु । अन्ये तु ब्रुवते–'गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद्यञो लुका न भाव्यम् ,अन्येषां तु भाव्य'मिति । अथेति । लोपभाजामन्यथा च य समास इत्यर्थ । यदा लोपभाग्युगपदर्थानामभिधानाद्द्वन्द्वार्थस्तदा तदाश्रयेण किं तस्य लुक्क्रियताम् , अथ 'तेनैवे'ति वचनादलोपिसंनिधिकृतं बहुत्वमिति मा कारि लुगिति प्रश्न । उभयं हीति । ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भाव । भृगुवत्साग्रायणेष्विति । अत्र द्वौ लोपिनौ, तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी । द्वयोश्च लुक्कृत । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति।द्वौ लोपिनौ,गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुगिति । तदेव ज्ञापकद्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्ति ।

यञञो । यञादीनामिति । इत प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञा

उ]गमाच्च,युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्यादय स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते अनुभवविरोधादित्याहु । पर्युदासप्रतिषेधयोरुभयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावोऽन्यपदेऽलिंगित्यर्थतत्त्वम् । द्वन्द्वार्थे उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्ग्या उपसक्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपसक्रान्तस्त्रियोऽभावादिति परे । बह्वर्थे इति। बहुत्वाश्रयार्थ इत्यर्थ । अथ तेनैवेति वचनादिति।प्रत्ययग्रहणपक्षे 'तेनैवे'ति वचनान्न भवति लुक्,अर्थग्रहणपक्षे तदभावात्प्राप्नोति, तथा च द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव 'तेनैवे'ति किं कर्तव्यमिति प्रश्नाशय इति भाव । ज्ञापकद्वयेति । एवं च 'तेनैवे'ति न कार्यमिति भाव । 'तेनैवे'ति कुर्वताऽपि 'भृगुवत्साग्रायणेष्वि'तिप्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावश्याश्रयणीयत्वात्।एवं च गार्ग्यश्च चैत्रश्च मैत्रश्चेत्यादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगलुकोर्व्यवस्था बोध्या।

यञञोश्च । इत प्रभृतीति । अत पूर्वविषये 'आङ्गकुल'मित्येवेति भाव ।

१'किम्' । २ क्वचिन्न । ३ 'द्वयोर्वेति' । ४ त्यर्थतत्त्वेनार्थान्तरानुपसङ्क्रान्त उद्‌.'।

बह्वच इञ प्राच्यभरतेषु ॥ २।४।६६ ॥

किमयं समुच्चयः प्राक्षु च भरतेषु चेति, आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणम्—प्राञ्चो ये भरता इति ॥ किं चातः ? ॥ यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकम् । न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति ॥ अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं ? ॥ प्राग्ग्रहणमनर्थकं, न ह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति ॥ एवं तर्हि समुच्चयः ॥ ननु चोक्तम्-'भरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्ती'ति॥ नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यते ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवती ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'इञः प्राचाम्' । भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिता । औद्दालकायनः पुत्र इति ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २।४।६७ ॥

॥ ॥ गोपवनादिप्रनिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः ॥ ॥ गोपवनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु—हरिताः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २।४।६९ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? ॥ द्वन्द्वे मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यते एवं द्वन्द्वे-भ्राष्ट्रकैकपिष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः इति ॥ अत

प्र] दयः आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । [यञञोश्च]॥

बह्वच । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः -किमयमिति । गोवलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसम्भवः । औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः । [बह्वच इञः] ॥

न गोप। बिदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः । न च तत्समाप्त्य गणे प्रकरणं पठितमिति आगणान्ताद्ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह-गोपवनादिप्रतिषेध इति । [न गोपव] ॥

उपकादि द्वन्द्वेपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रश्नः -किमर्थमिति। भ्राष्ट्रकिकापिष्टलयः इति । अस्मादेवोदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति लक्ष्यते ।

उ] बह्वच । सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वाऽसम्भवादाह-गोबलीति । इदमेव तयोरपि समाभज्ञापकमिति भावः । वस्तुतो 'गोबलीवर्द'मित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वेनाऽत्र सौत्रत्वाद्द्वन्द्वः । सामान्यविशेषवाचिनो र्नैव द्वन्द्वः,'सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति वक्तव्य'मिति तत्रैव भाष्योक्तेरिति बोध्यम् । [बह्वच इञः] ।

उपकादि । पाठोऽनार्ष इति । वृत्तिकारोक्त इत्यर्थः ।

१ 'समुदाय'।२ क्वचिन्न । ३ 'ज्ञापनार्थम्'। 'भरतग्रहणं ज्ञापकार्थं मिति वार्तिकं स्यात् । ४ 'गोपवनादिप्रतिषे। ५ 'द्वन्द्वेचाऽद्वन्द्वे च'। ६ 'भ्राष्ट्रक' । 'भ्राष्ट्रकि'।

उत्तर पठति–॥ ॥ अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्यर्थम् ॥ ॥ 'अद्वन्द्व' इत्युच्यते॥[किं प्रयोजन ?]॥'द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्' । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च भविष्यति ॥ [उपकादिभ्यो] ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच ॥ २।४।७० ॥

॥*॥आगस्त्यकौण्डिन्ययो प्रकृतिनिपातनम् [कर्त्तव्यम्] ॥*॥**आगस्त्यकौण्डिन्ययो प्रकृतिनिपातन कर्तव्यम् । 'अगस्ति' 'कुण्डिन'मित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?** ॥*॥ लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् ॥*॥ **लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात्** ॥ ॥ प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभाव ॥ ॥ **प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभाव स्यात् । आगस्तीया कौण्डिना इति ॥ यदि प्रकृतिनिपातन क्रियते , केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ?** ॥*॥ अधिकारात्प्रत्ययलोप ॥*॥ **अधिकारात्प्रत्ययलोपो भवि**

प्र]द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति। अधिकारशब्देनाऽत्र शास्त्रीयोऽधिकार स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते नहि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसत्तस्वरित , किं तर्हि, लौकिकोऽधिकारापेक्षालक्षणो निविवर्तयिषित । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते। तस्य नञा निषेधो द्योत्यते । तेनाऽयमर्थो–'द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते, तदनपेक्षया सामान्येन द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च लुग्विध पसिद्धि ' ॥ [उपकादिभ्योऽन्य]॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्ग । ततश्चागस्तीना छात्रा इत्यत्रादेशे कृतेऽवृद्धत्वाच्छो न स्यादित्याह–**प्रकृतिनिपातनमिति ।** प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थ । **लुक्प्रतिषेध इति ।** गोत्रेऽलुगचीति लुक्प्रतिषिद्ध तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याऽप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छ सिध्यति । **प्रत्ययान्तनिपातने हीति ।** यदि प्रत्ययान्तस्यादेश क्रियेतेत्यर्थ । **कौण्डिना इति ।** 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यण्। अस्य विशेषाऽभावप्रदर्शनायोपन्यास । **अधिकारादिति ।** लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते । तत्र प्रकृतेरादेश , प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थ

उ]आसक्तस्वरित इति । फलाऽभावादिति भाव ।स्वरितत्वाऽसज्ञाभावस्यैवान्वाख्यान वार्तिकमित्यन्ये ॥ [उपकादिभ्यो] ॥

आगस्त्यकौण्डिन्या प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह–**प्रकृतेरेवेति ।** अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भाव । भाष्ये—**वृद्ध्यभाव स्यादिति ।** एवं च [3]च्छो न स्यादिति भाव । पूर्वं फलाऽभावाद्वृद्धसज्ञाऽभावेन स्थानिवद्भावेन न तल्लाभ इति बोध्यम् । **अस्य विशेषेति ।** यद्यपि 'कौण्डिना' इति सिध्यति, तथाऽप्यागस्तीया इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भाव । ननु प्रत्ययवाचक

१ क्वचित् । २ लुप्तम् । ३ चेच्छो' ।

ष्यति ॥ तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम्? ॥ न कर्तव्यम् ॥ [*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*] ॥ योगविभागः करिष्यते 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः'। आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति। ततः 'अगस्तिकुण्डिनच्' ॥ अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भवत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ॥ एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति। प्रत्ययान्तयोर्हि भवान् षष्ठीमुच्चारयति 'आगस्त्यकौण्डिन्ययो'रिति ॥ नैष दोषः। यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति, अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥

यञोऽचि च ॥ २।४।६४ ॥

॥*॥ उतोऽचि ॥*॥ ऊतोऽचीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—सर्नीस्रसो दर्नीध्वस इति॥ अथ 'ऊत' इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति—यो यूयं रोरूय ? ॥ विहितविशेषणमूकारग्रहणम्—ऊकारान्ताद्यो विहित इति ॥ तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। इष्टमेवैतत्संगृहीतं, सर्नीस्रसो दर्नीध्वस इत्येव भवितव्यम् ॥ [यञोऽचि च] ॥

प्र]सपदन। बहुषु लुग्भवतीति। बहुषु वर्तमानयोर्ये प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः। प्रकृत्यादेशाविति। सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः। प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते। एवमपीति। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः। तत्रश्च लुगादेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः। यथापरिभाषितमिति। तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाऽभावः ॥

यञोऽचि च। सर्नीस्रस इति। यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादल्लोपो न स्यात्। अतो लोपः। 'यस्य हल' इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ॥ [यञोऽचि च] ॥

उ]पदाऽभावेन बहुष्वित्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाय एवान्वये तस्यैव लुक् स्यादत आह—बहुष्विति। य प्रत्यय इति। लुगाभिप्रायोऽयं प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुगादिनि बोध्यम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानपरा सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धकत्वेति भावः। तत्रेति। एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययग्रहणं कृतम्। यद्वा 'गोत्रे' इत्यनुवर्त्य 'गोत्रे कृतस्य लु'गित्यर्थान्न दोषः, पर्यायाभाव इति। विकल्पस्याऽष्टदोषदुष्टत्वादित्यपि बोध्यम्।

यञोऽचि च। यञा साहचर्याद्धप्रत्यय एवाऽत्र गृह्यते। ऊतोऽचि। ऊत परस्य यञोऽचि लुगित्यर्थः। यद्यत्रेति। 'न धातु'इति सूत्रस्थभाष्यव्याख्यानप्रकारस्तु लक्ष्यविशेषविषय एवेति निरूपितं तत्रैव भाष्ये। इत्येव भवितव्यमिति। योयूयो रोरूय इत्यत्र बाहुलकाद्बहुलुगभाव एवेत्यपरे ॥ [यञोऽचि च] ॥

गतिस्था। 'इणो गा लुङि' इति भाष्ये इकोऽर्थाभिधानवदादेशस्यापि

१ क्वचित्। २ 'भविष्यतः'। ३ 'योरपि'। ४ हि क्वचित्।
५ 'लुप्यते'। ६ 'विरोरूय'। ७ 'मूकारान्त'।

गातिस्थाघुपाभूभ्य सिचः परस्मैपदेषु ॥ २।४।७७ ॥

॥ ॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ॥ ॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहण कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्द ,पिबतेर्यं पाशब्द इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् अगासीन्नट , अपासीद्धनमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावन्नार्त्तं।निर्देशादेवं व्यक्त 'लुग्विकरणस्य ग्रहण'मिति॥पाग्रहणं चापि वार्त्तम् । उक्तमेतत्-'सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणग्रहण'मिति ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २।४।७९ ॥

॥५॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥*॥ तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहंण कर्तव्यम् । आत्मनेपदे यौ तथासाविति वक्तव्यम् ॥*॥ एकवचनग्रहण वा ॥*॥ अथ चैकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् ॥ ॥*॥ अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्ग ॥*॥ अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्ट प्रसज्येत। अतनिष्ट यूयम् असनिष्ट यूयमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ।

प] गाति । पिबतेरिति । पिबतर्य स्थानी दृष्ट -पाशब्द इत्यर्थ । शिति च पिबादेशो विहित इति पा पान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति । गै शब्दे' 'पा रक्षणे' अनयोर्यमरमनमाना सक् चेति सगागम । सिचश्चेट् । निदशादिति । गातात्यादादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुग। गातिशब्द श्तिपा निर्दिष्ट । सर्वत्रेति । घुमास्थागापे त्यादावपीत्यर्थ । तेन 'पायते' इति पातेरी त्वाऽभाव । शोपणार्थस्य तु पायनेर्लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य ग्रहणाऽभाव ।

उ]सिद्धिरिति भाव । य स्थानीति । स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठीति भाव । ननु पातेरपि पिबादेश किं नेत्यत आह-शिति चेति । अदादिलुकेति । 'श्तिप कर्त्रर्थकत्वाऽभावाद्विकरणो न न्यायप्राप्त' इतिवादिना मतेपि तस्य गैतेरिति स्यादित्याशय । न च गै'शब्दे इत्यस्य कृतात्वस्यानुकरणात् श्तिप्यपि एवमेव रूपेण निर्देश सदिग्ध इति वाच्य, लाक्षणिकत्वेन तस्याऽननुकरणात् यस्मात् श्तिपि एवमेव रूप तस्यैव ग्रहणाच्च । अन्यथा 'गास्थाघु-'इत्येव मेव वदेदिति भाव । गाङस्तु नाऽनुकरण, परस्मैपदपरत्वाऽभावात् । 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति श्तिब्राहितगादेशविषयमिति बोध्यम् । भाष्ये-अलुग्विकरण स्येति । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्ये'त्यनयैत्यर्थ ।

तनादिभ्यस्त । अतनिष्टेति। मध्यमपुरुषबहुवचनम् । [तनादिभ्यस्त] ॥ आम । यद्यपि पूर्वसूत्रे लेरिति च्लेर्ग्रहण तथाप्यत्र योग्यतावशात्सिच एव

१ 'इण्ग्रहणे' । २ 'देवैद व्यक्त' । ३ 'वक्तव्यमेवैतत्'। ४ 'वचन कर्त्त' । ५ पदे। ६ 'वचन। ७ 'इनि वा'। ८ 'तना' । ९'गाशब्द ' ।१० 'कर्त्रर्थे'।

यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदम्, अस्त्येवं परस्मैपदम्, अस्त्येकवचनम्, अस्ति बहुवचनम्।अयं तु खलु थासशब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनमेव च। तस्याऽस्य कोऽन्य सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। तद्यथा-'अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थं' इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति ॥ [तनादिभ्यस्तथासो] ॥

आमः ॥ २।४।८१ ॥

॥*॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। ता। वैनवापयो विदामक्रन्। अत्र भवन्तो विदांकुर्वन्तु॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। लिग्रहणं निवर्तिष्यते॥ यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति॥ इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य॥ आतश्चेष्यते, एवं ह्याह 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी'ति[2]। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति॥*॥आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥*॥ आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शशाम तताम। वृद्धौ कृतायां माम इति लुक् प्राप्नोति ॥*॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः ॥*॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ लुक्कस्मान्न भवति-शशाम ततामेति? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणात्'। अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहणम्, न चैषोऽर्थवान् ॥*॥आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति

प्र] आमः। लिग्रहणमिति। निपातनादप्यत्र लुक्सिध्यतीति तत्त्वनपेक्ष्यायं परिहार उक्तः। प्रत्ययमात्रस्येति। तत्वादेरपीत्यर्थः। एवं ह्याहेति। व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः। आमन्तस्याऽनभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविक्येवाऽनुपात्तस्तत्वादेर्लुग्द्वारेणाऽन्वाख्यायत इति भावः। अर्थवत इति।

उ]ग्रहणमिति वार्तिकम्। निपातनादिति। विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्या'मिति अभ्युत्सादया'मित्यादिनिपातनादित्यर्थः। तत्त्विति। लेरित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्धौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य लुङ्लोटोर्निपातनाश्रयणमयुक्तमित्यनपेक्षावीजम्। तत्वादेरिति। लावस्थायामेव लुक् प्रथमा कृन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तत्त्वुत्पत्त्येति इत्याशयः। आदिना तमप्। तदन्तादुत्पन्न आम् च आदि। व्यवहितेति। तत्वादौ सति व्यवहितत्वं स्यादिति भावः। नन्वनभिव्यक्तपदार्थकत्वेनाऽतिशयाद्ययोगात्तत्वाद्यनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह-आमन्तस्येति।प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलप्रदर्शनम्, इष्यत एवानुपपत्तिरिति भाष्याक्षरार्थ इति भावः।नन्वर्थवत्तानाम्-असम्भवीत्यत आह-आम्प्रत्यय इति। भाष्ये-सन्निपातेति। 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया 'प्रत्ययाप्रत्यय

१ 'मस्ति च'। २ क्वचिन्न। ३ 'वचनं च'। ४ 'अस्य भवन्तो'। ५ 'तत्वनु'।

चेदम प्रतिषेध ॥*॥ आमन्तेर्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदम [धातो] प्रतिषेधो वक्तव्य । आम ॥*॥उक्त वा ॥*॥ किमुक्तम् ?॥ 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्ये'ति ॥ किं पुनर्लुगादेशानामपवाद, आहोस्वित्-कृतेष्वादेशेषु भवति॥*॥लुगादेशापवाद ॥*॥लुक्-आदेशानामपवाद ॥*॥ तिङ्ताऽभावस्तु ॥ ॥तिङ्तस्य त्वभाव ॥ कस्य?॥ पदस्त्वम्र्म। ॥*॥ सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥*॥ 'सुबन्त पद मिति पदसज्ञा भविष्यति ॥ कथ स्वाद्युत्पत्ति ? ॥*॥ लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्व तदाश्रय प्रत्ययविधानम् ॥*॥ लकार कृत्, 'कृत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसज्ञा, तदाश्रय प्रत्ययविधानम्, प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविर्ष्यति ॥ [यद्येव] सुप श्रवण प्राप्नोति ॥ 'अव्ययादि'ति लुग्भविष्यति ॥ कथमव्ययत्वम् ?॥ ॥ ॥अव्ययत्व मकारान्तत्वात॥*॥कृदन्त मान्तमव्ययसज्ञ भवती'त्यव्ययसज्ञा

प्र]आम्प्रत्ययौ ऽनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्ती'त्यर्थवान् । आम इति । अम गत्यादिष्वि'त्यस्य णलि वृद्धौ द्विर्वचन एकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वाण्णलो लुक्प्रसङ्ग । किं पुनरिति । यदा 'विशेषविधि सामान्यविधिबाधक' इति न्याय आश्रीयत तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबादयो विशेषविहितेन लुका बाध्यन्त इत्यादेशाऽपवादो लुक्स्याप्यते।अथ त्वविरोधादस्ति च सभवो मद्भय स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति सन्देहात्प्रश्न । लुगिति। सत्यपि सभवे बाधन तक्रदानेनेव दधिदानस्येति भाव । कस्येति । निघातादे स्तिङ्कार्यस्याऽनिष्टत्वात्प्रश्न । कथमिति । आम प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति प्रातिपदिक सज्ञानिषेधात्प्रश्न । लकारस्येति । 'अति'रिति कृत्सज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अथ तु तिङ्भावी न भवतीति भाव ।

सुप श्रवणमिति।यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्ग । कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषण मेजन्त

उ]यो'रिति परिभाषया च सुसाधमेतत् । तदा कृतेष्विति । विरोधाऽभावादे बाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न वाच्यमिति भाव । विहिताना नियम'इतिपक्षाश्रयणे द्वीभयोस्तुल्यत्वमासत्यपीति। न चाऽऽसुप्पत्तिकाले परत्वात्त प्रागेव वादेशा किं न भवन्तीति वाच्यम् अपवादविषय उत्सर्गोऽप्रवृत्ते । 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषय' मिति न्यायात् । नन्वतिङिन्त्यनेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य लस्य कृत्सज्ञा प्रतिषिध्यत इति कथ लिट कृत्त्वमत आह-तिङ्भाविन इति । यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति 'ले'रिति निवृत्तस्तथापि तदनुवृत्तिमतेऽपि लुक साधयितुमाह भाष्ये-

१ क्वचिन्न । २ 'शाऽपवा' । ३ 'भवतीति' । ४ 'पदस्य' ।
५ 'सुबन्तत्वात्सिद्ध' । ६ 'भवति' ।

भविष्यति ॥ स्वर कथम्–यत्प्रकारयाचकार ? ॥२॥ स्वरे कृदन्तप्रकृति स्वरत्वात्॥ ॥'कृदुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येष स्वरो भविष्यति॥२॥ तथा च निघातानिघातसिद्धि ॥३॥ तथा च निघातोऽनिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्काम याजयाञ्चकार । 'तिङ्ङतिङः' इति तस्य चाऽनिघात , तस्माच्च नि घात सिद्धो भवति ॥ ॥ नञा तु समासप्रसङ्ग ॥४॥ नञा तु समास प्राप्नोति–न कारयाम् नहारयाम्। 'सम्मुबन्तेन सह समस्यत' इति समास प्राप्नोति ॥ ॥ उक्त वा ॥५॥ [उक्त वा] । किमुक्तम् ?॥ असामर्थ्यादिति । नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यम् ॥ केन तर्हि ? ॥ लिङन्तेन । न चकार कारयाम्, न चकार हारयामिति ॥ [आम] ॥

प्र] ग्रहण,न तु कृत ।स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धितसाह चर्याद्वा तद्धित एव गृह्यत। यत्प्रकारयाचकारेति। अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते तच्च निघातिलुकि सति गतिर्गतौ निति चोदात्तवनाति सिध्यति नान्यथेति भाव । कृदन्तप्रकृतिस्वर वादिति । प्र'शब्दस्य 'कारया मित्यनेन समासे कृते समास स्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ प्राप्तयो कृत्स्वर तत शेषनिघातेन गतरनुदात्तत्व सिध्यतीत्यर्थ । तस्य चेति । आमन्तस्याऽनिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तत । तस्मा त्पर तिङन्त तु चकारादि निहन्यते । न कारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्ग । न चकारेति । नञो लिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वय लौकिक प्रयोगो व्यु त्पत्तिविपर्यस्तप्रयोगनिरस्यत्वादनुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञ सामर्थ्यं

उ]अव्ययादिति लुगिति।द्विवचनेति। तदुपलिप्रकारश्च उत्तरसूत्र भाष्ये स्पष्ट । ननु कृत इति । तद्विशेषणत्वे हि कृतो मानताऽभावान्न सिध्यतीत्यर्थ । वृद्धि शेषणत्वपक्षे तु ले रिति निवर्त्य 'आम' इत्यनेनैवेति बोध्यम् । तद्धितप्रकरणा दिति । तद्धितश्चाऽसर्वविभक्ति'रिति पठित्वा हि तत्र ते पठिता अतस्तु तद्धित पदमनुवर्तत इति भाव । अननुवृत्तावपि न दोष इत्याह–तद्धितसाहचर्यादिति । समासे कृते इति। गतिसमास इत्यर्थ । स च नित्य' इति समासाऽभावे स्वरो न सिध्येदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यात् ,–अनभिव्यक्तपदार्थे केन 'कारया'मित्यनेन नाऽस्य सामर्थ्यमिति न शङ्कनीयम् । निङ्नपदत्वे त्वत्र समासो न स्यादित्यनिष्टम् । 'तथाचे'त्यनेन सूचित हेतुं दर्शयति–आमन्तस्येति। नलोपादीति । आदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भाष्ये–न चकार हारयामिति । क्वचित् 'न जहारहारया'मिति पाठ । तत्र चकारेत्येतदर्थतो निरुद्ध–नहारेति ।

१ स्वर'इति क्वचिन्नम् । २ 'निघातेति' । 'निघाताऽसि' ।
३ लिङन्तेन' । ४ 'नहार' ।

अव्ययादाप्सुपः ॥ २।४।८२ ॥

॥४॥अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाऽभावात् ॥ ॥अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लिङ्गाऽभावात्' । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किमिदं भवान् सुपो लुकं मृष्यत्यापो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसङ्ख्यमपि ? ॥ सत्यमेवमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति, आप पुनरस्य लुकि सति न किंचिदपि प्रयोजनमस्ति ॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकत्वादीनामभावात्' । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ अविशेषेणोत्पद्यन्ते, उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते ॥ के च प्रकृताः ? ॥ एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-

प्र] न स्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः । [आम] ॥

अव्यया । लिङ्गाभावादिति। न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः 'स्त्रिया'मित्यत्राश्रितः, 'भूतमियं ब्राह्मणी'त्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । सङ्ख्याया अप्यभावात् सुपाऽपि नोत्पत्तव्यमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । स्वभाविस्येव सुपोऽनुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्ध्येऽन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमानेऽपीति । प्रसक्ताऽदर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो लुगसम्भवादिति भावः । एकत्वादिष्विति। वास्यैकवाक्यतया विशिष्ट एवार्थे स्वादिविधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वाक्या

उ]तत्र सामान्यविशेषयोरभेदाऽन्वयादित्याहु ॥ [आम] ॥

अव्ययादा । ननु मा भूल्लिङ्गं, 'तत्र शालाया'मित्यादौ स्त्रीसामानाधिकरण्यादेव टाप्, तस्य चाऽनेन लुगत आह-न चेति। भूतमिति सामान्ये नपुंसकम् । ननु'चैस्तराभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृत'मित्यादावव्ययात्पराऽऽप् संभव इति चेन्न।'अव्यया'दिति विहितविशेषणात् । यद्वा आप्सुब्भ्यामाक्षिप्तात्तस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणान्न दोषः । एवञ्च 'कन्येजन्त'सूत्रस्थभाष्यमपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दिक् । ननु सुपोऽनुत्पत्तौ कथं लुक्, कथं वा प्रत्ययलक्षणमत आह-स्वाभाविक्येवेति । अव्ययात्परसुबदर्शनमेव लुक्संज्ञमिति भावः । ननु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धौ किं सुबुत्पत्त्येत्याशङ्क्याह-प्रसक्तेति । स्वादिवाक्ये एकत्वादीनामनुपादानादाह-वाक्यैकेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । 'उत्पन्नानां नियम'इति भाष्यस्यार्थ

१ 'सत्यमेतत्' ।

'उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्य स्वादय' इति, यदयम् 'अव्ययादाप्सुप'इति लुकं शास्ति॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या ॥ २।४।८३ ॥

॥*॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥*॥ 'नाव्ययीभावादत' इति योगो व्यवसेय । नाऽव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग्भवति । तत – 'अम्त्वपञ्चम्या' इति ॥ किमर्थो योगविभाग ? ॥*॥ पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ पञ्चम्या अम प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥*॥ एकयोगे ह्युभयो प्रतिषेध ॥*॥ एकयोगे ह्युभयो प्रतिषेध स्यात् । अमोऽलुकश्च ॥ स तर्हि योगविभाग कर्तव्य ? ॥ न कर्तव्य ॥ ॥ तुर्नियामक ॥*॥ तु क्रियते स नियामको भविष्यति–'अमेवाऽपञ्चम्या'इति । ॥ ॥ अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहणम् ॥ ॥ अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहण कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम्? ॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत्–आपाटलिपुत्र वृष्टो देव ॥*॥ न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभाव ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ [उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्] 'उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समास कर्मप्रवचनीययुक्तो, भवति तदा [पञ्चमी] प्रतिषेध । तद्यथा–आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २।४।८४ ॥

॥ ॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यम्॥*॥सप्तम्या ऋद्धि

प्र]न्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भाव । यदयमिति। एकवाक्यतापक्षेऽपि ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिरित्यर्थ । [अव्ययादाप्सुप] ॥

नाव्ययीभावा।योगव्यवसानमिति।योग।विभाग इत्यर्थ । तुर्नियामक इति। अवधारणे तुर्वर्तते । तेन–अमेवाऽपञ्चम्या अलुकु पञ्चम्या अपात्यर्थ मपद्यत । आपाटलिपुत्रमिति । आङ्योगेऽत्र पञ्चमी, न त्वपादान इत्यम्भावो भवतीत्यर्थ ।

न वेति। अव्ययीभावाद्विहिताया पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेध । अत्र तूत्तरपदाद्विहिता पञ्चमी, तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृत समासात् सुशब्द उत्पद्यत तस्याऽम्भाव । भवति तदेति । श्रूयत एवेत्यर्थ । आ उपकुम्भादिति । कुम्भस्य समीपमित्यव्ययीभाव । तत आङ्योगे पञ्चमी [नाव्ययीभावाद] ॥

उ]नियम एवेत्याशय । एकवाक्यतापक्षेऽपीति।सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽपीत्यपि बोध्यम् । अत्र पक्षत्वेऽपि सप्तानामपि विभक्तीनामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥

---

१ प्रतिषेधार्थ'। २ क्वचित् । ३ 'दानप'। ४'इ' मा'। ५ लुम स्यात्। ६ 'तत'।

नदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । [मद्रि] सुमद्र सुमगधम् । [संद्रि]॥ नदीसमास–उन्मत्तगङ्ग लोहितगङ्गम् ॥ सङ्ख्यावयव–एकविंशतिभारद्वाज, त्रिपञ्चाशद्गौतमम् ॥ [तृतीयासप्तम्यो] ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २।४।८५ ॥

॥४॥ टिता टेरेविधेर्लुटो डारौरस पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ,॥ टिता टेरेविधे र्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाश –पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाश –श्व कर्ता, श्व कर्तारौ, श्व कर्तार । इहोभय प्राप्नोति–श्वोऽध्येता,श्वोऽध्येतारौ, श्वोऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्व विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य ?॥ न वक्तव्य ॥२॥ आत्म नेपदाना चेति वचनात्सिद्धम्॥ ॥आत्मनेपदाना च डारौरसो भवन्तीति वक्त व्यम् ॥ ॥ तच्च समसङ्ख्यार्थम् ॥ ॥ तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहण कर्तव्य सम सङ्ख्यार्थम् । सङ्ख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे पर् स्थानिनस्त्रय आदेशा । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति॥ पूर्वविप्रतिषेधा

प्र] तृतीयास । सुमद्रमिति । मद्राणा समृद्धिरित्यव्ययीभाव । एकविंशति भारद्वाजमिति।एकविंशतिभरद्वाजा वश्या ,त्रिपञ्चाशद्गौतमा वश्या इति 'सङ्ख्यावश्ये नेति समास । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनेनार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभरद्वाज शब्दयोरेकत्वविशिष्टेऽर्थान्तरे सङ्ख्याक्रमभाव । तत सप्तमी । नित्याऽम्भाव । बहुलग्रहणऽव्यवस्थायमर्था दर्शित । [तृतीयासप्तम्योर्ब] ॥

लुट प्रथ श ।कर्तेति। तिसस्त्रीनामत्र डारौरस कृता । आत्मनेपदानामिति। तुर आत्मनेपदाना च प्रथमसञ्ज्ञकाना डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च विशपविहितत्वादादेशैष्टेरेत्व बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य

उ] तृतीयासप्त । तत्र वर्त्तिपदानामिति । 'एकविंशतिर्भरद्वाजा' इत्यनयो स्वार्थोपसर्जनवृत्त्या इत्यर्थाभिधायित्वादित्यर्थ । एव हि अहानतिक्रान्तोऽत्यह इति न सिध्येत् । तस्माद्भाष्यस्वारस्यप्रयोगादत्र उक्तभाव इति हरदत्त । युक्ततरश्चैतत् । अन्यथा विदानामपत्य वैद इत्यादिसिद्ध्यर्थं तद्राजसूत्रे उक्तवार्त्तिकभाष्याऽसङ्ग त्यापत्ति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादिमौ उपकादिषु बोध्याविति बाध्यम् । [तृतीया]॥

लुट प्रथम। प्रथमत परत्वादेत्वे सकृद्गतिन्यायेन डारौरसो न प्राप्नुवन्तीत्या शयेन वार्त्तिक भाष्ये–टितामिति । डादयस्तु परस्मैपदे चरितार्था इति भाव । पूर्वविप्रतिषेधेन डादौ सकृद्गतिन्यायाश्रयणादेत्वाऽभाव इति तात्पर्यम् । तद्ध्वनयन्नाह–तिसस्त्रीनामिति । आत्मनेपदानाञ्चेति । चेन परस्मैपदम् ।

---

१ उप स्यात् । २ 'प्रतिषेधेन' । ३ इद वार्त्तिकं क्वचित्र । ४ 'भारद्वाजा'।

ऽर्थेन तावद्यार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह सम्प्रधार्यम्–डारौरस क्रियन्ता टेरेत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादेत्वम् ॥

नित्या डारौरस । कृतेप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति ॥

टेरेत्वमपि नित्यम्, कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ॥

अनित्यमेवम्। अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु प्राप्नोति । शब्दाऽन्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥

डारौरसोऽप्यनित्या, अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययो परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भविष्यन्ति ॥ ममसङ्ख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति ॥ कुत आन्तर्यम् ? ॥ अर्थत । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ ॥अथ वा आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते॥ कथम्?॥[एकशेषनिर्देशात्]॥एकशेषनिर्देशोऽयम् । अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमत्र कृतैकशेषाणा द्वन्द्वो–डा च डा च–डा, रौ च रौ च रौ,रश्च रश्च र ,डा च रौ च रश्च–डारौरस इति,आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेष –डा च रौ च रश्च डारौरस डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति?॥ किं चात ॥ यदि कृतैकशेषाणा द्वन्द्वोऽनिष्ट समसङ्ख्य प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति, बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति । द्विवचन बहुवचनयोर्श्च रसप्राप्नोति॥ अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो, न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र ज्याय ? ॥ उभयमित्याह । उभय हि दृश्यते–'बहु शक्तिकिटक' 'बहूनि शक्तिकिटकानि' । 'बहु स्थालीपिठर' 'बहूनि स्थालीपिठराणि' ॥ अथवाऽऽन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति । आन्तर्यादेकार्थस्यैकार्थो, द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो, बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥

प्र]यत्प्रयोजन तत्प्रयोजनत्वेनैव्यर्थ ।किंपुनरिति।कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशास्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्न ।इह तु कृतैकशेषाणा द्वन्द्वो दुष्टत्वादेव प्रशास्यत इति न

उ]भाष्य–पुन प्रसङ्गेति । पुनरेत्व तु न, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भाव । कृतैकशेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह–सामान्येन प्रश्न इति । 'अत्रे'ति भाष्यस्यैवविधे विषय इत्यर्थ । उदाहरणान्तरविषय प्रश्न इति भाव । बहु शक्तिकिटकमिति । 'जातिरप्राणिना'मित्येकत्वम् । बहुशब्दोपात्तबहुला न्वयानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्व । बहूनि शक्तिकिटकानी'त्यत्र बहुवचना-

१ 'एत्वमिति' । २ क्वचिन । ३ च क्वचिन्न । ४ वार्तिकमिदमित्यन्ये । ५ शेषे सति । ६ 'किमि' ।

'डारौरस कृते टेरे यथा द्वित्व प्रसारणे ।
समसङ्ख्येन नाथाऽस्ति सिद्ध स्थानेऽर्थतोऽन्तरौ' ।
'आन्तर्यतो व्यवस्थाऽत्र य एवेमे भवन्तु[2] सर्वेषाम् ॥
टेरेत्व च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु' ॥

॥*॥ डाविकारस्य शित्करण सर्वादेशार्थम् ॥*॥ डाविकार शित्कर्त्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सर्वादेशार्थम्' । 'शित्सर्वस्येति' सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे 'अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ती' त्यन्त्यस्य प्रसज्येत । ॥*॥ निघातप्रसङ्गस्तु ॥*॥ निघातस्तु प्राप्नोति ॥ श्व कर्ता । 'तासे पर लसार्वधातुकमनुदात्त भवती'त्येप स्वर प्राप्नोति ॥ यत्तावदुच्यते–'डाविकारस्य शित्करण सर्वादेशार्थं'मिति ॥*॥ सिद्धमलोन्त्य विकारात् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अलोन्त्यविकारात्' ॥ अन्त्व यमलोन्त्यस्य ॥ का रूपसिद्धि –कर्ता ?॥*॥ डिति टेर्लोपात्लोप ॥*॥ डिति टेर्लोपेन[3] लोपो भविष्यति ॥ अभत्वान्न[4] प्राप्नोति ॥ डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥*॥ अनित्त्वाद्वा ॥*॥ अथ वाऽनित्त्वादेतत्सिद्धम् ॥ किमि दमनित्त्वादिति ? ॥ *अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्यय स्यात्, असत्या* प्रत्ययसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञा न । असत्यामित्सञ्ज्ञाया लोपो न । असति लोपेऽने काल् । यदाऽनेकाल्तदा सर्वादेश । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्यय । यदा

प्र]तदपेक्ष प्रश्न ।डारौरस कृते टेरे इति।परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञाना ड्डारौरसो भवन्ति। यथेजतुरीजुरिति कृते सप्रसारणे द्विर्वचनम्। एप एवार्थ आर्यया प्रदर्शित –आन्तर्यत इति । य एवामी त्रय श्रूयन्ते त एव सर्वेषा सन्तु । डाविकार इति । डादेश इत्यर्थ । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश्वक्तव्य । श्व कर्तेति । तिपो डादेश , तस्य 'तास्यनुदात्तेन्ङि'दित्यनुदात्तत्व प्राप्नोति । यस्तु तिङ्ङतिङ' इति निघात स 'न लु'डिति निपिद्ध । डितीति । आकारे डिति परत सतकारस्य टिसञ्ज्ञकस्य लोप । डित्करणसामर्थ्यादिति ।

उ]न्यथानुपपत्त्या कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम्। तस्मादुभयमपि न्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याय्य इति बोध्यम् ।

डाया विकारे इत्यर्थेऽनुपपत्तिरत आह–डादेश इति। कर्मधारय इति भाव । नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धत्वप्रयुक्तमित्यर्थ । ध्वनित चेदमनेकाल्शिदिति सूत्रे भाष्ये । भाष्ये–निघातप्रसङ्गस्त्विति । शित्वेऽशित्वे च सर्वथाऽय दोप इति सूचयितु 'तु' शब्द । ननु श्व 'पदयोगे तिङन्तनिघात एव भविष्यतीति किमनेन ल्सार्वधातुकानुदात्तत्वविचारेणेत्यत आह–यस्त्विति । भाष्ये–अनित्त्वा-

१ 'अन्तर' । 'अन्तर' । २ 'भवन्ति'।
३ 'पात्लोपो' । ४ 'अनङ्गत्वा' । ५ 'प्रनिपिद्ध' ।

स्ययसदेसंज्ञा । यदेतसंज्ञा तदा लोप ॥*॥ श्लिष्टनिर्देशाद्वा ॥*॥ अथ वा श्लिष्टनिर्देशोऽयम्–डावआ डो। स 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति ॥ यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं प्राप्नोति ॥*॥ तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् ॥*॥ एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ॥ स्वरे कथम्? ॥*॥ स्वरे प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥*॥ [स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम्। इदमिह सम्प्रधार्यम्–] डारौरस इत्येतेषामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम्? ॥ परत्वादनुदात्तत्वम् ॥

नित्या डारौरस, कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति ॥ अनुदात्तत्वमपि नित्य, कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोति अकृतेष्वपि प्राप्नोति ॥

अनित्यमनुदात्तत्वम्। अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥

डारौरसोऽप्यनित्या । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति, अन्यथास्वरस्याऽकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययो परत्वादनुदात्तत्वम्। अनुदात्तत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरस ।

प्र]नन एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यम्। नचान्त्यस्य डादेशे कृते सनकारमङ्गम्, प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात् । अनित्त्वादिति। अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थ । अन्त्यस्येति । प्रत्ययस्य ह्यवयव स्यात्र तु प्रत्यय, तकारादे समुदायस्य प्रत्ययत्वात्। श्लिष्टनिर्देशादिति। तत्राऽऽलेन कृतेऽकारदेशेन समुदाय प्रयाप्यते, सोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेश प्रवर्तते । सर्वादेशे च तस्मिन्कृते एकादेश क्रियते । सिद्धमलोन्त्यविकारादिति यदुक्त तत्र दोषमुद्भावयति–यदा तर्हीति । अक्षपरिमाणस्य तिङ्सदाभव धातिशब्दस्याऽन्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाऽग्रहणात्पदत्व न स्यादित्यर्थ । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचतित्यादौ यथा ।

उ]इति। इयमेकदेश्युक्ति । अनुवर्धन्त्रेशोऽयन्त्वेन तत्कृताऽनेकान्त्वाऽभावात्। 'चुट्' इत्यादौ प्रत्ययशब्द उपदिश्यमानप्रत्ययावयवपरोऽपीति अन्त्यादेशेऽपि इत्येव सिद्ध । सर्वादेशे च तस्मिन्कृते एकादेश इति । श्लिष्टनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एकादेशस्य नैव प्रवृत्तिरित्यर्थ । ननु तिङ्वयवस्यादेशेन सा किं न स्यादत आह–अक्षपरिमाणस्येति।भाष्य–अनन्यवदिति।अवाऽधिकविकाराभावे नाऽसिद्धे 'स्थानिव'दित्यतिदेशप्रवृत्तरुपलक्षणमिदमिति बोध्यम् । भाष्ये–तत्रान्तरङ्गत्वादिति। 'तासि परे लसार्वधातुक'मित्यनुदात्तत्वस्य बह्वपेक्षत्वादित्यर्थ । परत्वाल्लोपेनेति। डित्वसामर्थ्येनाऽभत्वस्यैकस्येऽपि टे रिति शास्त्रस्यैव प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भाव । एव चाऽनुदात्त उदात्तयोपाऽभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरा

१ 'डा-आ-आरो' । २ इत्न स्यात् । ३ क्वचित् । ४ 'अनुर' ...

टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तरङ्गत्वाड्डारौरस । तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेष्वनुदात्तत्व क्रियता टिलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् ॥ एव तर्हि—'स्वरविप्रतिपेधात्सिद्धम्'। न्याय्य एवाय स्वरे विप्रतिपेध । इदमिद सम्प्रधार्यम्–अनुदात्तत्व क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति ॥ तदेतत्क सिद्ध भवति? ॥यत्पिद्वचनम्॥ यदपिद्वचन तत्र न सिध्यति ?॥तत्रापि सिद्धम्॥ कथम् ?॥ इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्व प्रत्ययस्वरस्यापवाद । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते।'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा "प्रकल्प वाऽपवादविषय तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'। तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवाद लसार्वधातुकानुदात्तत्व प्रतीक्षते । तत्राऽनुदत्तत्व क्रियता लोप इति, यद्यपि परत्वाल्लोप , सोऽसाव विद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्ते उदात्तो लुप्यते ॥

प्र]न्याय्य एवायमिति।पूर्वं प्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्य ।अय तु न्याय्य अथ वा परविप्रतिपेध एवाय, न पूर्वविप्रतिपेध इति न्याय्यत्वमुच्यते।इदमिहेति। डारौरस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते सम्प्रधारणेयम् । नन्वकृतेऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति, तत्कथमनयोर्विप्रतिपेध इत्याह–तदेतदिति।तिपोऽनुदात्तस्य स्थाने डादेश स्थानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वर सिध्यति। यस्तु तशब्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वाट्टिलोपे कृतेऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न सिध्यति। पुन प्रसङ्गविज्ञानात्त्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थ । सोऽसाविति । शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते, किं तर्हि, उदात्तत्वाऽभावयुक्त इत्यर्थ ।

उ]ऽप्राप्तौ प्रत्ययस्वरप्राप्तावुदात्तत्वमेव श्रूयेतेति तात्पर्यम्।किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह–पूर्वं प्रदर्शित इति । न्याय्य एवेति भाष्यस्य–न्याय्यस्त्वयमित्यर्थ । 'अथवे'ति व्याख्या तु चिन्त्या, पूर्वमपि परविप्रतिपेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यम् ।

टिलोपात्पूर्वमेतत्सम्प्रधारणाया असम्भवादाह–डारौर स्विति । टिलोपे चेति। परत्वादिति भाव ।भाष्ये–'पुन प्रसङ्गविज्ञाना'दिति।पित्यपि परेऽन्यत्वलक्षणप्रवृत्तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थ ।नन्वकृते इति। अपिद्विषय इत्यर्थ । ननूदात्तनिवृत्तिस्वराऽभावेऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वराऽपवादस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य सकृद्गतिन्यायेन बाधितत्वात्पुनरप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरत आह–पुन प्रसङ्गेति । तत्र–'अनुदात्तस्य च यत्रे'त्यत्र । ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरानुदा

१ 'यद्यपिद्वचन'।२ 'ह्यभिनिवि'। ३ 'चाऽप'। ४ 'तेन न ताव'। 'न ताव' । ५ 'पूर्वप्रद' । ६ 'पूर्वप्रद' । ७ 'पूर्वं परविप्र' ।

'प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ।
तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥ १ ॥
प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसन्नियोगशिष्टः ।
तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोषः' ॥२॥

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

प्र.]वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति।वृत्ति –प्रवृत्ति । यदैव तासि प्रवर्तते तदैवापवादाऽभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थ श्लोकेन सगृहीत. ।

॥*॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं चतुर्थ. पादोऽध्यायश्च द्वितीयः ॥

उ.]तत्वथो. सप्रधारणा युक्तैवेत्यर्थ ।ननु तासेरपि प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाट्टिलोपे उदात्तनिवृत्तेरेवाऽभावात्कथमुदात्तनिवृत्तिस्वरोऽत आह भाष्ये–तासेर्वृत्तीति । एवं च प्रत्ययसंनियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वादपवादप्रसक्त्यभावाच्चोदात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यत इति भाव. ।

॥*॥ इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

---

१ 'वाश' । २ 'ततश्च न दोष' । हरि. ॐ तत्सत् ॥

इति मरुमण्डलमार्तण्ड–पण्डितप्रकाण्ड—पण्डितराज—श्रीश्रीहिरामजिच्छास्त्रिणा पौत्रेण, न्यायाचार्यपण्डितवरश्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, व्याकरणन्यायाचार्येण श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा सङ्गृहीता महाभाष्यादिटिप्पणी ।

(ज्येष्ठकृष्ण ११–१९९६)

* हरिः ॐ तत्सत् *

